Demokratins utmaning

Demokratins utmaning

Att förverkliga ett globalt plussummespel

Gustav von Hertzen

Tack

Till alla dem som bidragit till att föreliggande bok blivit till riktar jag ett varmt tack. Ledningen för och personalen vid Näringslivets delegation har hjälpt mig på många sätt. Särskilt vill jag tacka Martti Nyberg och Ilkka Haavisto som stött mig med råd och dåd under den utdragna tillblivelseprocessen. Hannu Kaseva har tagit fram svårtillgängliga data och Petteri Larjos har hjälpt mig vid datorkrångel.

Ett stort tack till Christina Lindqvist, som har varit oumbärlig vid arbetet med den rätt omfattande referensapparaten. Jag tackar också Janne Salonen, som läste och kommenterade manuskriptet i ett tidigt stadium. Jukka Gronow gjorde mig bekant med filosofen Hans Joas och Christian Junnelius har ställt upp i alla lägen. Bengt Stymne, Sören Lithell och Anders Björnsson har gjort sitt bästa att skapa internationella kontakter.

Janne Nyström och Mika Saloranta på Nord Print har producerat ett högklassigt tryckalster. Jag uppskattar också att Schildts har åtagit sig att distribuera och marknadsföra boken i Finland; ett varmt tack till Thomas Westerbom som inte sparat någon möda med finslipningen av den svenska språkdräkten.

Till slut vill jag tacka mina närmaste. Både hustru, barn och barnbarn har deltagit som diskussionspartner, och min kära maka har också utan knot accepterat mina långa dagar, veckor och månader vid datorn.

Helsingfors augusti 2007
Gustav von Hertzen

ISBN 978-952-92-2598-9

Tryck: Oy Nord Print Ab, Helsingfors 2007

Innehållsförteckning

Bästa läsare

Denna bok är ett försök att ta mått på demokratin och den vänder sig till alla medborgare, som känner oro inför den kommande utvecklingen. Den är inte en akademisk avhandling med anspråk på vetenskaplig objektivitet, utan återspeglar oförblommerat författarens personliga uppfattningar. Den begränsade notapparaten ger ändå en inblick i underliggande fakta men strävar inte att systematiskt redogöra för tidigare insatser på området.

Det enda verk som jag här vill framhålla är Alexis de Tocquevilles klassiker *De la Démocratie en Amérique* som utkom 1835 och 1840 i två volymer. Han skrev verket på basen av sina personliga observationer under en nio månaders rundresa i Förenta Staterna. Författaren hade då uppnått 26 års ålder och var inte belastad med synnerliga vetenskapliga meriter. Det är oroväckande, att vi under närmare två sekel inte har kunnat påtagligt öka vår förståelse för demokratins väsen. I ett sådant läge riskerar vi att underminera demokratins existensbetingelser utan att fatta vad som är på gång.

Den föreliggande bokens underrubrik *att realisera ett globalt plussummespel* kräver en kort kommentar. Ett samhälle är till för att genom samverkan skapa ett mervärde för sina medlemmar. De interna spelreglerna för en växelverkan mellan individerna bör därför främja värdeskapande plussummespel och minimera meningslösa nollsummespel. Destruktiva minussummespel borde vara helt oacceptabla. Genom att dessa självklarheter definieras i matematiska termer kan man tillämpa generella spelteoretiska resonemang och utvinna fundamentala insikter. Läsaren kommer dock att besparas alla formler och härledningar.

Fokus är inställt på moderna, storskaliga demokratier. Historiska och förhistoriska förelöpare behandlas endast i relation till den aktuella problematiken. Jag har inte heller bemödat mig om att närmare definiera demokratin eller att utförligt gå in på dess för- och nackdelar. Demokratins överlägsenhet som samhällsform tas helt enkelt för given. Den intresserade läsaren hänvisas till ett tidigare verk (*The Spirit of the Game*, 1993), där jag har behandlat dessa frågor i ett vidare sammanhang.

The Spirit of the Game har underrubriken *Navigational Aids for the Next Century*. I föreliggande verk är syftet detsamma. Att försöka varna och vägleda, att peka på faror och fallgropar men samtidigt belysa resurser och möjligheter. Vår utmaning är att forma framtiden, utan falskt övermod men med fast tillförsikt.

En inledande orientering

Mänsklighetens historia kan i ett långt perspektiv ses som en lektion i plussummespel, en långsam inlärning av produktivt samarbete mellan grupper, stammar och, i ett senare skede, hela nationer. En konstruktiv samverkan kräver alltid ett visst mått av förtroende, som bygger på moral. När samhällena växer får fripassagerarna mera utrymme och risken för fusk och bedrägeri ökar. För att demokratiska samspel skall fungera krävs en motsvarande ökning av de moraliska resurserna. Alternativet är en toppstyrd, i värsta fall totalitär samhällsstruktur.

Demokratierna har på sistone gått från klarhet till klarhet både politiskt och ekonomiskt. Vi upplever i dag den demokratiska samhällsformen som självklart överlägsen, vilket må vara hänt. Men då denna självgodhet leder till övermodiga slutsatser om demokratiernas slutgiltiga dominans handlar det om en vådlig villfarelse. Demokrati är inte bara den bästa – eller den minst dåliga – utan också den mest krävande samlevnadsformen. Den förutsätter ett utbrett medborgaransvar och vilar på fundament, som är utsatta för nedslitning och förvittring.

En kort tillbakablick på vår samtidshistoria borde vara en lektion i ödmjukhet, framförallt för oss européer. År 1940 skulle inte många futurologer i Adolf Hitlers och Josef Stalins skugga ha satsat på demokratins framtid, åtminstone i vår världsdel. Det intellektuella etablissemangets nästan mangranna desertering från demokratiska ideal är ännu i efterskott särskilt deprimerande. Socialismen och ett planekonomiskt tänkande i olika schatteringar dominerade även i liberala kretsar. Karl Popper och Friedrich von Hayek talade för döva öron då de varnade för den underliggande totalitära agendan i all genomgripande statlig planering.

Också i efterklokhetens klara ljus ter sig demokratins uppgång efter andra världskriget som något av ett mirakel. Den vänstervridna intelligentsian proklamerade i gemen socialismens oundvikliga segertåg, medan de borgerliga tenderade att resignerat acceptera faktum. En majoritet av mänskligheten styrdes redan av deciderat odemokratiska regimer och hemmafronten rullades upp av trosvissa kommunister, maoister, pacifister jämte diverse medlöpare. Själva begreppet demokrati prostituerades och började mista sin innebörd, marknadsekonomi blev ett skällsord.

Vanligt folk hade lyckligtvis en mera skeptisk inställning till världsrevolutionens välsignelser. Exkommunister kunde vittna om realsocialismens praktik och socialdemokratiska politiker visade gång efter annan ett anmärkningsvärt civilkurage i kampen mot kommunistisk infiltrering. Men utan Förenta Staternas beslutsamma utrikespolitik och militära uppladdning hade spelet varit förlorat. Europas gradvisa omstrukturering kunde bara ske under Förenta staternas kärnvapenparaply.

Socialismens diskreditering och i slutändan Sovjetunionens sammanbrott berodde inte i första hand på de demokratiska idealens dragningskraft utan på planekonomins självdestruktion. Marknadsekonomins självorganiserande dynamik gav småningom demokratierna en avgörande politisk och militär konkurrensfördel. Sovjetstatens förfall och Maos katastrofala styre gjorde marxismens självmotsägelser synliga för hela världen. Visa av skadan försöker de kinesiska ledarna nu med

anmärkningsvärd framgång kombinera partipolitisk repression med de uppenbara fördelarna av en fri marknad.

Vi vill gärna se demokrati och marknadsekonomi som globala universalmediciner för allt samhällsont, eller åtminstone som garanter för ekonomisk effektivitet och konkurrenskraft. Demokratiernas öppenhet och självkritik, anpassningsförmåga och kreativitet är onekligen starka sidor, fastän den demokratiska praktiken är uppenbart ofärdig och alltid lika omstridd. Frågan lyder: Har människorna i gemen viljan och förmågan att bygga upp och underhålla det moraliska kapital, som är en oundgänglig förutsättning för en uthållig demokrati?

Detta är demokratins utmaning, som kommer att behandlas ur olika synvinklar. En försmak av problematiken ger den våg av nostalgi för gammal god socialism, som funnit en flummig fokus i antiglobaliseringsrörelsen. Demokratisk inlärning är förvisso en långsam process, där känslor och nedärvda attityder oftast överskuggar rationalitet. Å andra sidan har demokratierna en förunderlig förmåga att integrera till och med radikala dissidenter. Puerila tankeexperiment, med låg sanningshalt, anrikas småningom till vettiga bidrag i den politiska beslutsprocessen, och unga omstörtare omvandlas ibland med tiden till samhällets stöttepelare.

Demokratiernas hälsa och livskraft är vårt främsta intresse, men demokratins utmaning har också en missionerande aspekt. Hela vårt värdesystem ifrågasätts, inte bara av fundamentalistiska fanatiker utan även, runtom i världen, av miljoner mindre artikulerade människor, som håller fast vid sina traditionella livsmönster. Många har svårt att acceptera demokratiska värderingar ens som immigranter; den tysta majoriteten i u-länderna är en ännu större utmaning.

Mänskliga framsteg avspeglas i allt mera omfattande, värdeskapande plussummespel. Ärlighet och öppenhet är avgörande framgångsfaktorer. Endast genom att hushålla med våra knappa moraliska resurser, kan vi hoppas på att rotfästa rent spel och skapa förutsättningar för ett världsomspännande demokratiskt samarbete. Hur som helst, demokrati är det enda politiska system som är värdigt människan. Huruvida mänskligheten förmår leva upp till denna värdighet förblir en öppen fråga.

Del I
Demokratins grundvalar

Bokens första del, demokratins grundvalar, beskriver människans emancipering till en samhällsduglig och moraliskt medveten varelse.

**Det mänskliga psyket omfattar ett antal invarianser, som varken kan elimineras eller negligeras. Däremot kan vi behärska, kontrollera och i bästa fall utnyttja dessa naturkrafter.*

**Ett fruktbart samspel mellan teknik och ekonomi kan uthålligt förverkligas endast i en marknadsekonomi med privat egendom och ett stabilt penningvärde.*

**Demokratins uppsving kan ses som en praktisk tillämpning av grundläggande kristna värderingar. Renässansen, reformationen och upplysningen var steg på vägen till intellektets frigörelse.*

**Demokratins kris under första hälften av 1900-talet lärde oss en dyrköpt läxa om risken för ett moraliskt sammanbrott.*

**Vår haltande etiska evolution är beroende av en svårgripbar, andlig trosvisshet. Demokratin är ett kärl som måste fyllas med ett meningsfyllt innehåll.*

Kapitel 1 Den mänskliga naturen

Mänskligt beteende är ett växelspel mellan genetisk natur och självgjord kultur.[1] *Evolutionspsykologin har börjat kartlägga den nedärvda naturen, såsom den formats av årmiljoners sociala erfarenhet. Gruppselektion har genetiskt förankrat mellanmänskliga spelregler, som möjliggör effektivt samspel inom gruppen. Denna nedärvda moral förmår på stamnivå jämka samman den inbördes konkurrensen med ett förtroendefullt samarbete. Människan är också väl anpassad till att föra vidare det livsviktiga kulturarvet till nästa generation. Men betydande svårigheter uppstår, när det moraliska kapitalet måste förkovras för att möjliggöra värdeskapande plussummespel i stora, heterogena populationer.*

1.1 Natur eller kultur?

Vad är människan? Hur reagerar hon på sina medmänniskor? På vilket sätt formas hon av sin omvärld och sina nedärvda anlag? Vi behöver åtminstone provisoriska svar för att kunna förstå hur mänskliga samfund fungerar. Sannskyldiga verbala fältslag har utkämpas kring dessa frågeställningar, med antagonisterna djupt nedgrävda i sina emotionella skyttegravar. Nu när det värsta stridslarmet lagt sig, börjar verifierbara orsakssammanhang framträda. För det mesta handlar det om både gener *och* omgivning, arvsanlag *och* kultur i varierande proportioner.

Psykologin har som vetenskap länge sökt en fast grund. Psykoanalysen och behaviorismen har förlorat det mesta av sin trovärdighet. Neurofysiologin levererar i stigande tempo nya insikter i det mänskliga psykets fundamentala mekanismer, men avståndet till en full förståelse för *Homo sapiens* som fri aktör verkar ännu oöverstigligt. Under dessa omständigheter erbjuder evolutionspsykologin en fräsch infallsvinkel.

Utgångspunkten är att det naturliga urvalet har etsat in allmänmänskliga beteendemönster i vår arvsmassa. Vårt känsloliv har formats av evolutionen och kan uttolkas genom att analysera överlevnadsvärdet under forntida, primitiva förhållanden. Den hårda interna konkurrensen präglar vårt nedärvda beteende. Var och en är sig själv närmast; sedan kommer familjen och släkten medan stamgemenskapen har lagt beslag på de resterande fonderna av altruism. För resten av mänskligheten har vi inte haft något till övers.

Den mänskliga naturen har, beroende på ideologiska utgångspunkter, ansetts vara antingen helt oföränderlig eller obegränsat manipulerbar. Sanningen är att den förändras långsamt men snabbare än man har trott. Enligt C. Lumsden och E.O. Wilson (1983) tar det ungefär femtio generationer för att genetiskt stabilisera ett sådant kulturellt genombrott. Nya hundraser med särpräglade beteenden kan tas fram på tjugo generationer. Evolutionsmässigt snabba förlopp kan förklaras med relativt löst förankrade förändringar i genomets regelverk, som inte förutsätter DNA-mutatio-

> ner.[2] Sådana epigenetiska differenser kan vara en delförklaring till naturfolkens svårigheter att anpassa sig till civilisationen.

I likhet med andra köttätande flockdjur präglas människan av en hierarkisk reflex. Respekten för senioritet och expertis är genomgående i mänskliga samhällen; hög status är hett eftertraktad i synnerhet på svärdssidan. Men vi känner också starkt för jämlikhet, vilket kännetecknar överlevande stammar på stenåldersnivå. Våra avlägsna förfäder verkar ha varit överraskande demokratiska, men man bör undvika förhastade slutsatser. En förstärkning av den hierarkiska reflexen kan väl ha varit en grundförutsättning för samhällelig tillväxt och framgång, varvid små, egalitära grupper pressades ut i periferin.

Territorialinstinkten är en annan impuls, som vi delar med många djurarter. Individuella revir markeras och försvaras mot artfränder, medan kampen om grupprevir kan leda till veritabel krigföring.

> Schimpansers beteende har varit föremål för forskarnas speciella intresse. Hanarna slår sig ofta samman i jakt på babianer och gruppsammanhållningen blir ännu starkare när man är på krigsstigen. Underlägsna flockar angrips utan föregående provokation och kriget förs ibland i en anda av etnisk utrotning.

Den främmande gruppen betraktas även i bästa fall såsom en konkurrent och bemöts med misstroende. Hos människan har evolutionen resulterat i etnocentrism, vår inbyggda tendens att se omvärlden ur den egna gruppens synvinkel. Ett avvikande utseende, språk eller beteende framkallar avvärjande reaktioner. I många språk är ordet människa reserverat för den egna stammens medlemmar – alla utomstående är definitionsmässigt omänniskor.[3]

Vi är alltså alla rasister i vårt innersta; främlingsfientligheten har varit en överlevnadsfaktor. Men också den primitiva människan besitter en viss handlingsfrihet, hon är inte alltigenom bunden till stereotypa reflexer. Gästfrihet är en stark tradition bland många naturfolk. Den fridsamma främlingen var välkommen som en informationskälla och en potentiell kommersiell kontakt. Att dela mat och dryck skapade samhörighet enligt ett uråldrigt mönster av långsiktig reciprocitet. Förr eller senare kunde rollerna vara utbytta.

> Gästfriheten lär bland isolerade stammar (Inuiter, Samer, Tjuktjer) ha drivits så långt, att värden ställde sitt kvinnfolk till gästens disposition. Detta kan tolkas som en återförsäkring mot inavelns risker – en ytterst långsiktig reciprocitet!

Våra starkaste känslor och hämningar har djupa rötter. Incest är tabubelagt i de flesta kulturer, med sällsynta undantag för härskare med gudomlig status. Dess relativa sällsynthet beror emellertid inte på lagens bud utan på en väldokumenterad inbyggd aversion mot incestuöst könsumgänge, den s.k. Westermarckeffekten. Samma tendens går igen hos många däggdjur, som därigenom instinktivt minimerar inavelns genetiska belastning. Den klara skillnaden mellan kvinnlig och manlig sexualitet har även den sin naturliga evolutionspsykologiska förklaring.

> Både män och kvinnor är i naturtillståndet programmerade att maximera sin avkomma. Kvinnans investering i sina barn genom havandeskap, amning och vård är ojämförligt större än mannens, trots att mannen säkert har en naturlig disposition att ta hand om sin avkomma. Han har dock ett ännu större intresse att åka snålskjuts genom att plantera sina gener vida omkring. Kvinnan har inte motsvarande intresse i sexkontakternas kvantitet, men hon ställer kvaliteten högt, hon vill kunna välja och vraka. Ett snedsprång kan vara motiverat om den tillfälliga partnern är tillräckligt attraktiv. En snäll äkta man, som tar ansvar för barnen och en älskare med hög status, som avlar dem, kan vara en lottovinst genetiskt sett.

Vi får i det följande lov att återkomma till könsproblematiken, som på gott och ont har blivit ytterst aktuell i moderna demokratier. Här vill jag endast påpeka, att familjen alltid och överallt har varit ett centralt element i det sociala nätverket. Hela samhällets framtid står på spel, om männen inte tar ansvar för sin avkomma. Edward Westermarck (1862–1939) var den första som övertygande påvisade att familjeinstitutionen inte är ett senfött påfund utan ett universellt fenomen med djupa rötter.[4]

Evolutionspsykologin har en mångfald andra strängar på sin båge. En fallenhet för gemensamma trosföreställningar, ett slags hjordinstinkt, ingår säkert i vår psykiska struktur – man talar till och med om gener för religion.[5] Välbekanta fobier, såsom avskyn för råttor, ormar, spindlar etc., går troligen ännu längre tillbaka till förmänskliga anfäder. En stor del av vår psykopatologi kan på stående fot, kanske alltför lättvindigt förklaras i evolutionspsykologiska termer. Det är ändå överraskande att lindrig depression, som är något av en folksjukdom i vår civilisation, är öppen för en sådan uttolkning.[6]

> *Monopolar depression* uttrycker en personlig protest mot en omgivning, som subjektivt känns outhärdlig på grund av till exempel stress, besvikelser eller utebliven medkänsla. Depression kan vara en djupt förankrad, instinktiv reaktion, som sätter press på omgivningen att bry sig, hjälpa, visa sympati. Personen ifråga går helt enkelt i strejk, vilket evolutionsmässigt kanske haft ett överlevnadsvärde.
>
> Efterlåtande förståelse är vår spontana reaktion, vilket är den avsedda omedelbara effekten. Detta lindrar eventuellt symptomen men kan också bromsa det oundgängliga, interna sorgarbetet. Konditioneringsterapi är evolutionspsykologins kliniska komplement. Sigmund Freud (1856–1939) var på rätt spår, när han konfronterades med en hysterika, som vägrade stiga upp från sängen. Han ropade ”elden är lös”, varvid den djupt deprimerade patienten omedelbart tog till fötterna.

De flesta fobier kan övervinnas genom en målmedveten terapi. Djupt rotade fördomar är också öppna för självkonditionering, men helt isolerad är människan inte bara materiellt maktlös utan också emotionellt amputerad. Familje- och gruppgemenskapen är psykets modersköte, lägereldar längesen utövar alltjämt sin urgamla attraktion. Stor litteratur bygger ofta på djupa, evolutionspsykologiska insikter.

> David och Nanelle Barash blottlägger i *Madame Bovary's Ovaries* (2005) den evolutionspsykologiska bakgrunden till intrigspelet i berömda verk ur världslitteraturen. Vid sidan av de klassiska, grekiska dramerna erbjuder Shakespeare, Tjechov och

Flaubert goda exempel på hur arketypiska, psykologiska krafter kolliderar med stor dramatisk effekt.

Evolutionspsykologins viktigaste budskap är att det mänskliga psyket omfattar ett antal invarianser, som varken kan elimineras eller negligeras. Däremot kan vi behärska, kontrollera och i bästa fall utnyttja dessa naturkrafter. Den accelererande kulturutvecklingen skapar oavbrutet nya spänningar mellan nedärvda känslomässiga attityder, samhälleliga normer och ett rationellt beslutfattande. Vi måste leva med denna emotionella missanpassning, en outsinlig källa till pinsamma konflikter och plågsam kreativitet.

1.2 Evolution i grupp

Redan Charles Darwin (1809–82) spekulerade i *The Descent of Man* över gruppselektion, för att förklara en uppenbar osjälviskhet i de mänskliga relationerna utanför familjekretsen. Inte bara individen (eller hennes gener) utan också konkurrerande grupper kan enligt detta synsätt vara föremål för det naturliga urvalet. Altruistiska beteenden som främjar gruppens väl kan då småningom genetiskt förankras, även om de inte tjänar eller t.o.m. minskar den enskilda individens livsduglighet.

Gruppselektionen blev med tiden en alltför populär förklaringsmodell. Evolutionära frågeställningar som framkallade huvudbry, placerades utan vidare under rubriken ”för artens väl”. Trots att de flesta av dessa lättköpta ”förklaringar” har hamnat på vetenskapens skräphög, är sådana föreställningar fortfarande väl etablerade bland lekmän. Men evolutionen följer en mera sofistikerad logik.

Familjeband är den naturliga utgångspunkten för sociala relationer. W.D. Hamilton (1936–2000) införde begreppet inklusiv livsduglighet (inclusive fitness), som mäter släktskapseffekten genom att kvantifiera genernas egoism.[7] Till exempel myrors och bins altruism hänger samman med att hanarna hos ordningen *Hymenoptera* är haploida, dvs. de har bara en enkel uppsättning kromosomer. Detta leder till att systrar har ¾ av sina gener gemensamma och alltså är närmare besläktade med varandra än med sin egen avkomma, vilket osökt främjar sociala samarbetsstrukturer.

Evolutionen är emellertid sällan enkelspårigt predestinerande. De flesta arter av ordningen Hymenoptera bygger inte samhällen, utan är solitära eller bara svagt sociala. Arbetarna i bikupan är inte heller helsyskon, emedan bidrottningen i regel har parat sig med flera hanar. Trots detta löper samarbetet närmast perfekt. Till råga på allt är termiter ytterst sociala, fastän de inte hör till Hymenoptera och har en normal, diploid kromosomuppsättning. Men termiterna är det enda undantaget bland sådana insekter!

Missbruket av gruppurvalskonceptet gjorde det för en tid till anatema bland biologerna som, i likhet med ekonomerna, gärna negligerar altruistiska drivkrafter. Trots att den individuella selektionen är och förblir den dominerande faktorn har gruppselektionen numera återvunnit sin legitimitet. Under människans evolution

var gruppens produktivitet och effektivitet – det vill säga förmågan att spela plussummespel – ett viktigt konkurrensmedel och därmed föremål för selektion. Hur den oundgängliga gruppmoralen har kunnat uppstå behandlas i nästa avsnitt, men före det skall vi bekanta oss med en enkel spelteoretisk modell, som illustrerar konflikten mellan egennyttan och gruppintresset.

Samhälls- och samspelsmoral kräver alltid en viss mån av uppoffring eller åtminstone risktagning, en reduktion av personlig livsduglighet till förmån för det gemensamma bästa. Denna intressekonflikt kan belysas med en enkel spelmatris, som av historiska skäl på engelska fått namnet ”prisoners dilemma”.[8]

Två spelare, som konfronteras har vardera två dragalternativ – ärligt samarbete eller svek. Samarbete skapar det största mervärdet, och ger båda lika mycket. Svek ger ett bättre utfall för svikaren men den svikna går på en ännu större förlust, varvid spelets mervärde sjunker. Om båda spelarna sviker blir resultatet lika med noll. En marknadstransaktion får illustrera den underliggande logiken. Om säljaren sviker, t.ex. genom undermålig kvalitet, får han en extra vinst men köparens förlust blir betydligt större. Om köparen gör svårigheter med betalningen och det blir utsökning har vi den omvända situationen. Ifall misstroendet är ömsesidigt blir det ingen affär och det uppstår inte heller något mervärde.

Det logiska dilemmat uppstår emedan svek är den dominerande strategin för båda parter. Svek ger alltid det bättre utfallet, oberoende av motspelarens drag, och är alltså den enda rationella beslutsmodellen. Då blir spelets potentiella mervärde emellertid orealiserat fastän båda parterna spelar optimalt.

För ett samhälle gäller det i första hand att skapa och upprätthålla förutsättningarna för ett produktivt samspel. Den kortsynta, egoistiska logiken i prisoners dilemma måste då övervinnas eller kringgås. Lösningen bör vara frivillig, självorganiserande och baserad på eller åtminstone förenlig med spelarnas långsiktiga egenintresse. Situationen blir mera hanterlig, om man spelar flera spel efter varandra. Svikaren kan inte vänta sig mera än en enda övervinst, den potentiella nyttan av alla följande spel är förverkad när han har avslöjats. Problemet blir att komma igång med plussummespelet. De första dragen är riskfyllda för båda parter, innan ett tillräckligt förtroendekapital har ackumulerats.

En spelstrategi, som kallas *tit for tat*, har visat sig vara mycket framgångsrik vid datorturneringar, där det ingår ett större antal konkurrerande program. Alla program spelar mot varandra upprepade gånger och ”kommer ihåg” utfallet av tidigare konfrontationer. Tit for tat har bara två instruktioner

– Vid den första konfrontation välj samarbete

– Vid följande konfrontationer spela på samma sätt som motspelaren vid den föregående konfrontationen

Tit for tat är ett ”ärligt” program, men det låter sig luras bara en gång av samma spelare. Det får aldrig övertaget, men klarar sig bra med andra plussummaspelare och allra bäst med sig själv.

Vid datorsimulationer har det framgått, att ”ärliga” program av typen tit for tat, kan klara sig bra även i svekfulla omgivningar. Samarbetsmoral kan alltså byggas

upp från scratch, åtminstone *in silico*. Men till en början behövs det en minimiproportion av ärliga program i systemet. Annars mals det potentiella plussummespelet obönhörligt sönder. Dessutom bör spelsekvensen vara utdragen och obestämd. En på förhand delgiven slutpunkt i spelrelationen undergräver det på egenintresse baserade förtroendet. Det lönar sig ju alltid att svika i det sista spelet, och då detta gäller båda spelarna är det rationellt att förskjuta sveket till det nästsista spelet o.s.v.

Spelare som tillämpar oärliga strategier förnöter sin tid i ofruktbara nollsummespel där de kan vinna endast på motspelarens bekostnad. Poker är ett typiskt nollsummespel, där det gäller att dupera motparten eller åtminstone undanhålla all information. Krig är ett värdeförstörande minussummespel och uppvisar motsvarande strategiska framgångsrecept – hemlighållande, vilseledning, krigslist överhuvudtaget. Plussummespelets framgångsfaktorer är däremot öppenhet och hederlighet. Detta innebär alltid en risktagning – motspelaren kan när som helst övergå till falskspel och kamma hem hela potten. Därför är förtroendet mellan spelarna en essentiell gemensam resurs, som ackumuleras långsamt men på ett ögonblick kan spridas för all världens vindar.

1.3 Moralens rötter

Osolidariska fripassagerare drar fördel av samspelet men bidrar inte till dess kostnader och förbättrar därmed sin relativa livsduglighet. De måste hållas i styr, för att en god samhällsmoral och en därmed sammanhängande fallenhet för plussummespel skall kunna förankras genetiskt. Man kan fråga sig hur detta har varit möjligt?

> Återigen hittar vi intressanta uppslag genom att studera våra närmaste släktingar schimpanserna. Nyckelbegreppet är reciprocitet. Här gäller bokstavligen ”jag kliar dig på ryggen om du kliar mig”. Svek lönar sig inte för då blir man inte själv avlusad. Samma princip håller också ihop koalitioner mellan schimpanshannar, med syftet att bevara eller förbättra positionerna i dominanshierarkin. Jaktbytet fördelas enligt ett gunstlingssystem, men ingen blir helt utan. Vidare kan nyttiga insikter överföras till nästa generation genom inlärning. Schimpanser uppvisar, kort sagt ett mänskligt beteende i en rudimentär form.[9]
>
> Schimpansernas och människornas stamfäder separerade för ungefär fem till sex miljoner år sedan. Vår egen evolution börjar vara tämligen väl dokumenterad, men om schimpanserna vet vi nästan ingenting. Mycket tyder dock på att de inte har genomgått någon radikal förändring. De var väl anpassade till sitt stabila regnskogshabitat och var inte utsatta för ett markant evolutionstryck.

Hjärnvolymens och därmed hjärnfunktionernas snabba evolution är det bästa paleontologiska måttet på människovardandet. Men vad drev på hjärnans expansion, som från första början medförde svårigheter för barnsbörden och stigande metaboliska kostnader? Den moderna hjärnan förbrukar en femtedel av vårt energibehov i vila och riskerar överhettning i ett tropiskt klimat – en trolig delorsak till vår hårlöshet.[10]

Däggdjurens evolution under tertiärperioden (de senaste drygt sextio miljoner åren) erbjuder en intressant parallell. Hjärnans volym har vuxit långsamt och i samma takt hos både rovdjuren och deras bytesdjur. Konkurrenstrycket har genomgående drivit på utvecklingen av det centrala nervsystemet.

Hos människosläktet har konkurrensen mellan relativt isolerade grupper troligtvis varit utslagsgivande. Samarbetet inom gruppen blev den viktigaste överlevnadsfaktorn, plussummespelet premierades. Språkets utveckling var både en följd av och en orsak till en intensifierad kulturutveckling. Kommunikationskapaciteten eller bandbredden, för att använda ett modernt uttryck, ökade dramatiskt och det var fritt fram för obegränsade mellanmänskliga samspel men också för en lika obegränsad kulturkonkurrens.

Kulturevolutionens dynamik överträffar den biologiska evolutionen med flera storleksordningar. För en underlägsen variant fanns det ingen ekologisk nisch, som kunde erbjuda en trygg tillvaro; den dominanta kulturen var alltid tätt i hälarna. Därför fortlever i dag bara en representant för släktet *Homo* – alla andra har blivit utslagna.

Vi har redan konstaterat, att hederlighet och öppenhet är en grundförutsättning för värdeskapande plussummespel. Det moraliska kapitalet blir då den avgörande resursen i en gruppselektion som drivs av kulturkonkurrens. I princip ökar mervärdet per person med ett stigande medlemsantal i gruppen, men samtidigt ökar lockelsen att fuska, varvid kravet på samarbetsmoral skärps. Den interna konkurrensen blir emellertid inte eliminerad – snarare tvärtom.

Mycket tyder på att den interna kampen om inflytande och status samt därmed sammanhängande fördelar har satt ytterligare fart på människans cerebralisering. Illistiga lögner, fusk och förvrängning kräver avsevärd intelligens, och att avslöja bedrägeriet förutsätter ett lika skarpt intellekt. Den bedragna är under alla omständigheter förloraren i evolutionsspelet.

I datorsimuleringarna måste tit for tat-programmet mödosamt ta reda på sina medspelares intentioner, en efter en. Människan kan däremot både observera och kommunicera utfallet av ett stort antal konfrontationer inom gruppen. En avslöjad falskspelare blir genast brännmärkt, medan det goda anseendet utgör en värdefull resurs. För att kunna tillämpa denna primitiva rättskipning har vi tidigt blivit begåvade med ett exceptionellt skarpsynt ansiktsminne.

Vi kan utan möda åtskilja uppemot ett tusental personer, särskilt om de hör till innegruppen. (Främlingars avvikande särdrag avtrubbar däremot vår urskiljningsförmåga, för den naiva betraktaren ser alla kineser likadana ut). Ansiktsminnet är koncentrerat till ett mycket begränsat område i hjärnan, vilket tyder på tidig selektion. Om detta område slås ut (*prosopagnosia*) känner man inte mera igen ens sina närmaste, men övriga minnesfunktioner förblir intakta.

Människor har aldrig varit altruistiska mönsterelever – långt därifrån – men våra anfäders egenintresse kunde småningom nöjaktigt koordineras för det gemensamma bästa. En förstärkt reciprocitet, som Robert Trivers träffande kallar för moralisk aggression, blev en avgörande faktor.[11] Ett elementärt rättsmedvetande växte fram, som drev gruppens medlemmar till att reagera skarpt på fusk och falskspel, till och med på personlig bekostnad. Konkurrens kunde genom mödosam inlärning kombineras med kooperation, självkänsla med samhörighet. Särskilt mellan unga män utvecklades samarbetet till ett kamratskap, som inte har någon misskund med avhoppare.

Förräderi upplevs spontant som det svartaste av brott; i Dantes inferno var Judas placerad djupast i helvetets nionde krets, tillsammans med Cassius och Brutus, som förrådde Ceasar. ”Skvallerbytta” och ”strejkbrytare” hör än i denna dag till de mest kränkande skällsorden. I krig är känslan av gemenskap bokstavligen livsviktig, stridsmoralen är nyckeln till seger. De indoeuropeiska folken kännetecknades av vittförgrenade, militanta broderskap, som väl kan ha bidragit till deras snabba expansion mellan 3 000 och 1 000 år före Kristi födelse.[12] Nutida gatugäng är deras senaste efterföljare.

Vårt psyke har formats under hundratusentals år till att stödja ömsesidig lojalitet. Avvikelser från denna interna programmering framkallar olustkänslor, som vi kallar för dåligt samvete – själva basen för vår moral. Senare tiders etiska överbyggnader är helt beroende av denna medfödda fallenhet, som tyvärr kan undertryckas men också förädlas i en mångfald riktningar.[13] Vårt kulturbetingade samvete är en omistlig resurs, ett mått på det tillgängliga moraliska kapitalet.

1.4 Från generation till generation

Genomets kopiering är generationsväxlingens kritiska moment. Trots mångfaldig korrekturläsning kan fatala fel smyga sig in i det genetiska manuskriptet. Gendubletter kan uppstå och somliga gener (*transposoner*) kan byta plats. Hela kromosomer kan göra bort sig under meiosens invecklade koreografi. Allt detta är mäld för evolutionens kvarn, men å andra sidan har en epigenetisk anpassning, som inte direkt beror på genernas DNA, gjort sitt bästa för att förbättra oddsen för överlevnad.

Illamående och kräkningar är välkända symptom på tidigt havandeskap. Fostret är i begynnelseskedet mycket känsligt för toxiner av typen talidomid (neurosedyn), som kan förorsaka svåra missbildningar. Sådana gifter förekommer också i växter men kan i allmänhet lämnas utan avseende. Människan har överhuvudtaget en märklig anpassningsförmåga när det gäller näringsintaget. Befolkningsgrupper som är beroende av boskapshållning har exempelvis på olika håll i världen förvärvat en ärftlig förmåga att utnyttja mjölksocker som fullvuxna. Normalt upphör utsöndringen av det relevanta laktasenzymet efter barndomen.[14]

Faderskapet har alltid varit lite osäkert och därför är likheten mellan far och den nyfödda markerad under de första månaderna.[15] Moderns engagemang är ännu viktigare. Omedelbar fysisk kontakt mellan mor och barn efter födseln stärker moderskänslorna och säkerställer en god vård under uppväxtskedet. Vår okunskap om dessa fundamentala sammanhang har säkert vållat mycken skada i så kallade civiliserade samhällen. Det straffar sig att åsidosätta urgamla spelregler.

Ur det naturliga urvalets synpunkt är det inte nog med att producera rikligt med avkomma, utan det är antalet barnbarn som räknas. Därför ligger det i föräldrarnas (och deras geners) intresse att förbättra sina barns livsduglighet genom att överföra så mycket som möjligt av sin erfarenhet och visdom till följande generation. Vår markant förlängda barndom och utdragna ålderdom ger alla möjligheter till en genomgripande indoktrinering av den nya generationen. Far- och morföräldrar kan avsevärt bidra till sin avkommas framgång trots att, eller snarare därför, att de inte mera själva förökar sig.

> Under uppväxtåren absorberar barnen förbehållslöst föräldrarnas språk, vanor och normer men puberteten betecknar ett omslag. Respekten för föräldrarna avtar och svänger ofta över i sin motsats. Redan småbarn är bra på att moralisera och tonåringars rättshaveri känner ibland inga gränser. Trivers var först på plan i att se generationskonflikterna i ljuset av genetiska intressemotsättningar.[16] Uråldriga prioriteringar dikterar fortfarande ungdomens beteendemönster.

Under den behavioristiska psykologins klang- och jubeldagar på 1920-talet negligerade man ärftligheten och trodde sig kunna manipulera den uppväxande människan efter behag.[17] Tron på uppfostrans betydelse har sedermera något modifierats men är fortfarande stark. I dag anser man på basis av en omfattande forskningsinsats att generna svarar för ungefär hälften av variabiliteten i uppförande hos ungdomarna i en typisk medelklassfamilj. Mera chockerande är att olikheter i uppfostran inte tycks svara för mera än tio procent av variabiliteten. Den övervägande delen av våra barns sociala konditionering härrör från andra inflytelser.[18]

> Experiment med rhesusapor visar att kamratgruppen kan vara minst lika viktig som den moderliga omvårdnaden. Endast umgänget med jämnåriga under uppväxten garanterade den fullvuxna apans sociala kompetens. Modern kunde däremot bytas ut mot en tygdocka, utan oåterkalleliga konsekvenser.[19]

Kamratgruppens inflytande är inte heller hos människan ett okänt fenomen. Dess värderingar konkurrerar ofta framgångsrikt med hemmets riktlinjer och den gamla klyschan att någon hamnat i dåligt sällskap har mera än ett uns av sanning. Kamratgruppen representerar ändå den omgivning han eller hon som vuxen måste bemästra. Men hemförhållandena har å andra sidan en avgörande betydelse för valet av vänner och kamrater. Det är inte lätt för sociologerna att hålla alla relevanta variabler i sär.

För att hålla i synnerhet ynglingarna i styr har de flesta samhällen uppfunnit krävande initiationsriter, som markerar tonåringens upptagande i de vuxnas skara, med

tillhörande ansvar och friheter. I moderna stater fyller skolsystemet denna funktion med varierande framgång. Samhällets behov att integrera för att inte säga likrikta sina medlemmar får ett spontant uttryck i undervisningsplanens etnocentrism. Med nationella myter och symboler strävar de moderna samhällena att stärka sina medborgares sammanhållning och mobilisera deras inneboende stamsolidaritet.

Under varje generationsväxling återskapas i princip det mänskliga genomet men fel smyger alltid in sig under kopieringen. Skadliga mutationer tär ständigt på vårt genetiska kapital samtidigt som den moderna medicinen delvis har satt det naturliga urvalet ur spel. Hotas våra utvecklade samhällen av fortgående genetisk degenerering? Liknande frågor sysselsatte redan de gamla grekerna.

> Platon (427–347 f.Kr.) föreskrev en sträng reglering av reproduktionen i sitt idealsamhälle, och John Dalton (1766–1844) var den första förespråkaren för systematisk rashygien. Nazismen diskrediterade eftertryckligt dessa frågeställningar och den kända biologen W.D. Hamilton gjorde sig mäkta impopulär, när han försökte ta upp diskussionen på 1980-talet. Han såg framför sig en dystopi, där den postmoderna människan småningom blir fullständigt beroende av medicinsk intervention.

De här farhågorna kan visa sig överdrivna. Största delen av de livsodugliga varianterna gallras nämligen bort redan på äggcellsnivån eller under ett tidigt embryonalstadium. Det naturliga urvalet har visserligen mildrats men långt ifrån eliminerats. Dessutom kommer vi rätt snart att kunna korrigera mänskliga genom, om detta anses önskvärt. Också frånsett artificiella ingrepp kan vi motse en kontinuerlig evolution av det mänskliga genomet. I jordbruksbaserade civilisationer med riklig tillgång till jäsningsbara kolhydrater har utslagning genom alkoholmissbruk under tusentals år varit en faktor i den naturliga (eller onaturliga) selektionen.

> En mutation, som ingriper i alkoholens metabolism, är allmänt förekommande i länder med gammal civilisation. Den toxiska mellanprodukten acetaldehyd förbränns långsammare varvid dess koncentration stiger, vilket betonar förgiftningssymptomen. Naturfolken har inte utsatts för detta selektionstryck och har normal förbränning. Baksmällans varningssignal blir mycket svagare och alkoholismen är ofta endemisk.

Drogberoende (eller snarare oberoende) påverkar i dag vår kollektiva arvsmassa, som säkerligen är utsatt för ett otal andra, för det mesta okända inflytelser. Att den mänskliga naturen i praktiken är oföränderlig har länge varit en vedertagen visdom. Såsom vi redan konstaterat är detta en sanning med modifikation. Minimala omställningar av genomets interna regelverk tillåter en relativt snabb ärftlig anpassning. Vår kultur påverkar kontinuerligt vår natur.

1.5 Vägen till högkultur

Vi har tidigare pekat på ett antal mekanismer, som underlättar ett långsiktigt samarbete mellan individer med starkt självintresse. Steget från teori till praktik är dock långt och tillfälligheterna har under evolutionens gång spelat en betydande roll.

Om en liten grupp isoleras, kan den slumpmässigt vara bärare av ett avvikande, genetiskt förankrat beteendemönster. Denna s.k. grundläggareffekt ger i gynnsamma fall den isolerade gruppen en möjlighet att ytterligare utveckla sitt samspel och förbättra sin konkurrenskraft. *Homo sapiens* genom är exceptionellt likformigt, vilket tyder på att våra förfäder och -mödrar passerat en eller flera befolkningsminima. Vulkanen Tobas jättelika eruption för ungefär 75 000 år sedan förorsakade en tillfällig klimatförsämring, som kan ha reducerat ursprungspopulationen i Afrika till c. 10 000 individer. Vid utvandringen till andra kontinenter har flaskhalsarna troligtvis varit ännu trängre.[20]

Det finns ingen kungsväg för kulturutvecklingen men det tycks finnas desto flera återvändsgränder. Svårigheterna kan återföras till den urtida gruppsamhörighetens egalitära spelregler, som endast under protest ger efter för kraven på effektivitet och konkurrensförmåga. I naturtillståndet kan gruppen hålla maximalt 150–300 medlemmar; därefter spjälks den upp.

Antropologerna har schematiskt definierat följande utvecklingsstadier för mänskliga samhällen.[21]

– Den relativt fåtaliga skaran har inte ett klart definierat territorium och familjehierarkin är den enda källan till auktoritet. Närstående grupper kan tillfälligt samarbeta men det finns ingen permanent organisation.

– Närstående familjer slår sig samman till en klan, med en gemensam, ofta mytisk förfader.

– Klaner smälter samman till en stamgemenskap där ”starka män” från prominenta familjer kan utöva ett betydande inflytande.

– Hövdingar utses, men deras maktutövning är inskränkt utom i krigstid.

– Hövdingarna etablerar bestående auktoritet och stammarna kan förena sig i lösa konfederationer. Maktbefogenheterna är dock ännu begränsade.

– Ett kungadöme kan anses upprättat när makten också i fredstid är samlad i en hand och successionen är under kungens kontroll. Vid sidan av släktband, börjar också meriter påverka karriärgången.

Matriarkat kan ha förekommit i primitiva jordbrukssamhällen, fastän den arkeologiska evidensen är omstridd. I varje fall vimlar den grekiska mytologin av djärva hjältar som med dådkraft och förslagenhet kullkastar matriarkatets maktstrukturer, där drottningen var en nyckelfigur medan kungarna degraderats till prinsgemåler med begränsad livstid.[22]

I en liten grupp är rättskipningen inget problem. Alla, utom den anklagade och käranden, ingår i juryn vars beslut inte kan överklagas. Vid växande integration ökar slitningarna mellan lierade klaner och stammar. I avsaknad av övergripande samhällsstrukturer blir den självtagna rätten, som lätt trappas upp till blodshämnd, den enda utvägen att sätta sig i respekt. Hämndlystnaden är en specifikt mänsklig emotion och speglar ett elementärt sinne för rättvisa, som måste ha haft ett betydande överlevnadsvärde under hominiseringsprocessen. Kravet på vedergällning blev en grogrund för stark reciprocitet, som yrkar på rent spel oberoende av personliga intressen eller oförrätter.

Konkurrenskraften stiger i allmänhet med gruppens storlek, men detta förutsätter hierarkiska strukturer, som undertrycker destruktiva interna konflikter. Den långsiktiga stabiliteten är dock ifrågasatt. Kungadömen lider av oavvisliga inre spänningar, men krigar kanske just därför gärna med sina grannar. Externa hot är den bästa boten för oenighet. Småskalig krigföring mellan angränsande stammar har alltid hört till livets realiteter men ibland eskalerar ofreden till en kamp på liv och död.

Puebloindianerna i sydvästra USA har alltid ansetts vara fredliga, och därför kom det som en chock, att deras föregångare anasazi-indianerna på 1200- och 1300-talet ägnade sig åt utrotningskrig i full skala.[23] Yanomamo-indianerna är för sin del det klassiska exemplet på krigiska konflikter som en del av vardagen. Angränsande byar angrep oavlåtligt varandra, i avsikt att döda fiender och röva bort kvinnor. Om gruppens maximistorlek på cirka 150 individer överskreds, spjälkades den itu och grannarna började snart bekämpa varandra. Hela befolkningen befann sig i ett kontinuerligt larmtillstånd. Var fjärde man gick en våldsam död tillmötes, vilket torde vara typiskt för en befolkning i naturtillståndet.[24]

För att frigöra sig från det primitiva samhällets begränsningar måste människan bryta med uråldriga spelregler. Sällsynta utbrott av trosvisshet kan inleda en framgångsrik utvecklingsspiral, men endast en liten bråkdel av dessa kulturmutationer har burit bestående frukt. Om de förhistoriska fiaskona vet vi litet eller intet men sentida feltändningar kan bli föremål för en detaljerad eftergranskning.

Utgående från Charles Fouriers (1768–1830) och Robert Owens (1771–1858) idéer grundades under 1800-talet ett antal socialistiska samhällskollektiv på jungfrulig mark i nya världen. Deras medellivslängd var knappt två generationer. Maos kinesiska arbetarkommuner är det senaste utbrottet av kommunal utopism; de avvecklades efter ett par decennier.

Egenintresset låter sig inte i längden förträngas av uppblåsta ideologier; i synnerhet den nya generationen reagerar utpräglat negativt. En religiöst baserad kollektivism har däremot visat sig vara betydligt uthålligare. Frikyrkliga grupper har i alla tider etablerat sina exklusiva samfund i obrutna vildmarker; en majoritet av de amerikanska kolonierna grundades av brittiska religiösa dissidenter av olika schatteringar. De israeliska kibbutzerna är ett intressant särfall. Deras socialism har visserligen urvattnats, men kibbutzerna har blivit en nationell institution, uppstöttad med kvasireligiös sionism.

Ett unikt fall av en religiöst inspirerad kollektivism är jesuitstaten i Paraguay, ett totalitärt samhälle med mänskligt ansikte.

Jesuiternas insatser i Paraguay är ett tragiskt exempel på ett misslyckat samhällsbygge trots de bästa intentioner. Jesuiterna förfärades av den brutala behandlingen av infödingarna och år 1608 bemyndigades deras orden att omvända och administrera Guarani-indianerna i ett vidsträckt område, med centrum i nuvarande Paraguay. Trots upprepade anfall från portugisiska slavjägare, kunde ett självförsörjande sam-

> hälle byggas upp med egna tätorter, kyrkor, verkstäder, skolor etc., allt paternalistiskt styrt av välvilliga, okorrumperade och högt motiverade Jesuitbröder.
>
> Jesuitstaten var ett toppstyrt kollektiv, där privat egendom och företagsamhet lyste med sin frånvaro. Då jesuiterna fördrevs år 1768 blev befolkningen på närmare 150 000 personer fullständigt desorienterad. Det sociala kapitalet förflyktigades, infödingarna förmådde inte på egen hand upprätthålla det samhälleliga plussummespelet. Under en ny inkompetent administration förföll jordbruket, hantverksskickligheten gick förlorad, missionerna upplöstes och folket skingrades.[25]

Härskarnas legitimitet är den stabiliserande faktorn i en hierarkisk statsbildning. Jesuiterna i Paraguay tog som ryggstöd den högsta tänkbara auktoriteten och grundmurade sin trovärdighet med en oförvitlig vandel. Men indianerna behandlades som barn, deras emancipering förhindrades och därmed förmågan att ta gemensamt ansvar. Det går inte i längden att skydda människor som djur i ett reservat.

Härskare av alla kulörer har alltid gjort sitt bästa för att med sin klädsel, sitt uppträdande och diverse ceremoniel markera ett avstånd till vanliga dödliga. En gudomlig, eller åtminstone halvgudomlig status var en allmänt förekommande ploj. Europeiska monarker regerade av Guds nåde och kejsarna av Kina hade sitt mandat direkt från Himlen. Nakna tvångsmedel var förvisso oundgängliga, men utan legitimitet stod makten på vacklande grund.

> Kungar, kejsare och sultaner arbetade under svår stress. Allvarliga missgrepp, hunger och farsot kunde leda till våldsamma missnöjesyttringar, för att inte tala om faran för konspirationer och lönnmord. Envåldshärskaren var trots eller på grund av sin upphöjda position ansvarig för allt ont, som drabbade folket. När dynastins handlingskraft avtog, överlät suveränen det operativa ansvaret på en minister, visir, shogun eller major domo, som vid behov kunde avsättas eller avrättas. Men makt utan ansvar är i längden en olöslig ekvation. Snarare förr än senare förpassades den gudomliga galjonsfiguren till sina egna domäner, antingen bokstavligen eller figurativt.[26]

Hur de makthavande än svängde sig, så byggde deras makt på lösan grund. Ett fruktbart plussummespel kunde florera under dugliga regenter, men mervärdet tenderade att hamna i fel händer och investeras i fel projekt – prål och prakt, palats och pyramider. Vanstyret ledde i förlängningen till uppror eller maktskifte men bestående förbättringar uteblev. Om hela plussumman blev bortspelad, försvann statsbildningens existensberättigande, varvid den upplöstes i sina enkla beståndsdelar eller invaderades av rovgiriga grannar.

Aristokratiskt styrda republiker kunde bättre anpassa sig till interna förändringar och engagera en bredare elit. Sparta, Karthago och Rom är skolboksexempel på de republikanska författningarnas förmåga att mobilisera samhällets resurser. Ändå grävde också de, på ett eller annat sätt, sina egna gravar. Aten genomförde ett unikt experiment genom att förena en dynamisk högkultur med direkt folkvälde. Försöket gick i kvav i en virvel av sjunkande trierer och självbedräglig retorik.

Det var först i nya tidens turbulenta Europa, som den långdragna, historiska kretsgången kom ur gängorna. Konkurrensen mellan nationalstaterna var inte bara

militär, utan utsträcktes till handel, ekonomi och slutligen till själva statsskicket. I motsats till Kina, kunde ingen stat uppnå hegemoni. I detta virrvarr av motstridiga inflytelser och intressen började nya regler för det samhälleliga plussummespelet ta form. Demokratin var på gång.

Kapitel 2
De materiella grundvalarna

Teknik och handel har från första början varit drivkrafterna för de ekonomiska framstegen, med samhällsutvecklingen som en avgörande bakgrundsfaktor.[1] *Skyddet för personlig egendom är, vid sidan av ett stabilt penningvärde, ett oundgängligt villkor för en tillräcklig kapitalbildning och allmänt välstånd. Teknisk know-how och den kommersiella företagsamheten är i en nyckelposition, och står i relation till den samverkande populationens storlek. En centralplanerad kasernekonomi fungerar till nöds i kris- eller krigstillstånd, men går ofrånkomligen i olag i fredstid. Marknadsekonomin är det enda effektiva redskapet för en rationell allokering av resurser och prioriteringen av konsumenternas behov. Inom en sund samhällelig referensram fungerar det marknadsekonomiska plussummespelet som en självgående välståndsgenerator. Sist och slutligen har varje folk på lång sikt den ekonomi det förtjänar.*

2.1 Teknisk uppfinningsrikedom

Verktyg är inte ett mänskligt prerogativ; en rad fåglar och däggdjur med schimpanserna i spetsen utnyttjar, från och till, externa objekt för sina egna ändamål. Våra förfäder är dock, så vitt vi vet, unika som verktygstillverkare. En lång räcka av alltmer avancerade stenverktyg markerar vår art- och kulturutveckling sedan miljoner år tillbaka. Dessutom har trä, växtfiber, ben, horn, hudar och senor säkerligen utnyttjats för tillverkning av olika bruksartiklar.

> Stenverktygens kvalitet uppvisar en klar korrelation med den växande hjärnvolymen från och med austrolopitechinerna, kanske 3,5 miljoner år tillbaka, ända fram till Homo erectus, som framträdde för c. 1,8 miljoner år sedan rustad med väl formgivna stenyxor. Erectus var den första hominiden, som emigrerade från Afrika och utbredde sig över hela Eurasien. Hjärnan var nästan lika stor som nutidsmänniskans men ändå kan man inte urskilja någon tydlig kulturevolution förrän *Homo sapiens* inträdde på scenen för ungefär 150 000 år sedan. Varför denna platå? Det är ett av de många frågetecknen längs människans evolution.

Pådriven av en intern konkurrens bredde *Homo sapiens* ut sig till alla världsdelar, utom Antarktis. Detta skedde troligen företrädesvis längs kusterna, och någon form av farkost var sannolikt en tidig uppfinning. Språnget till Australien för kanske 50 000 år sedan har krävt mera avancerade flottar eller kanoter.

Fastän nutidsmänniskan obönhörligt trängde undan sina föregångare, fortsatte samexistensen under årtusenden. I Europa torde *Homo neanderthalensis* ha dött ut för omkring 25 000 år sedan, och nyligen har man på ön Flores i Indonesien

funnit fossil av en dvärgform av Homo erectus, som uppskattningsvis levde ännu för 18 000 år sedan. Någon uppblandning verkar dock inte att ha skett; kanske var hybriderna sterila.

Nyckeln till våra förfäders dominans var en överlägsen teknik. Men den tekniska utvecklingen hängde med största sannolikhet samman med en förstärkning av den sociala sammanhållningen, som baserade sig på språklig kompetens, arbetsfördelning och samarbetsmoral. Kulturutvecklingen accelererade och lämnade den genetiska evolutionen i skuggan.

Dramatiska klimatförändringar ackompanjerade och drev troligen på kulturevolutionen. Hårda istider växlade med relativt korta interglacialer, vilket premierade en snabb anpassning genom kulturprocesser. Men en tydlig genetisk anpassning är också skönjbar. En robust och satt kroppsbyggnad betydde bättre överlevnad i ett arktiskt klimat, i motsats till tropikerna. Mörka vintrar och dimmiga somrar tvingade fram en nedsatt hudpigmentering, för att säkerställa produktionen av D-vitamin. Den afrikanska regnskogens pygméer är ett annat exempel på en snabb genetisk adaptation. Hjärnvolymen är nära normalvärdet fastän tillväxten under puberteten annars är starkt reducerad.[2]

Människan fann sig väl tillrätta i alla klimatzoner och lärde sig att utnyttja alla tillgängliga näringskällor. Redan *erectus* och *neanderthalensis* behärskade elden och klädde sig i djurskinn, men *sapiens* innovationsförmåga var av en annan kategori. Fisket effektiviserades med mjärdar, nät och hullingförsedda metkrokar. Storviltjakt underlättades av att spjuten kunde kastas med en kort hävstång (*atlatl*), som förbättrade precisionen och räckvidden. När bågen uppfanns och människan lierade sig med hunden för kanske 20 000 år sedan drev jaktens effektivitet ett stort antal bytesdjur till utplåning.

Värst var utfallet i Nya världen, som människan invaderade för c. 15 000 år sedan. Den ursprungliga, naiva faunan konfronterades med sofistikerade jägare och resultatet var, att uppskattningsvis tre fjärdedelar av de stora däggdjuren (över 40 kg) utrotades på några tusen år. Mammutar, mastodonter, kameler, noshörningar, hästar och många hjortdjur, försvann all världens väg tillsammans med sina högt specialiserade rovdjur (Den samtidiga klimatförändringen har möjligen bidragit till utrotningen). I Eurasien är förloppet mindre dramatiskt, men nedgången i biodiversiteten är ändå anmärkningsvärd. I Australien är den mycket markerad fast klimatet var stabilt; aboriginerna tycks systematiskt ha bränt ner växtligheten, vilket kan ha gjort klimatet torrare.[3]

Redan den paleolitiska människan undergrävde aningslöst förutsättningarna för sin existens. Jordens befolkning uppgick till kanske en miljon människor, men överskred på många håll ekosystemets bärkraft. Människorna fick lov att anpassa sig, och punktvis fann man nya, hållbarare sätt att trygga det dagliga näringsbehovet. Ätliga växter skyddades, vårdades, odlades och förädlades under generationernas gång. Ett antal värdefulla villebråd undergick en motsvarande process och omvandlades till husdjur. Långsamt men säkert spred sig den nya tekniken och dess utövare i allt vidare cirklar.

Jared Diamond vidhåller (i *Guns, Germs and Steel,* 1997), med suverän efterklokhet, att jordbruk och boskapsskötsel uppstod överallt där det fanns växter som kunde förädlas eller djur som kunde tämjas. Denna teori är dock alltför lättköpt. Kulturevolution är en gåtfull process med många variabler; varken en biologisk reduktionism eller en ekologisk determinism är hållbara doktriner. Människan måste genomgå en genomgripande kulturell och kanske också en genetisk anpassning till en bofast tillvaro. Ännu i denna dag är det inte lätt att binda fritt kringströvande jägarfolk till en inrutad existens med sitt dagliga slit och släp.

Keramiken och textilierna är tidiga utslag av mänsklig kreativitet. Därefter följde metallhanteringen; koppar, tenn, bly och brons. Konstbevattningen, stadsbildningen och skrivkonsten katalyserade varandra i de första högkulturerna kring år 3000 f.Kr. Järn och stål slog igenom före 1000 f.Kr. men därefter verkar den teknologiska utvecklingen att ha avmattats. Kumulativa framsteg gjordes, kunnandet spred sig och förfinades men de storslagna tekniska genombrotten lyser med sin frånvaro. Om man undantar en begränsad exploatering av vatten- och vindkraft, kunde nya energikällor tas i bruk först på 1700-talet i och med ångmaskinens utveckling.

Amerika före Columbus stannade i stort sett kvar i stenåldern, trots imponerande prestationer inom jordbruk, arkitektur och konsthantverk. Men på andra sidan jordklotet hade Kina redan under 1100-talet utvecklats till ett ekonomiskt kraftcentrum och ett säte för en lång rad innovationer. Kina hade uppenbarligen alla yttre förutsättningar att driva utvecklingen vidare. Men någonting fattades i den sociala dynamiken.[4]

Kina var på 1400-talet den enda stormakten i världen, med en ledande position i befolkning, utbildning, ekonomi och teknik. Kina kunde väl ha blivit initiativtagare till både världsomspännande handelsförbindelser och den industriella revolutionen. Åren 1405–1433 sände kejsaren ut massiva flottor för att längs gamla handelsleder knyta diplomatiska kontakter med fjärran länder, Indien, Arabien och Östafrika. Sedermera inställdes alla vidare expeditioner och bygget av stora segelfartyg kriminaliserades; utrikeshandeln överläts åt muslimska sjöfarare och var tidvis helt förbjuden. Den ledande klassen ansåg att den hade allt som behövdes. Yttre inflytelser skulle bara förorsaka störningar. Samtidigt avstannade den lovande tekniska utvecklingen, och Kina sjönk in i en kulturell letargi, störd endast av sporadiska uppror och invasioner.

Det är symptomatiskt att krutet, en kinesisk uppfinning från 900-talet, fick samhälleliga konsekvenser först i senmedeltidens Europa. Roger Bacon (c. 1220–92) var den första, som publicerade ett recept för tillverkningen av krut och artilleriets betydelse växte i slutet av hundraårskriget 1337–1453 mellan England och Frankrike. Krigföring har alltsomoftast drivit på den tekniska utvecklingen.

Revolutionerande innovationer förutsätter långsiktighet, risktagning och kapital, som alltid och överallt har varit knappa resurser. Innovationerna är dessutom ofta upprivande och framkallar motreaktioner, som kan kväva utvecklingen i sin linda. Utan någon form av trosvisshet trampar teknologin på i gamla spår. Teknisk utveckling är inte en självgående process, lika litet som kulturevolutionen överhuvudtaget. En tillbakagång är snarare regel än undantag. Imperier störtar samman,

surt förvärvad kunskap faller i glömska och bara de mest handfasta färdigheterna bevaras.

Den neolitiska människan måste betala ett högt pris för sin nya jordbruksteknologi och den därtill anknutna befolkningsexplosionen. I en sammanträngd population spred sig sjukdomarna epidemiskt, ohyran fick fotfäste och skadedjuren förökade sig okontrollerat. Nya farsoter plågade mänskligheten och satte en gräns för befolkningsökningen.

Många sjukdomsalstrare har animaliska värdar vid sidan av människan och de utnyttjade snabbt sin nyfunna expansionspotential. Uråldriga örtmediciner var till ringa nytta; det enda försvaret var genetisk anpassning som genom hårt urval ledde till åtminstone en begränsad immunitet. Mikroberna, med smittkopporna i spetsen, blev ett fruktansvärt biologiskt vapen, när européerna koloniserade Amerika. Smittkoppsviruset är en specifikt mänsklig patogen. Det antas ha uppstått i Eurasien från ett besläktat djurvirus för c. 8 000 år sedan. Smittkopporna har kunnat utrotas emedan viruset inte kan ”gömma sig” i en djurart.

Högkulturerna stötte på många ekologiska problem. Sjukdomar ansatte också odlingsväxter och husdjur. Rovdrift hotade åkrarnas fruktbarhet och betesmarkernas återväxt. Skogsskövling genom avverkning och svedjebränning är också ett gammalt fenomen. Vattenförsörjningen och nedsaltningen i konstbevattnade områden måste ha varit en ständig huvudvärk. Det är inte att undra på, att de flesta kulturer inte klarade av utmaningarna. Tekniska problem kan i allmänhet lösas med bättre teknik, men detta förutsätter en adekvat samhällsstruktur. Annars kommer den mänskliga kreativiteten inte till skott och plussummespelet förtvinar.

2.2 Kommersiell företagsamhet

Liksom tillverkningen av verktyg, är utbytet av nyttigheter en artegen mänsklig aktivitet. Redan under den äldre stenåldern (paleolitikum) förekom en utbredd handel med flinta och andra förnödenheter och sedan dess har köpenskap blivit en allt viktigare värdeskapande aktivitet. Handel med varor och tjänster är det bästa exemplet på ett enkelt plussummespel. Varan måste alltid vara värdefullare för köparen än för säljaren, annars blir det ingen affär. Fördelningen av mervärdet är däremot ett nollsummespel, vilket avspeglar sig i schackrandet över pris och leveransvillkor. Blandningen av plus- och nollsummespel ger kommersiella relationer deras ambivalenta anstrykning.

Handel och teknik i en ömsesidig växelverkan utgör samhällets ekonomiska bas. Handelns specifika behov gav upphov till skriftspråket, en av mänsklighetens viktigaste innovationer.

Omkring 3500 f.Kr. hade köpmännen i Sumerien tagit i bruk fraktsedlar, för att dokumentera varutransporter vid långväga handel. Varje last åtföljdes av ett antal små lerfigurer som symboliserade varans mängd och art. För att undvika fusk under transporten inneslöts figurerna i ett skal av bränd lera. Mottagaren slog sönder skalet och kontrollerade att allt stämde. Mellanhänderna kunde däremot inte gran-

ska fraktsedeln. Detta avhjälptes genom att markera informationen på skalet före lerbränningen. Varje lerfigur hade sin symboliska, tvådimensionella motsvarighet. Kilskriften var född!

Den ursprungliga bildskriften förenklades stegvis av sumererna till ett stavelsealfabet som var utgångspunkten för vårt fonetiska alfabet. Andra högkulturer utvecklade senare på egen hand sina egna skriftspråk, men om deras uppkomst vet vi just ingenting.

Ökad handel ger bättre arbetsfördelning och skapar utrymme för nya innovationer, som igen leder till högre produktivitet och levnadsstandard. Men medan tekniska idéer och insikter tenderar att bli allmän egendom, kan handelstransaktionerna kontrolleras och mervärdet koncentreras till monopolistiska mellanhänder eller maktcentra.

Liksom alla andra upprätthöll det Holländska ostindiska kompaniet ett monopol på handeln med sina kolonier. Reorganisationen av muskotmarknaden är ett flagrant exempel på en hänsynslös kolonialism. Muskotnötter ansågs på 1500-talet vara ett verksamt medel mot feber, magont, huvudvärk, dålig andedräkt och impotens. Nötterna växte främst på de små Bandaöarna i Moluckerna som kontrollerades av Portugal. Efter att holländarna i år 1621 hade slagit portugiserna ur brädet, införde kompaniet en strikt kontroll av produktionen; straffexpeditioner högg ned alla otillåtna muskotträd. De motsträviga infödingarna deporterades eller massakrerades med hjälp av japanska legosoldater. Undra på att kompaniet var Europas mest lönsamma företag – både infödingarna på kryddöarna och konsumenterna i Indien och Europa blev maximalt exploaterade. Utdelningen uppgick till i medeltal 18 % under tvåhundra år ända tills Kompaniet gick i bankrutt år 1800.

Transportkostnaderna begränsade länge handelns utveckling, men ännu större problem beredde rovlystna myndigheter, för att inte tala om ren laglöshet längs handelsvägarna. Köpmän gillar inte risker som inte låter sig kalkyleras, och t.ex. den spirande handeln mellan Kina och Europa var under medeltiden tidvis helt avbruten. Imperier etablerade i regel en relativt fri handel inom sitt område, vilket stimulerade näringslivet och gav staten ett objektivt existensberättigande. Hansan i norra Europa och Venedig i östra Medelhavet kunde under 1300- och 1400-talet upprätthålla en motsvarande ordning.

Redan under 1700-talet hade Storbritannien efterträtt Spanien, Portugal och Nederländerna som den ledande handelsmakten. Dess kolonialvälde spände småningom över hela jordklotet, och ett vidsträckt nät av marinbaser möjliggjorde globala flottoperationer. Pax britannica garanterade på 1800-talet handelns frihet på alla hav och backades upp av robust marin styrka. Utrikespolitiken präglades av det brittiska etablissemangets liberala värderingar, och parlamentet tvekade inte att stifta lagar som inkräktade på främmande makters handlingsfrihet.

Handeln med slavar har djupa rötter; slavfångst var ofta ett motiv för eller åtminstone en biprodukt av krigföringen. Alla gamla kulturer accepterade slavar, eller i bästa fall träldom, som en del av den naturliga världsordningen. Det kristna Europa ogillade i princip slaveri men slavhandeln var tyvärr mycket lönsam. I synnerhet triangelrutten

> Västindien–England–Västafrika–Västindien, som behärskades av engelska köpmän, var synnerligen lukrativ. Först efter årtionden av politisk kamp, gjorde det brittiska parlamentet år 1807 slavhandeln mellan Afrika och Amerika olaglig. Därefter grep flottan med växande effektivitet till konkreta åtgärder och gjorde småningom slut på den smutsiga hanteringen.[5]

Under 1800-talet blomstrade frihandeln och med den välstånd och teknisk utveckling som aldrig tidigare. Man kan utan vidare tala om en globalisering av marknader, teknologier och kapitalrörelser. Trots hård konkurrens om kolonier och råvaror levde världen ett sekel i relativ fred, i motsats till både tidigare och senare perioder.

Handel tenderar att skapa och upprätthålla goda relationer. I sin ursprungligaste form utspelas kommersen som en serie gåvor och gengåvor. Våra jultraditioner är ett återsken av behovet att komma varandra nära genom ett utbyte av materiella tecken på vår tillgivenhet.

> I primitiva stamsamhällen stod det var och en fritt att göra anspråk på ett eftertraktat föremål, men vederbörande iklädde sig samtidigt ett motsvarande åtagande. Framgångsrika personer kunde med storslagna gåvor stärka sin sociala position, men blev samtidigt avundsjukt påpassade. Situationen urartade ibland till en ursinnig konkurrens i generositet och t.o.m. offentlig förstörelse av värdesaker, såsom vid potlatchfesterna hos Nordvästamerikas indianer.

Goda handelsrelationer är både resultatet av och en orsak till en fredlig samexistens mellan klaner, stammar och nationer. Marcel Mauss (1872–1950) påvisar i sin klassiker *Essai sur le Don*[*] hur gåvan skapar en bestående materiell och social förbindelse mellan parterna. I brist på handelsobjekt föll man tillbaka på rituellt utbyte.

> Bronislav Malinowski (1884–1942) har dokumenterat Kulasystemet, som upprätthöll fredliga relationer inom en vidsträckt arkipelag öster om Nya Guinea. Lokalt tillverkade halskedjor (soulava) och armband (mwali) cirkulerade som gåvor och gengåvor runt öarna; soulava medsols och mwali motsols. Smyckena fick inte behållas, utan måste föras vidare i en oavbruten ringdans. Huvudsaken var, att en fredlig kontakt kunde upprätthållas över långa avstånd, trots att man inte hade något egentligt ärende.[6]

Det tål att upprepas: Handel är ett plussummespel, som på alla nivåer bygger upp och stärker de fredliga relationerna till ömsesidig nytta. Om handelsbanden är tillräckligt starka, kan ingen vinna, eller ens föreställa sig en vinning genom krigiska äventyr. Europeiska Unionen inledde, klokt nog, integrationen genom att steg för steg undanröja handelshindren och på så sätt utesluta ett återfall i nationellt självsvåld. Den pågående globaliseringen bör ses som de första trevande stegen mot en permanent fredlig världsordning.

---

[*] En studie om gåvan

2.3 Penningens värde

Att byta varor är den ursprungliga formen av handel. Bruket av pengar katalyserar handeln men förutsätter allmän acceptans och åtminstone ett kärnområde med en stabil social struktur. Marknadsorienterade högkulturer, exempelvis i Mesopotamien och det antika Grekland, var kopplade till en penningekonomi medan hårt centraliserade totalitära stater tenderar att marginalisera bruket av pengar – inkaimperiet torde ha klarat sig helt utan.

Vad som helst med nytto- eller raritetsvärde kan fungera som betalningsmedel och underlätta köpenskapen. Först under senaste tider har man kunnat överge all kontakt med realvärden, och uppfatta pengar som en ren konvention, baserad på förtroende.

> Flinta och obsidian användes troligen redan under förhistorisk tid som värdemätare, medan spannmål och boskap var naturliga betalningsmedel under neolitikum. I delar av Afrika har en manlig slav tidvis varit den gångbara valutaenheten. Egentligt penningvärde har under tidernas gång representerats av bl.a. snäck- eller musselskal, kakaobönor, tobak, skinnbitar, spjutspetsar och framför allt metaller – guld, silver, brons, koppar och järn.[7]

Varje val av värdemätare har sina avigsidor. Användbara nyttigheter är oftast skrymmande, tunga eller lätt spolierade. Ädelmetallerna är fria från dessa problem men har ringa praktisk användning och saknar därmed egentligt substansvärde. Beständigheten och den begränsade tillgången visade sig dock vara avgörande fördelar. För att upprätthålla sitt värde måste pengar alltid vara en bristvara. Annars hotar inflation och ett sammanbrott i ekonomin.

Följaktligen blev guld och silver tidigt universella betalningsmedel med koppar i en biroll. Redan från Ur III (c. 2000 f.Kr.) känner vi till inskrifter som föreskriver betalning i silverstycken av standardvikt. De äldsta kända metallmynten präglades i Lydien i Mindre Asien på 600-talet f.Kr. Furstens profil garanterade myntets kvalitet. Inflationsproblemet var tyvärr därmed inte ur världen. Skrupelfria regenter spädde lömskt ut ädelmetallerna med tarvligare legeringar, och mynten klipptes skickligt med sax av yrkesmässiga klippare.

> Variationerna i myntens ädelmetallhalt och därmed deras köpkraft återspeglar det romerska rikets upp- och nedgångar. Augustus (som regerade mellan 30 f.Kr. och 14 e.Kr.) återställde myntfoten efter inbördeskrigens oreda. Nero (54–58) inledde en långsam försämring av silvermyntens halt; under Septimius Severus (193–211) hade denarens silverhalt sjunkit till 50 %. Sedan ökade inflationstempot. Omkring år 250 var halten silver c. 5 %, för att under Claudius II Gothicus (268–270) sjunka till 0,02 %!
>
> Diokletianus (284–305) lyckades inte stabilisera valutan och försökte få bukt med den galopperande inflationen genom en rigorös priskontroll. Som så många andra efter honom, kämpade han förgäves mot marknadskrafterna. Penningekonomin bröt samman och skatterna betalades in natura. Konstantin den store (306–337) införde ett guldmynt, solidus, som behöll sitt värde i det Östromerska riket under många hundra år, men stabiliseringen utsträcktes inte till de dagligen cirkulerande silver- och kopparmynten. I Västeuropa återgick stora områden till naturahushållning. England hade inga mynt i omlopp på 400- och 500-talen.

En gedigen myntfot är dock inte någon garanti mot dyrtider, ett återkommande gissel i de flesta ekonomier. Bristande utbud, t.ex. på grund av krigföring eller felslagna skördar, driver temporärt upp prisnivån. Detta är oundvikligt, men på 1500- och 1600-talet utsattes Europa för en exempellöst lång inflationsvåg. Strömmen av guld och silver från Amerika undergrävde ädelmetallernas värde på ett aldrig tidigare skådat sätt. Guldet förlorade hälften av sin köpkraft och silvret hela 80 procent.

Men en guld- eller silvermyntfot har också det motsatta problemet. Om ekonomin växer snabbare än tillgången på betalningsmedel uppstår en likviditetskris med påföljande deflation, som bromsar den ekonomiska aktiviteten. Detta inträffar först vid en relativt hög utvecklingsnivå och Kina var helt följdriktigt den första staten, som konfronterades med detta fenomen. Lösningen på dilemmat var papperspengar, dvs. ett åtagande från statsmaktens sida att lösa in en sedel i metall till sitt nominella värde.

Bristen på metaller föranledde kejsar Hien Tsung (Tangdynastin) att emittera papperssedlar i början av 800-talet. Tvåhundra år senare hade inflationen urartat och nådde i mitten av 1100-talet stratosfäriska nivåer. Den första mongolkejsaren Kublai Khan (1279–94) återställde penningvärdet. Efter en ytterligare berg- och dalbana avstod Kina år 1455 under Ming dynastin helt från papperspengar. Deflationstrycket krävde emellertid en kontinuerlig import av silver, som trots de spanska leveranserna från Amerika, inte förmådde fylla behovet. Detta resulterade på 1600- och 1700-talet i en enormt lönsam arbitragehandel. I Kina byttes silvret mot guld, som mätt i silver kunde vara värt dubbelt så mycket i Europa.

Som första offentliga institution i Europa utgav Sveriges riksbank en sedelvaluta år 1661, följd av Bank of Scotland 1695. Mindre väl utföll motsvarande försök i Frankrike, då John Laws sedel- och värdepappersemissioner kraschade år 1720 efter en kortvarig framgång. Alla tiders inflationsrekord inföll efter första världskriget i Ungern, Österrike och Tyskland, men grannländerna låg inte långt i lä. En pappersvaluta bygger helt på förtroendet för statsmakten och är ett känsligt mått på samhällets stabilitet. I Kinas historia kan man ur inflationssiffrorna i efterskott utläsa dynastiernas framtidsutsikter, medan Centraleuropas finansiella förfall förebådade det andra världskriget.

Smygande inflation innebär, att gemene man lever med en lögn. Det sker en försåtlig överföring av resurser från troskyldiga sparare till smarta spekulanter. Då mekanismen till slut blir uppenbar är hela befolkningen initierad och spelet är över. Då inträder en hyperinflation och alla blir lika stora förlorare men det mesta av samhällets förtroendekapital är bortspelat och plussummespelet paralyserat.

Under en hyperinflation återgår samhället till byteshandel, realvärden likaväl som ädla metaller ligger infrusna och det finns ingen kredit. En fungerande ekonomi förutsätter att penningarna är i omlopp, dvs. att föreliggande överskott placeras i produktiva investeringar. Därför behövs det tillförlitliga banker, som sparare kan anförtro sina pengar.

Bankinstitutionen har, ganska överraskande, längre anor än penningväsendet. Redan före 2000 år f.Kr. mottog templen och palatsen i det forna Babylon depositioner bestående av spannmål, boskap, jordbruksredskap och ädla metaller. Detta vittnar om en fungerande finansmarknad med en viss konkurrens. Affärsklimatet var hårt. För att betala sin skuld, hände det att gäldenären måste sälja sina barn som slavar – i värsta fall också sig själv. Samma drakoniska praxis gällde i Grekland tills Solon (638–559 f.Kr.) gjorde slut på skuldslaveriet.

Kapitalbristen ger upphov till kännbara sanktioner mot en lättsinnig skuldsättning; annars torkar låneutbudet in. Indrivningen har humaniserats sedan antiken, fastän gäldstugor förekom i många länder ännu på 1800-talet. Trots säkerheter har indrivningen alltid varit ett problem för bankerna, i synnerhet i deras relationer med motspänstiga makthavande.

Medicéerna i Florens hade under renässansen stora problem med påvestolen som låntagare. Bankhuset Fugger i Augsburg, som hade tagit 50 % provision på påvens avlatsinkomster i Tyskland, var för rundhänt med kungliga låntagare. Huset Fugger finansierade flera generationer Habsburgare; valet av Karl V till tysk kejsare år 1519 sponsrades av Jakob Fugger, Europas rikaste man, med inte mindre än 850 000 floriner. Karl V betalade tillbaka sina skulder men det gjorde inte hans son Filip II och år 1596 förklarades Spanien i statsbankrutt. Sonen Filip III, tillgrep samma trick år 1609 varvid huset Fugger gick omkull.

Låneräntan speglar tillgången på kapital, kreditvärdigheten och riskexponeringen. Räntor på 20–30 % indikeras av räkneuppgifter, som bevarats på babyloniska lertavlor. I antikens Aten var 10 % gängse ränta på lågriskplaceringar, ungefär densamma som i England omkring år 1600.

Ocker var i allmänhet strängt förbjudet, men den katolska kyrkan och islam förbjöd rätt och slätt all ränteuppbörd som ett brott mot respektive heliga skrifter. Detta bekymrade inte lombarderna och andra norditalienare, som under skarp konkurrens drev fram ett modernt bankväsende; år 1403 legaliserade en florentinsk domstol ränta på lån. Den kunde i nödfall omskrivas i former av leveransavgifter, riskpremier eller vinstandelar, vilket ännu är kutym i många islamska länder. Den judiska religionen känner inte till något ränteförbud och i det medeltida Europa blev judarna aktiva som bankirer.

Att tjäna pengar ansågs länge vara en litet solkig hantering. Furstar och adelsmän kunde för all del röva och roffa åt sig rikedomar, men att direkt befatta sig med ekonomiska ting, kommers eller teknik, var mindre passande. Aristoteles (384–322 f.Kr.) gör sig till talesman för antikens intellektuella arrogans med sin nedlåtande inställning till näringslivet. Den katolska kyrkan anammade denna attityd och ringaktade i teori, om inte i sin praktik, alla timliga värden. Det behövdes en reformation för att respekten för arbete, sparsamhet och ekonomisk hushållning skulle finna sin rättmätiga plats i vår värdehierarki.

2.4 Kapitalbildningen

Kapitalism har länge varit ett missriktat skällsord, med vilket man försökt stämpla marknadsekonomierna. Alla samhällen är beroende av ackumulerat kapital, men de flesta övergår med tiden från kapitalbildning till kapitalförstöring; en uthållig uppbyggnad av produktivt kapital är historiskt sett ett undantagsfenomen. Teknik och handel i intim växelverkan är i alla händelser den självskrivna basen för all materiell välfärd. I det följande skall vi undersöka de andra villkoren för en framgångsrik kapitalism.

Det välplacerade kapitalets avkastning växer med ränta på ränta, en exponentiell formel, som också gäller biologisk tillväxt under gynnsamma omständigheter. Med en anspråkslös räntefot, säg 1 % per år, stiger värdet av insatsen med drygt 11 % på tio år, men till det 27-faldiga under 100 år och till det 20 000-faldiga under 1 000 år (Vid biologiska processer läggs räntan inte årligen utan kontinuerligt till kapitalet och tillväxten är ännu snabbare).

Tilltron till framtiden, för att inte säga förtröstan eller trosvisshet, är nyckeln till en uthållig kapitalbildning. Osäkra förhållanden tär på förtroendekapitalet och gör ett långsiktigt risktagande oacceptabelt. Om myndigheterna, kunderna, gäldenärerna och leverantörerna – omgivningen överlag – bedöms som opålitliga vill ingen investera utom möjligen i kortsiktiga, spekulativa affärer.

Vilken ordning som helst är bättre än anarki och allmän oreda. I slutändan av denna logik ligger den fullkomliga ordningen och förutsägbarheten i en totalitär stat. Utopister från Platon till Thomas More (1478–1535), Tommaso Campanella (1568–1639), Karl Marx (1818–83) och H.G. Wells (1866–1946) har fantiserat om genomadministrerade samhällen, där en upplyst, välmenande elit styr och ställer för det allmänna bästa på längsta tänkbara sikt (Marx och Engels föreställde sig att staten i sinom tid skulle vissna bort). Vi skall senare gå djupare in på dessa frågor. Här räcker det med att konstatera faktum. Alla försök att praktisera sådana tankekonstruktioner har misslyckats, inte minst på grund av en bristande eller rent av en negativ kapitalbildning.

Det gäller alltså att definiera en ordning, som decentraliserar det ekonomiska beslutfattandet i kombination med en förnuftig centralstyrning. Alla framgångsrika varianter har ett gemensamt kännetecken – privat egendom. Den ursprungligaste formen av egendom är besittningen av ett jordområde. Primitiva stammar försvarar kollektivt sitt territorium, och territorialreflexen är också vitt spridd i djurriket.

Om ett djur försvarar sitt eget område tycks det ha en psykologisk fördel gentemot angriparen, som i allmänhet retirerar om styrkeförhållandena är någorlunda jämlika. Detta fenomen har en intressant spelteoretisk förklaring, som först lanserades av John Maynard Smith (1920–2004). Vid territoriella konflikter kan individen antingen agera som en aggressiv hök eller som en eftergiven duva. Den bästa strategin är emellertid borgerlig: hök på eget område och duva på grannens. Därigenom undviks utdragna konflikter och i längden drar alla nytta.[8]

Försvaret av ett territorium har en evolutionsbiologisk parallell. De flesta växt- och djurarter har sitt eget sätt att överleva, sin ekologiska nisch (inte i första hand ett

fysiskt territorium), som de är anpassade till och där de kan hävda sig mot invaderande arter. Om två eller flera arter är hänvisade till samma nisch, kommer bara en att överleva. Denna kausalitet kallas för Gauses lag efter den sovjetiska biologen G.F. Gause (1910–86), och gäller också inom företagsekonomin. Om flera företag konkurrerar på samma marknader med identiska produkter och strategier kommer bara ett företag att överleva; de andra får söka sig en ny nisch. Naturens och näringslivets mångfald bottnar i samma logik.[9]

Homo sapiens har ingen artegen nisch, utan varje grupp utvecklar sitt eget konkurrenskraftiga sätt att klara sig. Respekten för personlig rätt till egendom är ett första steg i övergången från ett primitivt stamsamfund till differentierade och dynamiska samhällsformer. Skyddet av privat egendom är en universell förutsättning för en uthållig kapitalbildning likaväl som för individens frihet.[10]

Ett elementärt villkor är att folk kan spara sina surt förvärvade slantar utan risk för att banditer eller överheten (inte sällan samma sak) roffar åt sig alla reda pengar. I följande utvecklingsskede kan kapitalet placeras räntebärande i tillförlitliga sparinstitut. När samhället stabiliserats, spelreglerna är klara och utfallet någorlunda förutsägbart kan företagsamheten ta fart, utgående från egna och lånade medel.

Betydande skillnader i inkomst och förmögenhet strider mot våra genetiskt rotade egalitära reflexer och anstränger samfundets sociala relationer. Känslomässigt kan det vara värre, att som fattig konfronteras med andras rikedom än att vara ännu fattigare utan jämförelseobjekt. Inkomstklyftor framkallar alltid och överallt ovilja och agg. Vulgärlogiken uppfattar ekonomin som ett genomgående nollsummespel där de förmögna har kunnat berika sig bara på de mindre bemedlades bekostnad. Egendom är stöld utropade Pierre-Joseph Proudhon (1809–65) som ung anarkist, men ändrade sedermera åsikt.[11]

Folkrika samhällen har varit tvungna att på gott och ont leva med sina interna spänningar, om de vill få ut därmed förknippade vinningar. Befolkningsbasen, arbetsfördelningen, produktiviteten och kulturnivån uppvisar, inte oväntat, en stark inbördes korrelation. Folkmängden och därmed kulturvävens rikedom beror igen till stor del på det disponibla territoriet. Detta framgår tydligt vid jämförelse mellan isolerade ögrupper av olika storlek.

R.L. Carneiro har, så gott det går, rekonstruerat situationen för ett brett urval av ursprungsbefolkningar. Nya Zeeland med 750 000 maoris uppvisade den högsta samhälleliga differentieringen, medan de 40 000 andamaneserna stod för en betydligt mindre kulturell komplexitet. Tasmanierna är ett intressant särfall. De låg i botten utan egentlig arbetsfördelning trots att Tasmanien är ett vidsträckt skogbevuxet land.[12]

Tasmanierna blev för 13 000 år sedan avskurna från Australien av den stigande havsvattennivån, och råkade in i en ond cirkel av kulturell regression. När européerna anlände i början på 1800-talet, levde de uppskattningsvis 5 000 tasmanierna närmast på skaldjur och hade förlorat största delen av sina tekniska färdigheter. De hade inga möjligheter att hävda sig mot de brittiska kolonisterna och kunde inte heller anpassa sig. År 1824 flyttades de överlevandena till Flinders Island, en närbelägen

obebodd ö (Urinvånarna på Flinders Island hade dött ut redan 4 000 år tidigare). År 1847 fördes kvarlevan, 46 individer, tillbaka till Tasmanien; den sista fullblodstasmaniern dog 1876.[13]

Ett ackumulerat intellektuellt kapital, kunskaper och färdigheter, är ur helhetens synpunkt viktigare än det så kallade realkapitalet. Materiella nyttigheter kan alltid ersättas, medan förlorade färdigheter för att inte tala om samhällsmoral är mycket svårare att återskapa.

Viktiga uppfinningar och innovationer har ofta varit föremål för ett stort hemlighetsmakeri. Värdefulla frön, plantor och djurraser kunde betraktas som nationell egendom och undanhållas främlingar. Kunskap om gruvdrift och metallurgi var länge förbehållet slutna broderskap och det medeltida skråväsendet satte en ära i att yrkeshemligheterna inte skulle läcka utanför en liten krets. I synnerhet den militära teknologin har alltid svartsjukt bevakats.

Den grekiska elden spred från 700-talet fasa bland muslimska sjöfarare och de bysantinska flottorna vann flera sjöslag genom att tända eld på motståndarens krigsfartyg. Den napalmliknande substansen antändes av sig själv och var mycket svår att släcka. Hemligheten med dess sammansättning bevarades så väl, att bysantinerna efter ett halvt sekel av framgångar tycks ha tappat bort receptet. Senare versioner uppvisar en klart försvagad effekt.[14]

Den ekonomiska utvecklingen är betjänt av att värdefull teknologi sprider sig och blir offentlig egendom; öppenhet är inte utan orsak en förutsättning för ett framgångsrikt plussummespel. En vidsträckt spridning ger inte bara omedelbara välståndseffekter; utvecklingen kan också ta fart i nya, oväntade fåror. Hemlighållen kunskap är utan undantag stagnerande kunskap. Å andra sidan bör uppfinnaren förbehållas rätten att njuta av frukterna av sin innovation. Vår patentinstitution är en lösning på dilemmat, även om den har sina brister. Uppfinnaren får ett tidsbegränsat monopol på sin uppfinning mot att han publicerar alla hithörande hemligheter.

Henrik VI beviljade det första engelska patentet år 1449 för tillverkningen av färgat glas. Drottning Elisabeth beviljade redan ett femtiotal patent, fastän vattenklosetten inte kunde patenteras av konvenansskäl. James Watt (1736–1819) tog år 1769 ut sitt första patent på en grundläggande förbättring av ångmaskinen. Parlamentet beviljade år 1775 en förlängning av hans patent med 25 år, och Watt kunde i kompanjonskap med Matthew Boulton (1728–1809) uppnå ett kommersiellt genombrott.

Skyddet av intellektuell egendom stärkte motivationen och främjade den industriella revolutionen i Storbritannien. Yttrandefriheten i England stöttades redan 1710 upp genom lagen om upphovsmannarätt. Författarna var inte mera helt beroende av rika gynnare eller en mäktig överhet, den fria opinionsbildningen kunde ta fart.

Privat egendom är den ena grundpelaren för en uthållig kapitalbildning. Något paradoxalt utgör beskattning den andra. Utan en offentligt finansierad administration måste medborgarna själva försvara sin egendom i ett allas krig mot alla. Vid sidan av sin uppgift att finansiera en hållbar samhällsfred har beskattningen brukats

och missbrukats för många andra ändamål. Framförallt krig och de makthavandes praktlystnad har varit ett outsinligt upphov till utgifter.

Beskattningen har en obeveklig tendens att stiga mot ett maximalt uttag. Oberoende av samhällssystem har statsmakten alltid en obegränsad reserv av goda och mindre goda ändamål. Skatteskruven dras åt ända tills skattesmussel och kapitalflykt antar sådana proportioner att åtstramningen motverkar sitt syfte.

> Det romerska rikets förfall avspeglas, parallellt med inflationssiffrorna, i beskattningens tyngd. Rom levde under flera århundraden på sina erövrade provinser, men med tilltagande vanskötsel steg skattebördan till förkrossande nivåer. När det inte fanns pengar tog man skatterna godtyckligt in natura. Detta gick så långt att kejsaren Valens år 368 förbjöd det utbredda bruket att ge sig till livegen för att undkomma beskattningen.
>
> En skattelättnad kan omvänt leda till ökad skatteintäkt. Då Ryssland år 2001 halverade inkomstskatten för privatpersoner från 26 till 13 procent steg skatteinkomsterna omedelbart; det var inte mera lönt att ta risker eller tillämpa avancerat skattesmussel. De långsiktiga, dynamiska effekterna måste också ha varit positiva.

En konfiskatorisk beskattning slår alltid tillbaka. Kapitalbildningen stryps, den minutiösa kontrollen paralyserar företagsamheten och förvaltningskostnaderna skjuter i höjden. En effektiv beskattning förutsätter något slag av legitimitet. De beskattade måste, fastän motsträvigt, acceptera att det behövs pengar för gemensamma ändamål. I små samfund är förståelsen given och tillåter ett högt skatteuttag – i en familj där allting är gemensamt kan skattesatsen anses vara 100 procent. Då befolkningsunderlaget ökar och domänerna breder ut sig blir det allt svårare att verkställa beskattningen eftersom avståndet till insatspunkterna blir allt längre, transparensen allt mindre och avbränningarna allt större.

Det objektiva behovet av skatteuttag tenderar att stiga när samhället utvecklas. Även bortsett från inkomstöverföringar behövs det allt mera resurser för långsiktiga satsningar, t.ex. för kommunikationer, hälsovård, utbildning och vetenskap. I princip borde man dock prioritera självfinansiering genom marknadsrelaterade avgifter. En förhöjning av skattenivån utan negativa konsekvenser förutsätter nämligen en motsvarande höjning av det moraliska kapitalet. Och vi har all anledning att hushålla med vår moral.

Sist och slutligen handlar all kapitalbildning om att uppskjuta behovstillfredsställelsen, med andra ord om gammaldags sparsamhet. Att leva ur hand i mun gick inte mera för sig, när våra förfäder övergick till jordbruk och boskapsskötsel. Detsamma gäller oss senkomna arvtagare. Fastän vi själva kanske klarar av att leva över våra tillgångar, så sviker vi i vårt ansvar för kommande generationer. Strikt hushållning är ett moraliskt imperativ.

2.5 Marknadsekonomin

Vi konstaterade tidigare att en kommersiell transaktion skapar ett mervärde, som är till fördel för båda parter. Fördelningen av den gemensamma vinsten är däremot problematisk och kan leda till ett ändlöst schackrande. En marknad med flera

köpare och säljare av samma slags varor är ett självorganiserande system som, beroende på tillgång och efterfrågan, av sig själv etablerar en allmänt accepterad prisnivå. Eller så borde det vara men är inte alltid.

Taxiservice borde vara prototypen för en välfungerande marknad. Det finns en uppsjö av kunder och leverantörer, etableringströskeln är låg, själva tjänsten är långt standardiserad, konkurrensbegränsning utgör inte något problem. Ändå är taxinäringen relativt strängt reglerad i de flesta storstäder, också i länder som hyllar marknadsekonomi. Varför? Svaret ligger spelteoretiskt nära till hands (se kap. 1.2). I en storstad är det osannolikt att man flera gånger stöter på samma taxichaufför. Han (eller hon) förlorar därför ingenting på att skinna kunden, när det ges ett tillfälle. I ett litet samhälle med ett fåtal taxibilar där alla känner varandra, kommer detta inte ifråga. Då är det logiska egenintresset att slå vakt om sitt rykte och spela ett rent spel.

Liksom alla plussummespel bygger en fungerande marknad på ett visst mått av förtroende. En liten grupp i växelverkan kan bygga upp sitt eget förtroendekapital, i synnerhet om relationen är långvarig, men en öppen marknad med många okända deltagare fordrar en yttre auktoritet. Ordningen måste övervakas, mått och vikter besiktigas, falskmynteri beivras och så vidare. Allt detta kostar, men i det medeltida Europa var marknader en lönande affär, och rivaliteten mellan marknadsplatserna stenhård.

Det uppbars tullar vid stadsportarna och avgifter av olika slag inkasserades för att täcka myndigheternas kostnader och lite till. De lokala hantverkarna fick avsättning för sina produkter och värdshusen hade gott om kunder. Marknaderna var stora folkfester där pengarna sattes i rullning. Platsen och tidpunkten var i regel fastslagen av en högre instans; på landsbygden tilläts inga marknader.[15]

Marknaden var tämligen hårt reglerad och anpassad till att tjäna skattemyndighetens och stadsborgarnas behov. Frihandel var ett okänt begrepp; alltför störande konkurrens kunde inte tillåtas. Denna inställning sitter djupt. Korporativa styrsystem, där fackföreningar och arbetsgivarorganisationer har ersatt de medeltida skråna, praktiserades ännu på 1900-talet av varjehanda fascistiska stater och militärjuntor. Ännu i dag är frihandeln i viss mån kringskuren även inom de ledande marknadsekonomierna. Alla älskar konkurrens utom när de själva blir utsatta för den.

Inte för att konkurrensen är begränsad till ekonomin. Den kan tvärtom vara häftigare och hänsynslösare exempelvis inom politik och tjänstemannahierarkier. Skillnaden är att marknadsekonomin är öppen och ärlig vilket anstår ett plussummespel. Om rivaliteten fixeras vid nollsummespel blir konkurrensmedlen därefter.

De makthavande lika väl som de makthungriga har alltid misstrott marknadskrafterna, som på ett anstötligt sätt inkräktar på deras maktutövning. Marknaden representerar en omutlig objektivitet, som sällan betjänar överhetens särintressen. Vanliga människor, kunder och konsumenter, drar alltid i det långa loppet nytta av marknadsmekanismen, men de har sällan fått komma till tals. Anders Chydenius

(1729–1803) och Adam Smith (1723–1790) var bland de första att förklara och tala för det allmänna bästa. Deras idéer fick betydande genomslagskraft i Sverige respektive Storbritannien, och bidrog till näringslivets uppsving i dessa länder.

Anders Chydenius förtjänar att ihågkommas av marknadsekonomins historieskrivare. År 1766, tio år före Adam Smiths epokgörande verk *The Wealth of Nations*, utkom *Den nationnale vinsten*, som är en vältalig framställning om näringsfrihetens och frihandelns fördelar. Som rikspolitiker drev Chydenius också på lagstiftning för tryggande av religiös tolerans, tryckfrihet och drägligare anställningsförhållanden.[16]

Marknaden har emellertid sina avigsidor. Den ger ingen nåd, den kan vara brutal och slå snabbt. Framförallt är marknaden riskfylld och oförutsägbar. Den slår ofta mot de svagaste i samhället men också mot privilegierade och resursstarka grupper. Marknaden är en omutlig bärare av dåliga nyheter och det är inte att undra på att marknadsekonomin fått bära hundhuvudet för verkliga, eller oftare inbillade tillkortakommanden. Den kräver en ständig anpassning och förändring, men människor ogillar sådana påfrestningar – marknaden är aldrig populär.

Den österrikiska nationalekonomen Joseph Schumpeter (1883–1950) präglade begreppet kreativ destruktion.[17] Ekonomisk tillväxt förutsätter förändring, vilket oavvisligt medför att vissa produkter, tjänster, företag och arbeten blir obehövliga. I en modern ekonomi försvinner årligen ungefär tio procent av arbetsplatserna, men det uppstår ungefär lika många nya.

Vad är då alternativet till marknadsekonomin? Planering, reglering, ransonering, kontroll har under tidernas lopp prövats i olika kombinationer. Under allvarlig press – krig, hungersnöd eller naturkatastrofer – finns det ofta ingen annan utväg. Överlevnaden blir den högsta prioriteten och det yttre hotet frammanar den offervilja, som gör en fungerande planekonomi möjlig. Näringslivet förenklas och schematiseras, näringsfriheten och företagsamheten ställs på undantag.

En sådan kasernekonomi är det mer eller mindre medvetna idealet för socialistiska regimer av olika schatteringar. De militära schablonerna i propagandan är betecknande; arbetskraften organiseras i ”brigader”, man genomför väldiga ”offensiver”, slår till mot ”sabotörer och samhällsfiender”, målar ut grälla hotbilder. Allt detta fungerar till nöds, så länge samhällsadrenalinet kan hållas på topp, men med tiden kryper korruptionen in. De ambitiösa planerna blir till tvångströjor, alla personliga initiativ sjunker ned i träsk av byråkrati, värdeförstöringen antar monstruösa proportioner. Utan en gråzon av de facto marknadsekonomi – byteshandel, odlingstäppor, svarta börsen – skulle vardagslivet vara outhärdligt.

Köbildning är ett säkert tecken på att marknaden är satt ur spel – Sovjetunionen är det klassiska exemplet. Pengarna har mist sin betydelse och fungerar inte mera som ett medel att koordinera de ekonomiska aktörernas välfärdspreferenser. Med andra, begripligare ord: människornas varierande behov skapar en efterfrågan, som bör sättas i samklang med det likaså varierande utbudet så att alla blir så nöjda (eller så litet missnöjda) som möjligt.

Efter andra världskriget var en ekonomisk planering högsta mode också i väst. Planekonomi i socialistisk tappning infördes med verv i de forna kolonierna som förklarat sig självständiga – med katastrofala konsekvenser. Bättre lyckades man i Japan, Sydkorea Taiwan och Singapore, där man nöjde sig med en ramplanering i samspel med starkt konkurrerande entreprenörer. Men efter att nationen uppnått paritet med de ledande ekonomierna, blev det mycket svårare att ställa upp klara mål. Företagen måste själva börja utforma sin framtid och centralstyrningen tappade sitt existensberättigande.

Utvecklingsländerna har från första början fått betydande stöd i och med att de har möjlighet att kopiera den teknologi, som mödosamt framtagits på annat håll. De kan också ta modell av framgångsrika ekonomiska och politiska system, fastän detta är en betydligt större utmaning. De tidigare nämnda länderna i Sydostasien har visat vägen och står nu i främsta linjen för utvecklingen.

En marknadsekonomi är ett komplext, självorganiserande system, ett oöverskådligt plussummespel med fristående aktörer, som konkurrerar och samarbetar inom en generellt accepterad juridisk ram. En idealisk marknadsekonomi fördelar det totala mervärdet i relation till aktörernas prestanda; vinsten står då i direkt proportion till samhällsnyttan. Marknaden är självreglerande och även självrenande; en undermålig spelföring leder till bankrutt – hut går hem. Framförallt producerar marknaden relevant information om mänskliga behov och aspirationer, som inte kan fås fram på något annat sätt (se kap. 4.4).

Som de flesta komplexa system är marknadsekonomierna utsatta för instabiliteter, som yttrar sig i konjunktursvängningar. Ett större antal oberoende aktörer har då missbedömt framtida tillgång eller efterfrågan. Genom konjunkturpolitiska åtgärder, t.ex. justeringar av räntefoten, kan nationella regeringar i viss mån påverka konjunkturutvecklingen, men ibland gör de bara ont värre.

Ett ingrepp vid fel tidpunkt ökar bara den avvikelse man vill reglera. Tidsintervallet mellan ett makroekonomiskt ingrepp och realekonomins respons (den döda tiden) är tolv till aderton månader, vilket medför att man i allmänhet bromsar för sent i ett uppsving. På motsvarande sätt kommer stimulanseffekten under en depression ofta först när konjunkturuppgången redan är ett faktum. Konsten är att följa upp störningarna och vidta förebyggande åtgärder, men om man är osäker kan det vara bättre att bara vänta och låta de självreglerande processerna ha sin gång.

Professionella spekulanter beskylls ofta för att förvärra instabiliteterna men i verkligheten är det tvärtom. En lönsam spekulation är baserad på realistiska framtidsförväntningar och minskar alltid svängningarna i en marknad genom att producera en stabiliserande förhållning i prissignalen.

När en marknad växer, ökar också komplexiteten och oöverskådligheten men instabiliteterna behöver inte förvärras. Den stora depressionen på 1930-talet blev en katastrof först sedan världsmarknaden hade satts ur spel genom protektionistiska handelshinder. Dagens globalisering har eliminerat de lokala bristsituationerna som åtföljdes av inflationsdrivande instabiliteter och har ställt otaliga lokala monopol mot väggen. Samtidigt håller marknadsekonomins välståndsmaskineri på att

minska armodet i världens fattigaste och folkrikaste länder. De som har ställt sig utanför globaliseringen är inte avundsvärda – Nordkorea och Myanmar tjänar som varnande exempel. Sist och slutligen har varje land den ekonomi det förtjänar.[18]

Kapitel 3
De politiska grundvalarna

Före reformationen var demokratin ett okänt begrepp i Europa (och i hela världen), bortsett från några fristäder och isolerade bonderepubliker. Religiös emancipering, upplysningens idéer och antika förebilder beredde jordmånen för en demokratisk utveckling, som kulminerade i den amerikanska revolutionen – egentligen en evolution. Franska revolutionen spred visserligen demokratiska impulser, men gav dem en betänklig slagsida. Första världskriget inledde en djup kris. De totalitära regimerna satte demokratierna under hård press, men trots en imponerande kraftutveckling föll de på eget grepp; Förenta Staternas insats var därvid avgörande. Demokratin är den minst dåliga men mest krävande samhällsformen. Framgången är direkt proportionell med det disponibla moraliska kapitalet.

3.1 Demokratins rötter

Vi har påvisat att egalitära emotioner har urgamla rötter, medan demokratiska institutioner har betydligt yngre anor. Tidiga jordbrukssamhällen torde ha varit självstyrande, men de blev i allmänhet överkörda av feodalherrar och baroner, kungar och faraoner. Jordbrukarna bands till jorden som mer eller mindre rättslösa torpare, livegna eller legohjon. Böndernas traditionella självstyre fortlevde dock i avsides belägna eller otillgängliga områden. Den skandinaviska bondefriheten har en lång historia; Island bestod som en stormannadominerad bonderepublik i över 300 år.

Irländska munkar hade tidigt bosatt sig på Island, men flyttade bort, när nordmännen anlände år 874. Hövdingarna organiserade sig år 930 i ett allting, som anses vara världens äldsta parlament. År 1000 (eller 999) övergick Island genom ett alltingsbeslut till kristendomen. Men den hemvävda demokratin förföll, varefter interna stridigheter och naturkatastrofer utlöste ett ekonomiskt sammanbrott. I mitten av 1200-talet hade samhällsordningen brutit samman och Island underkastade sig Norge år 1264.

Den isländska demokratin är troligen typisk för självstyrande bondesamhällen. Hövdingarna, som utgick ur mäktiga släkter, dominerade alltinget och vanliga bönder hade inte mycket att säga till om. Husfolket stod under husbondens välde, hjon och trälar var praktiskt taget rättslösa.[1]

Schweiz är att annat exempel på de fria böndernas självorganisation, som fick ytterligare stimulans av de feodala makthavarnas upprepade intrång. Urkantonerna sammanslöt sig år 1291 i ett försvarsförbund och de militära framgångarna följde slag i slag. Därefter utspelades historiens gång såsom ett Europa i miniatyr – intern

osämja och krigföring, språk- och religionskonflikter, erövringar och nederlag. Till slut kunde man år 1848 komma överens om en löst sammanhållen förbundsstat – ett förebud till och varför inte en förebild för den Europeiska Unionen.

De grekiska stadsstaterna och den romerska republiken är den andra inspirationskällan för moderna demokratier. Det antika Grekland uppvisade en provkarta över nästan alla tänkbara statsformer; Aristoteles presenterar i *Politica* en klar typologi och ingående analys av föreliggande alternativ. Han dömer ut direkt folkstyre, sin tids demokrati och pläderar i förbifarten för en konstitutionell, representativ demokrati.

> Aristoteles strävar att objektivt utvärdera sin samtids mångfald av politiska system. Han gör ett storartat försök att kombinera axiomatiska utgångspunkter med ett rikligt empiriskt material för att nå bindande slutsatser om olika statsformers användbarhet. Revolutionsbenägenheten, kvinnofrågan, musikundervisningen, anstötligt språkbruk, smått som stort matas in i tankemaskineriet och kommer ut som en lättflytande text. Ända besväras man, liksom i hans utläggningar om fysik, av en deskriptiv ytlighet. Förekommande djuplodande insikter drunknar i en detaljerad beskrivning av självklarheter – en karakterisering som inte passar så illa på mycket av modern sociologi.

Demokratins alla arter och avarter prövades i det antika Grekland. Både demagoger och tyranner gavs möjligheter att testa sitt fögderi, omsorgsfullt genomtänkta författningar tillämpades men verklig stabilitet förblev en chimär. Kvinnor, utlänningar och slavar var i alla händelser uteslutna från den politiska arenan. I Aten hade högst tio procent av den manliga befolkningen fulla medborgerliga rättigheter; Perikles (c.495–429 f.Kr.) genomdrev år 450 f.Kr. en lag, som stipulerade att båda föräldrarna till atenska medborgare måste vara atenare.

I motsats till Grekland byggde den romerska republiken på en långsam evolution, som började redan före år 509 f.Kr. då de etruskiska överherrarna fördrevs. Traditionen var vägledande; *mos maiorum,* förfädernas seder och bruk var i tvivelsfall vägledande. Roms institutioner var mycket stryktåliga och klarade under 200-talet f.Kr. de puniska krigens enorma påfrestningar med glans. Men de otroliga framgångarna blev till slut för mycket. Sociala spänningar ledde till inbördeskrig (88–82), slavuppror (73–71) och en utdragen maktkamp mellan de ledande fältherrarna (49–31). Därifrån var steget kort till det kejserliga enväldet.

> Rom kom aldrig ens i närheten av demokrati, vare sig i grekisk eller i modern mening. Makten innehades ursprungligen av trehundra senatorer; folkets representanter hade närmast vetorätt i vissa frågor. Men gammal sed begränsade senatorernas och patriciernas maktmissbruk. Romerska medborgares rättigheter skyddades av en detaljerad lagstiftning och av relativt oväldiga domstolar. Plebejer kunde tjäna pengar och göra karriär, och nya släkter kunde introduceras i senaten. Cicero (106–43 f.Kr.) var en sådan *novus homo* och nådde trots detta handikapp konsuls värdighet.
>
> Det politiska systemet stöttades upp av ett avsevärt socialt kapital. De inflytelserika och förmögna stöddes av ett stort antal lojala klienter, som utgjorde sin huvudmans politiska bas. Å andra sidan bar huvudmannen, ofta en senator, personligt ansvar för sina klienters välbefinnande – en sorts socialförsäkring med djupa rötter i mänsklig-

hetens förhistoria. För den som ville vinna ett bredare stöd bland befolkningen var det bara att slå på stort med fester och utskänkning. Julius Caesar (100–44 f.Kr.) skuldsatte sig över öronen för att grundmura sin popularitet på detta sätt.

Barbarinvasionerna krossade Västrom, men införde mitt i kaoset en mera demokratisk politisk ordning. Germanerna hade för vana att välja sina egna hövdingar eller konungar, och deras primitiva rättsordning slog vakt om den fria mannens rättigheter. Det framtida Europa kom också i språkligt, politiskt och juridiskt avseende att präglas av en växelverkan mellan romerskt och germanskt arvegods, med Alperna som en diffus skiljelinje. Bysans med efterföljande turkvälde fostrade däremot inga demokratiska impulser, lika litet som det mongoldominerade Ryssland.

Langobarderna svepte in över Italien så sent som år 568 och behärskade största delen av regionen fram till år 774, då de blev slagna av Karl den store (742–814). Självstyrande stadsrepubliker uppstod dock i norra Italien redan under tidig medeltid. År 727 valdes den första dogen i Venedig, där makten snart gled över till en köpmannaaristokrati. Liknande mönster upprepades i Genua, Milano, Florens, Pisa, Padua, Ferrara, Bologna, som alla, i motsats till Venedig, hade sitt ursprung i romerska städer.

De norditalienska stadsrepublikerna blev en grogrund för ekonomiska och politiska innovationer och en inspiration för de spirande handelsstäderna norr om Alperna. De flesta kunde snart upprätta ett relativt oberoende i förhållande till de regionala feodalherrarna. I Tyskland blev flera hansastäder helt självständiga, och ingick som suveräna stater i det nominella, tysk-romerska kejsardömet. Städerna var en fristad för landsbygdens utstötta och oliktänkande; de omgivande furstarsnas jurisdiktion upphörde vid stadsmuren. Hansan förmådde till och med bygga upp en stark internationell konfederation och hävdade sin position mot både kungar och kejsare.

En klimatförsämring inträdde i Europa under 1300-talet och den sociala oron ökade under senmedeltiden. Det mesta av den odlingsbara marken hade redan tagits i bruk och den ekonomiska tillväxten stagnerade, krig och missväxt härjade. Till råga på allt inbröt digerdöden i Västeuropa år 1348 och tog under några år livet av uppskattningsvis 25 miljoner människor, c. en tredjedel av befolkningen. Bondeuppror utbröt i Frankrike (1358) och i England (1381), där revolten fick religiösa övertoner.

John Wycliffe (c.1329–84) började år 1376 predika mot tidens missförhållanden, kyrkans världslighet och påvedömets förfall; bibeln skulle vara det högsta rättesnöret. Han blev ställd inför rätta, men Wycliffe hade inflytelserika gynnare och blev frikänd. Värre gick det för Johannes Hus (1369–1415), som anammade Wycliffes idéer och blev bränd på bål för sitt kätteri, men hans anhängare i Böhmen kunde slutligt elimineras först år 1436.

Från Wycliffe och Hus leder en rak linje till Martin Luther (1483–1546) och Jean Calvin (1509–64). Reformationen bar på ett demokratiskt budskap men tjänade till en början kungamaktens centraliseringsstrāvanden. Nationalstaterna förmådde stegvis inkorporera de gamla fristäderna, som dock oftast bevarade betydande pri-

vilegier. I Nederländerna tog städerna de facto över det mesta av den politiska makten och införde en frisinnad köpmannademokrati.

Nederländernas storhetstid inföll på 1600-talet då landet trots ständig krigföring till sjöss och lands, blev ledande inom handel och sjöfart, konst och vetenskap likaväl som i politisk och religiös tolerans. Tidningarna fick en betydande spridning och censuren var inte besvärande, i motsats till grannländerna. Den politiska makten var dock förbehållen de välbärgade borgarna.[2] De frisiska bonderepublikerna var mera demokratiska – ordstävet ”varje fris är en adelsman” talar för sig – men de saknade rikspolitiskt inflytande.

Reformationen gav fart åt de demokratiska strävandena. Nederländernas frigörelse från Spanien var också en kamp för religiöst oberoende, och även i England fick kampen mot kungamakten religiösa förtecken. Karl I:s avrättning år 1649 markerade det första parlamentariska maktövertagandet, fastän det var si och så med rumpparlamentets demokratiska fullmakter.

Trots kungadömets restauration år 1660 förmådde parlamentets underhus småningom etablera sin auktoritet. Ända till långt in på 1800-talet var emellertid rösträtten mycket begränsad och dessutom ojämnt fördelad, med städerna starkt förfördelade. Med alla sina brister var Storbritannien, fram till den franska revolutionen, den enda representanten för en konstitutionell monarki, möjligen med undantag av Sverige. Tillsammans med Nederländerna och Schweiz bildade dessa länder en inte alltför imponerande plattform för en demokratisk utveckling.

3.2 Demokratins genombrott

Människornas likvärdighet inför Gud är implicit i Jesu budskap, men först reformationen gav ett klart uttryck för denna jämlikhet. Under renässansen pånyttföddes arvet från antiken i nya, omvälvande former och den framväxande humanismen innebar en nytolkning av evangeliernas kärleksbudskap. De vetenskapliga framstegen gav en ytterligare påstötning åt upplysningsfilosofernas skepticism och rationalism. Även den tekniska och ekonomiska utvecklingen beredde jordmånen för en grundläggande decentralisering av den politiska makten. Men denna genomfördes inte i Europa utan på jungfrulig mark i Storbritanniens nordamerikanska kolonier. Och det som skedde var egentligen inte en revolution, utan en genomtänkt evolution.

De mänskliga rättigheterna proklamerades år 1776 i Philadelphia som grund för en självständig, demokratisk statsbildning. Följande år utarbetades konfederationsartiklarna för Amerikas Förenta Stater. En federalistisk författning antogs 1789 och är fortfarande i kraft. Den begränsade Unionens maktsfär till en räcka klart stipulerade uppgifter. Delstaterna behöll största delen av det politiska beslutfattandet, bl.a. vallagstiftningen. Rösträtten var dock relativt allmän, naturligtvis med undantag för kvinnor och slavar.

Konstitutionen har sedermera försetts med tjugosju tillägg av vilka de tio första, de s.k. bill of rights, godkändes redan 1789. Slaveriets upphävande godkändes 1865

och kvinnorösträtten 1920. Senatorerna valdes ursprungligen av delstatsparlamenten som ett slags ambassadörer till huvudstaden, men blev genom ett författningstillägg folkvalda år 1913.

I Frankrike fick revolutionsidéerna ytterligare skjuts av Nordamerikas frihetskamp, som hade haft Frankrikes entusiastiska stöd med råd och dåd – främst för att ställa till förtret för Storbritannien. Den franska revolutionen bröt ut år 1789, då det tredje ståndet, som närmast representerade skattebetalande borgare, tog över makten genom att åsidosätta både konungen och de två frälsestånden. Den stora folkmajoriteten, bönderna eller snarare torparna, hade ingen egen representation, men bidrog tillsammans med Paris stadsproletariat till att sätta fart på omvälvningen. Revolutionen var en följd av finansiell misskötsel, överklassens otroliga förblindning och Ludvig XVI:s fatala obeslutsamhet.

Maktövertagandet fick genast en brutal slagsida, när den försvagade regimen inte mera förmådde upprätthålla ordningen i huvudstaden. En upphetsad pöbel fyllde gatorna och tog sig för att tränga in i fängelset Bastiljen, befria de sju statsfångarna och massakrera ett antal av försvararna, efter att de hade gett sig. Det var inte sista gången gatans parlament skulle användas för att sätta kraft bakom ytterlighetsmännens målsättningar.

Här är inte platsen att gå igenom franska revolutionens dramatiska och nog så lärorika händelseförlopp. Oavsett den allmänna opinionens häftiga växlingar, gled den politiska makten obevekligt över från nationalförsamlingen till allt mindre kotterier, kommittéer, utskott och direktorat för att landa i famnen på Napoleon Bonaparte (1769–1821).

Efter störtfloder av självbedräglig vältalighet, nya författningar, hänsynslös blodutgjutelse och kvinnomodets växlingar hade man i Frankrike ersatt en inkompetent regent (Ludvig XVI) med en om möjligt ännu svagare (Ludvig XVIII). På plussidan kan man räkna metersystemet samt ett bättre rättsväsende och en effektiv administration. Bönderna blev självägande och borgarnas intressen kunde inte mera negligeras, men de sociala spänningarna kvarstod. I Frankrike har revolutionen varit sakrosankt ända tills den år 1978 devalverades av François Furet i *Penser la Révolution francaise*.* Han förklarade bryskt: ”Revolutionen är död”.

Franska revolutionen bringade upplysningsidéerna i oförtjänt vanrykte och gjorde demokratin en otjänst. Europa fick den reaktionära heliga alliansen på halsen och vad värre var, en romantiserad revolutionsideologi, som förgiftade reformsträvandena i synnerhet i eftersatta länder. Idealistisk offervilja, intellektuell arrogans och våldsfixering fann gång på gång utlopp i meningslös våldsutövning. När en revolution är nödvändig är den tyvärr omöjlig och när den är möjlig är den onödig – makthavarna är då redan öppna för reformer.[3]

De ryska revolutionärernas öde på 1800-talet är det mest deprimerande och också det mest ödesdigra exemplet på en missriktad idealism. Den revolutionära egenrättfärdigheten firade formliga triumfer, när man slog till mot tsarväldets representanter

* Tankar om franska revolutionen

– ju mera reformvilliga de var desto mera utsatta blev de. Det bästa och värsta i väst och i öst blev här till en häxbrygd, som till slut hotade hela vår civilisation.

Nationella fanatiker var ute i ett annat ärende men metoderna var desamma och resultaten ibland lika katastrofala. Finland hade sin ensamma Eugen Schauman, som 1904 begick självmord efter att ha skjutit ned den ryska generalguvernören Bobrikoff – utan vare sig positiva eller negativa konsekvenser. *Svarta handen*, en grupp serbiska sammansvurna, satte däremot igång första världskriget när de lyckades mörda Österrikes kronprins den 28 juli 1914. Men någon annan förevändning för att kriga hade nog uppenbarat sig förr eller senare.

Demokratins idéer fick visserligen genom franska revolutionen stor spridning men demokratins praktik blev svårligen eftersatt. Napoleon införde avancerade författningar överallt där han drog fram, men som Benjamin Franklin (1706–90) påpekade i sin konfrontation med det brittiska parlamentet. ”Ingen styrka, den må vara hur stor som helst, kan tvinga människor att ändra sina åsikter”. Sedan Europa hamnat i bakvatten var Förenta Staterna den uppenbara föregångaren, och det var dit den tjugosexåriga Alexis de Tocqueville (1805–59) begav sig år 1831. *De la Démocratie en Amérique** kom ut 1835–40 i två band.[4]

de Tocqueville hade ordnat åt sig och sin vän, Gustave de Beaumont, ett officiellt uppdrag att studera den lokala fängelseadministrationen. De skrev också en ingående rapport, men det egentliga ändamålet var att bekanta sig med det demokratiska samhällssystemet och dess tillämpningsmöjligheter i Europa. Under nio månader färdades vännerna mer än 11 000 kilometer kors och tvärs genom det dåtida USA och gjorde också en avstickare till Kanada.

de Tocqueville visar en djup förståelse för demokratins väsen, dess förutsättningar, fördelar och avigsidor och närmar sig föremålet för sina studier med en föredömlig objektivitet. Vi kommer upprepade gånger att återkomma till de Tocquevilles observationer och slutsatser. Här skall bara nämnas hans torra kommentar till att inte ens fria negrer tilläts rösta: ”Majoriteten gör anspråk, inte bara på rätten att stifta lagarna, utan också på rätten att bryta mot sina egna lagar”.

Året 1848 utbröt revolutionsfeber i hela Europa med början i Frankrike eller rättare sagt Paris. Den konstitutionella monarkin ersattes efter en relativt oblodig revolt av en liberal demokratisk regim, som utlyste allmän rösträtt. (de Tocqueville var en kort tid utrikesminister år 1849). Efter diverse piruetter efterträddes den demokratiska oordningen år 1852 av en ny kejsare, Napoleon III. Det behövdes ett militärt nederlag mot Tyskland för att återupprätta demokratin efter de svåra konvulsionerna under Pariskommunen 1871, som ville upprätta en socialistisk republik.

Andra länder råkade inte ut för lika traumatiska upplevelser, men land efter land genomförde reformer i demokratisk riktning. I Storbritannien hade vallagarna reformerats redan 1832, men de lämnade ännu två tredjedelar av den manliga befolkningen utan rösträtt. År 1867 gavs rösträtt åt de flesta fast bosatta; kvinnor som fyllt trettio fick rätt att rösta år 1918, full jämlikhet uppnåddes först 1928.

---

* Om demokratin i Amerika

Elementärundervisningens expansion var ett nästan lika viktigt framsteg som rösträttsreformerna. Folkbildningen baserad på allmän läs- och skrivkunnighet är en förutsättning för den nutida demokratin; korrelationen mellan utbildningsnivå och samhällsutveckling är frapperande. I Europa införde land efter land skolplikt för barn.

Skottland var först på plan år 1561, då den nyetablerade protestantiska Church of Scotland föreskrev gratis undervisning för de fattiga. År 1633 satte det skotska parlamentet kraft bakom de goda avsikterna genom att pålägga en skatt för finansieringen av projektet, och vid århundradets utgång var större delen av befolkningen åtminstone läskunnig. Den ryktbara skotska upplysningen, med celebriteter som David Hume (1711–76) och Adam Smith i spetsen, inföll helt konsekvent ett halvsekel senare. Också de amerikanska puritanerna satte värde på såväl grundskolningen som den högre utbildningen. Harvarduniversitetet grundades 1636, sexton år efter att pilgrimerna stigit i land i Massachusetts.

Fram till första världskriget (1914–18) upplevde Europa ett exempellöst uppsving. Stormakterna hade styckat upp kolonierna mellan sig; världshandeln expanderade i skydd av Pax britannica; industri, konst och vetenskap blomstrade; en tilltagande del av befolkningen integrerades i samhället. Demokratins genombrott verkade vara ett irreversibelt faktum. Det tjugonde århundradet vederlade i grunden denna optimism. Det demokratiska samhällsskicket stod tvärtom inför sin värsta utmaning.

3.3 Demokratins kris

Hur kunde det gå så snett i Europa? Första världskriget ter sig i efterskott som fullständigt meningslöst, en orgie i irrationellt minussummespel. Förenta Staterna hade upplevat motsvarande kataklysm under inbördeskriget 1861–65, men då var det ändå fråga om lättförståeliga och allvarliga meningsskiljaktigheter.

Om vi rangordnar de krigförande enligt graden av demokratisering, kan man urskilja ett mönster. De mest autoritära regimerna, Österrike-Ungern och Ryssland, var ivrigast att börja kriga; båda hoppades att en populär yttre konflikt skulle stärka den skamfilade dynastins prestige och lägga locket på den interna jäsningen. I synnerhet Österrike var på bettet, fastän man ingalunda ville ha ett europeiskt storkrig. Men Serbien skulle straffas (helst erövras) och man lät sig inte hållas tillbaka av bundsförvanten Tyskland. Ryssland var allierat med Frankrike, men hade egentligen inga egna intressen att bevaka. Serbien var emellertid ett brödrafolk och tsaren hade förlorat ansiktet, om han inte hade ingripit.

Tyskland hade inte någonting att vinna på ett krig; krigsmålen började man tänka ut först i efterhand. Wilhelm II hade nära släktrelationer med både de ryska och engelska kungahusen, och ville i sista stund stoppa krigsutbrottet. Men generalstabschefen von Moltke meddelade helt kallt att mobiliseringen var omöjlig att avbryta. Ännu mer omöjligt var det att rucka på den s.k. Schlieffenplanen och angripa Ryssland i stället för Frankrike. Kejsaren gav med sig. Hans prestige hade inte hållit för en helomvändning, som dessutom kunde ha inneburit en militär katastrof. I alla tre

> kejsardömena manipulerades de mediokra suveränerna av skrupelfria politiker och militärer, som av olika orsaker ville ha ett krig.[5]

Kriget bröt ut med en till synes oundviklig inre logik. Frankrike måste naturligtvis försvara sig och revanschlusten efter nederlaget 1870–71 var också omisskännlig. Storbritannien, den stabilaste demokratin, tvekade längst. Tysklands sannolika seger och dess uttalade ambition att utmana den brittiska sjömakten drev dock imperiet in i kriget med målsättningen att bevara den kontinentala maktbalansen; det neutrala Belgiens ockupation underlättade folkopinionens manipulering. Provocerad av den tyska ubåtsoffensiven inträdde Förenta Staterna 1917 på krigsarenan, vilket avgjorde krigets utgång.

Fastän man på alla håll småningom insåg krigets meningslöshet, fanns det ingen väg till ett förnuftigt fredsslut. En seger var det enda sättet att åtminstone psykologiskt kompensera för de enorma förlusterna. I slutändan gick demokratierna ändå relativt intakta genom eldprovet medan de tre kejsardömena, som satt i gång eländet, bröt samman. Det halvdemokratiska Tyskland överlevde som stat, medan Österrike-Ungern föll i bitar. Ryssland drabbades av total social upplösning, och försjönk i barbari.

> Jag har dröjt ganska länge vid första världskriget, därför att konflikten just i sin gränslösa stupiditet är ett symptom på en djuptliggande sjuka. Vid krigsutbrottet var entusiasmen stor i de krigförande ländernas huvudstäder, utom i London. Kriget sågs av de unga männen som ett mandomsprov, en möjlighet att undkomma vardagens tristess. Man kan också se kriget såsom en atavistisk paroxysm, som reducerade en latent överbefolkning och gav utlopp för uppdämda, sexuellt laddade aggressioner. Men sådan pop-psykologi skrapar bara på ytan. En genomträngande diagnos står högt på min önskelista.

I krigets spår följde i Europa hunger, arbetslöshet, inflation, social oro och spanska sjukan, som svepte över hela världen och tog livet av tiotals miljoner människor, betydligt mera än det sammanlagda antalet krigsoffer. Den kommunistiska diktaturen segrade i Ryssland, fastän världsrevolutionen stannade upp vid den nya Sovjetunionens gränser. Kommunistskräcken gav dock fart åt fascismen, som först etablerades i Italien och i världsdepressionens spår tog över Tyskland och Japan. De totalitära ideologierna hotade att penetrera även gamla demokratier. Ungdomen attraherades inte av en velig humanism eller en menlös demokrati, försvarsviljan var i botten.

I motsats till sin föregångare, verkar andra världskriget (1939–45) oundvikligt. Versaillesfreden bäddade för ett revanschtänkande, Förenta Staterna drog sig tillbaka inom sitt skal, Nationernas Förbund var ett slag i luften. En sammanstötning var oundviklig mellan fredliga demokratier och diktaturer som siktade på världsherravälde. Lyckligtvis var, oavsett Molotov-Ribbentroppakten, en kraftmätning mellan Stalin (1879–1953) och Hitler (1889–1945) lika ofrånkomlig. Sommaren 1940, när Winston Churchill (1874–1965) ensam och isolerad svingade motståndsfanan, måste ändå betecknas som demokratins mörkaste stund.

Finland befann sig hösten 1939 i en analog situation, ensam mot en övermäktig fiende, men utan ett hav och en flotta som skydd. Vårt luftrum var också öppet för det sovjetiska flygvapnet som nyss fått nya baser i Estland på tio minuters flygväg från Helsingfors. Men en demokrati, liten eller stor, som tror på sin sak är en svår motståndare. Sovjetunionen fick nöja sig med en delseger, Finland överlevde och klarade sig genom krigets och efterkrigstidens besvärligheter utan ockupation och med ett intakt samhällsskick.

Utan en heroisk militär insats (92 000 stupade) hade landet inte överlevt, men avgörandet skedde ändå på den diplomatiska fronten. Finland hade under mellankrigstiden skaffat sig betydande goodwill i väst. Framförallt i Förenta Staterna var Finland känt som landet som betalar sina skulder – sällan har skuldamortering varit en lika lönande placering. När England och Frankrike hotade att komma Finland till undsättning i mars 1940, ville Stalin inte stöta sig med sina potentiella bundsförvanter. Sommaren 1944 upprepades samma scenario, men nu med USA som orosmomentet. Finland kunde få vänta till en gynnsammare tidpunkt. Den kom aldrig.[6]

Churchills segervisshet var berättigad. Då Hitler och Stalin till slut kom ihop sig sommaren 1941 och Japan hade dragit Förenta Staterna med i kriget för full maskin var resultatet givet. Atombomben hann endast med att ge Japan nådastöten. Men faran för demokratierna var långt ifrån över. Stalin drog bara efter andan och skyndade sig att ta fram egna atomvapen. Öst- och Centraleuropa var under sovjetiskt välde, Västeuropa sönderslaget och vidöppet för kommunistisk infiltration. Till och med Storbritannien höll på att radikaliseras.[7] Kina föll för kommunismen och hela den tredje världen verkade färdig att gå samma väg.

Utan Förenta Staterna och dess president Harry S. Truman (1884–1972) hade spelet varit förlorat.[8] Han insåg att en upprepning av den isolationistiska politiken efter första världskriget hade lämnat fältet fritt för Stalin och till slut drivit in USA i ett hörn. Marshallhjälpen och Nato gav råg i ryggen åt Europa, medan en resolut återupprustning lade hämsko på sovjetiska militära framstötar. Förenta Staternas beslutsamhet testades i Koreakriget 1950–53, där Truman satte en spärr för den kommunistiska aggressionen och samtidigt drog en gräns för krigföringen, genom att förvägra general MacArthur bruket av atomvapen.

Trumans uppdämningspolitik var inte spektakulär. Den krävde tålamod lika väl som fasthet, men den var förvånansvärt framgångsrik. Amerikanernas forna dödsfiender, Tyskland och Japan, inte bara demokratiserades utan blev bästa bundsförvanter. Efter att Kina gått förlorat kunde, i det stora hela, kommunistdiktaturernas utbredning stoppas, med Kuba som ett irriterande undantag. Vietnamkriget (1964–73) var ett pinsamt misslyckande, en minikris, där USA:s övermodiga attityd till slut hämmade sig.

En amerikansk affärsbekant sade till mig när det begav sig; ”se hur starka vi är, vi för ett krig på andra sidan oceanen men lever som i fred på hemmaplan.” Det var just det som var felet. En demokrati kan inte kriga med vänsterhand, i synnerhet inte med värnpliktiga soldater. En demokrati vill – här följer jag de Tocqueville – slå till med full kraft, få det snabbt undanstökat och pojkarna hem så fort som möjligt. För studenter, som var befriade från värnplikt, fanns det inget annat sätt att upprätthålla sin heder än att av principiella skäl motsätta sig hela bestyret. Legosoldater förmår

genomföra begränsade polisoperationer, men värnpliktiga kan bara strida solidariskt med hela nationen.

Under Vietnamkriget kom Europas latenta antiamerikanism för första gången till uttryck, men sovjethotet satte i alla fall en viss sordin på protesterna. Trots alla spänningar höll den demokratiska fronten ihop och tvingade småningom Sovjetunionen på defensiven. Trots inhemska och europeiska protester, satte president Ronald Reagan (1911–2004) press på sovjetmakten, som hade trängt sig in i en politisk och ekonomisk återvändsgränd.[9] Slutet på Sovjetväldet kom överraskande snabbt, hela den väldiga strukturen ramlade ihop som ett korthus. Världen var trygg för demokratin, den utdragna krisen var över. Så ville åtminstone Francis Fukuyama ha det år 1992 i *The End of History and the Last Man*.

3.4 Demokratins svaghet och styrka

Demokratin utmanades under mellankrigstiden av totalitära rörelser, som förespråkade en direkt, våldsam aktion och partiets absoluta supremati. Fascismens och nazismens dragningskraft byggde på en trångsynt nationalism och antisemitism. Marxismens och kommunismens starkaste drivfjäder var klasshatet, det vill säga avundsjukan satt i system; marxismens pseudovetenskaplighet lockade dessutom verklighetsfrämmande världsförbättrare och intellektuella snobbar. Demokratierna uppvisade ett obegripligt vankelmod när det gällde att ta ställning till dessa totalitära utmaningar.

Den europeiska intelligentsian föll nästan mangrant till föga för vänsterideologin, som erbjöd en genväg till makten. Den var en oemotståndlig lockelse för högtflygande själar med överlägsenhetskomplex, som föraktade demokratiskt käbbel och förhärligade den manliga dådkraften. Det kostade inte mycket att blunda för fakta, tolka allt till det bästa och därmed slå vakt om sitt goda samvete som mänsklighetens banbrytare. En lång rad prominenta vallfärdare till sovjetparadiset blev egentligen inte vilseledda – de såg bara det de ville se. Sinnestillståndet kan bäst beskrivas som ett medvetet självbedrägeri.

Medan mångfalden av medlöpare kan glömmas bort, förtjänar de få undantagen att ihågkommas. André Gide (1869–1951) reste till Moskva år 1936 som kommunist, men bröt efter hemkomsten med partiet genom att publicera en bitande kritik, *Retour de l'U.R.S.S.*[*] George Orwell (1903–50) hade alltid hjärtat till vänster, men är just därför som insider så insiktsfullt sarkastisk i sin *Animal farm*.

Arthur Koestler (1905–83) avger i *Darkness at Noon* kanske det vältaligaste vittnesbördet om det kommunistiska syndafallet. Från början sionist, blev han på 1930-talet kommunist och arbetade entusiastiskt för det sovjetiska propagandamaskineriet. Koestler blev desillusionerad av skenrättegångarna i Moskva, men anslöt sig ändå till republikanerna i Spanska inbördeskriget. Först flera år i ett Francofängelse under ständigt hot om att avrättas gav honom tillräcklig distans för att slutgiltigt göra upp med kommunismen.[10]

[*] Återkomst från Sovjetunionen

Den nazistiska ideologin representerade en atavism, en regression till primitiva samhällsformer. Kommunismen sade sig företräda det stora språnget in i framtiden, men fann i realiteten sin drivkraft i samma jordmån. Den praktiska politiken följde också gemensamma, totalitära principer; ohämmad ledardyrkan, hela samhället på krigsfot och under total kontroll, utrotningsläger, lögnen satt i system – ytterligheterna sammanfaller.

Det extremistiska hotet bemöttes i demokratierna med en otrolig flathet. I yttrandefrihetens namn måste kanske agitation och uppvigling tolereras, men revolutionärerna behandlades genomgående med silkesvantar. Benito Mussolini (1883–1945) kunde i Italien obehindrat tillgripa terror före sitt maktövertagande år 1922. Ett år senare försökte Hitler följa exemplet. Han misslyckades och dömdes till hela nio månaders fängelse för sitt blodiga kuppförsök. Inte heller det kommunistiska hotet togs på allvar. Infiltration i fackföreningar och ämbetsverk framkallade knappast några motåtgärder.

Folkets inbitna konservatism – ren och skär politisk tröghet – tjänade som de etablerade demokratiernas passiva försvar. I motsats till de intellektuella lät sig vanliga människor inte förtrollas av ideologiska hägringar. Gemene man litade mera på sina välkända ledare än på en revolutionär demagogi. De häftiga angreppen från höger och vänster neutraliserade i viss mån varandra. Ändå var den politiska åkomman elakartad, många nationer insjuknade utan återvändo.

Totalitära ideologier kan förliknas vid barnsjukdomar. En naiv befolkning drabbas obönhörligt av smittan. Om sjukdomen övervinns, uppstår en långtidsimmunitet, som tyvärr småningom avtar. Återfall brukar dock vara mindre allvarliga, men demokratier är alltid utsatta för nya, okända infektioner. Vi kan inte i längden skydda oss för demagogi och populism, lögner och försåtliga halvsanningar. Vi måste bara stå ut med dem.

Starka demokratier är bra på att integrera sina dissidenter. Även de argaste unga männen kan ett par decennier senare återfinnas bland samhällets stöttepelare. Demokratier har en förmåga att exploatera sina värsta kritiker, ta vara på det värdefulla och därmed bryta udden av kritiken – detta kallar demokratins vedersakare för repressiv tolerans. De mest ståndaktiga demokraterna var ofta tidigare kommunister, som levt med men genomskådat sin ideologi och därför var skickade att avslöja den.

Bland politiker är det skäl att framhålla Ernst Reuter (1899–1953), Willy Brandt (1913–92) och Aneurin Bevan (1897–1960). Milovan Djilas (1911–1997) var Titos andra man och stödde honom under konflikten med Stalin. Han bröt med kommunismen genom att 1957 publicera *Den Nya Klassen,* en uppgörelse med den genomkorrumperade nomenklaturan.

Arvo Tuominen (1894–1981), ordföranden för det finska kommunistpartiet, avvek hösten 1939, omedelbart före vinterkriget, från Moskva och ställde upp till fosterlandets försvar. Hans avhopp var ett exempel för hemmakommunisterna och enade fronten i motståndet mot det sovjetiska angreppet.[11]

En demokratisk samhällsordning innebär kontinuerlig, kollektiv inlärning. Liksom evolutionen, framskrider den genom försök och misstag, ett steg i taget, fastän man i det oändliga kan diskutera och analysera alternativa framtider. Stabila demokratier vinglar inte hit och dit efter det politiska modets vindkast. Bara erfarenheten ger ett definitivt utslag och responsen är ofta negativ. Därför gäller det rätt långt att vänta och se.

Trots sin konservatism, anpassar sig demokratier i allmänhet nöjaktigt till både yttre och inre förändringar. Avlärning är emellertid ännu svårare än inlärning, och de bästa demokratierna fastnar ibland i en självtillräcklig stagnation. Att avstå från länge omhuldade men inte mera relevanta dogmer är ett slag mot den stundom överdrivna nationella självuppskattningen och kräver ett långt sorgearbete.

> Schweiz är på många sätt ett demokratins mönsterland men just därför ovilligt att göra avkall på sina traditioner, ge upp sin bergsfästning och ingå i den Europeiska Unionen. Norge är också sig självt nog, och har råd med det tack vare sina olje- och gastillgångar. I Sverige kommer folkhemmet, trots borgarnas valseger 2006, att förbli en helig ko, som inte kan ifrågasättas; i bästa fall kan man hoppas på en försiktig avmagringskur. Den svenska neutraliteten är en oantastlig ikon, utan kontakt med dagens realiteter. Alla tre länder anser sig med goda skäl vara demokratiska förebilder, vilket bara försvårar anpassningen till en ny verklighet.

Demokratisk styrka kan alltså bli en svaghet eller åtminstone en allvarlig begränsning. Men skenbara svagheter, såsom tolerans, öppenhet, evigt kompromissande och långsamt beslutfattande döljer en underliggande styrka. När det gäller kan demokratier bli fruktansvärda motståndare. Varken Hitler eller det japanska generalitetet räknade med att Storbritannien och Förenta Staterna skulle stå pall för krigets påfrestningar, utan invaggade sig i önsketänkande om depraverade och degenererade demokratier. Vittnade inte demokratiernas egna medborgare högljutt om missförhållanden, defaitism och en vacklande hemmafront, i bjärt motsats till den förebildliga disciplinen på hemmaplan?

Stalin och hans efterföljare hade större respekt för amerikanernas slagkraft men trodde sig ändå kunna utmanövrera och trötta ut sin huvudmotståndare. Stalin hade i ett tidigt skede tappat tron på världsrevolutionen och baserade sitt expanderande imperium på Sovjetunionens militära styrka och politiska centralisering. Den monolitiska makten kunde inte undgå att imponera på sin omgivning och många, kanske de flesta i Europa förberedde sig mentalt på socialismens seger. Desto större respekt förtjänar demokratins rakryggade försvarare. Men en skugga av det kalla krigets missmod och underskott på civilkurage ligger kvar. Europa har ännu inte återfunnit sin mentala styrka.

3.5 Demokratisk självstyrning

De styrdas makt över de styrande, maktens cirkularitet, uttrycker i ett nötskal demokratins huvudprincip. Men ett folkvälde är öppet för många slags missbruk, som kan sammanfattas under rubriken majoritetens tyranni – en godtycklig och orättfärdig maktutövning. Redan Aristoteles skilde mellan laglösa och lag underställda

demokratier. En grundlag, konstitution eller författning formulerar ett begränsat antal fundamentala spelregler, som kräver upprepade behandlingar och/eller kvalificerad majoritet för att kunna ändras. Detta förhindrar att starka men övergående emotioner eller knappa majoriteter svänger statsskeppet hur som helst.

I antikens Aten avgjordes alla viktiga ärenden av medborgarna i öppen omröstning. Tukydides (c. 460–404 f.Kr.) berättar i *Det peloponnesiska krigets historia* om hur år 427 f.Kr. folkförsamlingen, uppeggad av Kleon, beslöt bestraffa en revolt på Mytilene genom att avliva alla män, och sälja kvinnorna och barnen som slavar. Nästa dag kom man på andra tankar och det nya budskapet kom fram i sista ögonblicket; man nöjde sig med att avrätta ettusen prominenta Mytilenare. Men ett tiotal år senare tog det suveräna folket den ”kleoniska” linjen, när det gällde ett uppror på ön Melos.

Atenarnas notoriska obeständighet medverkade till Platons misströstan om demokratin. Skepticismen har delats av andra framstående tänkare såsom Thomas Hobbes (1588–1679). Det var en absurd tanke, att det okunniga folket skulle kunna regera sig självt.

Den amerikanska revolutionen bevisade att de hade fel. Den lokala självstyrelsen omvandlades år 1780 till en full suveränitet genom att alla kolonier (sedermera delstater) antog sina egna konstitutioner. Steget till en union var betydligt svårare. Men frihetskrigets påfrestningar hade stärkt känslan av ödesgemenskap och den lösa konfederationen av år 1781 kunde år 1789 ersättas av det nuvarande, federala statsskicket.

Vid det konstitutionella konventet i Philadelphia var de suveräna delstaternas delegater oense om det mesta, framför allt om maktbalansen mellan unionen och delstaterna. Men en politisk diskussion har sällan eller aldrig hållit en så hög nivå. Efter fyra månaders debatt sommaren och hösten 1787 förelåg en text, som alla närvarande kunde godkänna (Rhode Island hade inte sänt delegater och vägrade underteckna i efterskott). För ratificering krävdes att nio stater av tretton skulle godkänna den federala konstitutionen. I många stater var kampen knivskarp och Rhode Islands ratificering kom först 1790, efter att George Washington (1732–99) redan hade valts till president.

Den hårda kampen om konstitutionen avgjordes i slutskedet av att federalisterna gick med på att den skulle kompletteras med en uttrycklig deklaration om de medborgerliga rättigheterna. De tio första tilläggen till konstitutionen (the bill of rights) antogs i ett svep av den första federala kongressen och fyller tillsammans detta åtagande. Medborgarna garanteras bl.a. religions- och yttrandefrihet, rätten att bära vapen, husfrid och rättsskipning med jury.

Förenta Staternas konstitution följer principen om maktens tredelning mellan den lagstiftande, exekutiva och dömande makten enligt Charles de Montesquieus (1689–1755) rekommendationer i *De l'esprit de lois**. Den lägger en utomordentlig

* Om lagarnas anda

vikt vid ömsesidig kontroll och balans mellan de olika maktsfärerna. Dessutom modifieras majoritetsstyret av att varje delstat representeras av två senatorer, oberoende av folkmängd. Senaten har betydande makt och en längre valperiod än de direkta folkrepresentanterna i underhuset (House of Representatives).

USA:s författning har varit en direkt förebild för statskicket i ett stort antal länder, särskilt i Latinamerika. Varför det praktiska utfallet har varit så varierande är en fråga, som vi måste återkomma till. Här är det bara skäl att konstatera, att en finslipning av författningen knappast är till någon hjälp.

James Madison (1751–1836), "konstitutionens fader" och USA:s fjärde president, föregrep Churchill när han på gamla dagar begrundade sitt livsverk: "Statsskicket var långt från perfekt, men mindre dåligt än alla andra." Den moderna spelteorin skulle ha varit en tröst för Madison. Man kan nämligen påvisa, att ett komplext regelsystem inte kan vara fritt från självmotsägelser. Konstitutioner kan alltså inte ha entydiga uttolkningar i alla situationer.[12]

Själva valproceduren och dess övervakning har alltid varit en stötesten för demokratier. *Psepologin*, vetenskapen om valförrättningar, lär oss att det inte existerar någon oklanderlig valprocess, alla varianter har sina för- och nackdelar. Det går inte heller att demokratiskt välja valprocedur, för också formerna för detta val måste definieras på förhand. Det finns alltså ingen unikt rättvis metod att utse demokratiskt valda representanter för ett stort kollektiv. Valet av valprocedur är alltid i viss mån godtyckligt, trots att den praktiska politiken inte undgår att påverkas.

Viktigare än valproceduren är själva valförrättningens oväld. Registreringen av väljare, valhemligheten, kontrollen av valurnorna, rösträkningen – överallt kan valfusk smyga sig in och blotta misstanken blir ett slag mot valets trovärdighet. Grunden för folkviljan blir ifrågasatt om valets helgd kränks.

Erfarenheten visar, att varken avancerade konstitutioner eller valtekniska finesser är avgörande för demokratins funktionsduglighet. Långvarig inlärning i ett gemensamt plussummespel skapar däremot medborgaranda och socialt kapital, till synes oundgängliga resurser för det demokratiska statsbygget. Robert Putnam har i en banbrytande undersökning empiriskt påvisat denna relation.[13]

Putnam jämförde regionalförvaltningens effektivitet i Italiens olika landsdelar på 1970- och 1980-talet, efter att en stor del av centralförvaltningens uppgifter hade decentraliserats. Skillnaderna var avsevärda, men orsakerna förblev höljda i dunkel ända tills han började studera den historiska bakgrunden. Det visade sig att de norditalienska regionerna, med Lombardiet och Emilia-Romagna i spetsen, hade en tradition av självstyre, som gick tillbaka till tidig medeltid. Syditalien däremot hade förtryckts av bysantinska, arabiska, normandiska, kejserliga och spanska överherrar, utan en chans att utveckla ens en rudimentär lokal självförvaltning. Korrelationen mellan historisk erfarenhet, medborgaransvar, regionalförvaltningens effektivitet och i slutändan ekonomiskt välstånd är förbluffande. Demokratins framgångsrecept är tydligen det samma som för engelska gräsmattor; låt dem ligga i några hundra år.

Författningens praktiska tillämpning och skyddet av de vitala mänskliga rättigheterna är statsskickets akilleshäl; till och med Stalins sovjetkonstitution var föredömligt

utformad. Rättstatens konstruktion från en högsta domstol ner till regleringen och övervakningen av polisarbetets vardag är därför utslagsgivande för en demokratis vara eller icke vara. Rättvisans gång låter sig påverkas såväl av ett maktfullkomligt exekutiv som av penningstarka finansfurstar. Det juridiska maskineriets inneboende tröghet gör inte heller saken bättre – domstolsbeslut kan i praktiken ofta dras ut i det oändliga.

Yttrandefriheten är det demokratiska statsskickets hörnsten och medierna har, alltsedan 1700-talet, varit de makthavandes gissel. Till den grad, att man frågar sig om den fjärde statsmakten saknar balanserande motvikter i samhällsmaskineriet. de Tocqueville uttrycker det kortfattat: ”Ingenting är värre än en fri press, utom censur förstås.” Varje demokratiskt land har de tidningar det förtjänar. Skräp och smuts i medierna bör kanske tas med samma jämnmod som extremistiska åsiktsyttringar – vi får lov att stå ut med dem, vänja oss vid dem och kanske så småningom bli av med dem.

Mediernas övertramp väger lätt mot deras centrala samhällsfunktion. Ett tidigt, förebildligt exempel är en serie på 85 tidningsartiklar, som Alexander Hamilton (1757–1804) och James Madison publicerade i New York under åren 1787–88 som ett led i kampanjen för godkännandet av den nya konstitutionen. Dessa s.k. federalist papers lägger för alla tider ut texten om det demokratiska samhällssystemets problematik.

> Det är skäl att citera ett kort avsnitt ur artikel nummer 51. Det gäller faran för att allt för mycket makt koncentreras i ett fåtal händer: ”Ärelystnad måste fås att motverka ärelystnad. Personens egenintresse måste kopplas till mandatets konstitutionella rättigheter. Det är kanske en reflektion av den mänskliga naturen, att sådana konstgrepp är nödvändiga för att kontrollera missbruk av en regeringsform. Men vad är en regeringsform, om inte den förnämsta reflektionen över den mänskliga naturen. Om människor vore änglar, skulle det inte behövas någon regering. Om änglar skulle regera över människor, skulle varken en yttre eller en inre kontroll av regeringen vara nödvändig. I utformningen av en regeringsform som administreras av människor över människor, är den stora svårigheten följande: Man måste först göra det möjligt för regeringen att kontrollera de regerade; och därefter förpliktiga den att kontrollera sig själv.” Dessa reflektioner tilldrog sig uppenbarligen inte de franska revolutionärernas uppmärksamhet.

En fungerande samverkan mellan den ledande eliten och medborgarnas stora majoritet är nyckeln till det demokratiska plussummespelet. Elitens sak är att initiera och leda utvecklingen genom en öppen och ärlig debatt. Utan yttre stimulans, håller majoriteten fast vid det gamla, trygga och välkända, det må gälla statsform, måttenheter, valuta eller vänstertrafik. Om eliten är korrumperad, depraverad eller bara passiv förlorar den sin legitimitet, tappar initiativet och överflyglas av populistiska rörelser.

Demokrati är den mest krävande samhällsformen, och förutsätter en fortgående inlärning såväl som avlärning. Framgången är direkt proportionell till det disponibla moraliska kapitalet. I de följande kapitlen skall vi försöka ta tag i dessa svårgripbara men utslagsgivande kausaliteter.

Kapitel 4 Moralens grundvalar

En grundläggande moral kan inte härledas från långsiktigt egenintresse eller fundamentala filosofiska principer.[1] *Myten om den goda människan är en besläktad illusion, som lett till mycket ont. Det sociala kapitalet strukturerar närsamhället, men räcker inte som säkerhet för en god samhällsmoral i stora samhällen. De mänskliga rättigheterna led ett fatalt skeppsbrott under franska revolutionen; då målet helgar medlen får både friheten och jämlikheten en betänklig slagsida. Karl Popper och Friedrich von Hayek drog upp gränserna för en genuin vetenskaplig förståelse. Tolerans och pluralism är logiska konsekvenser av den mänskliga felbarheten. Moralen är en kritisk framgångsfaktor på alla organisationsnivåer; en demokrati har de politiker den förtjänar. Allt kan köpas för pengar utom moral, som man måste hushålla med, fast den är gratis.*

4.1 Rationella moraliteter

Alltsedan Sokrates (469–399 f. Kr.) har filosofer excellerat i spekulationer över moralens och sanningens väsen. Den stora ambitionen har varit och är, att från grundläggande principer härleda en rationell moral eller snarare en rationell etik, moralens abstrakta ”vetenskapliga” projektion. Problemet är, att resonemanget så lätt förfaller till cirkelbevisning. Det som skall bevisas ingår, något kamouflerat, redan i premisserna. Eller så får man fram tomma tautologier, som fruktlöst stampar på stället. Med detta vill jag inte säga, att den klassiska filosofin saknar skarpsinniga tänkare och ädla slutsatser. Saken är bara den, att slutsatserna i verkligheten först upplevts som självklara. Därefter har man med hjälp av subtila tankeglidningar härlett de önskvärda konklusionerna från kristallklara utgångspunkter.

Medeltidens skolastiker kom kanske längst i detta utstuderade självbedrägeri, när de krampaktigt bemödade sig att logiskt bevisa Guds existens och kristendomens rationalitet utgående från a priori principer, med stark uppbackning av Aristoteles skrifter. Baruch Spinoza (1632–77), en konfessionslös, bannlyst jude, bosatt i Amsterdam, blev den osannolika fullbordaren av det skolastiska programmet. I sin *Etik,* som publicerades postumt, presenterar han en geometriskt härledd etik och en rationell teologi, som något paradoxalt utmynnar i en nästan mystisk panteism.

Spinoza förespråkar, i motsats till sin lärofader Descartes (1596–1650), en metafysisk monism, där kropp och själ är två sidor av samma sak. I utomordentligt generaliserande termer härleder han människans psyke från primära drivkrafter såsom självbevarelsedrift, vilja till makt (eller frihet) och självförverkligande. Den högsta mänskliga lyckan förverkligas genom en intellektuell kärlek till Gud. Spinoza mäktar att förena en fundamental determinism med en etik, som i sin utomordentliga abstraktion tyvärr inte kan ge någon påtaglig vägledning för vår dagliga vandel. I ett ofullbordat manuskript argumenterar han med logisk konsekvens för demokratins överlägsenhet som statsform.

Oberoende av mer eller mindre stapplande bevisföring propagerade 1600- och 1700-talets filosofer vältaligt för nya attityder och värderingar. Redan Erasmus Rotterdamus (1466–1536) missionerade hängivet för en upplyst humanism, medan John Locke (1632–1704), David Hume och Immanuel Kant (1724–1804) representerar en modern, skeptisk världsuppfattning. De så kallade upplysningsfilosoferna, med Voltaire (1694–1788) i spetsen, utmärkte sig genom ett starkt socialt och politiskt engagemang; de inspirerade både den amerikanska och franska revolutionen.

Jean-Jacques Rousseau (1712–78) räknas ofta till upplysningsfilosoferna, men han kan likaväl inordnas i en utopistisk tradition, som utgår från Platon och avslutas med Marx. Rousseaus tes om känslornas supremati väckte anklang bland en allmänhet, som blivit övergödd med upplysningstidens rationalitet. Tillbaka till naturen blev en mondän paroll, herdar och herdinnor var chic och idealiseringen av naturfolken kände inga gränser.

> Rousseau är en hyperexponent för romantikens grundidéer. Myten om en förgången guldålder eller det förlorade paradiset, bebott av oskuldsfulla och perfekt moraliska varelser sitter mycket djupt i kulturmänniskans psyke. Men alla försök att på riktigt återvända till naturen har ömkligen slagit slint. Inte desto mindre behåller denna speciella form av självbedrägeri sin popularitet.

Rousseau utvecklade naturromantiken till en statsteori i sin viktigaste politiska skrift *Le contrat social ou principes du droit publique*[*]. Tanken om ett fördrag mellan medborgarna som grundval för statsskicket går tillbaka till den grekiska antiken (i stark motsats till Rom). Rousseaus samhällskontrakt bygger på en utopistiskt hög moral, varvid alla medborgare kan enas om det gemensamma bästa. Sådana demokratiska finesser som valsystem, domstolsväsende, konstitution etc. förbigås med tystnad; hyggliga människor lever i endräkt utan sådana påfund. Rousseau är förvånansvärt tolerant, när det gäller statsformen. Aristokrati, t.o.m. monarki accepteras bara den förverkligar folkviljan, den allmänna meningen, *la volonté générale*.

Den franska revolutionen tog tyvärr starkt intryck av Rousseaus idéer, medan den nordamerikanska unionens fäder inte hade några illusioner om människans egoistiska natur. Från Rousseaus samhällskontrakt går en något vindlande men ganska så klar linje till förra seklets totalitära stater. Den eniga folkviljan kom ju där till sitt högsta och renaste uttryck i diktatorns maktutövning. Illusionen om den obetingade friheten tycks med obönhörlig konsekvens slå över i sin motsats.

I modern tid har John Rawls (1921–2002) i *A Theory of Justice* gjort ett aktningsvärt försök att rationellt härleda en oantastlig samhällsmoral från grundläggande principer. Han utgår från ett tankeexperiment där de presumtiva medborgarna överlägger om hur det optimala samhället borde gestaltas. För att säkerställa objektiviteten utgår de (eller Rawls) från att det inte får finnas någon förkunskap om individernas hälsa, förmögenhet eller samhällsställning. Under dessa omständigheter (under the veil of ignorance) kommer man enligt Rawls på rationella grunder fram till en uppsättning spelregler, som reflekterar rättvisa som rent spel.

---

* Samhällskontraktet eller statsrättens principer

Individens friheter är primära men modifieras av den s.k. differensprincipen. Skillnader i välstånd är acceptabla endast om de sämst ställda drar nytta av dem. En förbättring av den egna levnadsstandarden är därför legitim endast om de fattigaste också får ut ett mervärde. Detta innebär ett avsteg av den efter nationalekonomen Vilfredo Pareto (1848–1923) benämnda paretojämvikten: Ingen kan få det bättre utan att någon annan får det sämre, vilket innebär att det är legitimt att söka personlig vinning om ingen annan blir lidande.

Rawls undgick inte att med fog beskyllas för cirkelargumentering. De omsorgsfullt deducerade slutsatserna är endast alltför politiskt korrekta och passar perfekt in i en liberaldemokratisk referensram. Robert Nozick (1938–2002), som i *Anarchy, State and Utopia* företräder en mera konservativ linje, var hans förnämsta kritiker och förmådde Rawls att i viss mån tänka om.

De stora filosofernas intellektuella äventyr är lärorika återvändsgränder. Först Ludvig Wittgenstein (1889–1951), den analytiska filosofins centrala gestalt, kunde sätta punkt för denna lysande serie filosofiska självbespeglingar. Han påvisade vardagsspråkets inneboende svagheter, när det gäller logiska resonemang: "Varje hederlig filosofi är självförstörande". Blott matematiken, och framförallt formallogiken kan upprätthålla den absoluta mentala hygien, som är oundgänglig om man vill undvika logiska felslut. I *Tractatus Logico-Philosophicus* (1922) demolerar Wittgenstein metodiskt förhoppningarna att härleda annat än tautologiska sanningar från a priori utgångspunkter. Den bokstavligt sista slutsatsen har blivit berömd: "Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen."*

Under åren 1910–13 hade Bertrand Russell (1872–1970) och Alfred North Whitehead (1861–1947) publicerat *Principia Mathematica,* ett grandiost försök att med matematiska metoder klarlägga matematikens grundvalar. Wittgenstein drog undan mattan för deras resonemang. Inget system kan förklara sig själv utan vilar på axiomatiska utgångspunkter, som är tagna för givna. År 1933 kunde Kurt Gödel (1906–78) gå steget vidare, och matematiskt bevisa att inget intressant formellt system (t.ex. nummersystemet) kan bevisa sin interna konsekvens, dvs. tillförlitlighet.[2]

Jag vågar påstå, att man inte rationellt kan härleda en hållbar moral, lika litet som man kan lyfta sig själv i håret. Wittgenstein var däremot personligen en kringvandrande moralitet. Det intellektuella ärlighetskravet var för honom absolut. Han strävade efter att följa det också i sin personliga vandel. Jultiden 1937 antastade han sina vänner i Cambridge för att be om ursäkt för hypotetiska förseelser. Bland annat hade han möjligen försökt slingra sig om sin judiska härkomst. När han bemöttes med det klentrogna utropet " Vad är det här? Vill du vara perfekt?" var svaret "Naturligtvis vill jag vara perfekt".[3]

* Det man inte kan tala om måste förbigås med tystnad

4.2 Det sociala kapitalet

Den sociala självstruktureringen är en spontan process inom grupper, där människor har tillfälle att bygga upp ett ömsesidigt förtroende. När gruppen växer, tenderar den lika spontant att spjälkas upp. Det finns inte mera tillräckligt med plats för alla uppblåsta egon. Sammanhållningen i större grupper kräver ett tillräckligt gemensamt intresse och dessutom antingen en karismatisk personlighet eller en välförankrad etik, som dämpar intressekonflikterna, håller fripassagerarna i styr och därmed säkerställer plussummespelet.

Ett bra exempel är vattendistributionen på Bali. Vatten är en knapp resurs, som leds via kanaler till risodlingarna. I den kuperade terrängen är vattenfördelningen en potentiell konflikthärd och samarbetet är ett måste. Fördelningen hanteras av en *subak*, en självorganiserad grupp om c. 200 risbönder. De väljer demokratiskt sina egna funktionärer, som övervakar underhållet av kanalerna och vattendistributionen. Subaken beslutar om sådd, gödsling, insektsbekämpning, anskaffning av utsäde o.s.v. Den bonde som är i slutändan av vattenkanalen väljs gärna till ansvarig för distributionen.

Subaken har uråldriga anor som ännu i dag är förenade med religiösa ceremonier, vallfärder till heliga platser och skördefester. Präster och tempel upprätthöll vattenkulten, som stod för regleringens legitimitet och agerade som medlare i konflikter mellan subakerna under torrår. Efter några misslyckade försök har regeringen klokt nog inte blandat sig i detta välfungerande arrangemang. Subakerna har visat stor anpassningsförmåga och entusiastiskt accepterat det kortstråiga mirakelriset, trots att nya metoder krävdes för odling, skörd och lagring av riset. Traditionella riter fick ge vika, men samarbetsmoralen finns kvar.[4]

Det finns gott om liknande exempel, som beskriver självstyrning på låg nivå. Allmänningar och gemensamma fiskevatten utnyttjades ofta relativt optimalt genom mestadels oskrivna regler för vedinsamling och betesgång eller rotationen av fiskeplatser. Ett i detalj studerat fall är hummerfisket i Maine (USA), där man undvikit rovfiske och nedgradering av hummerstorleken genom att fiskelagen har en inofficiell äganderätt till sina vatten. Allmänningens tragedi (the tragedy of the commons), som egentligen är en variant av prisoners dilemma, kan undvikas om det finns ett tillräckligt socialt kapital. Men i många u-länder håller den oinskränkta svedjebränningen och betesgången på att förstöra själva basen för jordbruk och boskapsskötsel.

Påskön i Stilla Havet, 2 000 km från den chilenska kusten, är ett dramatiskt exempel på social självdestruktion. De första invånarna anlände till ett jordiskt paradis från östra Polynesien omkring år 1200 enligt den senaste kronologin. Överbefolkning, skogsskövling och markerosion ledde till en eko-katastrof och interna stridigheter. När européerna anlände år 1722 hade alla de kolossala stenstatyerna välts omkull och den lokala skriften, den enda i Polynesien, hade fallit i glömska. Invånarantalet hade fallit till en bråkdel, och kannibalism var inte ovanlig.[5]

Varför gick det så snett? Befolkningstoppen på ungefär 10 000 personer var kanske för stor för de till buds stående naturresurserna? Men analoga samhällen har klarat sig bra i Polynesien. Var Påskön alltför isolerad? Men Hawaii ligger lika långt

från närmaste land. Den kulturella regressionen påminner om tasmanierna, som förföll i en intakt natur. Eko-katastrofen bör kanske inte ses som en orsak till utan som en följd av ett socialt sammanbrott?

Utan övergripande strukturer kan det sociala kapitalet förvandlas till en destruktiv kraft. Ett gatugäng har en stark intern disciplin, men den sociala bindningen slår över i sin motsats om man förflyttar sig några kvarter. Till exempel partiväsendet kan ge upphov till liknande minussummespel.

Under självständighetens första årtionden hotade politiska passioner att bryta upp den nybildade nordamerikanska unionen. De häftiga partistriderna drev Förenta Staternas första presidenter till förtvivlans brant. George Washington varnade i sitt avskedstal för partiandans fördärvbringande effekter. ”I synnerhet i statsskick, som grundar sig på folkviljan, tar den sig de mest motbjudande former och är sannerligen dess värsta fiende”.

John Adams (1735–1826), USA:s andra president, reflekterade år 1805 över unionens tillstånd: ”… är ärelystnad och snikenhet, smicker, tarvlighet, girighet, lystnad efter rikedomar, föraktet för principer, parti- och fraktionsandan det motiv och den princip, som är förhärskande?” Det är inte sista gången demokratins banérförare känner avsmak inför den realdemokratiska verkligheten.

Det sociala kapitalet kommer till sin rätt i närsamhället genom att strukturera den mänskliga gemenskapen och skapa trivsel och trygghet. Arbetsplatserna antingen genererar eller förstör det sociala kapitalet beroende på företagskulturen. Antalet frivilliga sammanslutningar – kyrkliga och fackliga samfund, partiorganisationer, föreningar, klubbar, gillen, etc. etc. – anses vara ett mått för det sociala kapitalet och torde också korrelera med samhällets politiska funktionsduglighet. De traditionella demokratierna är åtminstone rikt välsignade i detta avseende.

de Tocqueville förundrade sig redan år 1831 över uppsjön av organisationer i USA. Han säger: ”Enligt min åsikt förtjänar ingenting större uppmärksamhet än de bildande och moraliska föreningarna i Amerika”. År 1997 fanns det i USA 22 901 registrerade allmännyttiga organisationer, som täckte hela landet. Antalet lokala föreningar måste uppgå till miljoner. De nordiska länderna ligger inte långt efter. År 2000 fanns det i Finland, med drygt fem miljoner invånare, 115 000 registrerade allmännyttiga föreningar med sammanlagt 15 millioner medlemmar.

Demokratin ser alltså ut att må bra i sina gamla kärnländer, men medborgarnas aktivitet, entusiasm och engagemang låter sig inte utläsas ur dessa siffror. Robert Putnam har i *Bowling Alone* (2002) nedlagt ett stort arbete på att klarlägga förändringarna i det sociala kapitalet i USA under de senaste årtiondena. Han utläser nedslående trender för medborgarnas engagemang. I synnerhet familjelivets omgestaltning genom televisionstittandet har haft ett negativt inflytande.

Richard Florida motsäger i *The Rise of the Creative Class* (2002) dessa slutledningar och Putnam kan också urskilja vissa positiva trender. Internet är en ny källa till sociala kontakter; huruvida webben bygger upp socialt kapital är en öppen fråga. Amerikanerna tycks emellertid fortfarande villigt ställa upp för frivillig samhällstjänst.

I slutet på 1980-talet var jag bjuden hem till en affärsbekant i en småstad på Long Island. Mitt under söndagslunchen ringde brandklockan och värden rusade ut för att hoppa på brandbilen. Han kom tillbaka efter trekvart. Det hade varit falskt alarm.

Alexis de Tocqueville hävdar, säkert med rätta, att den kommunala självstyrelsen var ursprunget till den amerikanska demokratin. Det avgränsade samhället, där alla kände alla, tog på egen hand ansvar för gemensamma angelägenheter. Det fanns inga självskrivna ledare utan alla funktionärer utsågs genom val. Ledarrollen medförde inte nödvändigtvis några materiella förmåner, och korruption var otänkbart på grund av den strikta sociala kontrollen. Samfundet utövade en demokratisk självorganisation, baserad på det tillgängliga sociala kapitalet, som samtidigt berikades i en positiv inlärningsspiral. Men allt detta byggde på en lång, anglosaxisk tradition och stöttades av en stark puritansk religiositet.

Dagens kommunitarianer såsom Amitai Etzioni konstruerar en nostalgisk samhällsfilosofi kring det lilla samfundets inneboende dygder. *The Spirit of Community* (1993) och *The New Golden Rule* (1996) framhäver redan i titeln betydelsen av moral och samspel. Människans mörkare sidor kommer däremot i skymundan. I *From Empire to Community* (2004) går Etzioni ett steg vidare och extrapolerar sina visioner till ett självorganiserat världssamfund – en missriktad tankegång. (jfr kap. 14.4)

Det sociala kapitalet har bara en begränsad räckvidd, det är en nödvändig men otillräcklig förutsättning för en stark demokrati. Stora statsbildningar kräver något mer för att hålla ihop – allmänt omfattade värderingar, en konstitution, en gemensam målsättning eller fiende. Endast vid krig eller motsvarande kris svallar den sociala samhörigheten upp över hela nationen. Då är vi alla nära varandra, spontant solidariska, i samma båt. Omvänt avslöjar en kris samhällets reella lojalitetsstruktur.

På 1850-talet blev Förenta Staternas politiska tudelning i slavfrågan ett öppet sår. Skiljelinjen mellan federalister och antifederalister fanns där från första början, delstatslojaliteten var stark. När president Abraham Lincoln (1809–65), före inbördeskrigets utbrott år 1861, erbjöd Robert Lee (1807–70) att bli överbefälhavare för Unionens styrkor, reagerade han försiktigt. Han var federalist (whig) och kände ingen sympati för slaveriet, men var först och främst virginier. När Virginia anslöt sig till konfederationen följde han sitt hemlands flagga och blev snart sydstaternas främsta general.[6]

Det sociala kapitalet kan bäst förstås som ett nätverk av personliga relationer och förpliktelser. Nätverket må vara både tätt och starkt; om det är inkrökt i sig själv stärker det knappast samhällsgemenskapen. De essentiella, statsbyggande nätverken är vidsträckta och varierande. De korsar inte bara parti-, klass- och yrkeskategorier utan också nationella gränser. Därutöver innefattar de något mera än vardagsrelationer eller specialintressen. Det behövs ett visst mått av idealism, en vilja att förbättra världen för att de sociala krafterna skall omsättas i en konstruktiv politisk aktivitet.

4.3 De mänskliga rättigheterna

Utkastet till Förenta Staternas självständighetsförklaring skrevs av Thomas Jefferson (1743–1826), sedermera landets tredje president. I den högtidliga ingressen hade han inordnat jämlikhet bland de mänskliga rättigheterna men detta ströks. Koloniernas delegater tyckte att det fick räcka med att alla människor är födda jämlika och har en oförytterlig rätt till liv, frihet och strävan efter lycka.

> Också denna formulering innebär en avsevärd tänjning av föreliggande realiteter, vilket Jefferson som slavägare säkert var medveten om. Situationen är typisk för demokratier i allmänhet och den tidens Amerika i synnerhet. Obekväma frågeställningar sopades i tyst samförstånd under mattan, det ouppnåeliga förtegs för att inte sätta det utförbara på spel. Det bästa är ofta det godas fiende.

De franska revolutionärerna led inte av sådana hämningar. De ville omedelbart realisera sina fantasier och hade en obegränsat tillit till det mänskliga intellektets prestationsförmåga. Dessutom överskattade de betänkligt människans moraliska kapacitet. Rättare sagt, revolutionsmakarna ansåg i Rousseaus efterföljd att moral är irrelevant i det förestående idealsamhället, eftersom människan är god av naturen. Befriad från förtryck, hunger och andra förtretligheter kommer hon spontant att utnyttja sin frihet för att upprätthålla jämlikhet och leva i broderskap. Kort sagt, människorna uppfattades som missförstådda änglar.

Det stora språnget har gång på gång misslyckats i mänsklighetens historia och lett till desillusion och återfall. Utan handfasta institutioner och en trovärdig politisk bas skändas de vackraste visioner av maktlystna och egennyttiga cyniker. Mänskliga rättigheter utan motsvarande skyldigheter är tom fraseologi. För att realisera rättigheter behövs ömsesidig empati mellan berörda parter, solidaritet är beroende av reciprocitet.

> Att ta emot hjälp utan antipati är ännu svårare än att hjälpa utan någon motprestation. I längden leder ett ensidigt beroende till moralisk förnedring hos båda parter. Det är bara barn och nödställda, som förutsättningslöst kan ta emot hjälp utan att ta skada. Samhällets stöd marknadsförs i välfärdssamhällen som en rättighet, och blir därigenom lättare att smälta. Icke desto mindre uppstår ett osunt förhållande, som tär på självkänslan och degraderar individen till en supplikant.

de Tocqueville har följande att säga om det demokratiska samhällets framtida förmåga att undertrycka sina medborgare och reducera dem till osjälvständiga livegna: ”[statens] makt är absolut, detaljerad, regelbunden, omtänksam och mild. Den skulle påminna om föräldrars auktoritet, om dess ändamål vore att förbereda män för mandom, men den söker tvärtom att hålla dem i ständig barndom… [myndigheterna] sörjer för deras säkerhet, förutser och levererar livets nödtorft, befordrar deras nöjen, sköter deras viktigaste angelägenheter, styr deras arbetsinsats och reglerar arvsförhållanden och arvedelar: Vad återstår utom att bespara dem allt bekymmersamt tänkande och allt omak att leva.”[7]

de Tocqueville lägger skulden på jämlikhetsprincipen, som vi redan sett som ett hinder på vägen mot samhällelig utveckling. Om jämlikheten inte balanseras med

frihet, kooperationen med konkurrens, stagnerar och förfaller också ett demokratiskt samhälle. Politiken urartar då till ett hinder för individen att blanda sig i sina egna angelägenheter.

> Modern arbetarskyddslagstiftning fråntar oblygt den enskilda arbetstagarens hans och hennes rätt att dimensionera sin arbetsinsats. Detaljerade föreskrifter begränsar övertidsarbete, stipulerar semestrar, påbjuder arbetspauser etc. etc. allt för att kantänka skydda arbetarna mot arbetsgivarens hänsynslösa exploatering. Denna argumentering fungerar inte längre utan nu lanserar man stress och utbrändhet, de nya marorna som hela tiden hotar den oansvarigt flitiga arbetaren. Hur som helst, samhället och dess byråkrater vet alltid bättre men mycket tyder på att de berörda börjar få nog av beskyddet.[8]

Lyckligtvis är myndigheternas övervakning ofta bristfällig, vilket skapar utrymme för en gråzon av ett allmänt accepterat men i strikt mening olagligt beteende. Detta kan ha allvarliga konsekvenser. Den offentliga moralen försjunker i hyckleri, spelreglerna förvanskas, falskspelarna får mera spelrum. Kort sagt, friheten blir illegitim.

Politiskt är frihet ett slagord i klass med jämlikhet, och frihetens excesser kan vara minst lika destruktiva. En betydande del av vår lagstiftning tjänar att skydda de svagare för övergrepp från fysiskt eller finansiellt överlägsna individer. Lagarna både kringskär och värnar friheten – de är enda sättet att hantera kollisionen mellan olika individer och deras rättigheter. Likhet inför lagen är ett demokratiskt imperativ, men löser inte frihetens och jämlikhetens komplicerade ekvation. Skälig rättvisa kan bara mödosamt realiseras i vardagens politik och domstolsutslag, som sist och slutligen återspeglar samhällets moraliska grundvalar.

Den personliga friheten är vår dyrbaraste rättighet som omsorgsfullt skyddas av alla demokratiska författningar. Men friheten förutsätter självdisciplin. Annars kommer disciplinen utifrån, i sista hand från samhällets negativa återföring. Föräldrar är de första, som med fast och kärleksfull konsekvens borde förbereda den uppväxande människan för personlig frihet. Trots den bästa uppfostran, tenderar vår psykiska mognad att betänkligt släpa efter den fysiska. Unga människor utnyttjar förvånansvärt ofta sin nyvunna frihet för egensinnig självdestruktion.

> Hur långt sträcker sig vår rätt och vår skyldighet att ingripa i ungdomars lek med livshotande beteendemönster? Var dra gränsen och hur hantera övergången mellan barndomens restriktioner och den fullvuxnas frihet? Kan och får vi försöka skydda myndiga människor från deras egna misstag? Bör de fullt ut bära ansvaret för konsekvenserna av sina handlingar? Dessa och många andra frågor problematiserar individens frihet, även när hon inte direkt gör intrång på andra människor.

Som föräldrar önskar var och en sina barns väl, men vi kan inte skydda dem mot ett liv i frihet. Vi kan försöka fostra, visa exempel och inprägla grundläggande värderingar för att barnen inte skall hamna på det sluttande planet, men frihetens pris är alltid en oöverskådlig risktagning. Samhällets insats behövs för att kompensera, inte bara bristande föräldraansvar, utan också sjukdom, invaliditet och andra ödets

slag. Men när de oförytterliga grundrättigheterna utsträcks till en bostad med alla bekvämligheter, utlandssemester, bredbandskommunikation och regelbunden sex – ett liv i ostörd lycka – är vi inte långt från de Tocquevilles dystopi.

> Välfärdssamhället har lyckats öka medborgarnas beroende av statliga omsorger, men har skändligen misslyckats i sin uppfostrarroll. De uppstudsiga välfärdskonsumenterna fortsätter, trots alla förmaningar, att öka sin konsumtion av ohälsosam mat, alkohol och droger. Tobaksrökningen är den enda lasten på retur i västvärlden (utom hos flickor och unga kvinnor). Vi har helt enkelt fått nog av den. Överklassen visar som alltid vägen både på gott och ont. Numera är det inte mera socialt acceptabelt att röka i bättre sällskap.

Den enskilda medborgarens handel och vandel är tvivelsutan ett samhällsintresse, men berättigar det ett ingripande när det gäller hennes högst privata angelägenheter? Ingår det inte i de mänskliga rättigheterna, att var och en måste få bli olycklig på sin egen fason? Självmord och dödshjälp skärper dessa frågeställningar till det yttersta. Om någon verkligen vill dö, får då den friheten förvägras? Här står frihet inte mot jämlikhet utan mot *caritas* – medmänsklighet, omsorg om nästan. Men när omvårdnaden stelnar i statlig byråkrati kan den ta sig groteska former. Individen reduceras till ett mentalfall som inte inser sitt eget bästa.

En enskild människas obegränsade frihet inkräktar med naturnödvändighet på de stackars medmänniskorna. En obestridlig sanning – eller så kunde man tro. En troende anarkist skulle emellertid vara av annan mening. Anarkism innebär visserligen enligt allmänt språkbruk laglöshet och total villervalla, men ideologiskt hävdar anarkismen endast fullständig frihet från överhet och samhällsstrukturen överhuvudtaget. Den renläriga anarkismen är en variant av återgång till naturen med dess fiktiva solidaritet i fred, lycka och frihet.

> När fanatiker i slutet av 1800-talet inledde en serie attentat mot bemärkta personer, kränkte anarkismens praktik ingalunda medmänniskornas frihet men i stället deras liv och lem. Senare tiders röda brigader genomförde en motsvarande mordvåg i Tyskland och Italien, inspirerade av studentoroligheterna år 1968. Också marxismen hade siktet inställt på ett överflödssamhälle, där staten har vissnat bort. Utfallet blev en stat, som tog över allt. Den eminenta myrforskaren E.O. Wilson säger det kort: ”Good idea, wrong species”.

Utopier slår med deprimerande regelbundenhet över i brutalt förakt för alla mänskliga rättigheter. Den magnifika målsättningen rättfärdigar vilka medel som helst. Den amerikanska författningens fäder uppvisade däremot en djupgående insikt i samhällsbyggarens predikament. Vår kringskurna frihet och vårt begränsade förstånd bör fokuseras på valet av fundamentala spelregler. De syften, som är möjliga och värda att uppnå, framträder sedan efterhand regelrätt prioriterade under den demokratiska processen. Det är medlen som helgar målet – inte tvärtom.

4.4 Grundläggande värderingar

Men vilka är då de goda medlen? En högtflygande fraseologi förvandlas lätt till dimridåer för högst själviska syften. Grundläggande värderingar måste fungera som konkreta fastän osynliga styrkrafter i samhället. Lagar och normer reglerar vårt dagliga liv medan värderingar är mera obestämda, överordnade spelregler, som orienterar oss i valet mellan rätt och orätt. De strukturerar en kaotisk existens där vi sällan kan överblicka den komplexa verkligheten – ännu mindre förutse det slutliga utfallet av våra handlingar.

En fungerande demokrati förutsätter inte bara respekt för utan konkret, daglig tillämpning av dessa fundamentala metaspelregler. Annars förblir mänskliga rättigheter, författningar, lagar och förordningar en lång, lång rad av döda bokstäver. Situationen förvärras av att abstrakta spelregelsystem alltid belastas av inre motsägelser, vilket öppnar dörren för intellektuellt självbedrägeri. Det egna intresset kan i allmänhet utan svårighet identifieras med vad som är rätt och billigt.

> En enda inkonsekvens i ett matematiskt system leder till att vad som helst kan bevisas och hela systemet blir meningslöst. Vardagsspråkets mångtydighet och diffusa semantik gör livet lätt för den drivna polemikern. Utanför en strängt definierad matematisk ram blir logiken ett förgiftat vapen.

För att komma vidare måste vi fullt ut erkänna vår inneboende felbarhet och vår tendentiösa själviskhet. I brist på ödmjukhet blockeras vägen till fredlig samlevnad lika väl som till vetenskapliga insikter. Karl Popper (1902–94) byggde upp en hel vetenskapsfilosofi kring felbarhetsprincipen (fallibility principle) och trädde också fram till försvar för de demokratiska värderingarna i *The Open Society and its Enemies* (1945).

> Boken är en uppgörelse med de totalitära doktrinerna börjande med Platon (Popper var faktiskt övertygad kommunist vid 16 års ålder, men vid fyllda sjutton övergav han partiet). Popper angriper en vanförställning han kallar historicism, som utgår från att historiens förlopp följer sina egna lagar och därför är förutbestämd och förutsägbar. Historicismen är relaterad till de sociala vetenskapernas missriktade ambition att tillämpa en strikt naturvetenskaplig kausalitet. Poppers kritik förnekar naturligtvis inte historiska samband, men framtiden är i princip öppen, påverkbar.
>
> I en essä, *On the Sources of Knowledge and Ignorance*[9], går Popper närmare in på de allmänmänskliga attityder, som försvårar eller rent av förhindrar inhämtning av ny kunskap. Det rör sig om djupt rotade förutfattade åsikter, en vägran att ifrågasätta auktoriteter, trivseln i den allmänna meningens trygga kokong. Alltså i grund och botten en ovetenskaplig inställning, som är kännetecknande för människopsyket. Ironiskt nog har det visat sig, att äldre vetenskapsmän ofta har svårt att omfatta de ungas radikala nytänkande.

Komplexitet är nyckelbegreppet, när det gäller att förstå gränserna för vår förståelse. Den kalkylerbara delen av verkligheten omfattar bara en liten bråkdel av vår erfarenhetssfär. Det mesta är inbäddat i varierande grader av komplexitet, som omöjliggör en detaljerad insyn och långsiktiga förutsägelser. Det hjälper inte, att

vi känner till de fundamentala spelreglerna. Systemets komplexitet övermannar snabbt all tänkbar kalkylkapacitet. Problemet förvärras av att de flesta komplexa system också är potentiellt kaotiska. Minimala skillnader i utgångsläget framkallar då oöverskådliga hävstångseffekter.[10]

Väderleken är ett lärorikt exempel på ett kaotiskt system. Morgondagens väder kan simuleras genom att samla in utgångsdata och låta de välkända fysikaliska växelverkningarna utspela sig i en välprogrammerad dator. På sikt växer emellertid osäkerheterna över alla gränser så att prognosen blir meningslös. Också om vi kunde observera varje enskild atom i systemet, skulle den kvantfysikaliska osäkerheten ändå blanda bort kalkylen. Klimatförändringar är inte lika omöjliga att förutsäga, emedan yttre tvingande faktorer (t.ex. koldioxidutsläpp) kommer med i spelet; deras inverkan kan approximativt uppskattas.

Världshistorien är utan tvivel en enormt komplex process och därmed oförutsägbar. Också om vi kan hävda en nöjaktig förståelse för naturkrafternas spel, förblir huvudaktören, *Homo sapiens*, en gåta. Hela världshistorien, är bara en enda ensam simulering där mycket har varit slumpens skördar. När det gäller mänskliga angelägenheter är orsak och verkan likaväl som skuld och förtjänst genomsyrade av osäkerhet. Följaktligen är tolerans – respekten för individens åsikts- och yttrandefrihet – en ytterst välgrundad metaspelregel för det mänskliga umgänget. I demokratier borde den vara självklar, men så har långtifrån alltid varit fallet.

I krissituationer har toleransen ofta satts på undantag. Interneringen av japansk-amerikanska medborgare i Amerika under andra världskriget är ett bra exempel på hur grundläggande demokratiska principer sätts åt sidan i en förment nödsituation.[11] McCarthyismens övertramp har förorsakat mycket mera oväsen trots att faran för en kommunistisk infiltration var högst reell jämförd med en japansk femte kolonn efter Pearl Harbor.

Fastän samhällelig tolerans blev allmänt omfattad, så inkräktade den totalitära villfarelsen länge på näringslivets frihet. Redan efter första världskriget blev man fascinerad av den centralt planerade krigsekonomins produktionsförmåga och efter det andra svepte en ny våg av socialism över Europa. Man förstod inte att en modern, dynamisk ekonomi är ett synnerligen komplext system, som inte låter sig styras i detalj utan att tappa i effektivitet såväl som i kreativitet.

Friedrich von Hayek (1899–1992) var den första, som satte fingret på planekonomins sjuka punkt. Han visade, att bara i en fri marknad kan växelspelet mellan tillgång och efterfrågan leverera den vitala information, som behövs för att sätta priser, reglera produktion samt styra investeringar och produktutveckling på ett vettigt sätt. Bara genom marknaden kan miljoner människors behov, prioriteringar, beslut och resurser effektivt koordineras. Marknaden är liksom den politiska demokratin ett frambrytande fenomen. Båda klarar sig, eller borde åtminstone klara sig med ett relativt enkelt system av spelregler.

Hayek var också en av de första som förstod att kommunism och nazism (eller socialism och fascism) är samma andas barn. I *The Road to Serfdom*, som kom ut redan

1944, visar han hur regleringen av ekonomin stegvis leder till personlig ofrihet och en totalitär regim. *The Constitution of Liberty* (1960) är en apologi för frihet, en grundläggande värdering eller snarare ett egenvärde, som måste prioriteras och skyddas till varje pris. *The Fatal Conceit* (1988) är Hayeks sista verk, där han gör upp den definitiva räkningen med socialismens villfarelser.

Hayek var en renässanspersonlighet med ett brett spektrum av intressen. Han var en banbrytare, inte bara inom nationalekonomin utan också inom politologin, psykologin och den vetenskapliga metodologin. Hayek såg klart skillnaden mellan naturvetenskaper och socialvetenskaper. Det förmätna missbruket av naturvetenskapliga metoder i socialvetenskapliga sammanhang kallar han för scientism. *Physics envy*, fysikavund, är ett brutalare uttryck för samma sak.

Både Poppers historicism och Hayeks scientism skjuter in sig på oförmågan att inse och medge studieobjektets komplexitet, som är otillgänglig för den gängse naturvetenskapliga metodiken. Popper och Haeyk var goda vänner och delade en rad värderingar (och en bakgrund i Wien), men de var ändå oense i mångt och mycket. Tillsammans belyser de den komplexa verkligheten från divergerande synvinklar. Uppförstorat blir detta synsätt ett uttryck för pluralism, som inte bara accepterar utan välkomnar en mångfald av synpunkter, åsikter och värderingar för att säkerställa en så allsidig och grundlig prövning som möjligt. Pluralism är tolerans i ett positivt perspektiv.

Trots de mest omsorgsfulla utredningar och mångsidiga avvägningar kan man allra minst inom politiken nå fram till objektivt underbyggda, korrekta beslut. Politik är det möjligas konst, det vill säga konsten att göra kompromisser. Motstridiga intressen måste förlikas och, vad värre är, oförenliga värderingar på något sätt förenas; en kompromiss är tolerans omsatt i praktiken. Om ett enda parti kontrollerar parlamentet stärks regeringens handlingskraft, men kompromisserna görs då bakom kulisserna inom partihierarkin eller mellan fraktionerna. Besluten i en demokrati måste dessutom kunna accepteras av oppositionen, om ock under tandagnissel. Bara en diktator behöver inte kompromissa.

På ytan sköts praktisk politik av envetna nollsummespelare (se kapitel 6) men i grund och botten är det fråga om ett mycket krävande plussummespel. Hederlighet och öppenhet står därför högt i kurs. Språkbruket reflekterar vår förståelse för politiskt agerande och politiska aktörer. Kohandel är ett nollsummespel, där parterna oftast tar ut någonting på det allmännas bekostnad. Statsmän är klarsynta plussummespelare medan andra klassens politiker kortsynt drar hemåt i alla lägen. Demokratier har en tendens att se ned på sina politiker. Sanningen är att parlamenten och politikerna troget avspeglar sina väljares moraliska nivå. En demokrati har de politiker den förtjänar.

4.5 Moral – den kritiska framgångsfaktorn

Ärlighet varar längst säger ett gammalt ordspråk, som enligt mångas mening är grundligt falsifierat. Jag vågar dock påstå att det håller, åtminstone tillnärmelsevis, men under två förutsättningar. För det första måste samhällets spelregler uppfylla

rimliga kriterier, som i grova drag framgår av det tidigare framförda, och som nöjaktigt infrias i moderna demokratier. För det andra måste det finnas en tillräcklig proportion med hederliga människor i samhället. Dessa grundförutsättningar står i ett dynamiskt växelspel. Människor med god vilja gör goda spelregler, som i sin tur främjar ärligt plussummaspel.

Dynamiken fungerar också åt andra hållet. Om samhällsmoralen underskrider en kritisk nivå, breder korruptionen ut sig och falskspelarna tar över. Då är det oärlighet i alla dess former som varar längst och staten råkar in i en ond nedgångsspiral. Odemokratiska samhällsformer korrumperas obönhörligen med tiden, vilket kan ge demokratin en chans, om det moraliska underskottet inte blir för stort. Hängivna plussummespelare kan finna varandra i små kotterier, och initiera reformer. Tyvärr leder det ofta till revolter eller revolutioner varvid hänsynslösa cyniker tar över och bara gör ont värre.

Demokratins slagkraft beror på att den kan komma in i en självrenande och självförnyande utvecklingsspiral med ett relativt anspråkslöst moraliskt kapital. I en demokrati behöver inte nödvändigtvis en majoritet besitta märkliga medborgerliga dygder, och den samhällsengagerade minoriteten utsätts inte heller för övermänskliga moraliska krav. Men ju bättre moral, dess framgångsrikare är också samhället. Den tesen står sig empiriskt.[12]

> Moral är svår att mäta, men korruptionsnivån i ett land torde stå i omvänd proportion till samhällsmoralen. Den negativa korrelationen mellan korruption och till exempel bruttonationalprodukt (BNP) är statistiskt säkerställd med bred marginal. Ju mindre korruption, dess bättre ekonomi och samhällsutveckling överhuvudtaget. Det är ingen slump, att Finland under flera år har varit i eller nära toppen både när man mätt frånvaron av korruption och företagarklimatet.
>
> Alla dessa uppskattningar är behäftade med stora felmarginaler och nationalekonomerna har ännu inte riktigt tagit till sig moralens utslagsgivande roll. Man har länge föredragit exakt felaktiga kalkyler, som utelämnar viktiga men svårmätbara faktorer, framför ungefärligen riktiga överväganden. Samhällsmoralens betydelse är dock numera allmänt accepterad, och börjar småningom slå igenom i u-hjälpspolitiken.

Små grupper har sällan problem med samarbetsmoralen, men när organisationen växer blir moralen en knapp resurs. Behovet av moraliskt kapital växer med samfundets storlek. Omvänt sätter de moraliska resurserna en gräns för den storlek en organisation kan uppnå, utan att falla sönder eller tappa sin konkurrensförmåga. Ett socialistiskt samhälle förutsätter en orealistiskt hög moral hos sina medborgare; kravet på moral står i direkt relation till graden av socialism.

> Kommunism och anarkism är fåfänga försök att avliva den mänskliga egoismen; en kommunistisk stat måste bestå av änglar för att fungera. Inte ens den kristna urförsamlingen i Jerusalem kunde upprätthålla sin ursprungliga, kommunistiska gemenskap, utan Paulus var tvungen att skynda till med finansiellt stöd från andra, mindre verklighetsfrämmande församlingar.
>
> Det svenska välfärdssamhället har byggts på en stabil, luthersk moral, som trummats in i folkmedvetandet av generationer nitiska predikanter och en barsk över-

het. Den starka moraliska grunden har möjliggjort ett stort skatteuttag och statlig omvårdnad från vaggan till graven, men nu börjar rötan sätta in. Sjukfrånvaron missbrukas i stor skala och fusket har nått samhällets och näringslivets toppskikt som tidigare var känt för sin oförvitlighet. Om inte socialismen retirerar, kommer samhällsrötan att sprida sig, oavsett administrativa motåtgärder.

I ett framgångsrikt plussummespel – inte minst i en demokrati – finns det alltid spelrum för fripassagerare, som parasiterar på de lojala spelarna. I ett litet samfund kommer fripassageraren inte långt, förrän han (eller hon) identifieras och blir utfrusen. Men när samhället och statsapparaten växer ökar lockelsen att spela falskt. En allt större börda faller på det offentliga övervakningsmaskineriet, som i sin tur breder ut sig och blir utsatt för korruption. Med ett expanderande samhälle tenderar byråkratin hur som helst att växa åt alla håll, med påföljande ineffektivitet. Ett vidsträckt, komplext samhälle kan inte ta på sig alltför omfattande sociala åtaganden, om det vill bibehålla sin moraliska ryggrad och därmed sitt välstånd.

Förenta Staternas delstater bevakade från första början svartsjukt sina revir och subsidiaritetsprincipen tillämpades konsekvent. Allt som inte uttryckligen var en federativ angelägenhet sköttes av delstaterna. Sedermera har balansen i jämlikhetens namn alltmera förskjutits mot ett solidariskt ansvar. Nu börjar de federala social-, pensions- och sjukvårdsprogrammen att växa skattebetalarna över huvudet. Det är mycket svårt att vända på utvecklingen och återföra ansvaret närmare välfärdskonsumenten.

EU har tillsvidare hållit inkomstöverföringarna inom rimliga gränser och socialpolitiken är än så länge fast förankrad hos nationalstaterna. En sund konkurrens håller på att uppstå, när det gäller balansen mellan skattebelastning och sociala förmåner; i sista hand är det fråga om den offentliga sektorns effektivitet. Men trycket tilltar inom EU att förenhetliga skatte- och socialpolitiken. Kravet på globala inkomstöverföringar till u-länderna ökar också i styrka, trots att de hittills närmast har underblåst mottagarländernas korruption.

Moralen fungerar som den centrala framgångsfaktorn i alla stora organisationer. När det gäller profitsökande företag, kan många ställa sig skeptiska. Men jag hävdar, att i en modern marknadsekonomi är företagets moraliska kapital på sikt det viktigaste konkurrensmedlet.[13]

Ett företag är en planekonomisk ö i ett hav av okontrollerbara marknadskrafter, ett litet samhälle där moralen är oumbärlig för det interna plussummespelets effektivitet. En hög moral minskar kontrollbehovet, höjer motivationen och underlättar kreativa samspel. Den gör långtgående delegering möjlig och aktiverar underutnyttjade resurser. Organisationshierarkin plattas till varvid flexibiliteten och anpassningsförmågan förbättras; företaget reagerar snabbt på förändringar i omgivningen. Ju bättre moral, desto högre produktivitet och lönsamhet – personalens trivsel får man på köpet.

Det enda oeftergivliga kravet på ledaren för en sådan organisation är hederlighet, redbarhet, integritet, tre ord som ringar in ett enda begrepp – en hög moral. En sådan ledare väljer och attraherar kompetenta och hederliga medarbetare, är en garant för rent spel och förvaltar det livsviktiga förtroendekapitalet inom företaget

och i relation till omvärlden. Cyniska karriärister hålls i styr eller avlägsnas likaväl som intrigmakare och bakdantare. All energi koncentreras på själva uppgiften: kundtillfredsställelsen och företagets framgång.[14]

> Jag har själv försökt tillämpa dessa principer för företagsledning både som verkställande direktör och sedermera som styrelseordförande i olika företag. Att skriva ut dem är enkelt, men tillämpningen är långt ifrån problemfri. Jag upplevde, att det var mycket lättare som vice VD att dirigera ett fruktbart internt plussummespel. Som VD är man inte mera en i gänget utan informationsflödet är censurerat, vital kunskap om medarbetarnas liv och leverne sållas bort. Det tyngsta är att avskeda en nära vän. Det svåraste är att hålla koll på det egna egot; det moraliska underskottet kommer från en själv.[15]
>
> På 1990-talet hade jag möjlighet att som styrelseordförande medverka i uppbyggnaden av ett vidsträckt och mycket framgångsrikt företagskomplex i det forna Sovjetunionen, med tyngdpunkt på Ryssland.[16] Vi insåg från första början att utländskt management inte skulle fungera utan gick in för att delegera maximalt till de lokala cheferna. Detta lyckades till nittio procent, och deras framgångsrika emancipering hör till de mest tillfredsställande upplevelserna under min yrkeskarriär. De var glada för att ha sluppit den gamla sovjetiska ledarstilen, ”I am boss, you are stupid” som inte heller är okänd i väst. Ett genuint ledarskap innefattar en full respekt för medarbetarna som medmänniskor; man skall aldrig trycka ned, förlöjliga eller förödmjuka.

”Economize on love” hushålla med kärlek säger nationalekonomen och nobelisten James Buchanan som är en av grundarna för public choice skolan inom nationalekonomin.[17] Förenta Staternas unionsfäder följde denna princip, då de omsorgsfullt utarbetade administrationens vikter och motvikter. Kärleken, som här står för god vilja och samarbetsmoral, är en bristvara som man inte får slösa med. För att inte överbelasta moralen bör politikernas egenintresse så långt som möjligt harmoniera med statens bästa. Företagsledningens personliga fördel bör inte heller strida mot företagets intresse, och detta skall i sin tur tjäna samhällets långsiktiga väl. I bästa fall fungerar spelreglerna så att företagets vinst är direkt kopplad till samhällsnyttan.

Moralen är alltså en flaskhals, den kritiska framgångsfaktorn både då det gäller samhälls- och företagsutveckling. Framgången står i direkt proportion till det tillgängliga moraliska kapitalet. Den hårda konkurrensen på en öppen marknad garanterar, att det mesta av mervärdet till slut hamnar hos konsumenten. En framgångsrik utveckling genererar på sikt ett överflöd av realkapital, som skapar utrymme för andra investeringar – utbildning, vetenskap, konst – som i sin tur driver kapitalbildningen. Kreditmarknaden blir lätt och räntenivån låg varvid tillgången på kapital inte mera sätter gränser för företagsamheten. Andra centrala produktionsfaktorer, såsom teknisk expertis, effektiv marknadsföring, tidsenlig administration, yrkeskunnig arbetskraft och professionellt ledarskap kan köpas för pengar. Allt utom moral. Den är gratis.

Kapitel 5 Andliga grundvalar

Tilltron till människan, oavsett hennes moraliska skröplighet, är den demokratiska utopin. Det onda härrör sig av bristen på godhet – flathet och passivitet – som lämnar fritt spelrum åt egomaniska falskspelare. Det västerländska samhället har, trots svåra bakslag, under de senaste århundradena genomgått en moralisk evolution, vars vackraste uttryck är vetenskapens vinningar; sanning är det som återstår, när alla osanningar avslöjats. Du skall inte bära falsk vittnesbörd är ett bud, som inte förutsätter full insikt utan bara en anspråkslös god vilja. Sanningskravet måste alltid ifrågasätta tron, men båda har samma rot; sanningens egenvärde är en trosfråga. Kristendomen förädlar den gamla gyllene regeln, som är en omformulering av reciprocitetsprincipen. Kravet att älska sin nästa, inklusive sina fiender, definierar en mission, väl värd att misslyckas. Gud är den han är – efter det att alla avgudar har skalats bort.

5.1 Tron på människan

Vad är nu detta? Har vi inte ältat moral och etik mer än tillräckligt? Kanske det, men nu skall vi leta efter moralens källor, söka svar på de allra kinkigaste frågorna. Hur uppstår moral? Varför tenderar den att tunnas ut? Hur skall vi generera eller snarare regenerera denna livsviktiga resurs?

Här konstaterades nyss att moralen är gratis. Ja på samma sätt som frisk luft, rent vatten, personlig frihet och jämlikhet inför lagen. När de föreligger, noterar vi dem inte, men deras frånvaro är desto plågsammare. Ur samhällets synvinkel är moralen måhända gratis (den beskattas ju inte heller) men den moraliska individen betalar, i motsats till den omoraliska, alltid ett pris i form av uppoffrade reella, eller åtminstone potentiella förmåner. Det finns ingen moral utan offerberedskap, utan någonting som är viktigare än man själv. Det själviska intresset är förvisso den övervägande faktorn i vårt beslutfattande, men vi är ute efter den lilla rest av altruism, som går utöver ett rationellt egenintresse.

> Moralisk feghet, bristande civilkurage är demokratins arvsynd, som undergräver dess existens. Vi är alla ansvarige men ansvarsbäraren skall inte vänta sig något tack, osjälviska insatser blir sin egen belöning. Harry S. Truman har sagt: ”Du kan åstadkomma nästan vad som helst om du inte bryr dig om vem som får förtjänsten.” Benedictus av Nursia (c. 480–547), benediktinerordens grundare, lanserade en kortare formulering: ”Bed och arbeta”.

Människan är enligt alla kristna doktriner ond av naturen. Protestanterna med kalvinisterna i spetsen följer troget kyrkofadern Augustinus (354–430), och anser att människan är oförmögen att på egen hand vilja och göra det goda, dvs. upprätthålla sin moral. Katolikerna är inte lika ovillkorliga i sitt fördömande och de ortodoxa är ännu mera släpphänta. Socialister av praktiskt taget alla kulörer har

däremot varit rörande eniga om att människan är god av naturen. Det är inget fel på människan, all ondska beror på ogynnsamma omständigheter eller historiska belastningar.

Det empiriska utfallet är entydigt. En godtrogen förlitan på den felfria människan lockar fram det värsta i henne (ännu mera i honom), medan människan, övertygad om sin moraliska skröplighet, paradoxalt förmår ta ansvar både för sig själv och för sin omgivning. Jag har redan hänvisat till kontrasten mellan Förenta Staternas författningsfäder och de franska revolutionärerna.

Upplysningsfilosoferna i gemen var antiklerikala men inte antireligiösa. Krossa den skändliga sade Voltaire och menade kyrkan, men inte tron. Den katolska kyrkan har alltid haft totalitära aspirationer, och kampen mot protestantismen skärpte motsatsen till fritänkarna ända fram till jesuitordens avveckling år 1773. I revolutionens virvlar sköljdes barnet bort med badvattnet. Dyrkan av ett Högsta Väsende efterträdde en kortlivad förnuftskult i ett fåfängt försök att fylla det andliga tomrummet. (Jesuitorden återupprättades år 1814).

De protestantiska kyrkorna kunde, i förbund med statsmakten, vara nog så intoleranta, men de amerikanska kolonierna hade ingen överhetlig ballast av vare sig adel eller prästerskap. Många delstater hade sin egen religiösa ordning, men i Unionen separerades religion och statsmakt strikt från varandra. De ledande unionsfäderna var också fritänkare utan dogmatiska belastningar, men var ofta samtidigt varmt religiösa.

Benjamin Franklin kan tjäna som exempel. Han var pacifist (”jag har aldrig hört om ett bra krig eller en dålig fred”) och verkade redan 1752 för koloniernas samgående under brittisk överhöghet. Som ung beslöt han att ”sanning, uppriktighet och redbarhet” skulle vara hans ledstjärnor. Franklin är uramerikanen, som präglade uttrycket ”tid är pengar”. Han var en optimist, som systematiskt arbetade på sin självförbättring, och en pragmatiker, med ambition att utan åthävor omsätta sin kristna tro i praktiken.[1]

Totalitära doktriner i vår tid har genomgående predikat människans oinskränkta suveränitet, hennes vilja och förmåga att på egen hand förverkliga det goda samhället. Både kommunismen och nazismen gjorde sitt bästa för att utöva Guds frånvaro – en formulering myntad av C.S. Lewis (1898–1963). Socialismen försöker tillämpa en kristendom utan Gud; när det passar därtill med ateism som officiell statsreligion.

Myten om människans inneboende godhet är ett självbedrägeri i den högre skolan. Dess förespråkare menar egentligen att *deras* goda vilja står över all kritik. Den stora massan är enfaldig, efterbliven och inser inte sitt eget bästa. God eller inte, så är den i högsta grad opålitlig och måste hållas under kontroll av ideologiskt bättre vetande.

Här avtecknar sig ytterligare en paradox. Totalitära regimer hyser ett totalt förakt för gemene mans åsikter. Icke desto mindre har José Ortega y Gasset (1883–1955) i *Massornas Uppror* visat att diktaturer representerar den renodlade folkviljan, reducerad till sina minsta gemensamma element. Antisemitism, chauvinism, klasshat, allt som talar till människans lägsta instinkter utnyttjas för att hålla massorna i schack.

> Demokratins mödosamma moraliska inlärning har förbytts till sin motsats; eliten och folket samspelar aktivt i en ond cirkel.[2]

Eliter har i alla tider sett ned på folket, och inte utan orsak. Folket är definitionsmässigt mindre informerat och i allmänhet inrotat konservativt; folkmajoriteten fungerar som en köl men också som ett drivankare för statsskeppet. Det finns ofta goda skäl att åsidosätta folkviljan; demokratin känns alltid obekväm för eliten, det är jobbigt att mödosamt sälja in uppfattningar, som ter sig självklara. En demokratisk övertygelse är inte ens i dag lätt att bygga på rena förnuftsskäl.

Det kristna budskapet innehöll från första början ett demokratiskt incitament som förstärktes i sin senare protestantiska version. Inför Guds anlete är vi alla lika värda, alla är lika stora syndare. Det behövdes ytterligare trosakter för att stegvis acceptera också människornas politiska likvärdighet. Tron på demokratin är egentligen detsamma som att tro på människan och – med beaktande av hennes uppenbara tillkortakommanden – tro på en högre makt. Demokratin var den enda möjligheten att upprätthålla hoppet om ett människovärdigt samhälle, ett föredöme för omgivningen.

> Blaise Pascal (1623–62), teolog, fysiker och matematiker (han konstruerade den första räknemaskinen), är berömd för sin s.k. vadslagningsparadox. Oavsett Guds existens lönar det sig att satsa på honom; du har allt att vinna och ingenting att förlora (Pascal arbetade ut argumenteringen mera i detalj).[3] Som alla ”bevis” på Guds existens (eller motsatsen) kan den återföras till semantiska glidningar, och jag tror inte att någon blivit omvänd av bevisföringen. Men resonemanget speglar ändå demokratins utsatta position när det begav sig. Man måste tro emedan alternativet var alltför deprimerande.

Edmund Burke (1729–97), en brittisk politisk tänkare, hade stor förståelse för de amerikanska koloniernas frihetskamp, men avskydde franska revolutionens intellektuella högmod. Han konstaterade att ”människor är kvalificerade för medborgerlig frihet i exakt proportion till deras fallenhet att sätta moraliska band på sina begär”. Men varifrån kommer de moraliska resurserna för vår vitala självkontroll? De egoistiska begären kan hållas i styr bara om något bättre, värdefullare, viktigare och intressantare tar över kommandot. Absolut frihet är en meningslös inbillning. Människan slås i bojor om hon tror sig vara fullständigt fri. Men om hon ödmjukt avstår från sin position i universums medelpunkt har hon frihet att välja det syfte hon vill främja och den husbonde hon vill tjäna. Då och endast då, ökar samhällets moraliska kapital.

de Tocqueville är igen före sin tid. Han kom fram till att demokratin i Förenta Staterna grundade sig på det religiösa arvet och generaliserade djärvt denna slutsats till en universell hypotes: ”Jag är benägen att tänka, att om han [medborgaren] inte har tro, kommer han att vara undersåte, och om han vill vara fri så måste han tro”.

5.2 Det så kallade onda

Konrad Lorenz (1903–89) har i en likalydande bok (*Das sogenannte Böse*) lagt ut texten om aggressionen och dess hämningar i djurvärlden. Bland flockdjur upprätthålls hierarkin genom ritualiserade angrepp och underkastelsereaktioner, som minimerar den sociala kostnaden i form av fysiska skador och tidsspillan. Enligt Lorenz är skrattet ett utpräglat humant sätt att avreagera aggressioner och bevara gruppens funktionsduglighet. Överhuvudtaget strävar han efter att relativisera det onda genom att likställa det med primitiva ”djuriska” impulser, som kan hanteras på ett insiktsfullt sätt.

Hat, hämndlystnad och girighet är specifikt mänskliga laster, medan själviskhet, självhävdelse, maktlystnad, svartsjuka och avund ingår i vår animala, ärftliga belastning. Problemet är att de negativa böjelserna oftast är centrala överlevnadsfaktorer. Det gäller att slussa in dessa primära energier i konstruktiva samspel. Spelteoretiskt kan vi identifiera det onda med destruktiva minussummespel, där man avsiktligt förorsakar förstörelse, smärta, olycka. Krig är det arketypiska minussummespelet, ett smutsigt hantverk som det är lätt att självrättfärdigt fördöma.

> En extrem ”principiell” pacifism är en överförenklad, självbedräglig doktrin, där man intellektuellt gör det lätt för sig. Våldsutövning är alltid den sista utvägen men om vi ger upp den optionen bereder vi bara ondskan i alla dess former fritt spelrum. Den övertygade pacifisten förnekar ondskans realitet. Onda handlingar är bara goda människors villfarelse, en kedjereaktion, som kan brytas om vi alla ställer upp.

Rätten till självförsvar är svår att ifrågasätta och utan polis fungerar inget civiliserat samhälle. I dagens läge är krig berättigat endast om det kan uppfattas som en omfattande polisoperation, som återställer ordningen och skapar förutsättningar för ett uthålligt plussummespel. Krig måste med andra ord tjäna ett övergripande intresse. I avsaknad av en bindande internationell ordning är krig alltid kontroversiellt.

> Gränszonen mellan den västerländska civilisationen och naturfolken var på sin tid skådeplatsen för utdragna konflikter, där kriget framstod som en naturkraft. Nybyggarna och i synnerhet deras boskap inbjöd till oprovocerade överfall, samtidigt som nykoloniseringen var svår att hålla i styr. På infödingssidan var det ofta omöjligt att identifiera en förhandlingspartner, som kunde stå för sina åtaganden. Blodiga straffexpeditioner var den effektivaste säkerhetspolitiken. En överlägsen kultur kan inte dämmas upp.
>
> I gamla tider var dock rollerna oftast ombytta; barbarerna plundrade och brände gång efter annan existerande kulturcentra. Romarnas försök att avgränsa sitt område med en välbefäst linje av kolonier (limes) slutade med katastrof. Barbarfolken vällde in över det romerska riket i våg efter våg. För kineserna gick det på samma sätt. Att lägga sig på försvar är att inbjuda till anfall.
>
> Krigförande har i regel haft Gud på sin sida; både Hitler (1889–1945) och Stalin (1879–1953) avsade sig dock lättsinnigt denna bundsförvant. Berättigade interventioner är inte lätta att särskilja från en egennyttig expansion ens med historieskrivningens efterklokhet. Förenta Staterna ingrep militärt i båda världskrigen, vilket

anses berättigat, inte minst för att de slutade i seger. Koreakriget var också allmänt accepterat medan Vietnam har ansetts orättfärdigt, trots att man var ute i samma ärende.

Konfliktuppbyggnad med åtföljande krig är spontana processer. De dominerar det kaotiska naturtillståndet med sin egen trista logik. Ondskan är ett symptom på det godas frånvaro, den är likgiltigheten extrapolerad – banal i Hannah Arendts (1906–75) terminologi.[4] För inbitna nollsummespelare är personlig framgång helt beroende av medmänniskornas motgångar. Ondskan är naturens förvalda position – i tvivelsfall är det säkrast att svika. Minussummespelet tar överhanden, utan att någon nödvändigtvis går in för det.

Det onda är ett oerhört subjektivt begrepp. Allt som hotar oss eller våra närmaste demoniseras och upplevs som ont, från naturfenomen i form av orkaner eller jordbävningar till ondskefulla ormar, bakterier och kräftsvulster. En fiende som vi hatar berövas alla mänskliga drag och upplevs som ondskan personifierad, medan vi själva i motsvarande roll inte känner av något ont.

Har ondskan då någon objektiv realitet? Teologerna, som i årtusenden kämpade med teodicén, kom aldrig på möjligheten att definiera bort ondskan ur världen. Detta blir psykologiskt möjligt utgående från en relativt ohotad styrkeposition. Då kan vi utan hatkänslor analysera underlägsna fiender (soldaterna på slagfältet känner förmodligen annorlunda), betrakta våldsdåd och annat dåligt uppförande som symptom på en mental sjukdom (poliserna känner säkert annorlunda) och skylla det mesta som går snett på dålig uppfostran, eller i nödfall på generna.

Vår behagliga humanism är dock utsatt för obehagliga störningar. Den plötsliga döden är inte avskaffad. Trafiken skördar dagligen och stundligen sina aningslösa offer och terroristangreppen återför oss med ojämna mellanrum till ondskans verklighet. Ålderskrämpor får vi ännu stå ut med och cancern är fortfarande ett stort medicinskt problem.

Cancer är en rätt bra modell för det ondas metafysik. Jordmånen för en elakartad tillväxt förbereds, när en cell tappar förmågan att förstöra sig själv om den råkar på avvägar. En räcka genförändringar kan förvandla den numera odödliga cellen till ett monster, som hänsynslöst förökar sig på helhetens bekostnad. Den blir oemottaglig för alla samarbetsinviter från granncellerna, vilseleder immunsystemet och säkrar sin näringstillförsel genom att inducera nybildning av blodkärl. Koloniserande cancerceller kan vandra omkring och bilda metastaser. Slutresultatet av detta blinda självförverkligande är en lavinartad utbredning av ostrukturerade klumpar av parasitära celler utan existensberättigande – en naken cellulär egoism.

Återstår problemet med de entydigt onda individerna, massmördare, sadister och andra plågoandar. Många, kanske de flesta är patologiskt känslokalla med mentala defekter, som predestinerar till illvilja mot medmänniskor. De intressantaste fallen, psykopater av typen Hitler, Stalin, Mao m.fl. skulle emellertid ha klarat sig hyggligt under normala omständigheter. Men samhällets moraliska sammanbrott beredde

jordmånen och gav rum för det ondas cancerartade uppsving; ondskan kunde temporärt organisera sig genom att ta över samhällsmaskineriet för sina egna syften.

Ondskans anlete blottas i koncentrationslägrens helvete. Den är inte mera så kallad, utan en avklädd realitet. Satt i system blir ondskan en fruktansvärd, vardaglig verklighet. Devisen ”Arbeit macht frei” ovanför infarten till Auschwitz tog i sin groteska skrymtaktighet mått på människans gemenhet. Motsvarande text i Vorkuta lydde: ”I Sovjetunionen är arbete lika med heder, ära, stolthet och heroism.”

Utan att förringa miljoner andra offer för tortyr och summariska avrättningar, framstår Auschwitz, Treblinka, Dachau, Buchenwald, Katyn, Kolyma, Magadan, Vorkuta o.s.v. som lika många skampålar, en påminnelse om det otänkbara, som aldrig borde få hända igen. Men ondskan ligger alltid under ytan och väntar; väntar på att vår moral skall bryta samman.

De flesta människor, som medverkar i brott mot mänskligheten, har få skrupler från början, och de glider småningom in i en moralisk nedförbacke, där medlen blir allt brutalare i den hårda konkurrensen med likasinnade. I en sådan omgivning överlever bara de paranoida, som är först med giftbägaren, dolkstöten eller nackskottet. Vanan trubbar av eventuella skuldkänslor, medan framgången sanktionerar alla ogärningar. Vi får hoppas att detta hör historien till i Europa, men i Afrika kan vi *live* bevittna liknande skådespel.

Liberia grundades av amerikanska abolitionister som en tillflyktsort för befriade slavar. År 1847 förklarade sig landet självständigt. Det leddes som en enpartistat under halvdemokratiska former och med moderat framgång av en ameriko-liberiansk maktelit. Inlandets stammar hade dock inte integrerats, och missnöjet tog sig 1980 uttryck i en statskupp, varvid president Tolbert och hans närmaste medhjälpare mördades, och Samuel Doe från Krahn-stammen installerades som president. Den följande kuppen kom 1990, då Doe torterades ihjäl av Yormie Johnson från Gio-stammen. Proceduren förevigades med videokamera och filmen spreds i propagandasyfte. Charles Taylor som är av blandad härkomst och som legat bakom kuppen mot Doe, övertog efter ett utdraget inbördeskrig makten 1997, men måste avgå 2003 till följd av internationella påtryckningar och har ställts inför en internationell domstol för brott mot mänskligheten.[5]

Det här händelseförloppet är inte enastående för Liberia. Ännu värre grymheter t.ex. metodisk stympning av barn har förekommit i andra länder, fast där kan man kasta skulden på kolonialismen. Det finns säkerligen inte fler onda människor i Afrika än annorstädes, men de har i avsaknad av en hyfsad politisk struktur fått fritt spelrum.

Detta tillstånd är inte unikt för Afrika. Då den finska presidenten Mauno Koivisto begrundar Sovjetunionens historia kommer han till slutsatsen att systemet var mycket värre men människorna mycket bättre än han hade föreställt sig.[6] Jag betonar genomgående individens ansvar för kollektivets framgång men det finns många situationer där även de mest hängivna plussummaspelare är chanslösa.

Onda impulser relateras av välmenande psykologer till mindervärdeskomplex, som kräver kompensation i form av uppseendeväckande avvikelser från gängse normer. Roy Baumeister argumenterar i *Evil, Inside Human Violence and Cruelty* för en motsatt tolkning. Det onda hänger samman med människors överlägsenhetskomplex, som såras av minsta chikan. Vederbörandes storhet måste ständigt bekräftas och han (sällan hon) kan aldrig få tillräcklig erkänsla för sina ojämförbara förtjänster. Mänsklig högfärd och fåfänga stegras till megalomani och självförgudning.

> De flesta extremiströrelser, inklusive den islamska fundamentalismen, kan tolkas från denna utgångspunkt. Islam (eller anarkism, etc.) upplevs som den uppenbart överlägsna doktrinen, men verkligheten är full av förödmjukelser och står i utomordentligt frustrerande kontrast till de överdimensionerade förväntningarna. Den emotionella balansen kan återställas bara genom spektakulära styrkedemonstrationer och motsvarande publicitet.

Ondskans perversa logik genomsyrar alla minussummespel, vilket predestinerar till en självbestraffande, parasitisk tillvaro. Ondskan har ingen framtid; lämnad åt sig själv går den ett ömkligt öde till mötes. Men plussummespelet kan inte heller renodlas utan att förlora sin inneboende kreativitet; oärlighet och orättvisa kan minimeras men aldrig avskaffas. Kroppsliga skröpligheter kan kanske med tiden elimineras, men våra själsliga lidanden blir vi aldrig av med. Motgångar, försakelser och sorg är den mänskliga existensens ovälkomna men oundvikliga, och säkerligen livsnödvändiga beståndsdelar.

5.3 En moralisk evolution

Kapitel 1 handlade om moralens genetiska grundkapital. Största delen av mänskligheten har under de senaste 5 000 åren lyckats organisera sig i samhällen, som till storleken med flera storleksordningar överträffar den ursprungliga stamgemenskapen. Tidigare har det slagits fast, att minimibehovet av moraliskt kapital är direkt proportionellt till samfundets storlek. Följaktligen har vi kunnat utnyttja grundkapitalet effektivare och/eller berikat vårt moraliska kapital under resans gång.

Militära formationer har sedan hedenhös utnyttjat den spontana lojalitet, som uppstår mellan unga män under långvarig nära kontakt. Solidariteten mellan de närmaste kamraterna i stridsgruppen överförs stegvis till allt större enheter. Den grekiska falangens och den romerska legionens hierarki återfinns med smärre modifikationer i de moderna arméerna. Uniformer, emblem, rangbeteckningar i kombination med hård utbildning och stridserfarenhet stärker truppens sammanhållning och höjer dess stridsmoral.

> En oorganiserad massa står på en betydligt lägre moralisk nivå än individerna i genomsnitt. En pöbel är i stånd till skändligheter, som ingen eller ytterst få av dess element ens skulle överväga. En disciplinerad skara uppvisar däremot en moral, som vida överstiger genomsnittet för gruppmedlemmarna. Krigshistorien vimlar av exempel, där underlägsna men sammansvetsade enheter har slagit en demoraliserad eller desorganiserad fiende på flykten.

I motsats till de flesta europeiska länder håller Finland fortfarande fast vid en allmän värnplikt. Folkarmén borgar inte bara för nationens fortsatta existens, utan är också en samhällsskola för unga män (och ett fåtal kvinnor). Det påtvungna umgänget mellan ungdomar från en varierande bakgrund jämnar ut samhälleliga motsättningar och höjer det sociala kapitalet.

Moderna nationer har gjort allt för att projicera en fundamental stamlojalitet på sig själva. Flaggor och nationalsånger stärker känslan av samhörighet. Historieskrivning, skolning, språk och kultur utnyttjas för att indoktrinera befolkningen. Regionala olikheter har systematiskt undertryckts i den nationella enhetens namn. Många storföretag har tillämpat liknande grepp för att cementera de anställdas lojalitet.

Manipuleringen av människornas samarbetsmoral har sina gränser. Söder om Sahara finns det, trots krampaktiga ansträngningar, bara ett fåtal funktionsdugliga nationalstater – stamidentiteten är fortfarande dominant. Sovjetunionens och Jugoslaviens sönderfall visar, att inte ens en total kontroll av statsapparaten under flera generationer förmår skapa en äkta nationell identitet. Nationsbyggen, för att inte tala om större helheter, förutsätter en moralisk evolution – en breddning, fördjupning och intensifiering av den mänskliga samhörigheten.

Det är naturligt, ofrånkomligt och i grunden tillbörligt att människornas solidaritet struktureras efter det emotionella avståndet. Var och en är i regel sig själv närmast och därefter kommer familj, anhöriga, släkt och vänner, närsamhället, de sociala nätverken, den egna staden eller kommunen, nationen, med mänskligheten på en undanskymd sista plats.

Det är, åtminstone för mig, alltid lika störande att läsa tidningsrubriker av typen: ”20 000 döda i jordbävning (eller massakrer, epidemier...), inga svenskar (eller finnar, britter…) bland de omkomna.” I redaktionens och den tidningsläsande allmänhetens ögon är en eller två svenskar viktigare än 20 000 kineser, sudaneser eller kongoleser. Det känns säkert på det sättet, men det är ändå otillständigt att föra sin bristande medkänsla så oförskämt till torgs.

Missionärers och läkares heroiska insatser i fjärran länder, exemplifierade av Albert Schweitzer (1875–1965) och *Médicins Sans Frontiéres*, förtjänar all respekt. Dessvärre är ett abstrakt engagemang för avlägsna ändamål ofta ett symptom på personlig ansvarsflykt. Det är fråga om en flykt framåt, bort från de näraliggande men svårhanterliga och ofta tråkiga uppgifterna på hemmaplan. Adam Smith säger träffande i *The Theory of Moral Sentiments:* ”Den mest sublima begrundan kan knappast kompensera för en försummelse av den minsta aktiva plikt”.[7]

Fast vi får lov att diskontera det mesta av vältaligheten och entusiasmen kring en allmänmänsklig solidaritet kan man dock i ett längre perspektiv skönja en moralisk evolution. Den avspeglar sig inte bara i ett framgångsrikt nationsbyggande utan också, trots återfall, i en tilltagande medkänsla för lidande människor (och djur).

Jaroslav Pelikan har i *The Christian Tradition* dokumenterat hur det kristna budskapet under århundradenas gång omformats och omtolkats.[8] Vid sidan av kampen om dogmer och maktpositioner, begynner småningom en mera mänskotillvänd attityd avteckna sig. Hinsides problem – helvetet, skärselden och himlen – får vika för denna

världens lidanden och hoppfullhet. Efter att konfrontationen mellan reformationen och motreformationen satts på sparlåga, blir det religiösa idiomet allt innerligare och mera personcentrerat. Pietismen och jansenismen var upplysningens religiösa föregångare; frikyrkligheten banade vägen för demokratiska reformer.

Humanistiska värderingar slog igenom inom många kyrkosamfund och man började ta parti för de svaga i samhället. Häxprocesserna upphörde, slaveriet drogs upp i rampljuset, religiös tolerans blev norm, yttrandefriheten ett fullbordat faktum. Tankefriheten var inte mera förbehållen en inre krets av religiösa experter, utan demokratiserades i frikyrkorna som ett förspel till det politiska genombrottet. Demokratiernas korta historia kunde, i sin tur, illustreras med en lång uppräkning av människocentrerade reformer från fångvården till kvinnoemancipationen och socialskyddet.

Den kristna missionen, röda korset, frälsningsarmén och Alcoholic Anonymous (AA) är tidiga exempel på osjälviska insatser utanför det etablerade samhällets budgetramar. Listan på frivilliga välgörenhetsorganisationer, (NGO:s Non Governmental Organisations på engelska), har sedermera förlängts med en osannolik fart. Vid större katastrofer är det nuförtiden ofta ett problem att koordinera hjälpen, som strömmar in genom ett otal kanaler.

I takt med det stigande välståndet har den demokratiska agendan utökats med en lång rad allmännyttiga ändamål. Utbildning och hälsovård för hela befolkningen, vetenskap och konst, stöd till utvecklingsländerna, miljöskydd i alla dess former, allt detta och mera därtill upplevs som ett gemensamt uppdrag. Vår rikedom ger oss både möjligheter och skyldigheter till ett långsiktigt moraliskt ansvarstagande.

Listan på goda ändamål växer alltid snabbare än resurserna. Också inom miljöskyddet kan det bästa åter vara det godas fiende. Att återställa ett fiktivt naturtillstånd är oftast inte praktiskt möjligt eller moraliskt försvarbart. Hänvisningarna till hälsovådlighet är i dagens läge oftast gripna ur luften. Det är i välståndsländerna snarare fråga om ett, i sig legitimt estetiskt intresse. Algbemängt vatten och vidsträckta kalhyggen är osnyggt och fult. Å andra sidan är biodiversiteten ett värde i sig. Det känns bra att björnar, järvar, vargar och lodjur strövar omkring i skogarna fast vi aldrig ser en skymt av dem, utom i televisionen.

Den moraliska evolutionen under de senaste århundradena är ett euroamerikanskt fenomen. Något motsvarande inträffade inte på andra kontinenter, fastän det västerländska exemplet satte sina spår. Ingenting tyder på att en liknande samhällsutveckling varit förestående, eller att kolonialismen skulle ha stäckt en sådan process i sin linda – snarare tvärtom. Haiti, som redan år 1804 frigjorde sig från Frankrike, bär syn för sägen.

Kolonierna hade ursprungligen varit riskabla men lönande investeringar och drevs länge såsom vinstorienterade företag. Belgiska Kongo var ännu i början på 1900-talet ett flagrant exempel på hänsynslös, kommersiell exploatering och en humanitär skandal.[9] Men långt tidigare hade de gamla kolonialmakterna tagit ansvar för admi-

> nistrationen; både det brittiska och franska styret var säkert mänskligare än vad man kunde ha förväntat sig av lokala potentater.
>
> Efter andra världskriget blev kolonierna en politisk och moralisk belastning. Samtidigt hade deras ekonomiska betydelse reducerats. Koloniernas frigörelse var snarast en lättnad för moderländernas ekonomier; tyvärr var den ofta förhastad med tanke på koloniernas demokratiska beredskap. Portugal, den fattigaste och svagaste kolonialmakten, höll längst fast vid sina besittningar, men har det säkert bättre utan dem.

Europa råkade under det senaste århundradet ut för en serie moraliska grundstötningar, med åtföljande politiska och sociala katastrofer. Det var en hård prövning, men troligtvis oundviklig. Nationernas roll i lojalitetshierarkin var överdimensionerad och blev till slut destruktiv. Det är svårt att se hur stormakternas politiska självtillräcklighet och intelligentsians intellektuella arrogans hade kunnat avvecklas utan förödande prövningar och vedermödor. Europa har genomgått en period av förödmjukande moralisk inlärning, som länkat in oss in i nya och bättre banor.

Den Europeiska Unionen är mera än något annat en moralisk utmaning, ett mått på vårt moraliska kapital, på vår förmåga att spela ett plussummespel. Det gäller att hantera spelregelutveckling och -övervakning i en aldrig tidigare skådad skala. Gammalt groll måste glömmas, fördomar och språkbarriärer övervinnas. Ett knippe nationaliteter, med månghundraåriga traditioner av fiendskap och illvilja, har fått lov att komma överens sinsemellan, och om sitt förhållande till omvärlden. Under tiden håller man på att treva sig fram till en gemensam värderingsram.[10]

> EU:s fäder skulle redan i dag ha ansett alla sina förhoppningar uppfyllda eller överträffade. EU har inte bara förverkligat en öppen marknadsekonomi, omvänt ett antal autokratiska länder till demokratier och slagit fast en hög standard för mänskliga rättigheter. Unionen fungerar också som förebild för motsvarande strävanden i andra världsdelar.

Mycket hänger på om EU-projektet går i lås och vi får en ny stark och ansvarskännande aktör på den världspolitiska scenen. Handelns och finansmarknadernas globalisering är glädjande tecken på ett världsomfattande samspel i vardande men vi får vänta länge på att den moraliska evolutionen skapar förutsättningar för en politisk motsvarighet.

5.4 Vetenskap – ett förebildligt plussummespel

Vad är sanning? Det är Pilatusfrågan, som vetenskapen åtagit sig att besvara i hård konkurrens med myter, vidskepelser, fördomar och otaliga ogrundade men desto starkare förutfattade meningar. Den interna konkurrensen är ännu hårdare. Varje forskningsresultat är underkastad en skrupulös utvärdering av andra experter, och det kan ta årtionden innan det uppstår nöjaktig konsensus kring ett problem. Ett vetenskapligt bokslut är alltid öppet för revision.

Samspelet i nätverk är en grundförutsättning för den vetenskapliga verksamheten. Resultaten skall publiceras i detalj, så att de kan reproduceras av skeptiska kolleger. Tidigare forskning bör refereras så att man inte ståtar med lånta fjädrar.

Öppenhet och ärlighet är självklara värderingar, som i idealfallet upprätthåller ett förebildligt plussummespel. Sekler av kumulativt och oegennyttigt arbete har lett till djupgående insikter i verklighetens struktur. Vetenskapliga kunskapsbyggen är nutidens katedraler. De är uppförda av våra bästa hjärnor och ett adekvat uttryck för våra innersta strävanden.

Det vetenskapliga samfundet är mycket långt självorganiserande och därmed förebildligt också när det gäller sociala strukturer. Den allt överskuggande sammanhållande kraften är det vetenskapliga intresset. Överträdelser beivras internt; ostracism är en tillräcklig sanktion för falskt spel. Det är bara de vetenskapliga meriterna som räknas; kollegernas uppskattning är den bästa belöningen. Pengar är aldrig oviktiga, konkurrensen är ofta stenhård och smutsigt spel förekommer.[11] Men i första hand gäller kampen lärostolarna och de alltid lika knappa forskningsanslagen.

I begynnelsen var vetenskap en hobby som bedrevs i personlig regi av välsituerade individer eller med stöd av välvilliga mecenater. Kontakterna med likasinnade var viktiga men vanskliga; publiceringen var ett ännu större problem. Det första vetenskapliga sällskapet, Accademia dei Lincei, grundades 1611 med Galileo Galilei (1564–1642) som prominent medlem. Francis Bacon (1561–1626), som var den första som utarbetade en vetenskaplig metodologi, gav impulsen till vetenskapliga kotterier, vilket år 1660 ledde till grundandet av Royal Society of London. Isaac Newton (1642–1727) var sällskapets ordförande i nästan ett kvartssekel.

Nuförtiden har det ständigt stigande behovet av finansiering och den potentiella nyttan gjort vetenskapen till en offentlig angelägenhet. Den vetenskapliga friheten är under press och vetenskapsmännen kämpar för att bevara sin oskuld. De är också attackerade från ett annat håll. En radikal riktning inom sociologin hävdar, att all vetenskap är betingad av den sociala maktstrukturen och närmast är ett välbetalt beställningsarbete som måste brista i objektivitet. Så var det åtminstone i det kejserliga Kina.

Kineserna var goda astronomer; år 1054 observerade de en supernova, vars rester i dag kallas för krabbnebulosan. Ändå var deras kalender ur gängorna. När överastronomen Su Sung tjugo år senare skulle uppvakta en barbarisk furste vid vintersolståndet, förorsakade han stor skandal genom att anlända en dag för tidigt. Krönikören tillfogar en avslöjande kommentar: ”Eftersom barbarernas astronomiska och kalendariska utredningar inte hade några [politiska] begränsningar, var deras experter på detta område bättre [än våra], deras kalender var faktiskt korrekt.”[12]

En ny kejsare var böjd att proklamera sin egen personliga kalender, vilket gav extra trovärdighet åt hans roll som garant för himlarnas harmoni och korrelerade med goda skördar och en förnöjd befolkning. Under sådana omständigheter måste vetenskapliga fakta anpassas till de politiska realiteterna och astronomerna böja sig för maktens diktat.

Naturvetenskaperna såväl som matematiken och logiken, är närmast immuna mot anklagelsen för bristande objektivitet. Socialvetenskaperna såsom psykologi, sociologi, antropologi och ekonomi har däremot varit långt ifrån fördomsfria. Den ku-

mulativa kunskapsuppbyggnaden har störts av bristande ödmjukhet i förhållande till det enormt komplexa forskningsobjektet. När det gäller kulturvetenskaperna, börjande med juridik och pedagogik fram till etik, teologi och estetik, är beroendet av både samhällets och personliga värderingar en självklarhet.

> Arjo Klamer vittnar i *Conversations with Economists* (1990) om hur elva ledande ekonomer har varit fjättrade vid ungdomsårens politiska övertygelse. Ett långt liv präglat av ett vetenskapligt meningsutbyte hade inte förmått rubba den grundläggande axiomatiken. Exempelvis sociologer och jurister är inte heller speciellt benägna att ändra åsikt, då de konfronteras med obekväma fakta. Man väljer hellre ut data, som passar in i den förutfattade världsbilden. Som Jonathan Swift (1667–1745) har sagt: ”man kan inte argumentera ut en människa från något han inte har blivit argumenterad in i.” Övertygelser och rationella resonemang fungerar på skilda plan med minimal interaktion.

Naturvetenskaperna är i grunden en empirisk aktivitet. I likhet med den biologiska evolutionen byggs kunskapen upp steg för steg genom försök och misstag. Denna darwinistiska princip harmonierar med Poppers fallibilism; det gäller bara att göra de oundvikliga misstagen så snabbt och så billigt som möjligt. Kulturvetenskaperna sysslar däremot med logisk uppbyggnad av ny, i grunden subjektiv verklighet. För att vara fruktbart måste arbetet basera sig på ett axiomatiskt värdesystem. Splittringen i konkurrerande skolor är oundviklig och pluralismen en naturnödvändighet. I motsats till naturvetenskaperna finns det ingen entydig, objektiv realitet, som fäller det empiriska utslaget.[13]

Djupgående hypoteser gällande socialvetenskaperna kan prövas endast genom en långvarig mänsklig erfarenhet och kulturvetenskapliga tankekonstruktioner kräver ännu mera tid för att betyga sin hållfasthet. Det är förmätet och vilseledande att förespegla objektivitet genom att försöka härma den naturvetenskapliga metodiken. Både social- och kulturvetenskaparna borde segla under egen flagg och öppet deklarera sina utgångspunkter och grundläggande värderingar, vilket redan Max Weber (1864–1920) poängterade.[14]

> Marxismen är det klassiska exemplet på ett vetenskapligt bluffmakeri. Här om någonsin kan man tillämpa Friedrich Nietzsches (1844–1900) devis: ”Varje ord är en fördom”. Den vetenskapliga metodens obegränsade räckvidd var en central trosartikel och många om inte de flesta socialvetenskapare skrev under. Sist och slutligen kunde marxismen falsifieras endast genom praktisk erfarenhet. Marxismen har ännu sina trosvissa anhängare. Deras övertygelse är inte och bör kanske inte vara öppen för en vetenskaplig argumentering.
>
> Psykoanalys och behaviorism är andra deprimerande exempel på vetenskaplig förmätenhet under början av 1900-talet. Medan psykoanalytikern såg barndomsupplevelserna som predestinerande för vuxenlivet, var behavioristen övertygad om sin förmåga att genom tidig konditionering manipulera människans personlighet. Båda skolorna förbisåg ärftlighetens betydelse, och var lika oförmögna att inse sin trångsynthet. Ännu i dag är barnuppfostran föremål för självsäkra ”vetenskapliga” rekommendationer.

I skuggan av självbedrägliga tankebyggnader har det naturligtvis, också inom de ”mjuka” vetenskaperna, utförts mycket tålmodigt, jordnära arbete, och en befruktande växelverkan med naturvetenskaperna blir allt vanligare. Till exempel den neurobiologiska forskningen kan, kombinerad med psykologiska insikter, i sinom tid belysa samspelet mellan kropp och själ. I väntan på detta har man kommit en bit på vägen i kartläggningen av mänsklig moralitet genom att observera människor i strikt övervakade spelsituationer.

> I sin bok *Behavioral Game Theory* går Colin Camerer igenom de senaste landvinningarna på detta område. Genom att ställa försökspersoner mot varandra i spelsituationer av typen ”prisoners dilemma”, kan man identifiera deltagarnas moraliska positioner. För att garantera realismen i spelföringen betalar man ut vinsterna i reda pengar. Experimenten visar entydigt, att människor besitter en portion god vilja, som är kopplad till karaktärsprofilen. Man har faktiskt för första gången fått fram ett objektivt mått på moralen.[15]
>
> Jämförelser längs tidsaxeln och mellan olika folkgrupper är intressanta. Man har exempelvis påvisat att kommersiellt aktiva stammar i Afrika har ett mera utvecklat sinne för rent spel än helt självförsörjande samhällen.[16] I motsats till gängse uppfattningar tycks marknaden vara en moralisk läromästare. Det är också trösterikt, att de spontana plussummespelarna på det hela taget överväger. Likaså framträder impulsen att straffa falskspelare på eget initiativ och, om det behövs, på egen bekostnad; vår artegna starka reciprocitet är empiriskt mätbar.

Naturvetenskaperna har nått långt i att klarlägga materiens fundamentala spelregler i entydiga, matematiska termer. Det går att avgränsa det möjliga från det osannolika eller helt omöjliga, och fastän vi ofta är utestängda från en detaljerad inblick i komplexa processer, kan vi ändå med tillförsikt överblicka terrängen. Men spelets regler ändras, när vi konfronteras med den genuint mänskliga faktorn.

> För att kunna vetenskapligt hanteras, dvs. förstås och förklaras, måste studieobjektet vara betydligt enklare, mindre komplicerat än det forskande subjektet. Människan som studieobjekt är ytterst ohanterlig; invarianserna begränsar sig till vårt högst individuella genetiska arv. Studiet av identiska tvillingar möjliggör trots allt en nöjaktig separering av ärftlighet och miljöinflytelser

Naturvetenskapernas trovärdighet beror på att de presenterar en koherent, mångfaldigt prövad världsbild. Människocentrerad forskning har ett ojämförligt svårare studieobjekt och resultaten är därför fragmenterade, inkommensurabla och i grunden suspekta. En extrapolering utöver ramen för den aktuella undersökningen är alltid tvivelaktig, emedan helhetsbilden är bristfällig. Människan kan inte ens i skepnad av myriader forskare någonsin förstå sig själv. Hon förblir gåtfull och oförutsägbar.

Konsten är den enda legitima vetenskapen om människan. Men konsten är alltid implicit, den förklarar ingenting utan är information i omedelbar aktion. Det explicita vetenskapliga sanningssökandet har alltså sina begränsningar. Vi är tvungna att söka lösningar på annat håll när det gäller oss själva, vårt liv och leverne jämte anslutande samhällsproblem.

Trots att vetenskapen inte kan besvara våra viktigaste frågor, verkar den redan i dag som en gemensam nämnare för bildade människor över hela jordklotet. Dess centrala värderingar är otadliga och allmänt accepterade. Den grundläggande insikten om mänsklig felbarhet borde stäcka vetenskapens överdrivna ambitioner, och fungera som en inkörsport för tankefrihet, människovärde och demokrati.

5.5 Trons grundvalar

Vad är sanning? Frågan tål att upprepas. Metamatematikerna är eniga om att inget axiomatiskt språk kan beskriva eller bevisa sin egen sanning. Sanningskriterierna måste komma från ett rikare överordnat språk, som får sin relevans ur ett ännu rikare idiom och så vidare. En ”sanningsmaskin” kan inte konstrueras. Sanning hör, i likhet med tro, hopp och kärlek, lingvistiskt till de prospektiva begreppen som är i grunden obeskrivliga och odefinierbara. Den högsta sanningen förblir alltid en trosfråga.

Tron på att vetenskapen skulle uppdaga alla sanningar är obefogad, men vetenskapen kan avslöja många osanningar, bland annat förvillande vidskepelser. Sanning är det som blir kvar när osanningarna skalats bort. Vad är då vidskepelse i motsats till tro? Det är en övertygelse som, åtminstone i princip, kan falsifieras genom iakttagelser, experiment eller andra vetenskapliga metoder. Vidskepelsens spegelbild är kvasivetenskaper, som förskansat sig i sina självimmuniserande lärobyggnader.

> Marxismen kom liksom många andra teologier snubblande nära självimmunisering. Hurudan verkligheten än såg ut, kunde den av experter inordnas i ortodoxins formellära. Psykoanalysen är en annan kvasireligion, där allt som hänt finner sin behändiga förklaring.

Tro är det omistliga som blir över, när det undermåliga sorterats bort. Den är naturligtvis inte verifierbar men inte heller falsifierbar, utom kanske i det mycket långa perspektivet. Av frukten känner man trädet, men väntan på skörden kan bli lång, inte minst när det gäller vetenskap. Relationen mellan tro och vetenskap är omdebatterad intill utmattning. Den kloka konsensusen är, att de kompletterar varandra och inte bör inkräkta på varandras domäner. Jag hävdar dock, att vetenskapen eller snarare vetenskapandet bygger på värdeorienterade spelregler, ett församhållande, som inte fordrar ytterligare skäl.[17] Kort sagt handlar det om en trosbekännelse, som ingår i vårt kulturarv och i diffus form delas av befolkningen i stort.

> Vetenskap är först och främst ett västerländskt fenomen. Antikens greker inledde det systematiska sanningssökandet, som på 900- och 1000-talen berikades av arabiska lärda, men slutade i en återvändsgränd trots en lovande start. Detsamma gäller de vetenskapliga ansatserna i Kina och Indien.[18] Vetenskapen tog fart först i det kristna Västeuropa. Religionen främjade kanske inte direkt vetenskapen, men de öste ur samma källor.[19]

De flesta religioner förstenas med tiden till ett rituellt hokuspokus, som stöttas upp med dogmer och ofta med ett obegripligt kyrkospråk. Kristendomens goda och öppna budskap var på väg åt samma håll; latinet och kyrkoslaviskan skapade den obligatoriska distansen till det sakrala, som gick över vanligt folks förstånd. Men reformationen och boktryckarkonsten demokratiserade evangelierna; var och en kunde vara sin egen präst. Jämlikhet inför Gud blev i sinom tid till likhet inför lagen. Vetenskaplig forskning och politisk demokrati följer likartade trosartiklar – samma elementära spelregler.

Alla kulturer är inbäddade i och härledda från sin religiösa bakgrund, som tycks predestinera samhällets värderingar och utveckling. Självfallet realiseras under resans gång ett otal återkopplingar mellan olika samhälleliga spelnivåer. Men det är en grundläggande felsyn, att se religiösa övertygelser som en efterkonstruktion, en produkt av ekonomiska och politiska maktförhållanden. Lika dumt är att uppfatta heliga skrifter som detaljerade direktiv, vilkas efterföljd delar upp mänskligheten i frälsta och ofrälsta.

> Religiös fundamentalism och marxism har en gräll självmotsägelse gemensam. Framtiden är förutbestämd, ändå måste vi av alla krafter arbeta på att förverkliga den. När man tror sig förstå historiens lagar eller är övertygad om skriftens bokstavliga riktighet, legitimeras genom en psykologisk kullerbytta alla medel för realiseringen av den föresvävande utopin. Om man inte fanatiskt förpliktar sig har man redan tvivlat på budskapet, svikit sin övertygelse, erkänt ett fruktansvärt misstag, störtats ned från den fasta övertygelsens himmel till den existentiella osäkerhetens inferno.

Bokstaven dödar men anden ger liv. Tron ger sig tillkänna i vårt val av värderingar, de spelregler vi vill tillämpa i vardagens värv. Tro är historisk självselektion, både på det personliga och samhälleliga planet. Den innebär en riskabel satsning på en fjärran framtid, som ingen rationell analys kan genomtränga. I tidernas fullbordan uppenbaras trons frukter, dess konkretiserade sanningar likaväl som dess villfarelser. Teologi kan, när allt kommer omkring, vara en empirisk vetenskap!

> I sin kamp med sanningsbegreppet har metamatematikerna tagit fram en smått genialisk definition, som lånat sin grundidé av Darwin. ”Sanning är den preliminärt segrande strategin i ett öppet och ändlöst utdraget evolutionsspel.” Definitionen beskriver snarare hur man når fram till ständigt bättre och djupare sanningar, men vackert så.[20]
>
> Gamla testamentet återger judarnas mödosamma inlärning (eller bearbetning) av Jahves sanna natur. Avfall och avgudadyrkan, straff och påföljande inlärning upprepas gång på gång, så att det utvalda folket vinner en successivt fördjupad insikt i villkoren för sin fortsatta existens – en fråga som fortfarande står och väger.

Mircea Eliade (1907–86) har i *A History of Religious Ideas* identifierat det heliga, som ett gemensamt begrepp för alla religioner. Det sakrala sträcker sig från paleolitiska grottmålningar till teravada-buddismens extrema abstraktioner. Det är svårt att hitta ett mänskligt samhälle som inte skulle hålla någonting för heligt.

Naturfolken dyrkar heliga berg, grottor, djur, träd, dungar eller källor vid sidan av naturfenomen som åska, blixt och storm – naturen i sin helhet är ett mysterium. Viktiga mänskliga aktiviteter är omgärdade av okränkbara föreskrifter, initieringsriter och tabun av alla upptänkliga slag; också vardagen kan vara starkt ritualiserad. Vår tendens att i tid och otid tolka in det övernaturliga i ordinära sammanhang, går tillbaka till våra förfäders magiska verklighetsuppfattning. Dagens djur- och naturskyddsfanatiker är ett annat exempel på andlig tillbakagång; de tillber primitiva avgudar.

De monoteistiska religionerna har inte gått fria från dyrkan av bilder och beläten. Jättelika Buddhaskulpturer vittnar om hans efterföljares dragning till konkreta symboler. I Meckas heliga tempel Kaba är en svart hörnsten, troligen en meteorit, speciellt helig, fast den blev bortrövad och skadades vid en intern uppgörelse mellan profetens efterföljare på 900-talet. I ortodoxa och katolska helgedomar vimlar det av undergörande reliker, ikoner och andra attiraljer. Förstörelsen av judarnas helgedomar i Jerusalem år 70 återförde dem definitivt till den smala vägen. Men vi har svårt att leva enbart av tro.

För de gamla grekerna var hemstaden det heligaste; gudarna var mera ett staffage. Den egna folkstammen har alltid förhärligats, utomstående har varit barbarer ja rentav omänniskor. Moderna nationer har sedermera blivit föremålet för avgudadyrkan; *my country, right or wrong.* Överdriven nationalism är ett klart baksteg. De stora religionerna pekar på överordnade, transcendenta verkligheter. Det heliga kan och får inte vara påtagligt, dess verklighet är av en högre dignitet.

De vardagliga spelreglernas helgd är moralens alfa och omega. Allt annat är skenhelighet, utan vikt och värde. Men vanliga hyggliga människor, demokratins byggstenar, kan också förfalla till egenrättfärdigt självförhärligande. Medelsvensson blir alltings mått, majoriteten har inte bara makten utan automatiskt också rätten på sin sida. Folkviljan blir en avgud, väljarnas ofelbarhet en dogm, ödmjuk inlärning en omöjlighet. Hybris hotar var och en som blint tror på sig själv.

Martin Luther rekommenderade en osviklig metod att diagnostisera svärmiska sekterister, som saknade äkta övertygelse. Det var inte mycket bevänt med deras tro om de inte tidvis anfäktades av tvivel.

Kristendomens och demokratins andliga grundvalar låter sig inte reduceras till några meningar. Jag vill dock ta upp två aspekter. Den ena gäller den gamla gyllene regeln för reciprocitet: Gör åt andra såsom ni själva vill bli behandlade. Kong Fuzi (Konfucius 551–479 f.Kr.) späder ut etiken genom en negativ formulering: ”Gör inte andra vad ni inte vill att andra skall göra er.” Jesus å sin sida upphöjer reciprocitetsprincipen till ett högre plan genom att kräva ett starkare åtagande: ”Älska din nästa såsom dig själv” och inkluderar till råga på allt både ovänner och fiender.

Jag var sex år på första klassen, och hade tagit en knallpistol med mig till skolan. Vår stränga skolfröken gillade inte mitt knallande i klassen utan tog pistolen i förvar. Under rasten lade jag i smyg igen beslag på den, vilket snart upptäcktes. Jag blev naturligtvis genast misstänkt men skyllde på Mauri, en snäll och litet trögare klasskamrat. Under press höll jag fast vid min angivelse tills en av flickorna i klassen avslöjade

sanningen. Hela mitt liv har jag skämts för denna ogärning, men Mauri ville vara min vän. Han var beredd att älska den som burit falsk vittnesbörd mot honom.

Jag var tolv eller tretton, liten men klipsk och ganska uppnosig. En pojke, två klasser över mig, tog sig till att systematiskt reta mig under rasterna. Det blev ett litet helvete, och utan att vara religiös beslöt jag, efter moget övervägande, att testa Nya testamentets budskap – älska din fiende och be för honom. Det fungerade efter bara ett par veckor. Någonting i mitt beteende hade förändrats. Jag väckte inte samma aggressioner och blev inte mera uppretad. Också min vedersakare genomgick en motsvarande process. Vi blev vänner.

Ett par år senare blev jag vittne till hur en grupp pojkar, ett par klasser under mig, hånade en vanskapt klasskamrat under rasten. Efter ett ögonblicks tvekan, bad jag dem veta hut med omedelbar verkan. Jag kan ännu känna den starka motvilja mobbningen ingav mig och komma ihåg den blick av tacksamhet, som lyste upp bakom offrets deformerade ansikte.

Sanningskravet är den andra grundpelaren för vår kultur. Sanningens helgd går tillbaka åtminstone till Sokrates och har också biblisk tillstyrkan: Sanningen skall göra eder fria heter det i Johannesevangeliet, och denna förutsägelse har uppfyllts i rikt mått. Men obetingad ärlighet kolliderar med det sakralas outgrundlighet. Tro och tvivel är oupplösligt förenade, sanning och djup övertygelse har en gemensam rot. Ingendera kan slutligt beskrivas, de kan bara försöksvis realiseras i ett långsiktigt engagemang.

Du skall inte bära falsk vittnesbörd är det bud, som konkretiserar sanningskravet för den enskilda människan. Det förutsätter inte full insikt utan bara en anspråkslös god vilja. De tio buden är främst förbud, som strukturerar det mänskliga plussummespelet men lämnar rum åt ett gränslöst sanningssökande. Vi besparas alla detaljerade föreskrifter om mat och dryck, bönerutiner, den åttafaldiga vägen och de sex fullkomligheterna.

”Du skall inga andra gudar hava jämte mig.” Gud är den han är – det som återstår efter att alla avgudar skalats bort. Var och en är fri att söka och förverkliga sitt personliga gudsförhållande. Här prövas och förkastas, här genereras och regenereras moral och värderingar, här i den enskilda människans innersta avgörs kampen mellan rätt och orätt, en kamp om det ständiga underskottet på god vilja. Här, kort sagt, är demokratins fundament.

Del II
Demokratin i praktiken

Bokens andra del granskar demokratin i praktiken och är uppbyggd kring ett urval dagsaktuella frågor. Perspektivet är europeiskt och globalt. Varken Finland eller Norden som helhet är ställt i fokus, utom när det framgår av texten.

**I en demokrati tvingar det politiska nollsummespelets problematik fram en inlärning av kompromissens konst – ingen är någonsin riktigt nöjd.*

**Marknadsekonomins värdeskapande metabolism är basen för en expanderande välfärdsstat, som politiskt motiveras med kravet på rättvisa.*

**Rättsväsendet följer dock sina egna regler, som inte alltid harmonierar med folkets rättsmedvetande.*

**Den inofficiella fjärde statsmakten är en oumbärlig, fastän ibland odräglig del av maktstrukturen.*

**Medierna gör sitt till för att underblåsa en skenhelig politisk korrekthet, som leder till förljugen verklighetsflykt.*

**Demokratierna håller på att gå vilse i en snårskog av moderna vidskepelser.*

Kapitel 6 Politiska nollsummespel

Politiska partier kristalliserar väljarnas splittrade åsiktsbildning till ett antal lättbegripliga alternativ. Den hårda konkurrensen sätter politikernas moral på prov, men ännu viktigare är förvaltningens integritet. Korrupta tjänstemän tär på samhällsmoralen, och det samma kan sägas om en hög beskattning kombinerad med en långt gående omfördelning av samhällets resurser. Utomparlamentarisk påtryckning eller rentav utpressning kan också destabilisera en demokrati. Det är i sista hand folket självt som är ansvarigt för sitt fögderi. Bara om rösternas majoritet faller på redbara kandidater kan det politiska spelet upprätthålla en plussummekaraktär.

6.1. Partibildningen

Det är lätt att skissera upp demokratins högstämda ideal, men desto svårare att omsätta dem i praktiken. Också frånsett direkta intressemotsättningar, är människor oense om det mesta här i världen. Kampen om den politiska makten är dessutom ett nollsummespel, den enas vinst, den andras förlust. Maktkampens logik bygger följaktligen på hemlighållande och bedräglighet – ingen idealisk bakgrund för ett långsiktigt samarbete. Därför skall vi inte undra över osämjan i demokratisk politik. Snarare är det mirakulöst, att upp till hundratals miljoner människor fritt kan samverka i ett nöjaktigt fungerande plussummespel.

En direkt demokrati kan gå för sig i små samhällen, där majoriteten är väl insatt i de aktuella problemställningarna. Men folkförsamlingar efter klassisk atensk förebild hanterar inte mera den verkställande makten utom i undantagsfall. Också lagstiftningen är i moderna demokratier i regel förbehållen folkets valda representanter. Schweiz bereder dock betydande utrymme för den direkta demokratin. Även i Förenta Staterna stipulerar 24 delstater olika former av folkomröstningar och medborgarinitiativ, som blir bindande om de inte av domstol anses vara författningsstridiga.

> Till exempel i Kalifornien måste väljarna ofta ta ställning till tiotals lagförslag samtidigt som de väljer politiska beslutfattare och ett antal högre lokala tjänstemän. Det förvånar inte, att valdeltagandet är i sjunkande, likaväl som i Schweiz. I båda länderna kan man också skönja en klar självselektion bland de valberättigade. De politiska rättigheterna håller på att delegeras till välutbildade medborgare i den högre medelåldern – ett litet steg mot Aristoteles politeia, de klokas regemente?

I det stora hela är närdemokratin begränsad till lokalförvaltningen. Inte desto mindre utgör den, stödd av en vettig decentralisering, i många länder en av folkväldets hörnstenar. Hela nationens gemensamma angelägenheter måste däremot anförtros en liten grupp förtroendevalda, som redan de har tillräckligt svårt att komma överens. De förkättrade partierna är oundgängliga hjälpmedel för att reducera otaliga enskilda åsikter till ett hanterbart antal handlingsalternativ. Partier försöker i regel

upprätthålla en fasad av enighet, men bakom den välputsade exteriören sjuder det av oförenliga ambitioner.

En äldre engelsk parlamentsledamot vägleder en nyinvald partikamrat till underhusets första session. När de kommer in i salen, pekar den skärrade novisen på motpartiets bänkar och utropar ”där sitter fienden”. Den erfarna kollegan rättar honom vänskapligt: ”Där sitter motståndarna, dina fiender kommer du att hitta på den egna sidan”. Det politiska spelet är hänsynslöst men har ändå sina oskrivna regler. Ett handslag kan vara förmer än formella avtal, och politiska skulder och fordringar brukar hållas i nöjaktig balans. För att inte urarta, kräver också den politiska kommersen ett visst förtroendekapital, ju större dess bättre.

Författningen och i synnerhet valsystemet är avgörande för partimönstret. Enmansvalkretsar är det traditionella, anglosaxiska upplägget, medan det kontinentala Europa har föredragit olika varianter av proportionella val. Det finns, som tidigare påpekats, inget optimalt valsystem. I stort sett kan man säga, att regeringens handlingskraft och entydiga ansvar måste avvägas mot en balanserad representation av folkviljans hela spektrum i parlamentet.

Enmansvalkretsar leder till tvåpartisystem och enpartiregeringar, där de oavvisliga kompromisserna manglas fram inom och mellan partifraktionerna, i åtminstone partiellt skydd för offentligheten. Proportionella val tvingar oftast fram mångpartikoalitioner, där det politiska köpslåendet sker inför öppen ridå. Publikknipande populistiska utspel är då en frestelse som blir svår att motstå. I ett mångpartisystem ställs man inte heller entydigt till svars för sina handlingar och ännu mindre för sina uttalanden. Det resulterande politiska käbblet är synnerligen frustrerande för väljarna och bidrar till politikernas vanrykte.

Mycket talar för att en fullständig proportionalitet leder till problem och att man i helhetens intresse måste begränsa väljarnas valfrihet exempelvis genom att införa spärrar för småpartier. Tvåpartisystemet har emellertid sina egna svagheter. Det finns alltid en risk, att ett parti i regeringsställning tillgriper ojusta metoder för att cementera sin maktposition.

USA har, vid sidan av England, den längsta erfarenheten av en renodlad demokrati med tvåpartisystem. *Gerrymandering* kallas konsten att dra upp gränserna för enmansvalkretsarna så att det styrande partiet gynnas. På federal och delstatlig nivå kämpar representanterna in i det sista för sina valkretsars intressen, hänsyn till helheten kommer i andra hand. Kohandeln kring viktiga omröstningar kan vara intensiv, den slutliga lagtexten dignar ibland under mängden av valfläsk.

Inbördeskriget innebar ett katastrofalt politiskt misslyckande och ledde till en långvarig regional polarisering. Den federala maktbalansen mellan republikaner och demokrater återställdes dock snabbt men lokalt har enpartidominansen varit nog så vanlig. Den cementerades ofta genom korrumperad ”maskinpolitik”, dvs. en oblyg manipulering av både väljare och valprocedurer. Exempelvis Tammany Hall-juntan kunde på sin tid kring år 1900 mjölka staden New York under tiotals år.[1]

Fastän den politiska kulturen varierar, missbrukas makten i alla system, formerna är föränderliga men symptomen känns igen. Väljarna mutas av den sittande reger-

ingen med rundliga förmåner, partivänner placeras på lukrativa poster – ibland rena sinekurer – kampanjfinansiärer får favörer och politiskt viktiga landsändor favoriseras.

Det japanska valsystemet (liksom det norska) gynnar flagrant landsbygden på städernas bekostnad, vilket påminner om tidigt engelskt adertonhundratal. Resultatet är världens mest protektionistiska jordbrukspolitik (i hård konkurrens med Schweiz och Norge) och huvudlösa väg- och brobyggen ute i periferin. Byggfirmorna bidrar rundhänt till det härskande liberaldemokratiska partiets valkassa, vilket skapar en perfekt rundgång. Det återstår att se, om Junichiro Koizumis reformer har brutit mönstret.

I Japan är partilojaliteten och framförallt fraktionslojaliteten mycket stark, vilket förenklar de politiska kalkylerna. I många unga demokratier är partidisciplinen däremot svag och parlamentsledamöternas röster är till salu, inte nödvändigtvis för pengar men för ministerposter eller andra förmåner. Under sådana förhållanden mister demokratin sin legitimitet, då partierna inte mera kan fungera som pålitliga transmissioner mellan väljaropinioner och politiska beslut.

Under Boris Jeltsin stapplade Rysslands demokrati fram på barnsben. Yrkesförbrytare såg till att bli invalda i parlamentet för att njuta av de folkvaldas åtalsimmunitet; mordhot och mutor utnyttjades växelvis i den politiska dialogen; diverse potentater lät välja sig till lokala guvernörer för att skydda sina ekonomiska intressen. Jeltsins efterföljare Vladimir Putin har fått mycket kritik för sina hårda tag, bl.a. mot den stormrika affärsmannen, ”oligarken” Michael Hodorkovski. Denne eftersträvade politisk makt genom att finansiera såväl partierna som enskilda dumaledamöter. I brist på skrivna eller oskrivna regler för det politiskt uppförandet, använde Putin de medel som stod till buds för att sätta stopp för Hodorkovskis köp av inflytande. Putins regim är utan tvivel autoritär, och man kan bara hoppas, att den trots allt ger utrymme för en gradvis demokratisering av det ryska samhället.

Det ryska dilemmat är inte unikt; alltid och överallt besväras demokratin av småsinta intressekonflikter, som ibland hotar att svämma över alla bräddar. Vi har redan bekantat oss med George Washingtons och John Adams veklagan över partiandan i de nyligen sammanfogade Förenta Staterna. Det har inte blivit så mycket bättre under senare tider.

Partiväldet tar sig många mer eller mindre legitima former. I Finland röstar man nuförtiden på en person inom ramen för ett parti, vilket ger väljarna ett direkt inflytande på parlamentets sammansättning. Men i Sverige håller man fast vid partilistor och väljarna kan bara rösta på partiet. De främsta på listan väljs in i den ordning partikansliet bestämt. Väljarna har en möjlighet att påverka rangordningen men den är närmast teoretisk. De behandlas som oförståndig valboskap, inkapabla att välja in de rätta personerna i partihierarkin.

Partier och inte minst deras bossar klamrar sig liksom andra människor fast vid sina uppnådda positioner, men på en fungerande politisk marknad är de konkurrensutsatta av oppositionspartierna. Alla folkvalda har dock ett gemensamt intresse

att upprätthålla och förbättra sina förmåner – lön, dagtraktamente, resekostnader, skattefrihet, åtalsimmunitet. När detta går till överdrift kan man tala om parlamentariskt självsvåld.

Folkets representanter får inte vara underbetalda. Det avskräcker kompetenta krafter och öppnar dörren för korruption. Men de borde inte beviljas speciella privilegier. Europaparlamentet kämpade i åratal med sin kompensationsstruktur, som blev en offentlig skandal. Sommaren 2005 godtogs slutligen en genomgripande reform.

Partifinansieringen har alltid varit en skum sysselsättning, som lett till stora skandaler. Högtställda politiker bl.a. i Tyskland, Italien och Frankrike har varit tvungna att avgå, och många har blivit dömda för att olagligt ha kanaliserat pengar till partikassan. Det påstås att Jacques Chirac tillsvidare har undgått åtal bara på grund av sin immunitet som Frankrikes president. Bland annat i de nordiska länderna har man gått in för att ge offentligt understöd till partierna i relation till antalet parlamentsledamöter. I vissa fall betalar parlamentsledamöterna en del av sin lön till partiet. Näringslivet antastas enträget för bidrag till både partiernas och de enskilda kandidaternas valkampanjer. Utan pengar fungerar inte den politiska processen.

Förenta Staterna är, som vanligt, både det bästa och det värsta exemplet på demokratisk politik. Stora summor läggs ned på till exempel presidentvalskampanjer. Enligt *The Economist* kostade år 2004 huvudkandidaternas kampanjer tillsammans c. 2,5 miljarder dollar, exklusive primärvalen och så kallade oberoende organisationer, som spenderade ungefär en halv miljard. Å andra sidan har USA den mest avancerade lagstiftningen, när det gäller valfinansiering. McCain-Feingold lagen favoriserar små donationer (under $ 2 000). Penningflödena måste vara transparenta och man har gjort sitt bästa att täppa till alla kryphål.[2]

Faran föreligger att de folkvalda blir beroende av sina finansiärer och ensidigt driver deras intressen. Å andra sidan kan det inte vara illegitimt för organisationer att aktivt medverka i valkampanjer. Fackföreningarna understöder exempelvis rutinmässigt vänsterinriktade partier medan näringslivet bistår konservativt inriktade kandidater. Parti- och valfinansieringen faller mestadels i en gråzon, där man balanserar på gränsen till det opassande men försöker undvika direkta olagligheter.

Själva valkampen är i allmänhet ett föga tacknämligt skådespel. I kampanjens hetta avtrubbas sinnet för rent spel. Sakliga diskussioner lyser med sin frånvaro, polemik och personliga angrepp dominerar. Endast väljarnas negativa reaktion sätter gränser för smutskastningen och förvrängningen av fakta.

6.2 Förvaltning och byråkrati

En demokratisk nation är beroende av sina tjänstemän, som bör vara redbara, oförvitliga, oväldiga, välutbildade och välbetalda. Av de högsta tjänstemännen – kansli- och verkschefer – krävs en kompetens, som motsvarar näringslivets ledare. Ändå kan den offentliga byråkratin aldrig uppnå samma effektivitet som självständiga företag. En offentlig organisation kan inte lära sig av sina misstag, eftersom

dessa inte kan tillåtas. Varje felsteg kan bli en större eller mindre skandal. Vidare är tjänstemän i allmänhet praktiskt taget oavsättliga och avlöningen är fast; ledningen har varken käpp eller morot till sitt förfogande. Värst av allt, den offentliga förvaltningen är inte konkurrensutsatt utan tvärtom maktfullkomlig, med en säkerställd framtid.

> En utredning med sikte på att effektivisera förvaltningen, föranstaltad av den amerikanska kongressen, kom på 1960-talet till slutsatsen att etablerade jättebyråkratier har en inbyggd förmåga att omintetgöra alla reformsträvanden. Det lönar sig inte att lägga ned tid och arbete på en effektivisering. Enda sättet är att med en gång upplösa hela organisationen och börja på nytt med fräscha krafter från ett rent bord.

Kriser och katastrofer slår ofta sönder etablerade maktstrukturer, lösgör fjättrad kreativitet och möjliggör en fördomsfri inlärning. Både Japans och Tysklands uppsving efter andra världskrigets förödelse kan till en del hänföras till sådana effekter medan segrarmakterna inte hade motsvarande behov att tänka om. Trots Sovjetunionens sönderfall förblev tyvärr största delen av den korrumperade byråkratin intakt och i dag verkar Ryssland kämpa förgäves med denna förkvävande hydra.

Statliga och kommunala byråkratier är utsatta för korruptionens frestelser, makt utan insyn är alltid en moralisk risk. Ett enda ruttet äpple i en stor organisation sprider smittan så att den blir till en farsot. Obesticklighet måste stödjas av en hög moral, men detta är långt ifrån tillräckligt. Det behövs en minutiös kontroll av alla transaktioner, beslut och utlåtanden. Ansvarsförhållandena och arbetsfördelningen är fastslagna till punkt och pricka, procedurer är föreskrivna i minsta detalj, allting måste dokumenteras och arkiveras.

> Food and Drug Administration (FDA) är den instans, som i USA svarar för livs- och läkemedelssäkerheten. Tjänstemannautlåtanden kan betyda inte miljoner utan miljarder dollar i vinst eller förlust. Därför är kontrollen ytterst noggrann. Vartenda telefonsamtal från intresserade parter måste omedelbart diarieföras. Åtminstone när jag besökte FDA i Washington, var alltid två tjänstemän närvarande, enskilda samtal kom inte på fråga. Det tog drygt tio år för oss att få ett slutligt godkännande för xylitol som en livsmedelsingrediens; i dag används det som ett välsmakande och tandvänligt sötningsmedel i stället för vanligt socker.[3]
>
> För en byråkrati är den naturliga reaktionen att skjuta upp besluten, be om tilläggsutredningar, hänge sig åt pedanteri; det kan aldrig vara tjänstefel. FDA höll också på 1970-talet på att köra fast i sina riskminimerande interna procedurer; allmänheten skyddades effektivt för nya påfund. Det var först Reaganadministrationen som införde en mera företagsvänlig atmosfär. Men turbulensen fortsätter. Do or don’t be damned.
>
> Försvarsministeriet (Pentagon) är ett annat maktcentrum i Washington DC där korruptionen ligger på lur. Skillnaden är att man måste få någonting gjort, helst rätt och snabbt. En ledande tjänsteman på inköpssidan ställdes nyligen inför domstol. Hon hade favoriserat en jättebeställning från Boeing Corporation mot att i ett senare skede bli anställd som en direktör i företaget. Också i privata företag är inköpsfunktionen en akilleshäl. En kickback på en halv procent av köpesumman till ett privatkonto i Schweiz är oerhört svår att upptäcka.

Stora företag har liknande svårigheter med sin byråkrati. Staberna sväller, centraliseringen är som en naturkraft, makt utan ansvar är en oemotståndlig lockelse. Det går alltid att motivera centrala organ med koordinationsvinster medan nackdelarna i form av minskad flexibilitet, oklar ansvarsfördelning, eskalerande rapportering och motivationsförluster är svåra att kvantifiera. När överorganiseringen småningom har lett till en organisatorisk skleros genomförs en grundlig decentralisering, om företaget inte har hunnit gå omkull. Bevisbördan borde alltid ligga på den som förespråkar en centralisering

General Electric (GE) hade under många år det högsta marknadsvärdet på börsen (Exxon har nyligen gått förbi) och är det enda verkligt uthålliga konglomeratföretaget i USA med över 300 000 anställda. När Jack Welch tillträdde som VD år 1981 hade byråkratin svällt över sina bräddar. Han skar ned den och förlade staberna närmare den operativa verkligheten samtidigt som han radikalt plattade till organisationen. Men han införde också en frän personalpolitik. Varje enhet måste årligen utvärdera sina ledarresurser. Tjugo procent avskiljdes för vidareutbildning och en karriär i företaget. Den svagaste tio procenten måste omedelbart avskedas. Därigenom avvärjdes den byråkratiska tendensen att solidariskt släpa på undermåliga medarbetare och samtidigt säkerställdes en tillräcklig omsättning av management. Tryggheten sattes på undantag.[4]

Den offentliga administrationen kan upprätthålla en hög professionell standard och en god moral men den kan inte göras effektiv á la Jack Welch. Konsekvensen är att den centrala byråkratin bör vara liten, kompetent och välbetald och att den operativa verksamheten bör avskiljas till särskilda enheter och om möjligt privatiseras.

Det möjligas gränser ligger längre bort än man kunde tro. I Amerika är en stor del av fängelserna privatiserade, och en schweizisk firma har specialiserat sig på att utbilda tullare och vid behov fungera som verkställande instans.[*] Ett privatiserat tullverk låter sig inte korrumperas; då hotas inte bara det aktuella uppdraget utan hela affärsidén går i stöpet.

På samma gång skapas en god förvaltningsordning genom att de övervakande och verkställande funktionerna skiljs åt. Detta möjliggör i sin tur konkurrensutsättning med åtföljande marknadsdisciplin vilket på sikt är nödvändigt för att hålla en operativ organisation i trim. Men upphandlingen av tjänster kräver nya färdigheter på myndighetsnivå. En nyetablerad, komplex marknad kan inte lämnas vind för våg.

Privatiseringen av elkraftmarknaden i Kalifornien år 1998 blev ett fiasko. Både producenter och konsumenter trodde sig ha skyddat sina intressen men systemet bröt samman då varken tillgång eller efterfrågan följde prognoserna och bristen på elektricitet blev akut. Det fanns inga incitament för nyinvesteringar emedan privatkonsumenternas prissättning var strikt reglerad. Det fanns inte heller någon mekanism för

---

* Bolaget jag avser heter SGS SA (Societé General Surveillance) och har närmare 50 000 anställda.

> att justera regelverket, när det gått i olag. Det kaliforniska regelverket var ett hopkok av trångsynta särintressen, som bara fungerade i en given situation.[5]

En strukturell decentralisering har ingenting att göra med beslut beträffande finansiering, resursfördelning, socialpolitik etc. som entydigt tillhör den politiska sfären. Men den allt friare ekonomiska kapplöpningen mellan nationerna innebär, att också statliga myndigheter börjar känna av ett konkurrenstryck. Då kapital och arbetskraft kan röra sig obehindrat, måste både politiker och tjänstemän tänka om beträffande beskattningen, inkomstöverföringar och i synnerhet förvaltningens effektivitet. Det samma gäller den kommunala nivån, som är ansvarig för utbildning, sjukvård och annan lokal infrastruktur. Medborgarna är inte längre undersåtar, utan håller på att omvandlas till kunder med anspråk på den bästa möjliga service för sina skattepengar.

Enskilda individer känner sig ofta utlämnade åt dumdryga överhetspersoner och är chanslösa då de vill hävda sina legitima intressen. För att rätta till maktbalansen, har man i de flesta demokratier upprättat speciella instanser för att beivra myndighetsmissbruk (se kap. 8.2). Betydligt viktigare är dock administrationens transparens. Under öppen insyn berövas ett byråkratiskt godtycke sitt livsrum. I en demokrati är ett avslöjat oskick ett förgånget oskick. En minutiös förhandsgranskning av dem som söker en statstjänst kan också bidra till att förebygga missbruk och upprätthålla en hög standard bland statens tjänare.

> För att säkerställa de högsta tjänstemännens oförvitlighet, kammas i Förenta Staterna kandidaternas förflutna igenom av FBI (Federal Bureau of Investigation), och de grillas skoningslöst i senaten. Jag var närvarande, då USA:s ambassadör i Finland avsade sig en ganska anspråkslös avskedsgåva från vårt näringsliv. Han kandiderade för en hög post i administrationen och kunde inte riskera att bli misstänkt för obehörig påverkan.

Statstjänstemän har, liksom alla andra sin egen agenda, som tyvärr tenderar att blåsa upp byråkratin. Hela organisationen stöder helhjärtat sådana målsättningar, medan varje försök att minska kostnaderna eller höja effektiviteten möter ett starkt motstånd. I varje fall är en högtstående tjänstemannakår en vital tillgång som ganska långt kan kompensera för mediokra eller till och med odugliga politiker. Men om förvaltningen är korrumperad behövs det en politisk Herkules för att röja upp i augiasstallet.

Korruption är som cancer. Väl etablerad sprider den sig tyst och stilla, skickar ut metastaser och blir till slut nästan omöjlig att utrota. När alla är med blir den extra inkomsten en förvärvad rättighet, som kan njutas med gott samvete. Också och framförallt i en demokrati bör tjänstemannakåren vara en utvald, oförvitlig elit.

6.3 Beskattning och omfördelning

Ingenting är säkert utom döden och skatterna heter det, fastän den anarkistiska utopin förnekar skatternas oundviklighet. Små, självförsörjande samhällen kan faktiskt klara sig utan beskattning. Byggen, vägarbeten, och andra större företag

genomförs med gemensamma krafter på talko; släktingar och grannar bildar ett socialt skyddsnät; fattigvården sköts med frivilliga insatser. Hela samfundet är som en enda stor familj. Sådana gemenskaper kan i längden klara sig bara som isolerade enklaver i en större, välvilligt inställd statsbildning.

> Hutteriterna i Syddakota är efterföljare till Jakob Hutter, en anabaptistisk predikant, som dog martyrdöden i Innsbruck år 1536. De lever fortfarande i kommunistisk solidaritet och är ett exempel på religiösa dissidenters överlevnadsförmåga.

En lokal självbeskattning är sällan ett problem. Skattebetalarna kan nöjaktigt kontrollera utfallet av sina insatser och förvissa sig om, att de deltar i ett plussummespel. Men skatter som skall avläggas till avlägsna, anonyma myndigheter upplevs ofta som betungande. Vi har redan konstaterat, att varje statsmakt tenderar att maximera sitt skatteuttag, oberoende av statsform. Demokratierna har utvecklat denna konst till fulländning. Det finns en outsinlig reserv av goda ändamål som väntar på finansiering. De kan uppdelas i lönande men långsiktiga investeringar och inkomstöverföringar.

Produktiva investeringar sköts i regel av den privata sektorn, men brist på kapital och risktagningsförmåga kan leda till att storinvesteringar t.ex. i infrastruktur måste omhändertas av staten. Dessa kan utan vidare finansieras med lånemedel, om räntor, amorteringar och andra kostnader betalas av förmånstagarna som avgifter av typen vägtullar eller drivmedelsskatt. Grundutbildning, vetenskap och konst faller i en annan kategori. Deras lönsamhet som investeringar är svår eller omöjlig att kalkylera; det är snarare fråga om trosvissa insatser.

> Demokratiernas skattefinansierade satsningar på det mänskliga kapitalet har återbetalat investeringarna många gånger om och dessutom avkastat oöverskådligt värdefulla immateriella nyttigheter. Beredskapen att budgetera för utbildning och forskning är inte självklar, med tanke på partipolitikens korta perspektiv. Här förenas folkets bildningstörst med elitens faustiska sanningssökande i en märklig syntes.

Den yttre och inre säkerheten är alltid lika oundgängliga utgiftsposter, som tryggar det samhälleliga plussummespelet. Summa summarum är minimibehovet av skattefinansiering på nationell nivå ändå ganska begränsat, kring tio procent av bruttonationalprodukten (BNP), förutom under krig eller andra allvarliga kriser. Ytterligare tio procent torde behövas på lokal nivå för grundutbildning med mera. Men då har vi ännu inte beaktat den politiskt motiverade omfördelningen av nationalinkomsten, som har karaktären av ett nollsummespel. Eller snarare ett minussummespel på grund av de betydande administrativa avbränningarna.

Inkomstöverföringarna har varit den demokratiska politikens centrala slagfält; i princip handlar det om graden av solidaritet mellan medborgarna.[6] De snabba teknisk-ekonomiska framstegen har möjliggjort ett ständigt växande skatteuttag, vilket bara ökat politikernas aptit på att göra av med pengar. Konkurrensen med Sovjetunionen mjukade säkert också upp motståndet bland de skattebetalande skikten, som inte trivdes med tanken på ett upproriskt proletariat. Resultatet var en smygsocialisering av samhället som avancerade i alla demokratier, med Sverige

som främsta exponent. Statsstödsmentaliteten sträcker sig i dag över ekonomins samtliga sektorer:

– Jordbrukssubventionerna är den överlägset största posten i EU-budgeten; nästan alla demokratier stöder på olika sätt sitt eget lantbruk.
– Den industriella verksamheten får omfattande regional- och investeringsstöd. Dessutom stöttas produktutvecklingen både direkt och indirekt.
– Underutvecklade regioner får skattelättnader, ”oförtjänt” infrastruktur och drar fördel av politiska utlokaliseringar.
– Den högre utbildningen är gratis eller starkt subventionerad.
– Hälsovården är överallt starkt subventionerad och är i många demokratier den största offentliga utgiftsposten.
– Pensionerna är till stor del statsfinansierade, vilket håller på att bli en svår huvudvärk i hela västvärlden.
– De arbetslösa får i många länder generösa stöd, som tenderar att bli permanenta.
– Till slut har vi socialstödet, den ursprungliga fattighjälpen, som är en ganska liten post, kanske 1–2 procent av BNP.
– Till allra sist har vi u-hjälpen, som har karaktären av ett internationellt fattigunderstöd.

Direkta ingrepp i marknadsprocessen borde alltid mötas med skepticism, vare sig motiven är eller uppges vara en strävan efter rättvisa, jämlikhet, mänsklig omsorg eller ekonomisk tillväxt. Motsvarande utgiftsposter har vanligen sina vältaliga förespråkare, som utgår från att människor, företag eller regioner inte kan eller vill ta ansvar för sin egen framtid. Nödhjälp och stöd under en övergångsperiod är oftast välmotiverad, men när budgeten översvämmas av subjektiva rättigheter utan tidsbegränsning är det tid att tänka om.

I ett välfärdssamhälle har staten i princip tagit över ansvaret, inte bara för nödhjälpen och för samhällets olycksbarn, utan också för vanliga, skötsamma medborgare; skyddsnätet har placerats högt upp, fallhöjden är ganska så låg. Förutom finansministeriet, har varje ministerium, från ministern till den lägsta tjänstemannen ett intresse att öka sin budget och hitta nya sätt att vara väljarna till lags.

Public Choice skolan betonar vikten av att vi ser både politiker och offentligt anställda som distinkta grupper med sina egna intressen.[7] Varje anslagsäskande är en partsinlaga, som säljs i en fin förpackning med påskriften det allmänna bästa. En godtrogen väljarkår svalde länge detta budskap, men år 1978 inleddes demokratiernas skatterevolution i Kalifornien. Proposition 13 godkändes genom en folkomröstning som satte ett tak på den kommunala fastighetsskatten. Den oavsedda effekten blev en centralisering av skolväsendets finansiering. Beskattningen i Kalifornien har sedan dess befunnit sig i permanent turbulens.

Alla inkomstöverföringar borde särskiljas i budgeten under en egen huvudrubrik. Situationen kompliceras av att de ofta finansieras med särbeskattning och/eller lokala skattemedel. Stats- och kommunalbudgeterna borde i alla händelser göras så transparenta som möjligt för att främja en upplyst politisk diskussion bland medborgarna. I dag är dessa dokument nästan ogenomträngliga, utom för experter,

vilket passar både politiker, tjänstemän och diverse påtryckningsgrupper. För att undvika välfärdsförluster borde beskattningen vara neutral när det gäller allokering av resurser. Denna målsättning tycks vara svår att uppnå. Till exempel vid beskattningen av kapitalinkomster förekommer en klar diskriminering.

Alla inkomster från kapital borde i konsekvensens namn beskattas enligt samma skattesats, bortsett från eventuella grundavdrag för små inkomster. Dubbelbeskattningen av vinster i aktiebolag är dock nästintill en internationell praxis. Skattemyndighetens logik är alltid densamma: aktiebolag är exceptionellt effektiva i sin affärsverksamhet, alltså kan och bör de beskattas hårdare.

Skatt på konsumtion i form av omsättningsskatt blir allt populärare och främjar sparandet, vilket förblir ett gott ändamål. I sin europeiska version som mervärdesskatt slår den neutralt på hela värdekedjan. Genom att gradera skatteskalan kan man inkludera politiska målsättningar. I allmänhet subventioneras nödvändighetsartiklar medan lyx och laster, tobak och alkohol beskattas hårdare. Prostitution och narkotikahandel har dock tillsvidare, med smärre undantag, undgått skattmasens famntag.

Skatter på lyxartiklar har gamla anor. Saltet var länge ett viktigt beskattningsobjekt medan kaffet kom in i bilden på 1700-talet. I dag uppbärs i många afrikanska länder en lyxskatt på samtal med mobiltelefoner. Privatbilismen betraktas i Europa fortfarande som en lyx, åtminstone ur skattesynpunkt, även om skatten på drivmedel skall täcka vägkostnaderna och också kan motiveras av omgivningsskäl och som hushållning med knappa resurser.

Den långsiktiga tillgången på olja är, eller borde vara ett stort bekymmer i synnerhet för USA. Problemet har väckt mycken vånda, men man skyggar konsekvent för att höja bensinskatten. Denna naturliga, marknadsmässiga lösning skulle samtidigt ge statsfinanserna en välbehövlig injektion, men anses innebära ett politiskt självmord för förslagsställarna. I stället har man i Amerika infört en klumpig speciallagstiftning för att hålla genomsnittskonsumtionen per körd kilometer i styr. Amerikanerna kommer ännu att konfronteras med vart enda ett av de problem, som de nu beslutsamt skjuter framför sig.

Adelns och kyrkans skattefrihet var i tiden kanske den starkaste drivfjädern bakom den franska revolutionen. Nu har vi ett skattefrälse i andra ändan av inkomstskalan. Beskattningens progressivitet har länge varit ett mantra, men nu börjar den ifrågasättas. Diskussionen inleddes år 1985 av Robert Hall och Alvin Rabushka med boken *The Flat Tax*, som inspirerades av Förenta Staternas monstruösa skattelagstiftning. Ryssland, Ukraina, Estland, Lettland och Slovakien tillämpar redan en plattskatt på inkomster, och den är under diskussion i EU:s kärnländer. Island har nyligen gott in för plattskatt och landets skattesystem verkar också annars att vara förebildligt.[8] Å andra sidan argumenterar man på olika håll för en negativ inkomstskatt. Det skulle häva kravet att medborgarna i princip bör stå på egna ben och skulle stadfästa rätten att leva på statens, dvs. på andras bekostnad.

> Wantoksystemet i Papua Nya Guinea exemplifierar stamsamhällets strömlinjeformade socialhjälp och dess tillkortakommande i en påtvingad nationalstat. Wantok är pidginengelska för *one talk* dvs. samma språk. En wantok är en stamfrände, som den bättre ställda är förpliktad att hjälpa vid behov "after one talk" – en komplementär tolkning av wantok. En tjänsteman är inte bara skyldig att preferera sina wantoks; han förväntas också stjäla eller försnilla för att fylla deras behov. En löntagare antastas på avlöningsdagen av arbetsskygga wantoks, som pockar på sin andel.[9]

Till slut förtjänar några av public choice skolans riktlinjer att rekapituleras:
– Bestående inkomstöverföringar är alltid misstänkliga.
– Decentralisera beskattning, ansvar och beslutfattande så långt som möjligt.
– Konkurrensutsätt verksamheter så långt det går.
– Lita mera på marknadsmekanismen än på politisk intervention.
I största korthet: Hushålla med kärlek – *economize on love*.

6.4 Utomparlamentarisk maktutövning

Till den demokratiska traditionen hör att lyssna till och försöka beakta alla framkastade synpunkter. Redan den parlamentariska processen innebär noggranna utredningar, först i ministerierna och sedan i riksdagens utskott. Både experter och representanter för olika intressegrupper får på så sätt komma till tals. Men i alla demokratier accepteras också utomparlamentariska påtryckningar i form av offentliga demonstrationer eller delegationer som presenterar sina oförblommerade åsikter inför ansvariga politiker.

En effektivt framförd meningsyttring håller sig inom ramen för demokratisk argumentering, men våldsamheter innebär ett brott mot spelreglerna. Gatans parlament romantiseras ofta som ett uttryck för folkviljan – demokrati i direkt aktion. I etablerade demokratier är det snarare en högljudd och hänsynslös minoritet som försöker tyrannisera den laglydiga majoriteten. Om ordningsmakten ingriper, stämplas poliserna som våldsverkare och som betalda lakejer för de makthavande.

> Våldsamma demonstrationer upplevs ofta som ett billigt folknöje. I massan frigörs man från ett individuellt ansvar och upplever en berusande samhörighet med de likakännande. Dessutom har man självfallet rätten på sin sida, det goda samvetet blir en gottköpsvara. Dagens massdemonstrationer, exempelvis mot globaliseringen, är relativt oskyldiga happenings kring en kärna av kringvandrande yrkesdemonstranter och bråkmakare. Men de väcker obehagliga associationer till 1920- och 1930-talen, när svart-, brun- och rödskjortor drabbade samman med polisen i Europas städer.*
> I motsats till sina moderna efterföljare visste de precis vad de ville – att bli kvitt demokratin.

Aktivister hänvisar gärna till att viktiga demokratiska reformer tillkommit enbart med hjälp av utomparlamentariska påtryckningar, såsom hätsk agitation, strejker

* Svarta skjortor bars av italienska fascister, bruna av nazister och röda av kommunister

och gatuvåld. Detta är en missuppfattning. Strejker kan tillfälligt höja förtjänstnivån för begränsade grupper, men levnadsstandarden avgörs på sikt av utfallet i det nationella, ekonomiska plussummespelet. På motsvarande sätt kan kravaller sätta fart på lagstiftarna, men de förgiftar den politiska atmosfären, försvagar demokratins legitimitet och provocerar motståndarna till liknande grepp.

Då kompromissens konst ersätts av ömsesidiga diktat är man på väg mot ett katastrofalt politiskt minussummespel. En lång rad demokratier har gått i kvav i korssjön av hänsynslöst drivna gruppintressen. Efter andra världskriget har i synnerhet Sydamerika varit utsatt för politisk turbulens av denna typ när revolutioner och militärkupper avlöste varandra.

> Chile kunde yvas över sina demokratiska traditioner ända fram till år 1973, då den sittande presidenten Salvador Allende (1908–73) avsattes genom en militärkupp och begick självmord. Förspelet är sedelärande. Oaktat Förenta Staternas manipulationer, fick Allende i 1970 års presidentval 36,3 % av rösterna mot den konservativa kandidatens 35,7 % (en moderat fick de resterande 27 %). Trots starka dubier följde kongressen tidigare prejudikat att utnämna den som fått mest röster till president. Den tvingade dock Allende att acceptera en försäkran att inte underminera författningen.
>
> Allende gick ändå omedelbart till verket för att införa socialism. I sitt första tal till kongressen, sex månader efter makttillträdet, presenterade han ett radikalt program och lät förstå, att han ämnade gå vidare med eller utan parlamentets godkännande. Då lagstiftarna satte sig på tvären regerade Allende med dekret. År 1973 hade läget utvecklats till ett ekonomiskt och politiskt kaos. Kongressen beslöt att be armén återställa den lagliga ordningen varvid försvarsmaktens kommendör avgick och Allende utnämnde Augusto Pinochet till befälhavare för armén. Två veckar senare genomförde Pinochet sin kupp med stöd av flyget och flottan.[10]
>
> Allende hade tänjt sitt svaga mandat till en maktutövning som stred mot både konstitutionens anda och dess bokstav. I stället för att med alla medel införa socialism, som varken kongressen eller folkmajoriteten ville ha, kunde han ha nöjt sig med ett anspråkslösare program. Och då hela samhället höll på att braka samman, borde han ha haft förstånd att avgå. Men Allende var ingen demokrat och det var inte heller Pinochet som drakoniskt återställde och upprätthöll ordningen till priset av tusentals människoliv. Chile kunde år 1990 återvända till en stabil demokratisk regim och ett relativt välstånd. Politiker både till vänster och till höger hade tagit till sig av den dyrköpta erfarenheten.

Fredliga massdemonstrationer och strejker har ibland påverkat autoritära regimer i demokratisk riktning. En generalstrejk tvingade år 1905 den ryska tsaren att konstituera en folkrepresentation, men eftergifterna återtogs inom kort. Nejlikerevolutionen i Portugal svepte däremot år 1974 bort den vacklande enpartiregimen för gott. Uthålliga demonstrationer i Kiev i protest mot ett utbrett valfusk kunde hösten 2004 vända Ukrainas utveckling i demokratisk riktning och Georgien har gått genom en liknande process. Men väletablerade demokratier är inte betjänta av bullersamma massmanifestationer, lika litet som av upplopp eller uppror. Det finns alltid regelrätta sätt att göra sin röst hörd.

Suffragetterna i Storbritannien var ökända för sina våldsamma demonstrationer. Rösträtt för kvinnor godkändes slutligen av parlamentet år 1923, men det är svårt att säga om handgripligheterna påskyndade reformen. När allt kommer omkring, hade kvinnorna mycket tidigare fått rösträtt i t.ex. Nya Zeeland och Finland under fredliga former. Å andra sidan dröjde Schweiz med sin rösträttsreform till år 1971, men kan knappast beskyllas för bristande demokrati.

Starka särintressen kan göra sig gällande genom lobbning. Politiker och tjänstemän i nyckelställning utsätts för intensiva påtryckningar av företagschefer, fackföreningsledare och en mångfald organisationer. Parlamentsledamöter och deras assistenter är också utsatta för en ständig uppvaktning. Det är utomordentligt svårt att dra gränsen mellan värdefullt informationsutbyte och osakligt mygel.

Amerikanerna är som alltid först på plan i att försöka komma till rätta med demokratins avarter.[11] Lobbare i Washington måste registrera sig, det må gälla enskilda personer, företag eller specialiserade lobbningsfirmor. Två gånger årligen måste de avge en rapport som skall innehålla uppgifter om uppdragsvidare, lobbningsobjekt och utgifter. Lobbningen kan inte begränsas, eftersom författningens första tillägg garanterar yttrandefrihet och medborgarnas rätt att göra hemställan till myndigheterna. Men genom att göra lobbningen publik, hoppas man kunna stävja dess oskick. Efter Abramoffskandalen kommer reglerna säkert att skärpas, förhoppningsvis med avsedd effekt.

Min enda erfarenhet av lobbning i Förenta Staternas kongress är positiv. Vi hade introducerat kristallint fruktsocker på den amerikanska marknaden, och eftersträvade en lagstiftning som skulle ge vår produkt en jämbördig ställning med vanligt socker. Vår advokatbyrå vidtalade en medlem av representanthuset, varefter en lagändring på tio rader seglade igenom huset och senaten för att efter några månader undertecknas av president Jimmy Carter.

Lobbningens flodvåg är ständigt stigande, emedan statsmakten i de flesta demokratier inte nöjt sig med att definiera spelets regler, utan gärna blandar sig i marknadsekonomins mekanismer. Ideologiskt motiverade påtryckningsgrupper pläderar högljutt för sina trångsynta uppfattningar, för att inte tala om petitioner från ett otal allmännyttiga organisationer som söker offentligt stöd för sin verksamhet. Ljudnivån i maktens korridorer kan nå en besvärande höjd.

Den indirekta lobbningen via medier och den allmänna opinionen har blivit rena rutinen. En stor del av mediematerialet kan hänföras till olika intressegruppers manipulationer. Det är inte alltid lätt att skilja en legitim åsiktsbildning från det politiska fifflet, men för det tränade ögat skiner den egna fördelen igenom slöjan av fingerat allmänt intresse. Vi skall återkomma till mediernas roll i kapitel 9.

Utomparlamentariska påtryckningar kan också fungera i närsamhället. Husockupationer har använts på många håll för att sätta press på lokala myndigheter. Studenter har i alla tider högljutt framfört sin oförytterliga mening om både professorer, läroplaner, inkvartering och bespisning. Studentoroligheterna år 1968 var dock exceptionella genom att de fick ett internationellt genomslag. Studenterna var missnöjda, inte bara med universiteten och utbildningen, utan med hela samhället och världens gång i största allmänhet.

Hippierörelsen markerade redan en ungdomsrevolt som tog sig politiskt uttryck 1964–66 i Berkeley, University of California. Men det var Columbia University i New York, som i april 1968 blev skådeplatsen för de första studentkravallerna. Protesten var influerad av Vietnamkriget, men radikaliserades snabbt och krympte samtidigt till en kärna av amatörmässiga terrorister, som kallade sig Weather Underground.[12]

I Frankrike fick studentrevolten allvarligare konsekvenser. Sammanstötningarna med polisen i maj 1968 ledde till en utbredd strejkrörelse, som lamslog landet och ledde till en politisk kris. Nationalförsamlingen upplöstes av president Charles de Gaulle (1890–1970), som fick starkt stöd i valet. Oroligheterna ebbade ut, undervisningen förnyades (inte nödvändigtvis till det bättre) men det mesta återgick till det gamla. Likväl avgick de Gaulle följande år, efter att med knapp marginal ha förlorat en folkomröstning han själv utlyst.

Fastän studentrevolten av år 1968 betecknar ett generationsskifte, finns det ingen anledning att romantisera den privilegierade ungdomens sturska självhävdelse. Det kraftigt expanderande högskolesystemet knakade i fogarna under trycket av efterkrigstidens stora årskullar. Unga män har ett inbyggt behov att hävda sig, vilket ibland antar epidemiska former. Den gemensamma nämnaren för år 1968 innehöll emellertid ett ännu primitivare element, nämligen sexualdriften. Då administrationen avstod från att försöka upprätthålla en konservativ könsmoral på campus avtog entusiasmen.

Mark Rudd, ledaren för Columbiakravallerna, gick under jorden och blev småningom matematiklärare i en skola i New Mexico. Han säger med hänvisning till en tidigare intervju att ”det var svårt för mig att tala om mitt moraliska dilemma – vilket faktiskt är en eufemism för skamsenhet”.[13] Daniel Cohn-Bendit, som var talesman för de upproriska Parisstudenterna, blev utvisad från Frankrike men valdes år 1994 in som tysk representant för de gröna i Europaparlamentet. Han upprepade bravaden år 1999 som ledande representant för Frankrikes miljöparti. Cohn-Bendit leder i dag den gröna parlamentsgruppen.

De två förgrundsgestalternas levnadslopp kan duga som ett kortfattat facit för studentrevolten. Efter allt buller och bång integrerades de flesta revoltörerna i det demokratiska samhälle de så våldsamt kritiserade. De gjorde en markering, men det är svårt att säga hurudan; de hade också en inverkan, men det är svårt att säga hur stor. I en demokrati går rättframma utspel inte spårlöst förbi, och utfallet är ofta bättre än det avsedda. Men man skall inte glömma, att året 1968 också beredde grunden för de röda brigadernas och den röda arméfraktionens mordiska attacker.

6.5 Folkets fögderi

Det suveräna folket har makten och ansvaret i en demokrati. Vi må skälla hur mycket som helst på odugliga politiker, men partierna måste i hård konkurrens sälja in sitt budskap på väljarmarknaden. Produkten anpassas alltid till konsumenternas preferenser. Om lögn och förtal, demagogi och populism går hem så brister

det i kundernas kvalitetsmedvetenhet. Folket kan bara skylla sig själv, när till exempel statsutgifterna löper amok.[14]

Den politiska apatin anses, med ett visst berättigande, vara ett stort problem för moderna demokratier. När fred och välstånd råder kan de politiska passionerna väckas närmast av spektakulära brott, olyckshändelser eller skandaler. Då är det fritt fram för populistiska agitatorer att kräva lagstiftning i snabb takt. Lyckligtvis förhindras överilade åtgärder oftast av den frustrerande långsamheten i det demokratiska beslutfattandet.

Men när den allmänna opinionen för fram ett värdigt mål blir den en mäktig faktor som inte kan ignoreras; den politiska apatin försvinner då i ett huj. Den allmänna opinionen tänder inte på sakargument eller strategiska överväganden, men den reagerar desto starkare på dramatiska incidenter, stort som smått.

När Slobodan Milosevic inledde sin Storserbienkampanj under 1990-talet med krig och etniska förföljelser, var den internationella reaktionen både senfärdig och vankelmodig. Förenta Nationernas insats i Bosnien blev en skandal, då en holländsk FN-styrka i juli 1995 hjälplöst bevittnade slaktandet av tusentals bosnier i Srebrenica. Massakern föranledde en begränsad NATO-insats och Daytonavtalet satte punkt för stridigheterna i slutet av 1995. Milosevic måste dra sig tillbaka till Serbien men sammanstötningarna med militanta albaner i Kosovo urartade till en systematisk förföljelse och etnisk utrensning.

Europeiska Unionen saknade både vilja och styrka att ingripa, medan USA ansåg Balkan vara ett lokalt europeiskt råttbo, utan strategisk betydelse. Först när bilderna av tiotusentals människor på flykt år 1999 nådde televisionstittarna, började den allmänna opinionen i USA kräva beslutsamma åtgärder. President Clinton ansåg sig tvungen att göra någonting, men ville inte riskera amerikanska markinsatser. Resultatet blev en amerikansk ledd NATO-operation utan FN-sanktion, som genom bombangrepp i Kosovo och senare mot Belgrad tvingade fram Milosevics kapitulation.

Vi behöver dock ett annat slags medborgaransvar för att hålla demokratin i skick. Väljarna kan i praktiken följa upp bara ett litet antal centrala frågor och en relativt enkelspårig lagstiftning. Invecklade lagar och förordningar återspeglar ofta luddiga kompromisser eller ett spel bakom kulisserna. Allt detta är ägnat att passivera väljarna och ger ökat utrymme åt skumma bakgrundskrafter.

Mancur Olson visar i *The Rise and Decline of Nations (*1969) hur regeringssvikt (government failure) uppstår när små, sammansvetsade intressegrupper får ett oproportionerligt inflytande inte minst på skattelagstiftningen. Regelverket ger i många länder upphov till en hel vetenskap, som siktar på effektiv skatteplanering. I USA räknar man med ett årligt välfärdsbortfall på hundratals miljarder dollar i jämförelse med en rätlinjig plattskatt med grundavdrag.

Specialkonstruerade kryphål för de superrika passerar allt som oftast under offentlighetens radar utan att väcka diskussion. Exempelvis i det jämlikhetsfixerade Sverige underlättas de verkligt välbeställdas skatteplanering på ett avgörande sätt av skräddarsydda specialbestämmelser. Inom EU har kommissionen i åratal kämpat för att eliminera ett skandalöst skattefrälse, som utnyttjar skatteparadis i Luxemburg,

> Liechtenstein, Monaco, Isle of Man, Gibraltar och på kanalöarna. Man har kommit en liten bit på vägen, men inte fått något som helst stöd av den allmänna opinionen i EU-länderna.

En uppblåst offentlig sektor är tjuvarnas paradis. Läget förvärras av politikernas behov att strö omkring sig favörer. Med omfattande skattefinansierade förmåner kan hela väljarsegment mutas genom att inteckna framtida skatteintäkter. Det finns bara ett medel för att råda bot på politikens överdrivna komplexitet och försumpning. Vi måste rensa den offentliga administrationen från otillbörliga aktiviteter, och överlåta åt marknaden vad marknaden tillhör. Då har folket och dess valda representanter tid att koncentrera sig på att bedriva väsentlig politik.

> Marknaden är en överlägsen metod för att fördela ekonomiska vinster och förluster. För det första skapar varje transaktion ett värde; i sin helhet är marknadsekonomin ett effektivt (men inte nödvändigtvis optimalt) plussummespel. För det andra måste förlorarna finna sig i motgången; att gråta över spilld mjölk bringar ingen förtjänst. En politisk fördelning skapar däremot sällan något mervärde. Den svarar mot ett nollsummespel, där förlorarna inte låter sig nöjas, utan ihärdigt fortsätter sitt jämrande och yrkar på revision. Vinnarna är sällan de mest förtjänta, utan de fräckaste med de bästa kontakterna.

En nedbantning av statsbudgeten är lika svår som en personlig viktreducering. Med heroiska ansträngningar kan man nå temporära resultat, men budgetanslagen tenderar att komma tillbaka genast när självkontrollen sviktar. I botten ligger människornas inbyggda drift att försvara uppnådda förmåner, som i den politiska diskussionen ofta får grundlagskaraktär.

En demokrati vill inte topprida ens små minoriteter, politikerna vill vara alla till lags. Detta kan leda till Navajo-demokrati, palavern fortgår tills alla är nöjda. I varje fall måste var och en få sin röst hörd, en process som inte så sällan sluter med en räcka överklaganden och orimliga fördröjningar. Individens rättsskydd är grunden för demokratin men det kan också missbrukas och leda till minoritetstyranni. Till god ton borde höra att acceptera ett nederlag, när det är oundvikligt, och inte förnöta samhällets resurser på meningslöst rättshaveri.

> Detsamma krävs i det politiska spelet. Allt som oftast gäller det att vara en god förlorare, vika åt sidan och avstå från maktens prerogativ. I en demokrati är inte allting förlorat om man går i opposition, lika litet som allting är vunnet när man vinner ett val. Auktoritära härskare kan inte avgå eller pensionera sig. De måste räkna med att bli bemötta på samma sätt som de tidigare behandlade sina antagonister.

Redan de Tocqueville lade märke till hur spontant människornas åsikter ansluter sig till en uppfattning, som uppfattas vara majoritetens vilja. Denna bandwagoneffekt beror inte enbart på politisk opportunism, utan är en urgammal demokratisk reflex på gott och ont. Det är emotionellt tillfredställande att ansluta sig till en vitt utbredd opinion, där man riskfritt kan inta självrättfärdiga ståndpunkter. Resul-

tatet är meningskonformitet, också kallad för politisk korrekthet, ett moraliskt betänkligt fenomen som vi skall återkomma till (kap.9.4).

Folkets sinne för rent spel prövas i många andra sammanhang. Lika möjligheter för alla medborgare är en allmänt accepterad princip, men leder i praktiken till oväntat och oacceptabelt stora skillnader i utfallet. Räcker det att alla startar på samma linje eller bör samhället se till att alla kommer samtidigt i mål? Politisk frihet leder med naturnödvändighet till ekonomisk ojämlikhet, medan en påtvingad ekonomisk jämlikhet lika obevekligt eliminerar friheten. En ojämn inkomstfördelning är därför ofrånkomlig men är och förblir en källa till politiska konflikter. I varje fall kommer en positiv diskriminering i en eller annan skepnad att ingå i varje demokratiskt samhälle.

Den politiska processen må i ett snävt perspektiv ge intryck av ett nollsummespel, men dess uppgift är, eller borde åtminstone vara att säkra och främja förutsättningarna för medborgarnas fruktbara samspel och personliga självförverkligande. Politiska institutioner och politiska beslut bildar den oumbärliga ramen för samhällets mångfasetterade plussummespel. I bästa fall uppstår ett maximalt spelrum för människans kreativitet medan en missriktad politik undertrycker företagsamheten och begränsar medborgarnas initiativförmåga.

Det är i sista hand det suveräna folket som är ansvarigt för sitt fögderi och det är fritt fram för väljarna att göra sina misstag. Men om inlärningen uteblir, blir det bakläxa. Det politiska spelet kan upprätthålla sin plussummekaraktär bara om rösternas majoritet faller på redbara kandidater. Därför har varje folk eller åtminstone varje demokrati den politik och den ekonomi det förtjänar.

Kapitel 7
Det ekonomiska plussummespelet

En god nationell hushållning bygger på en tillräcklig kapitalbildning och en sund företagsamhet inom förnuftiga institutionella ramar. I bästa fall avspeglar företagens vinst det tillförda samhälleliga mervärdet. Externaliteter, såsom miljön och det mänskliga kapitalet, borde beaktas fullt ut i nationalbokföringen. Fripassagerare får inte accepteras, allra minst när det gäller vår livsviktiga biologiska reproduktion. Handelns globalisering är den bästa u-hjälpen, trots att det alltid finns förlorare, som högljutt protesterar när marknaden raserar deras privilegierade positioner.

7.1 Den nationella ekonomin

Vi har i tidigare kapitel i förbifarten bekantat oss med nationalekonomins grundelement. Här skall jag bara komma med några kritiska anmärkningar beträffande skötseln av den gemensamma kakan, som i allmänhet överskuggas av kampen om kakans fördelning.

Med förbigående av hela bibliotek med nationalekonomisk litteratur, borde samma grundregel gälla för ett land som för en familj eller ett företag – utgifterna får inte i längden överstiga inkomsterna. Men statsmakten har ett antal kort i ärmen med vilka den kan spela falskt. Det klassiska kortet är inflation, varvid statens (och andra debitorers) skuldsättning kan reduceras, och sysselsättningen upprätthålls – åtminstone enligt de keynesianska efterkrigsekonomerna. Vad man fick på 1970-talet var stagflation – recession, arbetslöshet och inflation.

> Då jag år 1967 deltog i en kurs i företagsledning, stod det på programmet en diskussion mellan ordföranden för fackföreningarnas centralförbund och hans motpart på arbetsgivarsidan, båda utmärkta personer. Inflationen kretsade i Finland dåförtiden kring 10–20 % med motsvarande pris- och lönestegringar, som kompenserades genom regelbundna devalveringar av valutan. När frågan blev fri, bad jag om ordet och framlade följande förslag. Höj löner och priser årligen med 100 % och devalvera med 50 %. Alla borde vara nöjda, det är lätt att räkna och man skulle slippa en massa onödigt käbbel. Förslaget togs inte väl upp, men jag blev i alla fall inbjuden att föreläsa på nästa kurs (om innovativ strategi) och fortsatte med det under flera decennier.

Undertryckandet av inflationen kan räknas som en betydande finanspolitisk framgång. Men inflationshydran ligger hela tiden på lur, fastän ekonomerna tidvis har utmålat deflation som det större hotet. Det är ett psykologiskt faktum, att människorna upplever priserna som stigande även om de i genomsnitt är stabila. Man noterar gärna säsongmässiga prisstegringar, i synnerhet på matvaror, medan pris-

sänkningar, specialerbjudanden och rabatter inte fastnar i minnet. Billigare kläder och elektronik registreras överhuvudtaget inte. Inflationen slår också ojämnt. En betydande sänkning av alkoholskatten gläder knappast nykteristen.

Med inflationen under kontroll träder andra finansiella självbedrägerier i förgrunden. Det största problemet är de subjektiva rättigheter, som givmilda parlament har röstat igenom i en atmosfär av beslutsamt önsketänkande. I synnerhet pensioner är bedrägliga instrument. De kostar ingenting när besluten fattas men de blir till en orimlig börda om befolkningsunderlaget sviktar.

De flesta länder har statspensioner enligt principen om löpande utbetalningar (pay as you go). Kring år 2020 börjar pensionskostnaderna i många länder obevekligt växa skattebetalarna över huvudet. Detsamma gäller sjukvårds- och andra socialkostnader. Pensionsåldern måste höjas och förmånerna beskäras. Åtgärder har inletts men risken är stor att det är för lite och för sent. Liknande problem belastar ett antal företag av typen General Motors, med ett strålande förflutet men med trista framtidsperspektiv. Generösa pensionsavtal kan i värsta fall driva både storbolag och anknutna pensionsfonder i konkurs.[1]

Demokratier föredrar i allmänhet att skjuta obehagliga beslut framför sig; väljarna och därmed politikerna prefererar i regel kortsiktiga intressen. Detta avspeglas i statsskulden. Räntorna utgör oftast en betydande post i statsbudgeten; i början av 1990-talet låg siffran i Belgien, Italien och Kanada kring 20 %. En låg räntefot har sedermera reducerat den finansiella belastningen, men skuldsättningen har tilltagit. År 2004 låg Japan i topp med 157 % av den årliga bruttonationalprodukten; Italien och Belgien besatte de andra medaljplatserna. Många demokratier har lättsinnigt intecknat sin framtid.

Walter Wriston (1920–2005), legendarisk chef för Citicorp, lät en gång undslippa sig att ”länder går inte i konkurs”. Han hade rätt men deras centralbanker kan göra bankrutt och hans egen bank förlorade mycket pengar på latinamerikanska statslån. USA producerar för närvarande statsobligationer på löpande band och de betraktas fortfarande som bergsäkra placeringar. En stor del tas upp av de sydostasiatiska centralbankerna, som har bundit sin valuta till dollarn. Vi har det absurda förhållandet att Kinas fattiga finansierar amerikanernas överkonsumtion – en ohållbar situation på sikt.

En hög sparkvot är den säkraste indikationen på ett kommande ekonomiskt uppsving i fattiga länder. Japans privata kapitalbildning låg i början på 1970-talet kring 25 % av BNP, medan Sydkorea sparade över 30 % av BNP år 1988. Kinas sparkvot år 2003 uppskattas av den Internationella Valutafonden (IMF) till 48 %. I Latinamerika har bara Chile nått över 10 %, om man bortser från oljeintäkter.

Utvecklade länder kör med betydligt lägre siffror; Japans sparande hade år 2001 sjunkit till 7 % av BNP. Detta beror bl.a. på att investeringar i stigande grad finansieras med avskrivningar. Nationalekonomerna tenderar att hudflänga överdrivet sparande i rika länder, eftersom det håller konsumtionen tillbaka. Men de flesta auktoriteter är ense om att amerikanerna gått för långt i sitt konsumtionsraseri, då sparkvoten år 2005 sjunkit till noll.[2]

Oförtjänta rikedomar kan vara sockrade giftpiller, som deformerar sinnet för realiteter och på sikt undergräver nationens konkurrensförmåga. De motsvarar en jättesubvention, som förvränger både det ekonomiska och politiska beslutfattandet. Noggrann hushållning är ett minne blott och statskonsten går ut på att ordna med en ombonad tillvaro för befolkningen.

Argentina och Uruguay red efter andra världskriget på en exportboom för lantbruksprodukter och byggde snabbt upp ett överdimensionerat välfärdssamhälle, som blev en förkrossande börda när konjunkturerna svängde. I de oljerika staterna i Mellanöstern utför utländska gästarbetare nästan alla manuella arbeten. Schejkernas och prinsarnas gränslösa habegär får passera så länge pengarna räcker till att hålla folket på gott humör. I Nigeria har oljepengarna demoraliserat både politiker och statstjänstemän. Antikorruptionsministern meddelade nyligen triumferande, att andelen försnillade oljeinkomster under de senaste åren har sjunkit från 70 % till 40 %![3] Också Norges näringsliv är i gungning trots heroiska ansträngningar att neutralisera de extra oljeinkomsterna.

Det nationalekonomiska plussummespelet förutsätter sunda statsfinanser och en kompetent administration. Det behövs ett genomtänkt regelverk för den privata sektorn och staten måste bygga och underhålla den infrastruktur, som inte kan överlåtas åt marknaden. Externa effekter, framförallt miljöbelastningen, bör beaktas fullt ut via marknadsmekanismen. Ledstjärnan är ett rent spel i den ekonomiska konkurrensen med målsättningen att företagsvinsten skall utfalla i relation till samhällsnyttan.

År 1985 var jag med som industrins representant i den kommitté, som beredde en ny konkurrenslagstiftning i Finland. Under den första sessionen föreslog jag, med en glimt i ögat, att konkurrensutsättningen också skulle inbegripa lantbruket och arbetsmarknaden. Därav blev intet, men vårt eniga förslag omvandlades utan större ändringar till en lagtext, som godkändes 1988 och bidrog till ökad konkurrens inom industrin. Sedan dess har också lantbrukarna och fackföreningarna blivit betydligt mera konkurrensutsatta, tack vare EU och globaliseringen.

Marknadsmedicinen har sina begränsningar och många marknader kräver övervakning av sakkunniga instanser. Så kallade naturliga monopol av typen eldistribution kräver ofta särregler för att säkerställa konkurrensen. Dominanta marknadspositioner är alltid suspekta och missbruk leder till ingripanden från konkurrensmyndigheterna; karteller är rätt och slätt kriminella. Arbetar- och konsumentlagstiftningen avser att skydda allmänheten mot företagens kortsynta vinstmaximering. De omedelbara konsekvenserna anses så oacceptabla, att man inte kan invänta marknadens långsamma reaktion.

Milton Friedman (1912–2006), Chicagoskolans förgrundsfigur och neoliberalismens fanbärare (ordleken oavsiktlig), pläderade konsekvent för en avreglering av marknaden. Han ansåg t.ex. att all slags övervakning och auktorisering av läkare, apotekare, ingenjörer, jurister, mäklare, bankirer osv. är överflödig, emedan kunderna så småningom lär sig att skilja agnarna från vetet.[4] Detta kan väl fungera i det lilla

samhället, men i moderna demokratier kommer receptet knappast att prövas, vilket nog har sina randiga skäl.

Icke desto mindre lider vi snarast av överreglering. Varje missbruk, olycka eller missförhållande utlöser krav på nya och mera detaljerade förordningar. Både politiker, experter och tjänstemän går gärna med i ringdansen kring skärpta bestämmelser, lägre toleransgränser och strängare kontroll. Ingen har något intresse att låta det sunda förnuftet komma till tals.

Då staten försöker ingripa i skeva marknadsförhållanden, t.ex. arbetslösheten kan den göra ont värre. De egentliga orsakerna till arbetslösheten är alltid en bristande marknadsanpassning; omskolning och smidigare arbetstider är följaktligen förnuftiga åtgärder. Men förstärkt uppsägningsskydd och arbetstidsbegränsningar förvärrar bara situationen. Det lönar sig inte i längden att kämpa mot marknaden.

En utbredd och långvarig arbetslöshet är en allvarlig marknadsstörning; ekonomin har inte anpassat sig till näringslivets snabba förändringar. Den primära orsaken är arbetslivets regleringar, som försvårar en anpassning av tillgång och efterfrågan via prismekanismen. Ett skyddsnät för mindre bemedlade arbetslösa är helt legitimt, men arbetslöshetsförsäkringen borde egentligen bekostas av fackföreningarna, vars medlemmar skördar frukterna av den monopoliserade prissättningen på arbete. Arbetslösheten har blivit endemisk i de flesta västeuropeiska länder, vilket visar att något gått snett.

Skyddsnäten har blivit hängmattor; arbetslöshetsstödet, kompletterat med tillfälliga obeskattade inkomster konkurrerar framgångsrikt med fast lönearbete. En stigande andel av arbetslöshetsregistret upptas av utslagna, arbetsoförmögna eller -ovilliga, som ställer annorlunda anspråk på samhällets solidaritet. Men i många länder slussas 18-åriga ungdomar direkt in i stödsystemet så att de lär sig att leva och äta utan att arbeta. Den pågående högkonjunkturen har slätat över problemen men under nästa konjunktursvacka kommer de att dyka upp med förnyad styrka, trots att den skeva åldersstrukturen minskar utbudet av arbetskraft.

Statsmaktens ambitioner tycks oavlåtligt stiga i de nutida demokratierna, vilket avspeglas i beskattningsgraden och den offentliga sektorns andel av BNP. Hälften borde i fredstid vara en översta gräns, men Sverige nådde världsrekordnivå år 1993, då de offentliga utgifterna steg till 73 % av BNP.[5] År 2005 hade man backat till 55 % men låg fortfarande i täten. En allvarlig följdeffekt är politisk inavel. Stats- och kommunalanställda, pensionärer, studerande och arbetslösa bildar en majoritet av de röstberättigade, med motsvarande konsekvenser för folkrepresentationen. Då samhället socialiserat sig över en viss punkt, blir det svårt eller kanske omöjligt att bryta sig ut ur den onda cirkeln. Läget kommer ytterligare att förvärras, då proportionen pensionärer ökar till följd av den skeva befolkningsstrukturen.

En genomgång av Sveriges riksdag år 2005 ger vid handen att 61 procent av ledamöterna var direkt beroende av den offentliga ekonomin. Bara 20 procent stod nära den privata sektorn, resten (19 %) var svåra att definiera. Bland kvinnorna (45 % av totalantalet) hade över 70 procent offentlig anknytning.[6]

Statsmaktens centrala uppgift är att erbjuda en trygg och förutsägbar ram för det värdeskapande plussummaspelet och ge den fria företagsamheten tillräckligt med spelrum. För att citera James Buchanan: ”Staten bör fastställa spelreglerna men inte blanda sig i spelet”. En småskuren förmyndarmentalitet kryddad med avundsjuka och misstroende urholkar samhällets kreativitet. När allt kommer omkring har ju staten, via skattmasen, ett betydande virtuellt ägarintresse i vartenda privatägt bolag.

7.2 Företagens ekonomi

Statsmaktens uppgift är således att skapa goda förutsättningar för det företagsekonomiska plussummespelet. En utvecklad ekonomi behöver knappast någon aktiv industripolitik annat än i form av en väl avvägd finansiering av forskning och utveckling. Bristen på riskvilligt kapital kan möjligen föranleda undantag från denna regel. En statlig industripolitik osar på det hela taget planekonomi, och resultatet är i ett globalt perspektiv minst sagt blandat, med Singapore som ett intressant undantag.

> I Singapore har en moraliserande konfuciansk överhet kunnat hålla den lilla stadsstaten i strama tyglar och tillämpat en framgångsrik ekonomisk ramplanering. Den rätt så påtvungna politiska stabiliteten har möjliggjort en exceptionell långsiktighet och har ännu inte lett till något bakslag.
>
> METI (tidigare MITI), Japans ministerium för ekonomi, handel och industri, har beflitat sig om att vägleda det japanska näringslivet, men de goda råden har ofta klingat för döva öron. MITI gjorde sitt bästa för att bromsa Sony i början på 1950-talet, då det lilla företaget ville etablera sig i elektronikbranschen. Ett decennium senare försökte MITI få till stånd en konsolidering i bilindustrin kring ett eller högst två företag; t.ex. Hondas inhopp i branschen var i högsta grad självrådigt.[7]

Den statlig planeringen brukar lämna efter sig en räcka av så kallade vita elefanter; politiserade jätteinvesteringar utan konkurrensförmåga. Värdeförstöringen har i många u-länder varit monumental. Sovjetunionen hörde till de värsta syndarna; jag var själv med om att sälja dit en industrianläggning, som levererades och installerades men aldrig togs i bruk.

I en konkurrensutsatt marknad är eller borde en sund företagsstrategi vara anpassad till företagets unika situation och därför finns det, bortsett från triviala påpekanden, ytterst få generella riktlinjer för strategiskt tänkande i företagsvärlden. Den viktigaste principen är, att ett företag skall vara annorlunda, representera en unik affärsidé inom sitt marknadsområde. Annars deltar det inte konstruktivt i marknadens plussummespel, det tillför inte heller något mervärde och kan inte nå långsiktig framgång.[8] Man bör lära sig av konkurrenterna men att kopiera dem, rubb och stubb, är lönlöst om man inte besitter en klar kostnadsfördel. Det dagliga slitet är till stor del ett nollsummespel, men strategisk konkurrens kräver ett mera kreativt synsätt för att slå vakt om en uthållig lönsamhet.[9]

Jag har redan tidigare (kap. 2.4) hänvisat till Gauses lag, som har sin tillämpning också inom företagsekonomin. Företag med sammanfallande strategier kan inte i längden existera i samma marknadsnisch; bara ett av dem kan överleva utan artificiella konkurrensbegränsningar. Dagens affärsdynamik, eller i sista hand konkurrenslagstiftningen, sätter förr eller senare punkt för en alltför mysig samvaro. Genuina, värdeskapande samspel kan realiseras endast mellan olikartade organisationer. Samarbete mellan identiska företag luktar alltid konspiration; branschrationalisering är det naturliga alternativet.

Som företagsledare baserade sig mina bästa strategiska initiativ på en beredskap att vika av från allfarvägen i kombination med en känsla av mission. Utfallet överträffade då de mest optimistiska förväntningarna och blev mångfalt större än i ”normala” investeringar. Utspelen var riskabla men inte dumdristiga emedan expansionen rätt snart kunde baseras på den egna kassaströmmen. Jag har iakttagit motsvarande mönster hos framgångsrika företagare och företagsledare både nära och fjärran. Den bästa lönsamheten har en koppling till viljan att skapa, att förändra världen till det bättre.

Ett innovativt, strategiskt utspel innebär alltid en risktagning, men en överdriven riskaversion för med tiden ett företag säkert i graven. Det gäller att göra ett positivt bidrag genom att definiera och upprätthålla en särpräglad affärsidé, som har förutsättningar att skapa ett mervärde för existerande eller presumtiva kunder. Företagets framgång bygger i första hand på ett externt plussummespel med kundkretsen; enligt företagsgurun Peter Drucker (1909–2005) är den viktigaste uppgiften inte att sälja utan ”att skapa kunder”. Kundförtroendet tar tid att bygga upp, men kan förloras över en natt; hög moral är minst lika viktig i marknadsföringen som i de interna företagsrelationerna. Moderna storkoncerner är lika måna om sitt rykte som medeltidens riddare.[10]

Det kreativa samspelet håller på att utsträckas från kunder till leverantörer, finansiärer, servicebolag – till och med till konkurrenter. Sådana nätverksstrukturer har visat sig vara konkurrenskraftiga och breder ut sig inom allt fler branscher.[11]

Toyota var det första företaget som systematiskt byggde upp en gränsöverskridande relation med sina underleverantörer, så att organisationerna samarbetar symbiotiskt i ett nätverk. Det s.k. Toyota-systemet är numera standard inom bilindustrin.

Nätverksorganisationer förutsätter en hög grad av förtroende mellan parterna och alltså ett motsvarande moraliskt kapital. Detsamma gäller samföretag, där ägarna blott alltför lätt kommer ihop sig i stort som smått. Jag har medverkat i ett flertal oftast framgångsrika samföretag; bara en floppade i ett tidigt skede på grund av motpartens opålitlighet. Öppenhet och hederlighet är den enda gångbara valutan. Misstroende och ömsesidiga beskyllningar förstör snabbt samarbetet och affärerna.

Företagsekonomins teori släpar alltid efter praktiken. Divisionaliseringen dök upp i läroböckerna med betydande fördröjning och samma gäller projektorganisation och utkontraktering. Alla dessa åtgärder syftar till att på ett eller annat sätt förbättra avkastningen på det knappa moraliska kapitalet. Matrisorganisation kräver däremot en ökad insats av moraliskt kapital och har därför varit i motvind.

Moderata socialister medger gärna att den fria företagsamheten är överlägsen när det gäller produktionen av varor och många tjänster, men undantar i samma andedrag utbildning och hälsovård, för att det kantänka är oacceptabelt att låta någon profitera på utbildning och sjukdomar. Hälso- och sjukvården är långt socialiserad i de flesta demokratier, och de typiska symptomen är lätta att känna igen: Köbildning, byråkrati, dålig kundservice, frustrerad personal, bristande innovation, höga kostnader trots en låg lönenivå. Problemen är komplexa men en öppen marknad är just därför den enda rätta medicinen.

> Skeptiker hänvisar till Förenta Staterna, som har de högsta hälsovårdskostnaderna i världen både absolut och i procent av BNP. Jämförelsen haltar. Amerikanerna är beredda att betala rejält för en förstklassig vård, som inte är allmänt tillgänglig på andra håll. Juridiska processer är dessutom ett ständigt hot, som driver upp försäkringskostnaderna och tvingar fram både överdiagnostik och övermedicinering. Men en fundamental marknadssvikt är den djupaste orsaken till den stigande kostnadsspiralen. Det finns ingen eller bara en ringa koppling mellan konsumenter, leverantörer och finansiärer av sjukvårdstjänster; företagen och staten står för det mesta utan att mucka. Marknadens plussummespel kan inte fungera, då priset inte påverkar efterfrågan och varken kunden eller leverantören behöver ta hänsyn till kostnaderna.[12]

Trots det principiella motståndet är en smygprivatisering på gång i många länder. De välsituerade söker sig till privata sjukhus eller läkarstationer, och avlastar därmed den offentliga vården. Standardiserade operationer såsom bypass, starr- och höftledsingrepp läggs ut på specialiserade privatkliniker, medan äldreomsorgen övergår från kommunalhem till skattefinansierade institutioner i privat regi. Vi får hoppas att förlegade principer kommer att ge vika för en pragmatisk hälsovårdspolitik.[13]

Den högre utbildningen är en annan helig ko för vänsterpolitikerna och samma socialistiska syndrom kan spåras i denna sektor. Statsfinansierade universitet har i allmänhet minimala studieavgifter och tenderar att vara underfinansierade. Trängseln är stor men studieintensiteten och -kvaliteten lämnar mycket övrigt att önska. James Buchanan har för detta problem presenterat en typisk public choice rekommendation.[14]

> Buchanans tänkande utgår från att inkomstöverföringar är tvivelaktiga, i synnerhet när den välsituerade medelklassen är förmånstagare. Universitetsutbildningen borde därför vara självfinansierande och gärna privatiserad. De studerande skulle marknadsmässigt betala för undervisningen med hjälp av långa, statsgaranterade lån. Den kommande intjäningsförmågan borde mer än väl räcka till för räntor och amorteringar.
>
> De amerikanska elituniversiteten fungerar egentligen enligt denna modell, fastän med stora modifikationer. De har under årens lopp lyckats bygga upp väldiga fonder av donationsmedel, vilket möjliggör en hög akademisk standard och ett betydande antal friplatser utan att terminsavgifterna drivs upp till absurda nivåer. Men europeiska tillämpningar förutsätter, utom studielån, också nytänkande i lönesättning och beskattning.

En välfungerande utbildningsmarknad är ännu bara en fjärran hägring. Den akademiska utbildningen är i dag både övervärderad och överinvesterad. Praktiken är i många stycken ännu den överlägset effektivaste utbildningen, inte minst när det gäller företagsamhet.

> Företagare har sällan akademiska meriter. Tvärtom är den långa linjens män och kvinnor starkt överrepresenterade bland framgångsrika företagare. I *Managers, not MBA:s* gisslar Henry Mintzberg ekonomutbildningen i Nordamerika såsom ett förfelat försök att göra företagsledare av omogna ungdomar. Det skapar bara arroganta akademiker utan verklighetsanknytning och med stora avlärningsproblem.

Vida sektorer av nationalekonomin tynar ännu utom räckhåll för marknadens och företagsamhetens stimulans. Utan konkurrens petrifieras verksamheten småningom, och även de bästa intentioner rinner ut i sanden. Det är deprimerande, att de offentligt anställda i allmänhet tycks motsätta sig de oundvikliga reformerna.

> I snart sagt alla demokratier kämpar skolornas lärarfack med näbbar och klor mot varje förändring i status quo. Befordran på meriter och avlöning efter faktisk kompetens kommer inte i fråga; det är enbart examina och tjänsteår som skall räknas. System med betalningssedlar är också förkastliga; de skulle ju göra valet fritt för kunderna att välja skola. Facket vill sitta kvar i sitt behagliga byråkratiska näste – konkurrens är anatema.

Stat och kommun måste omvandlas från stora, klumpiga arbetsgivare till skickliga upphandlare som sysselsätter och övervakar en diversifierad skara av kvalificerade underleverantörer. För detta krävs nya kompetenser, som även med god vilja kräver tid och möda att utveckla. Men en sådan process skulle lösgöra oanade mänskliga resurser och införa en välbehövlig kreativ dynamik.

Rädslan för att någon kan sko sig på det allmännas bekostnad är både naiv och missunnsam. I en konkurrensutsatt verksamhet belönas prestationer över genomsnittet, men i längden rinner det uppnådda mervärdet ut till konsumenterna; vinsten måste förtjänas om och om igen. Man betvivlar också privatföretagens samhällsansvar men glömmer att det är förenligt med deras egenintresse. Myndigheterna å sin sida övervakar då inte mera sig själva utan kan fritt beivra avsteg från accepterade normer, stödda av ett omfattande regelverk. Företagen fyller sin uppgift genom att spela ett fruktbart plussummespel; betjäna sina kunder, betala löner och skatter, skapa avkastning på investerat kapital – kort sagt genom att tjäna pengar.[15]

7.3 Naturresurserna och miljön

Romklubben förutspådde redan år 1972 i *Limits to Growth* ett globalt sammanbrott på grund av överbefolkning, hungersnöd, sinande råvaruresurser och nedsmutsning av omgivningen. Sedan dess har varningsklockorna klingat allt hårdare, men risken finns att vi blir så avtrubbade, att vi slår dövörat till då det ringer på

allvar. Del III kommer att gå djupare in på dessa frågor. Här vill jag bara ta upp några akuta felgrepp.

Tillgången på malm och mineraler kommer inte att bli en flaskhals inom en överskådlig framtid. Ny teknik, återvinning och substitution, t.ex. av kopparledningar med aluminium och glasfiber, är marknadens svar på knapphet och prishöjningar. Sist och slutligen är det fråga om energiresurser. Med en obegränsad tillgång på energi kan i princip alla andra flaskhalsar elimineras. Då behövs det bara teknisk uppfinningsrikedom och kapital.

Användningen av fossila bränslen är utan tvivel en akut smärtpunkt för den ekonomiska utvecklingen, men inte i första hand på grund av sinande resurser. Kol, oljesand och metanhydrat, förslår för flera århundraden, fastän kostnadsbilden kommer att förändras. Det aktuella problemet är stegringen av atmosfärens koldioxidhalt, som kan få katastrofala konsekvenser.

> Trots en massiv insats av datorkapacitet finns det en betydande osäkerhet i alla framtidsprojektioner. Här räcker det med att konstatera, att den största försiktighet är på sin plats. Eskalerande förändringar i atmosfärens och oceanernas cirkulation är visserligen inte särskilt sannolika men fullt tänkbara, varvid situationen kan undfly mänsklig kontroll. I vilket fall som helst tar det lång tid att förändra den rådande energiregimen. Korrigerande åtgärder borde alltså sättas in utan dröjsmål.

Den naturliga, marknadsorienterade reaktionen på växthusgasernas fördärvlighet är beskattning. En universell skatt på koldioxidutsläpp skulle vara lätt att administrera och dessutom stödja statsfinanserna utan ekonomiska snedvridningar. Skatten kunde småningom trappas upp från en låg nivå och därmed genom sin förutsägbarhet minimera ekonomiska skadeverkningar. U-länderna kunde ges tidsbegränsade undantag och regelbrytare hållas i styr med strafftullar. Men av skäl som förblivit outgrundliga gick det internationella samfundet in för Kyotoavtalet, en byråkrats önskedröm, som i EU startar med individuella kvoter för 12 000 industriföretag – en fullvärdig motsvarighet till kvoteringen av Unionens mjölkproduktion.[16]

> Reglering av svaveldioxidutsläppen på 1970-talet var en framgång både i USA och Europa, och stod modell för Kyotoavtalet, fastän analogin haltar. Koldioxid kan inte, utom i undantagsfall, kostnadseffektivt avskiljas och tillvaratas från rökgaser. Svaveldioxid var inte heller ett globalt utan ett regionalt problem. U-ländernas utsläpp är fortfarande massiva, vilket skadar bara dem själva.
>
> Kyotoavtalet är bättre än ingenting, men hotar just därför att spärra vägen för en förnuftig internationell regim. Handeln med utsläppsrättigheter introducerar ett marknadselement i regleringen, som trots detta är politiserad, slår godtyckligt och snedvrider konkurrensen. Och om u-länderna skall med i bilden eller normerna skärpas har man varje gång en ny kalabalik, då länder och industrier med alla medel kämpar för sina intressen.

Inom EU har man velat etablera ett globalt ledarskap i miljöfrågor och sett Kyotoavtalet som en symbol för ansvarsfullt agerande. Detta är en feltändning, som blir uppenbar senast när u-länderna skall med i processen. Då det gäller en ound-

gänglig men förorenande verksamhet är beskattning den bästa metoden att skydda omgivningen. Det är höjden av dumhet att inte tillämpa den på fossila bränslen.

Kärnkraften har i många länder förorsakat ännu större förvirring. I Österrike togs ett nästan färdigt kraftverk i Zwentendorf inte i bruk (50,5 % av befolkningen röstade emot) och Tyskland har gått in för att lägga ner all kärnkraft år 2021, men subventionerar fortfarande kolbrytningen i Ruhrområdet (och en oekonomisk vindkraft). Den största villervallan härskar i Sveriges kärnkraftspolitik, fastän hälften av elkraften i Sverige produceras i kärnkraftverk.

En folkomröstning år 1980 i skuggan av Three Mile Island-incidenten gav en majoritet för nedläggningen av kärnkraften, uppskattningsvis år 2010. Sedan dess har opinionen svängt. Opinionsundersökningar har under de senaste åren visat att en stor majoritet av befolkningen står bakom en fortsatt användning av befintliga kärnkraftverk; en ytterligare utbyggnad har också ett betydande stöd. Trots detta genomdrev regeringen nedläggningen av ett kraftverk (Barsebäck 1) år 1999; Barsebäck 2 lades ned år 2005.

Samtidigt som koldioxidutsläppen fortsätter svamlas det i Sverige, liksom i Tyskland, om ersättande, förnybara energikällor, som inte på länge kommer att ha någon nämnvärd effekt i sinnevärlden. Kärnkraften har blivit föremål för en skamlös politisk kohandel som bygger på felinformerade väljaropinioner. Alla medel har varit tillåtna, när det gäller att vilseleda vanliga människor och skrämma dem med uppblåsta fantasifoster.

Reaktormankemanget i Three Mile Island år 1979 skadade ingen människa till liv eller lem och det radioaktiva utsläppet var inte signifikant, men skrämselhickan var desto värre.[17] Efter alla utredningar kvarstod ett enda starkt argument mot kärnkraft – folk är rädda för den. Efter Tjernobyl-olyckan den 26 april 1986 kunde kärnkraftsmotståndare under de följande månaderna triumferande notera en märkbar ökning av dödligheten i USA. Om korrelationen är relevant så får medierna och agitatorerna ta dödsfallen på sitt konto – ett fysiskt orsakssammanhang är uteslutet. Mera sannolikt är dock att den höjda mortaliteten hade andra orsaker, t.ex. en ihållande värmebölja.[18]

Tjernobyl var en olyckshändelse som bara kunde hända i Sovjetunionen; reaktorer av denna instabila typ finns inte någon annanstans. Antalet dödsoffer var 56, färre än i en medelstor kolgruveolycka. En massiv strålningsdos läckte ut, men enligt WHO: s (World Health Organization) uppskattning begränsar sig de kliniska skadorna till tyroidcancer hos barn i de närliggande områdena (99 % av de insjuknade överlevde), vilket kunde ha undvikits genom utdelning av jodtabletter i rätt tid. Teoretiskt räknar man med en liten ökning av cancerincidensen, totalt cirka 4 000 ”extra” dödsfall under årens lopp; även detta är troligen i överkant (jfr kap. 10.1).[19] I Kina omkommer uppskattningsvis 20 000 personer årligen i kolgruvorna.[20]

Frankrike var länge det enda landet inom EU, som helhjärtat hade gått in för kärnenergi i el-produktionen. I Finland startades år 2005 bygget av ett femte kärnkraftverk på 1600 MW. Omfattande utredningar visade att kärnkraft är det bästa alternativet, ur alla synpunkter. Riksdagen nekade år 1993 sitt tillstånd men sedan dess har inställningen svängt både bland politiker och bland medborgare. Nu talar

man redan om ett sjätte kärnkraftverk och en svängning i den internationella opinionen kan också iakttas.

Miljöforskningen har blivit en hel industri med hård konkurrens om budgetmedel, anslag och stipendier. Nedtrappning av riskprofilerna kommer att stöta på ett kompakt motstånd från dem som får sin utkomst genom att jaga negativa hälsoeffekter från alla tänkbara källor. För många medier har det blivit en födkrok att haussa upp ”hälsokost” i det allmänna medvetandet, och eko-produkter stoltserar med sin frihet från tillsats- och bekämpningsmedel.

Dansken Björn Lomborgs fräna utspel i *The Sceptical Environmentalist,* är en optimistisk pendang till romklubbens svartsyn. Lomborg, en f.d. Greenpeaceaktivist, presenterar punkt för punkt en väldokumenterad vederläggning av miljörörelsens alltför dystra syn på vår omgivning. Hans analys är tendentiös men inte så lätt att bemöta (det finns webbsidor som ägnar sig åt detta). Därför har motståndarna gått in för att avfärda honom *in toto* som en exponent för felaktiga åsikter. Men faktum kvarstår att den utvecklade världen och i synnerhet de nordiska länderna i dag uppvisar övervägande positiva trender när det gäller miljö och livskvalitet. Ändå återstår allvarliga problem också på våra breddgrader.

Östersjön betraktas som världens mest nedsmutsade hav. Det är övergödningen i form av kväve och framförallt fosfor som förorsakar eutrofieringen. Hos oss är industrins och samhällenas utsläpp under kontroll medan lantbrukets diffusa utsläpp har varit svårare att hantera. Återhämtningen kommer att ta lång tid, emedan den ackumulerade fosforn i bottensedimentet tidvis löses upp och havet på så sätt göder sig själv.

Alla larmrapporter har inte fog för sig. Dioxinhalten i Östersjöns fisk har tidvis överskridit EU-normerna vilket medfört hysteriska konsumentreaktioner; alla vet att dioxiner hör till de värsta supergifterna. Denna missuppfattning ledde till en tragikomisk incident, då den ukrainska presidentkandidaten (och sedermera presidenten) Viktor Jusjtjenko utsattes för ett mordförsök med en massiv dos dioxiner. Han fick det typiska klorakneutslaget i ansiktet, men överlevde och slutförde sin valkampanj.

Mördarna var inte medvetna om att toxiciteten mäts på kaniner, som i likhet med de flesta däggdjur är hyperkänsliga för dioxin. Människan är avvikande, troligen på grund av sin påtvungna anpassning till dioxiner i rök från lägereldar. Ett stort dioxinutsläpp i Seveso år 1976 förorsakade varken dödsfall eller kroniska symptom, men tusentals djur avled i akut förgiftning.[21]

Trots att miljön är under fortsatt tryck, speciellt i u-länderna, finns det exempel på aktiva miljöåtgärder i alla världsdelar. Miljömedvetenheten börjar sprida sig också i många underutvecklade länder. Nya naturskyddsområden reserveras och skogsplanteringen har inletts i stor skala, särskilt i Kina, där den årliga beskogningen enligt uppgift uppgår till 100 000 kvadratkilometer.[22] Ett gott exempel på en framgångsrik global samverkan är den internationella konventionen mot utsläppet av

gaser som minskar ozonhalten i stratosfären och därmed ökar ultraviolettstrålningens intensitet på höga breddgrader.

Klorfluorkolföreningar (CFC:s) är ideala komponenter bl.a. i kylsystem och aerosolsprayer, och dessa freoner fick stor utbredning efter andra världskriget. År 1974 började man misstänka att de påverkar stratosfärens ozonskikt, som skyddar mot den ultravioletta strålningen. På hög höjd avspjälks kloratomer, som katalyserar ozonsönderfallet. Freonerna är annars ytterst stabila; livstiden i atmosfären är över hundra år.

År 1985 bekräftades farhågorna, då man genom satellitiakttagelser kunde observera ett växande hål i ozonskiktet över Antarktis, senare också i den arktiska regionen. Detta ledde till en internationell överenskommelse år 1987, det s.k. Montrealprotokollet, som starkt begränsade CFC-produktionen och -användningen. Senare har restriktionerna skärpts i utvecklade länder, och målsättningen är att år 2010 skall freonerna vara ur bruk också i u-länderna. Atmosfärens halt av CFC:s vände år 1994, och sjunker nu med cirka en procent per år. Samtidigt har miljövänliga alternativ tagits fram, så att konsumenterna hela tiden haft tillgång till fullvärdiga produkter.[23]

Med ett konstruktivt, faktabaserat samarbete kan man komma långt i bekämpningen av miljöhot. Tyvärr har energi- och miljödebatten präglats av en självrättfärdig oresonlighet, vilket bara kan skada den goda saken. Omgivningens kvalitet är i första hand ett tekniskt och ekonomiskt problem, som måste angripas rationellt. Så länge klara fakta om exempelvis kärnkraft vantolkas, är det svårt att föra en offentlig diskussion som kunde erbjuda politikerna en tillförlitlig vägledning. Den vildvuxna miljöpolemiken, där ändamålet helgar medlen, ökar bara förvirringen och leder till illa övervägda beslut.

7.4 Det mänskliga kapitalet

Människan är inte bara den främsta miljöförstöraren utan också den centrala ekonomiska aktören. Människornas reproduktion och det därpå grundade mänskliga kapitalet är följaktligen av fundamentalt ekonomiskt intresse. Vi skall först kasta en blick på hur människorna dimensionerar sin fortplantning i primitiva samhällen.

Barnbegränsning har sen hedenhös praktiserats av de flesta folkslag. Om fosterfördrivningen inte fungerade, sattes det nyfödda barnet ut att dö (denna praxis tillämpades även i många högkulturer). De australiensiska aboriginerna använde en mera sofistikerad metod. Under en initieringsceremoni öppnades den unga mannens sädesledare med ett snitt så att sperman inte inträdde i slidan vid ejakulationen. Om barn önskades täpptes läckan till med ett finger.[24] Populationer nära naturtillståndet ägnar sig inte åt okontrollerad förökning.

Ett självförsörjande familjejordbruk påverkas inte av penningekonomi eller marknadskrafterna, och har därför varit vilopunkten för romantisk verklighetsflykt; den autonoma småbrukaren har varit idealet för en lång räcka sentida utopister. Under

sådana förhållanden framträder den ekonomiska logiken oförvanskad, konflikten mellan arbete och kapital är eliminerad, *homo economicus* har fått fritt spelrum.

Marginalkostnaden för ett tilläggsbarn är liten, då modern saknar alternativ sysselsättning och barnens behov är obetydliga. På sikt tillförs familjen gratis arbetskraft och en socialförsäkring, emedan barnen är förpliktade att ta hand om sina orkeslösa föräldrar. Men den höga dödligheten gör att man måste överdimensionera barnaskaran för att vara på den säkra sidan. Detta leder till ett irrationellt födelseöverskott fastän varje enskild familj skulle ha gjort en rationell, statistisk kalkyl.

Redan i början av 1300-talet hade befolkningstrycket i Västeuropa lett till en uppodling av praktiskt taget alla tjänliga markområden, med undantag av vad kungar och stormän kunde reservera för sina jaktmarker. I Nordeuropa fortgick nyröjningen ända in på 1800-talet. Vi har svårt att föreställa oss den hårda naturnödvändighet, som drev tidigare generationer att röja sina stenåkrar under extremt ogynnsamma förhållanden. I Finland stod en stor del av den evakuerade befolkningen efter andra världskriget än en gång inför samma utmaning, dock denna gång med statligt bistånd.

Frånsett emigrationen, eliminerades befolkningsöverskottet i stort sett genom hungersnöd och sjukdomar ända fram till den industriella revolutionen. En växande befolkning kunde då sysselsättas i produktivt arbete. Samtidigt minskade dödligheten genom framstegen i hälsovård och hygien. Men människorna förökade sig till en början mera än arbetsmarknaden kunde suga upp, och lönerna hölls nära existensminimum. Kapital och råvaror var de knappa resurserna, tillgången på okvalificerad arbetskraft översteg i allmänhet behovet. Marginalkostnaden för en extra arbetare var låg och barnen var nästan gratis.

Det var därför helt konsekvent, att nationalekonomins grundläggare betraktade människor på samma sätt som luft, vatten och solljus. De var livsnödvändiga produktionsfaktorer, som i sig inte hade ekonomiskt värde eftersom de fanns i överflöd. U-ländernas industrier fungerar fortfarande enligt denna logik, men i våra västerländska samhällen är den förlegad. Arbetsinsatsens kvalitet ligger bakom de enorma skillnaderna i mänsklig produktivitet och därför beaktas investeringar i utbildning och yrkesskicklighet i bruttonationalprodukten. Men människan som helhet ligger fortfarande utanför nationalekonomins kalkyler både i teorin och i praktiken, trots att hon håller på att bli en bristvara.

Fortfarande saknar barnen, stora som små, ett värde i rika länders nationalekonomi – de är snarare en kostnadspost, emedan de minskar kvinnornas arbetsinsats. Människorna upptas inte heller i någon nationalbokföring, jämsides med värdet på materiella tillgångar – infrastruktur, fastigheter, aktiernas börsvärde, skogar eller odlingsjord. Den kunniga, arbetsamma och hederliga människan representerar emellertid nationens viktigaste resurs. Utan henne och honom blir alla andra insatser värdelösa. Värdekedjan byggs upp från födseln (egentligen från befruktningen) genom vård, uppfostran och grundutbildning. Allt i allt en betydande investering redan före tillträdet till högre utbildning.

I vårt postindustriella samhälle tänker *homo economicus* fortfarande rationellt, men de ekonomiska incitamenten är snedvridna; barn blir entydigt en ekonomisk belastning. Levnadsstandarden och pensionen blir betydligt högre om de samboende avstår från att fortplanta sig och båda arbetar på heltid. Utom för de fattigaste, driver en barnaskara ekonomin i botten jämfört med en barnlös jämförelsegrupp.

Barnbidrag har betydelse bara för låginkomsttagare. Beskattningen borde därför kompensera, eller åtminstone minska familjens kostnader för inkomstbortfall och barnuppfostran. Sådana system förekommer, men är i allmänhet otillräckliga. De måste kombineras med en förhöjd beskattning av barnlösa för att få effekt. Den rätlinjigaste metoden vore att stödja barnfamiljer genom att differentiera pensionsavgifterna; studielån för barnfamiljer kunde efterskänkas på enahanda grunder. Därigenom skulle föräldraskapet noteras som en samhällelig investering i framtiden.

Att det fortfarande föds barn vittnar om att människan inte drivs enbart av ekonomiska överväganden, men den katastrofalt låga nativiteten i hela Europa visar å andra sidan, att ekonomiska drivkrafter inte kan negligeras. En adekvat mänsklig reproduktion har blivit en ödesfråga i den utvecklade världen.

Fastän det biologiska kapitalet på senare tider har blivit eftersatt i rika samhällen, har man på ett berömvärt sätt satsat på kvalitet. Den allmänna läroplikten var på sin tid en synnerligen framsynt reform, som genomfördes under en period med hög nativitet. I dag är utbildningen av både barn och fullvuxna en allmänt omfattad doktrin, som kräver ständigt stigande insatser från samhällets sida. Detta aktualiserar kravet på relevans och effektivitet.

Överföringen av kunskap från lärare till elev sker fortfarande på medeltida maner, läraren föreläser och eleven lyssnar och övar sig. När det gäller grundfärdigheter, läsning, skrivning och räkning, finns det knappast bättre metoder, och trivselproblem uppträder inte heller på lågstadiet. Men redan tonårselever blir både frustrerade och passiverade av klassundervisningens tvångströja. Man skulle tycka, att läs- och datorkunniga unga människor skulle kunna tillägna sig mer kunskap på egen hand och samtidigt lära sig självdisciplin i stället för att revoltera mot lärarauktoriteten.

Begreppet utbildning indikerar elever som bearbetas enligt ett föreskrivet schema. Trots ansatserna till individuell differentiering, gäller i vår centraliserade skolundervisning att i stort sett alla stöps i samma form. Standardiserade examina underlättar betygsättningen, skapar underlag för formella meriter och en anställning i den offentliga administrationen.

Kinas historia illustrerar åskådligt för- och nackdelarna med extrem centralisering. Från och med Tangperioden (618–907) var den kinesiska förvaltningen beroende av en komplex byråkrati, som bemannades av välutbildade mandariner. Denna kinesiska version av den intellektuella gentlemannen förenade lärdom med lojalitet mot överheten i konfuciansk anda. Konkurrensen vid examina var stenhård, speciellt på de högre nivåerna som automatiskt gav tillträde till de mest lukrativa tjänsterna. Småningom renodlades studieplanen, så att den under Mingdynastin (1368–1644) var helt fokuserad på klassisk litteratur.

Våra undervisningssystem har inte lidit brist på kritik, allt det sagda och mycket mera därtill har upprepats till lust och leda. Undervisningen var en av de mera förtjänta måltavlorna för studentrevolten av år 1968, vilket också ledde till förändringar. Men det var mest gammalt vin i nya läglar med en tillsats av kvinnovetenskap och etnisk folkloristik. En socialistisk planmässighet, med alla sina inbyggda svagheter, dominerar fortfarande undervisningen i våra demokratier. Stridsfrågan är inte vem som betalar, utan en partiell avsocialisering genom att skapa spelrum för privata initiativ.

Något överraskande gav Sverige under en kortlivad borgerlig regering år 1992 utrymme åt så kallade fristående skolor. De kan få samma statsstöd per elev som kommunalt drivna skolor och har visat sig producera bättre kvalitet för samma kostnad; nästan en tiondedel av skolbarnen går nu i friskolor.[25] Fastän hälften av friskolarna ägs av aktiebolag, är det föräldrarnas omsorg om sina barn som är den huvudsakliga drivkraften för nyetableringar. En liknande utveckling pågår i Danmark medan Norge ligger efter. I Finland bromsar man utvecklingen; statsstödet är bara 80 procent av kommunens kostnad och nya tillstånd är praktiskt taget infrusna. Kanske framgångarna vid internationella jämförelser har lett till en överdriven självgodhet hos myndigheterna. Den nya borgerliga regeringen år 2007 kan innebära en kursändring.

Motståndarna till en privatisering är rädda för att undervisningens nivå sjunker, men ännu mer för att den stiger för mycket. Jämlikheten sätts före friheten och man måste medge, att en oönskad segregation kan uppstå. Ett genomtänkt regelverk behövs i vilket fall som helst för att minimera sådana olägenheter. Men fördelarna av en sund konkurrens överväger. En marknad experimenterar hela tiden med nya idéer. Framstegets pris är misslyckanden, som gallras ut medan framgångarna snabbt kopieras. Vi har vant oss vid marknadens kreativa turbulens då det gäller varor och många tjänster, men den känns mindre acceptabel när det rör sig om att fostra en ny generation till goda medborgare.

Här har praktiken återigen hunnit före teorin. Trots en hård centralstyrning särskiljs inte bara universiteten utan också de lägre läroanstalterna obönhörligt enligt högst inofficiella men allmänt accepterade kvalitetskriterier. Skolans, högskolans och universitetets rykte bestämmer värdet av examina på marknaden; självregleringen fungerar enligt Friedmans koncept.

Moderna samhällen präglas av ett gemensamt ansvar för det mänskliga kapitalet – kristlig humanism omsatt i praktisk politik. Den starka solidariteten har emellertid gett utrymme åt en stor skara fripassagerare, som åtnjuter full samhällsgaranti men undflyr besväret och kostnaderna för den biologiska reproduktionen. Vår snedvridna ålderstruktur har skapat tillfälliga överskott på arbetskraft och en artificiellt höjd levnadsstandard, som nästa generation får betala dyrt för. Vi har desto starkare skäl att ge vår alltför fåtaliga avkomma den bästa möjliga starten i livet.

7.5 En global ekonomi

Globaliseringen har ersatt kapitalismen som ett internationellt skällsord med lika lite berättigande. Både vår erfarenhet och den nationalekonomiska teorin pekar på att det ekonomiska plussummespelet stimuleras och mervärdet ökar med handelns globala frigörelse. Martin Wolf har i *Why Globalization Works* systematiskt vederlagt gängse myter om globaliseringens fördärvlighet.[26] Nobelpristagaren Joseph Stiglitz har blivit något av en talesman för motståndarna, trots att han i *Globalization and its Discontents* närmast kritiserar IMF (International Monetary Fund) och dess egenmäktiga politik.

Wolf vidgår att det fanns brister i IMF:s agerande vid den finansiella krisen i Asien år 1997. IMF torde ha lärt sig av sina missgrepp men en ”demokratisering” av IMF, som Stiglitz förordar, verkar orealistisk; banker är till sin natur odemokratiska. IMF är den sista utvägen för länder som hamnat i en valutakris. Den fungerar också som en syndabock för impopulära åtgärder och får skulden för åtstramningens negativa sidor. Om IMF gör mera skada än nytta, som dess argaste kritiker hävdar, är det lätt gjort att upplösa banken och låta kapitalet flyta tillbaka till finansiärerna med USA i spetsen.

Att globaliseringen inskränker självständiga nationers suveränitet är nonsens, fastän hårt trängda finansministrar gärna gömmer sig bakom det argumentet. Vi behöver inte ta till Nordkorea eller Myanmar för att kullkasta påståendet. Argentina har i åratal trotsat både IMF och de privata kreditorerna som inte har någon möjlighet att sätta makt bakom sina krav. Om det är en klok politik är en annan fråga, men Argentina har hittills klarat biffen. IMF har för övrigt åtminstone temporärt tappat sin marknad. Fonden står inför en lönsamhetskris, då i skrivande stund endast Turkiet återstår som en betydande låntagare.

Den internationella finansvärlden har blivit en populär måltavla för globaliseringens motståndare, som hävdar att okontrollerade valutarörelser ligger bakom u-ländernas sporadiska betalningssvårigheter. De blandar dock ihop orsak och verkan; valutaflykten är ingalunda roten till det onda, utan ett symptom på en politisk och/eller ekonomisk vanskötsel. Den så kallade Tobinskatten på valutatransaktioner skulle vara ett slag i luften. Den enda vägen till ekonomisk utveckling och stabilitet är en ansvarsfull, långsiktig politik, som alltid är lika svår att sälja på hemmaplan.

Globaliseringen påstås också förstora de redan chockerande inkomstskillnaderna i världen. Detta kan vara sant, men utan en globalisering skulle de fattigaste, som sällan kommer till tals, ha det betydligt värre. Utan att förringa eländet i många u-länder, hävdar jag dock att nationalekonomernas siffror är vilseledande. Det är absurt att påstå, att människor överlever på en dollar om dagen.

Ett självförsörjande hushåll eller byalag kan leva helt utan pengar, och i större sammanhang är byteshandeln ofta dominerande. Också den gråa penningekonomin, som inte registreras och inte heller betalar skatter, faller utanför nationalekonomernas kalkyler; i EU:s Medelhavsländer uppskattas dess andel till kring 30 procent av den officiella BNP. Slutligen måste skillnader i kostnadsnivå (price parity) beaktas,

när man jämför köpkraften i olika länder; för en dollar får man betydligt mera i Kalkutta än i New York.

Den grå ekonomin dominerar i Latinamerikas och Afrikas kåkstäder som omger de flesta stora befolkningscentra. Det finns mycken lokal företagsamhet, men företagen kan och vill inte växa. Det skulle göra dem synliga och utsatta för både legitima avgifter och utpressning. Också skyddet för privat egendom är ofta bristfälligt.

Hernando de Soto har i *The Other Path* (1989) beskrivit den laglydiga entreprenörens törnbeströdda väg i Peru på 1980-talet. För registreringen av ett företag behövdes ett dussintal besök vid olika ämbetsverk. Vid ett test begärdes mutor i de flesta fall; två gånger gick det inte att komma vidare utan att betala. För ett tillstånd att bygga på statsägt impediment krävdes sju års kamp med byråkratin fördelad på 48 tjänsteställen. I *The Mystery of Capital* (2000) har de Soto vidgat sina vyer till u-länderna i allmänhet. Bokens undertitel lyder; *Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*.

Det finns gott om fällor för ärliga affärsmän. Världsbankens senaste "Doing Business"-rapport (2005) återger i detalj hur många outvecklade länder gör sitt bästa för att strypa den legala ekonomiska företagsamheten. I Chad och Uganda behövs 19 respektive 17 procedurer för att starta ett företag. I Haiti och Laos tar det 200 dagar för att gå igenom denna process, som i Zimbabwe och Sierra Leone kräver cirka tio gånger den genomsnittliga årsinkomsten (frånsett mutor). Sierra Leone toppar också beskattningsligan med en skattegrad på 164 procent av vinsten!

Utan lagfart för fast egendom finns ingen kreditvärdighet, vilket ytterligare inskränker småföretagens möjligheter att expandera. Det är inte att undra på att kapitalbildningen är svag, realräntan svindlande, inkomstskillnaderna stora och ekonomin anemisk. Framgång i affärer bygger i outvecklade länder alltför ofta på politiska kontakter, s.k. crony capitalism. Rättsskyddet för uppstickare lämnar mycket övrigt att önska. Detsamma gäller utländska investerare, som officiellt välkomnas men i praktiken ofta blir utsatta för trakasserier.

I samband med en nordisk företagsetablering i Ryssland, Ukraina och Baltikum (se kap 4.5) ville ledningen också gå in i Vitryssland, något jag som styrelseordförande motsatte mig. Med president Lukashenka vid statsrodret fanns det, enligt mitt förmenande, ingen möjlighet för en framgångsrik etablering. I ett senare skede gjordes dock en investering via vårt ryska dotterbolag, som bedömdes ha de rätta kontakterna. Bindande kontrakt slöts om ett lokalt köpobjekt, och kapital försträcktes för att snabbt få i gång den nödvändiga saneringen. Allt gick i stöpet när Lukashenka uppträdde på scenen med nya krav. Pengarna kom till slut tillbaka efter flera års processande i en skiljedomstol med hot om beslag av vitrysk statsegendom utomlands.

Majoriteten av u-länder, framförallt i Afrika, har inte varit en bra grogrund vare sig för den lokala företagsamheten eller för utländska investeringar, med undantag av olja, gas och mineraler, som har mycket stora marginaler. Osäkerheten är så stor, att långsiktiga investeringar inte kommer i fråga om inte den politiska ledningen är knuten till projektet – men man måste också kalkylera in risken för en statskupp. Det är inte längre på modet att bakom kulisserna ta över hela staten, som amerikanska storföretag gjorde i de så kallade bananrepublikerna på 1920-talet.

Gamla kulturländer med en egen identitet har haft det lättare att utan utvecklingshjälp bygga upp sin kapitalbas och introducera västerländsk teknologi; till och med det kommunistiska Kina satte åt sidan sina socialistiska fördomar och tog till sig marknadsekonomins principer. Senfödda nationer har däremot haft stora svårigheter att få igång en ekonomisk tillväxt, trots stora doser goda råd, subsidierade lån och direkt u-hjälp.[27] Korruption och politisk instabilitet, för att inte tala om inbördeskrig, har överlag underminerat förutsättningarna för en sund företagsamhet. Under sådana förhållanden hjälper ingen hjälp. Om investeringsklimatet däremot är i ordning behövs ingen hjälp, eftersom utländskt kapital då står till buds för alla förnuftiga ändamål.

Man kan fråga sig om satsningen på finansiell u-hjälp är väl använda pengar. Att ge av sitt överflöd må vara hänt, men praktiskt taget alla i-länder är djupt skuldsatta trots en hård beskattning. Att hjälpa genom att fördjupa sin egen skuldbörda verkar direkt oansvarigt; vi borde samtidigt göra avkall på vår konsumtion. I slutändan stöder i-ländernas medelklass u-ländernas korrupta elit. För dessa sträcker sig solidariteten med landsmännen inte till att betala skatt fastän limousinernas längd står sig i den internationella konkurrensen. Kapitalflykten överstiger ofta intäkterna från u-hjälpen. Däremot imponerar de fattiga utvandrarnas solidaritet med sina närmaste. Under år 2005 överfördes uppskattningsvis 250 miljarder dollar till anhöriga i u-länderna vilket mångfaldigt överstiger den officiella u-hjälpen.[28]

U-ländernas ekonomiska problem kan på lång sikt lösas bara av dem själva, men den utvecklade delen av världen kan inte sluta ögonen för det akuta behovet av nödhjälp. Problemet är att befolkningstätheten ofta överskrider gränsen för ett uthålligt jordbruk. Skogsskövlingen och svedjebruket förvärrar ytterligare effekten av de normala väderleksfluktuationerna, som tenderar att leda till en omedelbar hungersnöd.

Överexploateringen av betesmark i Sahelområdet skapar regelbundet problem, trots att naturen tycks återhämta sig efter torrperioderna. Värre är det i Etiopien, där skogarna i dag täcker mindre än tre procent av landets areal, mot uppskattningsvis fyrtio procent år 1900. Svedjebruk och illegal plantageröjning ger i Indonesien regelbundet upphov till vidsträckta skogs- och torvbränder, som höljer hela regionen i rök. Den ovan beskrivna befolkningsdynamiken skapar en ond cirkel, där allmänningen hänsynslöst utnyttjas i ett utdraget minussummespel. Fisket håller också på att förstöras i många u-länder, fastän t.ex. Island och Chile har visat att kvoteringar och skyddsområden kan garantera en uthållig fångst.

Det värsta är att nödhjälpen kan förlänga plågan genom att förhindra en förnuftig anpassning. Den givmilda strömmen av livsmedel och andra förnödenheter når sällan sitt mål innan korrumperade myndigheter, hungriga soldater eller rena banditgäng först lagt beslag på lejonparten. Nordkorea är det mest flagranta exemplet på förvriden hjälp; en tredjedel av nordkoreanerna lever på FN:s och Sydkoreas livsmedelshjälp, allt medan landets diktator bygger kärnvapen.

Det är uppenbart att ett globalt, ekonomiskt plussummespel erbjuder den enda möjligheten för u-länderna att komma ut ur sin onda cirkel. Ur deras synpunkt har

vi snarare för litet globalisering, i och med att i-länderna bryter mot spelets regler genom importskydd och exportsubventioner för jordbruksprodukter. I alla länder finns det förlorare, som högljutt protesterar när den fria marknaden raserar deras privilegierade positioner. Den stora majoriteten konsumenter, som drar nytta av globaliseringen, kommer däremot sällan till tals. Ändå rullar processen vidare med plussummespelets ovedersägliga logik.

Vi skall akta oss för att förfalla till en lättsinnig optimism. Första världskriget visade hur irrationella krafter på nolltid kunde sätta stopp för ett fruktbart internationellt samspel. Men jag tror att vi har lärt oss av våra misstag. Handel kräver reciprocitet men bygger just därför upp ömsesidig respekt och självrespekt. Handeln förutsätter tillit och genererar tillit, den behöver fred och stärker freden, den skapar välstånd och är den bästa u-hjälpen.[29]

Kapitel 8
Rättsskipning och rättvisa

Vi kräver att ordningsmakten säkrar vår trygghet till liv och lem, men samtidigt tenderar vi att begränsa polisens lagliga möjligheter att sköta sitt uppdrag. I strid med det allmänna rättsmedvetandet framhärdar också rättsväsendet i att överbetona de kriminellas rättigheter på bekostnad av de laglydiga medborgarna. Kraven på absolut ”kosmisk” rättvisa blir allt mera högljudda både på nationell och på global nivå. Vi måste dock nöja oss med att lindra förekommande orättvisor och hjälpa förfördelade grupper att hjälpa sig själva. En global solidaritet håller på att växa fram, men den har ännu inte funnit ändamålsenliga ramar.

8.1 Trygghetens pris

Vid sidan av de lagstiftande och verkställande maktstrukturerna, behövs en oberoende dömande makt för att upprätthålla respekten för de spelregler vi kommit överens om. I fredstid har polisen monopol på att vid behov använda våld; all annan våldsutövning är bannlyst, med få, specifika undantag.

Polismyndigheterna är underställda den verkställande makten, men allvarliga ingrepp i medborgarnas rättigheter kräver alltid beslut av domstol. Polisens arbete är krävande och ofta farligt, men avlöningen är i allmänhet medioker och yrkets status vacklande. Frestelsen att dryga ut inkomsterna är mycket stor. En korrupt polisstyrka är en styggelse, som fräter på samhällets grundvalar. Man kan försöka övervaka övervakarna, men det flyttar bara korruptionens brännpunkt ett steg uppåt. Det bästa sättet att stärka moralen är att förbättra polisens anseende som samhällets oförvitliga tjänare.

> En oskriven lag skyddade i tiden de obeväpnade Londonpoliserna i deras arbete, våldsamt motstånd mot polis var inte rent spel. Polisens auktoritet och oberörbarhet borde kunna stärkas lagstiftningsvägen. Våld eller hot mot ordningsmakten borde vara en synnerligen försvårande omständighet vid utmätningen av straff. Nu är motståndet mot polisen närmast ett folknöje i många storstäder, vilket provocerar onödigt hårda tag från polisens sida. Analogt borde polisövergrepp och missbruk bestraffas hårt. Polisen bör vara klanderfri och åtnjuta ett motsvarande förtroende, men priset för den positionen är allvarliga konsekvenser vid regelbrott.

Dessa idéer förutsätter ett avsteg från principen att alla är lika inför lagen; polisen skulle ställas på en piedestal med en förstärkt personlig oberörbarhet, men också hotas av svårare påföljder vid avsteg från tjänsteplikten. Det låter radikalt, men också gamla, goda principer skall kunna ifrågasättas och modifieras, om de står i vägen för ett moget övervägande.

Hos allmänheten och därmed lagstiftarna finns det på många håll en inrotad misstro mot lagens väktare. Därför strävar man att genom detaljerade instruktioner säkerställa den misstänktas legala position. Polisens fullmakter att genomföra brottsundersökningar betraktas med största misstänksamhet och kringgärdas av restriktioner. Ibland verkar det som om lagstiftarna i första hand ville skydda medborgarna mot brutala eller smygtittande poliser; allmänhetens säkerhet kommer på andra plats.

> I stället för att snärja hederliga poliser med detaljerade bestämmelser, måste vi acceptera, att tjänstefel är oundvikliga. En suspekt polisstyrka kan inte hållas i styr med en preventiv byråkrati, utan endast genom ett hårt urval och tillräckliga sanktioner vid maktmissbruk. Nu ställs hårda krav på arbetsmoralen och på resultat men förtroendet förvägras – en mycket demoraliserande kombination.

Ängslan inför myndigheternas egenmäktighet och deras potentiella godtycke är i sig en historiskt berättigad reflex, men den förmenta rädslan för en polisstat är gripen ur luften. Tvärtom kan det demokratiska samhällets oförmåga och ovilja att i tid ta itu med sina fiender vara förödande. Ondskefulla krafter, med planer på att ta över samhällsmaskineriet, bryr sig inte om några paragrafer hit eller dit. Demokratins försvar måste vara utbyggt på djupet så att en statskupp är otänkbar.

Den organiserade brottsligheten utgör i många länder ett verkligt hot mot rättssamhället. Södra Italien är fortfarande ekonomiskt tillbakasatt på grund av maffians, camorrans och ’ndranghetans förlamande närvaro. I Ryssland blev förbrytarligorna en landsplåga efter kommunismens fall, men deras inflytande har gradvis beskurits. Japan är känt för sin laglydighet men de lokala jakuzaligorna lär ha ungefär 100 000 medlemmar, fastän de inte provocerar myndigheterna i onödan. I Förenta Staterna har FBI (Federal Bureau of Investigation) i årtionden kämpat mot storstädernas organiserade brottslighet.

> De framgångsrika förbrytarorganisationerna har en stark intern moral, som ofta är baserad på etnisk tillhörighet och långa traditioner. De är därför utomordentligt svåra att komma åt; det finns inga vittnen och de som finns tenderar att försvinna före rättegången. Uppbackade av skickliga advokater har ledarna i allmänhet klarat sig undan fällande domar. År 1970 stiftade den amerikanska kongressen RICO – Racketeering Influenced and Corrupt Organizations Act – en lag, direkt riktad mot maffian. Ledarskapet blev kriminaliserat med straff upp till livstids fängelse. Penningtvätt via lagliga affärer inkluderas under brottsrubriceringen och skadestånd kan utmätas upp till tre gånger den påvisade skadan.

De flesta demokratier hotas av en allt effektivare organiserad brottslighet; i u-länderna, är det ibland svårt att skilja mellan politiker och kriminella. Också nymornade demokratier kan ligga illa till. I Mexico är rättssäkerheten, trots reformer, fortfarande satt på undantag och de flesta våldsbrotten förblir outredda.[1] Den internationella narkotikahandeln och terrorismen globaliserar brottsligheten och kräver en motsvarande respons. Intensifieringen av polissamarbetet på EU-nivå

och genom Interpol är högst aktuellt. Inte ens i Norden kan vi känna oss säkra inför de nya hoten.

Finland har länge ansetts som en lugn avkrok, fastän antalet våldsbrott är relativt högt. Men brotten har för det mesta varit spontana, alkoholpåverkade och i högsta grad oorganiserade; år 2004 kunde 86,3 procent av de allvarliga våldsbrotten utredas.[2] Följande år såg sig dock riksdagen nödgad att stifta en lag som kriminaliserade medlemskap i brottsliga gäng (mycket snävt definierat). Likaså kriminaliserades maskering av ansiktet på offentliga platser (men bara om olagliga aktiviteter kunde förutses).

För ett tiotal år sedan blev en nära bekant till mig avlivad av betalda mördare som handlade på uppdrag av hans egen, narkotikaberoende son. Brottet blev utrett, men de professionella mördarna hade kommit för att stanna. Trots att liket inte kunde återfinnas dömdes tre män nyligen till livstids fängelse för att mot betalning ha avlivat en tjallare; den svenska uppdragsgivaren fick samma dom. Hollywoodfilmen har invaderat realtiden i Helsingfors.

Trots den konkreta hotbilden förfasar man sig över varje inbillat eller verkligt intrång i privatlivets helgd. En heltäckande registrering av medborgarna, som i Norden är okontroversiell, framkallar en storm av protester i de anglosaxiska länderna. Det genomdatoriserade samhällets möjligheter att i detalj följa med medborgarnas göranden och låtanden väcker dock obehag också på våra breddgrader.

Personligen har jag haft svårt att förstå denna ängslan. Videokameror, mobiltelefoner, kreditkort etc. etc. i samkörning erbjuder en möjlighet att kartlägga misstänkta, illegala aktiviteter, men det finns knappast något motiv för myndigheterna att öda resurser på andra ändamål. Det krävs en hel del konspiratorisk fantasi för att i den fortgående datoriseringen spåra ett storabrorssamhälle i vardande.

Men, säger kritikerna, redan den principiella möjligheten till intrång inkräktar på privatlivet. Knappast, om vi inte håller på med någonting vi skäms för, och i dagens samhälle är den tröskeln ganska hög. I värsta fall skulle vi ha tagit ett litet steg tillbaka till den lilla byn, som enligt trovärdiga auktoriteter behövs för att sätta pli på våra barn. På den gamla, goda tiden matades alla nya data dagligen in i skvallerkvarnen. En liten extra gnutta social kontroll skulle inte skada vare sig barn eller vuxna i vårt moderna samhälle.

En mera pragmatisk inställning till intrång i privatlivet är på sin plats. I stället för att se spöken mitt på dagen vore det värt att riskera några smärre olägenheter för att hålla nere risken för att ungdomen blir nedknarkad eller för blodiga terroristangrepp. Lagarna kan alltid korrigeras om t.ex. polisens fullmakter visar sig vara överdimensionerade. Det är missriktat att göra en principfråga av något som borde vara en praktisk avvägning.

I Förenta Staterna har det inte varit lätt att acceptera en skärpt medborgarkontroll, men den tycks ha varit förvånansvärt effektiv. Trots bloddrypande hotelser från terroristhåll, har man till dags dato lyckats undvika nya attacker efter den 11 september 2001. Tyvärr måste man fortfarande räkna med ytterligare terroristdåd såväl i USA som runtom i västvärlden.

Polisens effektivitet är helt beroende av medborgarnas stöd. Den gamla traditionen med hjälppoliser vore ett sätt att stärka samhällsengagemanget och minska behovet av privatanställda säkerhetsvakter. När allt kommer omkring, är det naturligare att befolkningen själv står för övervakningen av sitt grannskap i stället för att förlita sig på avlönad hjälp. Mindre förseelser av typen nedskräpning, skadegörelse och ofredande skulle vara lätta att beivra med lokala krafter, vilket skulle skapa den känsla av trygghet människor överlag efterlyser. (Hjälppoliser finns i Storbritannien sedan 2002).

Tryggheten har sitt pris också i en demokrati, som strävar att kombinera medborgarnas säkerhet med största möjliga personliga frihet. Total anonymitet är inte längre uppnåelig, om vi inte vill öppna dörren för samhällets fiender; den är inte heller moraliskt legitim. Lagbrytarens rättigheter måste också vägas mot de hederligas rättskydd. Ingen myndighet tycks ta ansvar för de mord, dråp och våldtäkter, för att inte tala om inbrott och bedrägerier, som utförs av välkända förbrytare på fri fot. Det finns goda skäl att hålla uppenbara yrkesbrottslingar och vanemässiga missdådare permanent under uppsikt till exempel med elektroniskt fängsel. Det är inte fråga om att ytterligare straffa de skyldiga, utan om att skydda de oskyldiga.

8.2 En vederbörlig rättsordning

Varje land har sin egen lagstiftning, som är historiskt betingad, och som varierar starkt även mellan demokratierna. Lagar stiftas för att råda bot på missförhållanden, men framkallar ofta nya orättvisor. Medborgarnas rättssäkerhet kan därför inte bestå av ett skydd mot alla orättvisor; det skulle kräva en övermänsklig visdom, som inte står till vårt förfogande. Men vi kan försöka garantera rättssystemets förutsägbarhet, så att var och en vet när han överskrider lagens råmärken.

Om brott uppdagas eller tvister uppstår, träder det statliga rättsmaskineriet i funktion. Dess integritet och objektivitet är av grundläggande betydelse; svagheter på denna punkt upphäver i praktiken både lag och rätt. I föregående avsnitt har vi berört hur en överdriven varsamhet kan motverka sitt syfte när det gäller polisarbetet. Vi skall nu följa upp den juridiska processen, som har motsvarande problem. Många skyldiga åker aldrig fast eller blir frikända, men i gengäld blir väldigt få oskyldiga dömda fastän jag personligen åkt på en orättvis dom.[3]

I mitt fall bestod domstolen av en domare och tre nämndemän, som i allmänhet inte avviker från domarens linje. Finland följer i likhet med Kontinentaleuropa den romerska rättstraditionen, i motsats till anglosaxernas common law, som grundar sig mera på rättspraxis och på juryinstitutionen. Nordiska domstolar har i dag ingen jury, fastän den i Skandinavien har anor ända från förkristen tid. De gamla landskapslagarna från 1200-talet stipulerar konsekvent, att ”tolv gode män” skall fälla utslag i brottmål.

> Hemfridsbrott berättigade naturligtvis till självförsvar, men dråp var lagligt bara vid intrång i huset. Tolkningsproblem uppstod, när den dräpta föll över tröskeln. Magnus Erikssons landslag från mitten på 1300-talet lever dock upp till utmaningen. Om den dödes fötter var innanför tröskeln, rörde det sig om hemfridsbrott och gärnings-

mannen gick straffri. Om fötterna var på tröskelns utsida var det fråga om dråp, och dryga böter utmättes.

Juryn är ett slags folkdomstol, vars uppgift det var och är att stå för ett allmänt rättsmedvetande som en motvikt till domarväldet och eventuell bestickligthet. Forna tiders stormän ville också bli dömda av sina jämlikar och inte av en domstol, som troligtvis gick i överhetens, dvs. kungens ledband. Parlament som utsetts genom val fungerade i första hand som högsta domstolar; i Storbritannien är överhuset (egentligen laglorderna, law lords) fortfarande den högsta juridiska instansen. Historiskt sett kan man uppfatta både parlamentet och juryinstitutionen som bålverk mot en härsklysten centralmakt. Där de avskaffades eller negligerades, bröts en spirande demokratisk tradition, som det har varit svårt att återknyta till.

Ännu svårare är det att demokratisera en rättsordning på befallning. Alexander II inledde på 1860-talet i Ryssland en stor reform med ett lokalt självstyre (*semstvo*) och jury vid brottmål (Fjodor Dostojevskij (1821–81) har förevigat en sådan rättegång i Bröderna Karamazov). Juryerna sopades undan efter bolsjevikrevolutionen, tillsammans med övriga gryende utslag av en rättsstat och demokrati. Boris Jeltsin återinförde år 1993 juryinstitutionen vid grova brottmål.

Medlemmarna i en jury frågar sig: Hur skulle jag ha gjort under motsvarande omständigheter? När någon försvarat sig själv, sin familj eller sin egendom, borde tröskeln för excess i nödvärn ligga ganska högt. Men i våra nordiska länder får man vara mycket försiktig i att värja sig mot våldsverkare; lagens professionella uttolkare har ingen empati för privata initiativ. Man skall bara fly eller lägga sig om polisen inte finns till hands. Att ingripa mot gatuvåld eller fängsla en missdådare innebär fördubblad risk; först under själva ingreppet och senare i domstolen.

Alla demokratier har en hierarki av åtminstone tre rättsinstanser och felaktiga domslut upphävs oftast av en högre instans. Till exempel de enorma skadestånd, som ibland utmäts av juryerna i USA jämkas oftast efter överklagan; flera av dem är urbana legender, utan underlag i verkligheten. Juryinstitutionens svaghet är den inbyggda inkonsekvensen. Utslagen kan variera starkt, beroende på domsagan samt på kontrahenternas hemort, etniska bakgrund och åklagarens eller försvarsadvokatens förmåga att vädja till jurymedlemmarnas känslor.

Å andra sidan kan ett tjänstemannadominerat rättssystem leda till en överdriven solidaritet mellan polis, åklagare och domstolar. I Ryssland döms 99 procent av de åtalade i brottmål; Japan uppvisar liknande siffror – man är i praktiken redan dömd när man ställs inför rätta.[4] I Japan överväger man därför att införa blandade domstolar med jurymedlemmar. Men juryn är ännu ute, när det gäller att avväga dess för- och nackdelar. Reformer behövs troligen på alla håll.

Rättskipningen innebär en ständig konflikt mellan form och innehåll, objektiv rättsordning och personligt omdöme, lagens paragrafer och försvårande eller förmildrande omständigheter. En eller annan teknikalitet kan kullkasta en vattentät bevisföring. Att utesluta relevant bevismaterial strider mot lekmannens rättsuppfattning, om procedurfelet inte inverkar på sak.

Den gamla domarregeln ”hellre fria än fälla” avspeglar sig också på procedursidan. De demokratiska rättsordningarna tenderar att i brottmål ge försvaret betydligt mera spelrum än åklagarsidan, emedan den enskilda individen måste stöttas upp i konfrontationen med en överväldigande statsmakt. Detta är en fin princip, men om försvaret kan mobilisera ännu större resurser är situationen allt annat än jämställd. O.J. Simpson blev år 1995 i Kalifornien frikänd av en nästan helsvart jury för mordet på sin före detta fru och hennes pojkvän. Senare dömdes han i en civilrättegång att betala 33 millioner dollar i ersättning åt offrens anhöriga för ett brott, som han tydligen ändå hade begått.

För försvaret är allting tillåtet. Det strider mot vårt rättsmedvetande att den anklagade och hans advokater utan påföljd kan fara med osanning; att ljuga och bedra i rätten är juridiskt en oförytterlig rättighet, som inte står i samklang med gängse moraluppfattning. Det är lättare att förstå principen om att ingen skall behöva bevisa sin oskuld; bevisbördan ligger entydigt på åklagarsidan. Men goda principer är ofta opraktiska i konfrontationen med inbitna lagbrytare. Vid skattebedrägeri har man börjat tillämpa en omvänd bevisbörda; den misstänkta måste trovärdigt kunna förklara källan till sin inkomst och förmögenhet. Åtminstone år 1931 var detta enda sättet att få fast den beryktade gangstern Al Capone.

I civilrättsliga tvister borde antagonisterna vara mera jämspelta, men missförhållanden uppstår just på grund av skillnader i resurser eller inflytande. Ett jätteföretag kan dra ut på rättegången, så att den resurssvaga motspelaren inte hänger med, i synnerhet om förloraren inte döms att betala vinnarens rättegångskostnader. Å andra sidan är storföretagen, speciellt i Förenta Staterna, sårbara inför välbeväpnade advokater, som arbetar på provisionsbasis. En tid var den bästa affärsidén i datorbranschen att stämma den dominerande datajätten IBM.

USA är det mest processlystna landet i världen; om olyckan har varit framme måste det alltid vara någons fel – helst någon med betydande betalningsförmåga. Lagen har där satt sig i respekt, vilket reflekteras i den imposanta domstolsarkitekturen. Skadestånden kan uppgå till astronomiska belopp och driver t.o.m. storföretag i konkurs; de på grupptalan baserade asbesträttegångarna har hittills förorsakat ett sjuttiotal konkurser.

Japan har historiskt sett inte haft tillgång till oväldiga domstolar, vilket har skapat en på personrelationer baserad affärskultur. En ung japan uppenbarade sig en vacker dag på vårt huvudkontor. Han fick ett gott mottagande och fritt tillträde till vår moderna produktionsanläggning. Vi upprätthöll kontakten och han blev vår representant och rådgivare i Japan. Vi skrev aldrig något avtal men blev vänner och affärspartner för livet.

I Ostasien, liksom på många andra håll, följer man sina egna oskrivna lagar. Den gällande hederskodexen är ofta mera bindande än ett detaljerat kontrakt; att gå till domstol är nästan skandalöst eftersom den förlorande parten oåterkalleligt tappar ansiktet. Fastän siffrorna inte är helt jämförbara, har USA tjugofem gånger fler utbildade jurister per invånare än Japan, som nu håller på att mångdubbla sin advokatutbildning.[5]

Skiljemannadomstolar innebär ett stort framsteg för rättssäkerheten vid kontraktsbrott. Den internationella handelskammaren (ICC) upprätthåller sedan år 1923 ett nätverk av skiljedomstolar, som i dag omfattar 130 länder. Detta möjliggör ett relativt snabbt och billigt förfarande vid kontraktstvister. I internationella avtal mellan företag ingår nuförtiden rutinmässigt en paragraf om skiljemannaförfarande, vilket kan leda till betydande skadestånd, som kan utmätas via ICC.

Rättsskipningens värsta missförhållande i dag är dess nästan kriminella långsamhet, i motsats till skiljemannaförfarandets effektivitet. Den förorättade får inte ut sin rätt och misstänkta kan i många länder få sitta fängslade i åratal i väntan på rättegång. På många håll kan förmögna eller mäktiga lagbrytare dra ut rättsproceduren i det oändliga. Överlag är det svårt för den vanliga medborgaren att vinna gehör för sina klagomål, om myndigheterna har inkräktat på hans rättigheter.

Ombudsmannainstitutionen är en svensk innovation, som syftar till att stärka kränkta medborgares position gentemot myndigheterna, med förbigående av den normala, utdragna rättsordningen. Institutionen har fått spridning i Europa – också EU har sin justitieombudsman – men nu börjar den lida av inflation. Det finns eller föreslås ombudsmän för jämställdhet, barn, data, medier etc. Ombudsmännen bidrar i alla händelser till att minska klyftan mellan gemene man och det allt mer invecklade rättssystemet.

Det bästa botemedlet mot rättssystemets ineffektivitet är att på alla tänkbara sätt öka domslutens förutsägbarhet. De mest trätlystna kan man inte hålla utanför tingssalen, men förnuftiga människor skulle i allt högre grad undvika att belasta domstolarna, göra upp i godo, och spara mycket tid och pengar – en rättstvist är ju alltid ett minussummespel. I Amerika avgörs faktiskt 90 procent av brottmålen genom förlikning. Också på den civilrättsliga sidan börjar förlikning med stöd av neutrala resurspersoner vinna terräng i många länder.[6]

En fungerande, opartisk rättsskipning är den enda garanten för ett fortgående samhälleligt plussummespel. Det är lätt att kritisera enskilda tillkortakommanden och underskatta de etiska normer, som i generationer har upprätthållit en nöjaktig rättssäkerhet i demokratiska stater. Men medborgarna är trots allt kunder, som på sikt måste få sina synpunkter beaktade. Min kritik kan sammanfattas i att det bästa som vanligt är det godas fiende. Felfria procedurer utesluter inte orättvisa domslut; juridisk perfektionism får inte heller förhindra ingrepp mot organiserad brottslighet; medlen kan inte in absurdum sättas framför målet. Som Adam Smith säger: ”Misskund med de skyldiga är grymhet mot de oskyldiga.”

8.3 Brott och straff

”Öga för öga, tand för tand” stipulerade redan kung Hammurabi av Babylonien, som regerade c. 1792–1750 f.Kr. Principen liv för liv har ännu äldre anor, fastän det var skillnad på folk och folk. En storman kunde ganska saklöst ta livet av vanliga dödliga, men hans egen död krävde en mångdubbel kompensation. I Sverige sonades vanliga dråp med lämpligt dimensionerade skadestånd, men äldre västgö-

talagen från 1200-talet föreskriver hängning för tjuvnad. På den tiden var materiell egendom värdefullare än livhanken.

Brottsrubriceringen har ändrats från förr i tiden, då synd och brott tenderade att sammanfalla. Otukt, dvs. sexuellt umgänge utanför äktenskapet var kriminaliserat i Massachusetts på 1600-talet, och är fortfarande en lagöverträdelse i flera delstater i USA, fastän den inte mera beivras. Straffpåföljderna var också annorlunda. Fängelser användes inte för bestraffning, utan bara under rannsakningstiden. Slapp man dödsstraffet blev det fysisk tuktan, piska eller skampålen. Överhuvudtaget förlitade man sig på den offentliga skammens förebyggande och uppfostrande verkan.

L.M. Friedman beskriver i *Law in America* kortfattat och populärt hur Förenta Staternas rättsväsende har utvecklat sig från kolonialtidens lokala rättskipning till en komplex väv, som är allestädes närvarande. För nybyggarna var den sociala och religiösa gemenskapen helig; utvisning var bara en lindrigare version av dödsstraffet. Friedman relaterar upp- och nedgångarna i dödstraffets popularitet, men kan inte förklara varför amerikanerna håller fast vid det, i motsats till andra demokratier.

Holländarna var under sin uppgångsperiod nästan lika puritanska som nybyggarna i Nya England, men konfronterades med synd i betydligt större skala. Stadsstyrelsen i Amsterdam såg sig därför föranlåten att år 1595 öppna ett tukthus för ungdomliga missdådare. I stället för att avrättas eller lemlästas skulle vederbörande uppfostras till en bättre människa genom hård disciplin och moralisk indoktrinering. De kroniskt arbetsskygga placerades i en anordning, där vatten strömmade in och vattenytan obönhörligt steg, ifall delinkventen inte oavbrutet pumpade ut vattnet.[7]

Tidigare ansåg man, med ett visst berättigande, att inte bara offret utan hela samhället tog skada av en brottslig handling. I moderna termer var allt som förstörde det finstämda sociala plussummespelet mellan medborgarna ett ont, som måste hållas efter. I dag är vi inte lika strikta, fastän otukt fortfarande sprider veneriska sjukdomar, förorsakar oönskade barnsbörder och bryter upp äktenskap, allt på samhällets bekostnad. Men när det gäller droger använder vi fortfarande samma argument som gångna tiders puritaner.

Singapore är mig veterligt det enda land som har förmått upprätthålla en konsekvent prohibitiv narkotikapolitik. Det blir dödsstraff om den misstänkte påträffas med mera än 15 g heroin, 30 g kokain eller 500 g cannabis. Vem som helst kan bli testad och droganvändare blir omedelbart tvångsintagna för rehabilitering på minst sex månader.[8]

I de flesta länder möter vi typiskt demokratiska kompromisser. Man kan inte tillåta droger, men vill inte heller sätta tillräcklig kraft bakom sina förbud; inte ens fängelserna kan hållas fria från knark. Förenta Staterna har en sträng lagstiftning, vilket fyller straffinrättningarna, men narkotikalangningen tycks ändå vara en attraktiv affär.

Narkotikapolitiken i Europa är i det stora hela en kuliss. I västvärlden praktiserar vi generellt vad Friedman kallar den viktorianska kompromissen. Många lagar är inte avsedda att tillämpas rigoröst, utan de är till för att stötta den offentliga moralen. Flagranta lagbrott beivras, men en strikt övervakning skulle bli alltför kostsam

och dessutom framkalla en motreaktion bland folkets breda lager. Normer kan åsidosättas, förutsatt att det inte blir skandal. Föråldrade lagar faller helt enkelt ur bruk, och annulleras först långt i efterskott.

Drogmissbruk är primärt ett brott där förövaren är det enda offret, och borde därför negligeras i linje med vår inställning till osedlighet eller hasardspel. I stället börjar vår syn på missbrukare av alla slag allt mera bygga på ett utvidgat samhällsansvar, som inte står så långt från den reglementerande, puritanska ideologin. Skillnaden är att synd förbytts i sjukdom och prästen ersatts med psykiatern – båda är troligtvis lika ineffektiva. Det individuella ansvaret och därmed den personliga friheten är igen satta ifråga.

I *A Clockwork Orange*, som kom ut 1962, försvarar Anthony Burgess människans frihet att välja det onda i motsats till en påtvingad, medicinerad eller inopererad harmlöshet. Det genuint goda kan bara vara resultatet av ett frivilligt val. Konfrontationen med det onda är oundgänglig för vår andliga tillväxt; våra inbyggda onda impulser kan inte och bör kanske inte opereras bort.

Beskäftiga besserwissrar håller på att definiera bort brott och skuld ur denna världen. Vi är bara i början av denna utveckling, men logiken verkar ovedersäglig. Det finns alltid en underliggande orsak till avvikelser från samhällsnormerna. Missdådaren har råkat ut för dålig uppfostran, dåligt sällskap eller dåliga gener. Han (mera sällan hon) kan inte rå för att ha kommit på sned. Varje förseelse och i synnerhet grova brott, är en följd av olyckliga omständigheter, vilket kan jämställas med sinnesförvirring. En frisk människa blir inte förbrytare; följaktligen är förbrytaren alltid sjuk.

I det forna Sovjetunionen burade man in kriminella på samma sätt som annorstädes, men hederliga människor, som opponerade sig mot regimen, utgjorde ett förbryllande problem. Den enda förklaringen var sinnessjukdom, emedan motstånd mot sovjetstaten var uppenbart irrationellt. Sådana mentalfall togs helt konsekvent in på sinnessjukhus; det mest beryktade var Serbski-institutet för rättspsykiatri i Moskva. Dess ledare, Georgi Morozov, diagnostiserade långsam schizofreni, en dittills okänd sjukdomsbild. Patienterna motarbetade ihärdigt sina egna, personliga intressen för att främja abstrakta illusioner, såsom mänskliga rättigheter, frihet och demokrati.[9]

Hela den vidlyftiga diskussionen om orsakerna till ett avvikande beteende är ur juridisk synpunkt irrelevant. På fotbollsplanen får spelarna gult eller rött kort på enahanda grunder, det hjälper inte att vädja till ett hetsigt temperament. Reglerna är till för att efterföljas, och de flesta regelbrott såväl i fotboll som i levande livet bottnar i en strävan efter personlig fördel på andras bekostnad. Den frestelsen är alltid närvarande och måste ha en tillräcklig motvikt.

Straffens art och längd är föremål för en ständig debatt. Polisen är frustrerad över att om och om igen ta fast samma vanebrottslingar, som nästan lika snabbt försätts på fri fot. Åtminstone i Norden har polisen (eller åklagaren) mycket begränsade möjligheter att sätta press på inbitna förbrytare. Vanligt bondförnuft och allmänt rättsmedvetande säger (i motsats till vedertagna rättsprinciper) att en bristande sam-

arbetsvilja när det gäller t.ex. tjuvgodset eller medbrottslingarna borde leda till en avsevärd straffhöjning.

Den så kallade nolltoleransen mot smärre förseelser har haft en hälsosam effekt i de amerikanska storstäderna. Vårdslös nedskräpning skulle också i Europa kunna bestraffas med rundliga böter, av modell Kalifornien.[10] Från liberalt håll framhävs gång efter annan, att strängare straff inte har någon avskräckande effekt. Då skulle mildare straff inte heller öka brottsligheten, och vi kunde göra oss av med fängelserna för gott. En sak är säker; den som är dömd till fängelse begår sällan brott, utom under permissioner eller på rymmen.

Respekten för spelreglerna måste upprätthållas, annars faller plussummespelet ihop. Straffen har i första hand en preventiv uppgift; brott får inte löna sig. Upprepade återfall är ett tydligt tecken på att straffen inte är tillräckligt avskräckande. Alternativt är vederbörande oförmögen att kontrollera sina impulser, och måste i varje fall utestängas från ett fritt umgänge med andra människor. Det gamla argumentet, att hunger och nöd driver den blottställda in på brottets bana, håller inte mera i våra dagar.

För socialismens förespråkare har det varit en besvikelse att kriminaliteten ingalunda har försvunnit i våra välfärdssamhällen. Lagbrytarna tycks bilda en permanent underklass, oberoende av politiskt system, och utgör en stor utmaning för vetenskapare av olika schatteringar. Några djuplodande insikter har mig veterligen inte vunnits, och detta återspeglas i bristen på tillförlitliga metoder för bot och bättring. Fängelsestraff kan i bästa fall fungera som en form av konditioneringsterapi, men är betydligt oftare ett steg på vägen mot en yrkesmässig brottslighet.

I fängelseinstitutionens begynnelse, under första hälften av 1800-talet, tillämpades en genomtänkt, korrektiv regim med ensamceller, tystnad under måltiderna och bibeln som enda litteratur. Tanken var att kontemplation i samverkan med Guds ord skulle få missdådaren på bättre tankar. Men resultatet blev inte det avsedda, utan sinnesrubbningarna och självmorden grasserade. Kostnaderna blev också höga och man övergick småningom till de nutida, kroniskt överbefolkade straff- och arbetsanstalterna. I de nordiska länderna har liberaliseringen av fångvården lett till att avskräckningseffekten inte mera är särskilt stor för vaneförbrytare.

Kriminalvården i det offentligas regi är på det hela taget ett kapitalt misslyckande. Däremot har frivilliga organisationer varit mera framgångsrika. Första resans ungdomsbrottslingar, som tas om hand av frälsningsarmén, uppvisar i Florida en dramatiskt reducerad återfallskvot jämfört med motsvarande fängelsekunder.[11] KRIS är en svensk frivilligorganisation som stöder återfallsbrottslingar med ett AA-koncept och främst attraherar människor med alkoholist- eller knarkarbakgrund.[12] För riktigt garvade återfallsförbrytare är tiden det enda botemedlet. Kring 35 års ålder avtar kriminaliteten och efter fyllda femtio är brottsbenägenheten mycket låg.

En liberal opinion inriktar sig på att tömma fängelserna på samma sätt som man har gjort med sinnesjukhusen. Problemet är bara att vi inte i detta fall har tillgång till magiska piller, som skulle skydda de brottsbenägna för frihetens frestelser. Mycket tyder på att det finns en kriminell personlighet som framträder redan i barndomen.[13] Nyligen har man funnit en genvariant som tycks predestinera för

risktagande, rastlöshet och leda. Beroende på den genetiska och sociala omgivningen kan den ärftliga avvikelsen ge upphov till antingen kreativ företagsamhet eller kriminella aktiviteter.[14]

> John Laub och Robert Sampson har i *Shared Beginnings, Divergent Lives* följt upp 500 ungdomsbrottslingars livsöden under sextio år. Skillnaderna förklarades inte i första hand av de psykologiska profilerna, utan av de sociala relationerna efter utträdet från uppfostringsanstalten/skolhemmet. En lämplig arbetsgivare, ofta militären, och goda äktenskap var avgörande för återintegreringen i samhället.
>
> Brottsligheten kan variera också på grund av ytligt sett ovidkommande omständigheter. John Donahue och Steven Lewitt väckte stort uppseende med sin studie *The Impact of Legalized Abortion on Crime*. De anser att nedgången i brottsligheten på 1990-talet till största delen berodde på legaliseringen av aborter ett tjugotal år tidigare. Oönskade barn blev enligt deras teori sämre behandlade och råkade därför oftare i klammeri med rättvisan.

En brottslig bana är sällan entydigt föreskriven utan är starkt beroende av yttre omständigheter, i synnerhet rättsväsendets effektivitet. En tillräckligt sträng och sannolik straffpåföljd avhåller rationellt tänkande personer från brott, medan de psykiskt underprivilegierade har svårare att uppfatta att brott inte lönar sig. De lever i nuet och avskräcks från brottsliga gärningar bara av en god övervakning, kombinerad med säkra, snabba och obehagliga konsekvenser. Medicinska botemedel för denna typs brottslighet kommer snart att vara inom räckhåll. Det återstår att se, om vi vill använda dem.

8.4 Samhällets orättvisor

De gamla grekerna hävdade, att den som gudarna älskar dör ung – och undslipper därmed ödets ojusta slag. Sofokles (496–406 f.Kr.) levde till hög ålder men tog kanske just därför steget ut när han lät Oidipus utropa: ”Det vore bättre för en människa att aldrig ha blivit född.” Livet är orättvist från början till slut; det är någonting vi får lov att nöja oss med.

Människorna har i religiösa termer sökt förklaringar, kompensation och tröst för jordelivets olyckor och oförrätter. Tron på en rättvis och allsmäktig gudomlighet gav balans i bokföringen; hinsides skulder eller tillgångar fick existensens debet och kredit att gå ihop. Fatalismen är den logiska slutpunkten för detta resonemang, som gör det lättare att acceptera livets orättfärdigheter.

Parallellt med demokratins genombrott har himmelska intäkter underkastats en våldsam diskontering. Medborgarnas förväntningar koncentreras till det jordiska, och orättvisorna har därmed blivit i princip oacceptabla. Kraven på omfördelning av detta livets goda har vuxit ännu snabbare än de ekonomiska resurserna. Thomas Sowell har i *The Quest for Cosmic Justice* analyserat denna föreställningsram och dess politiska konsekvenser.

> En kosmisk rättvisa kräver att samhällets spelregler skall modifieras till förmån för de underprivilegierade av alla kategorier. Att den bästa vinner eller den mest merite-

> rade avancerar är enligt detta synsätt inte rent spel. Tvärtom är statistiska olikheter i utfall ett osvikligt tecken på orättvisa samhällsmekanismer som måste rättas till med positiv diskriminering till förmån för underrepresenterade grupper. De destruktiva biverkningarna bekymrar inte förkämparna för en kosmisk rättvisa utan de vilar tryggt i sin känsla av moralisk överlägsenhet.
>
> Sowell visar, att en positiv diskriminering inte bara skapar nya orättvisor, utan att de också skadar dem de avser att hjälpa. Att kämpa mot oddsen är på sikt betydligt hälsosammare än att få dem förvrängda till sin fördel. Frederick Douglass (1817–95), som var en förrymd slav och en berömd förkämpe för slavarnas frigörelse, reagerade negativt på sin tids filantroper. Han ville inte ge negrerna ett alibi för underprestationer: "… om negern inte kan stå på egna ben, låt honom falla … jag fordrar bara, ge honom en chans att stå på egna ben! Lämna honom i fred!"

Sowell ser det radikala kravet på jämlikhet som ett hot mot rättsordningen, individens frihet och i sista hand Förenta Staternas konstitution. Fastän vi i Europa har undvikit de värsta avarterna på temat positiv diskriminering, har vi kommit betydligt längre i andra avseenden. Sverige har kommit allra längst i försöket att tillämpa en millimeterrättvisa i sin omfördelningspolitik. Men samtidigt har de socialdemokratiska regeringarna sett sig tvungna att svälja chockerande avsteg från de egalitära principerna.

> Skatt på arv eller gåva avskaffades i Sverige från och med den 17 december 2004. Vänstern har tidigare betraktat arvskatten som det viktigaste instrumentet för social utjämning, men intäkterna hade urholkats av särregler och en internationell skatteplanering; skatten slog till slut bara mot medelsvensson. Superrika sportstjärnor bosätter sig regelmässigt i skatteparadis, utan att det förminskar deras popularitet på hemmaplan.

"Skinna de rika" har som slagord mist något av sin dragningskraft på den politiska marknaden i hela västvärlden. Avunden, vår mest beständiga naturresurs, kan inte ha minskat. Men ett ökande antal medborgare har trots allt byggt upp en viss förmögenhet, som de gärna lämnar vidare till sina ättlingar. Dessutom finns det en gryende insikt hos gemene man om att rikedom inte nödvändigtvis är stöld, utan kan avspegla ett genuint mervärde, som till största delen kommit omgivningen till godo.

I stället för att binda människor till fattigdom genom permanenta, behovsprövade stöd, borde man satsa på att med lock och pock göra de obemedlade produktiva, och därmed återge dem självrespekt och möjligheter till att arbeta sig upp på den sociala skalan. I Europa kunde den obesuttna lantbefolkningen på några generationer etablera sig som relativt välbeställda stadsbor. I Amerika har våg efter våg av emigranter avancerat från slummens misär till en komfortabel medelklasstillvaro. Fattigdomen är inte ett olösligt problem.

> Detta är en provokation för dem som har satsat sin politiska karriär på en bestående underklass. För att underbygga sin position tar man till kvalificerad vilseledning i form av statistik. Fattigdom definieras i Europeiska Unionen som en inkomstnivå, lägre än 60 % av medianinkomsten – ett semantiskt hokuspokus. Tidigare använde

man siffran 50 %, men den gav tydligen inte mera önskvärt utslag. I alla händelser kommer man till en siffra på mellan 10 och 20 % som knappast kan rubbas och "vetenskapligt" påvisar orättvisan i samhället.

Statistiken uppgörs årligen enligt de beskattningsbara inkomsterna, och bland de fattiga inkluderas utan att blinka relativt välsituerade men intermittent arbetande individer samt studerande; obeskattade inkomster lämnas helt ur bilden. Sowell citerar en studie av Greg Duncan et al., *Years of Poverty, Years of Plenty*, som visar att bara tre procent av den amerikanska befolkningen låg permanent under den officiella fattigdomsgränsen, i motsats till en allmänt accepterad siffra på 20 %. De flesta "fattiga" är ungdomar eller personer, som tillfälligt är utan inkomster.

Stora inkomster kan knappast i sig anses vara moraliskt förkastliga. I stället kunde man skjuta in sig på skillnaderna i konsumtionsnivån mellan olika befolkningsgrupper, men sådan statistik är tydligen politiskt mindre matnyttig. Det är inte ointressant att i USA de officiellt fattigas totala utgifter, det vill säga konsumtion, år 2003 överskred de officiella inkomsterna med mer än 100 %! Närmare hälften av de fattiga hade egen bostad.[15]

Fattigdomen låter sig inte vetenskapligt definieras. Däremot kan vi konstatera, att i demokratierna omkring en tiondedel av befolkningen lever på samhällets bekostnad. Det är utomordentligt svårt att vänja av människor från ett beroende av allmosor. Mottagaren berövas motivationen att försörja sig själv medan givaren frustreras av mottagarens brist på eget initiativ. Båda har fastnat i en ond cirkel med ömsesidig brist på respekt för varandra. Den sociala bostadspolitiken är en speciellt fördärvlig metod att låsa in människor i en fattigdomsfälla.

Både i Sverige och i Storbritannien river man hela kvarter av subventionerade hyresbostäder, som på några decennier har gjorts obeboeliga. Invånarna borde känna ett självklart ansvar för sin omgivning, men i ett kollektiv utan ägarintresse tar huliganerna lätt över. Staden New York, kapitalismens högborg, excellerar i hyresreglering; nästan hälften av bostäderna står utanför den fria marknaden. Åtminstone advokat Mary Ann Hallenborg tjänar på den enorma komplexiteten i regelverket efter att ha författat både *New Yorks Tenants' Rights* och *The New Yorks Landlord's Law Book*.

Under president Clinton utfärdades år 1998 en federal förordning, som föreskrev åtta timmars samhällstjänst per månad (med många undantag) för invånarna i statssubventionerade bostadskvarter. Lokala New Yorkpolitiker bromsade åtgärden, och ännu i april 2004 demonstrerade upprörda hyresgäster mot verkställandet av det "rasistiska" direktivet.[16] I Stockholm håller däremot innehavare av värdefulla hyresrätter tand för tunga. De har kvalificerat sig för sitt subventionerade boende i ungdomsåren och kan sedan sitta kvar i orubbat bo.

Hälsovården är ett ännu känsligare kapitel då det gäller kosmisk rättvisa. Ingen tar skada av att vid sjukdomsfall komma under adekvat behandling, och det är svårt att tänka sig en bättre investering än preventiv barnavård. Problemet är bara att efterfrågan på hälsotjänster tenderar att växa utan gräns, i synnerhet om man inkluderar alla psykiska besvär i den skattefinansierade omsorgen.

God omvårdnad för sjuka människor är en självskriven målsättning i alla demokratier, fastän de som har råd i allmänhet också har tillgång till en bättre service.

Gratis vård av självförvållade krämpor kan i alla fall kännas orättvist. För alkoholens och tobakens del kan man hävda, att skatteintäkter från försäljningen åtminstone i högskatteländerna täcker kostnaderna; dessutom reducerar missbrukarnas förtidiga bortgång samhällets pensionskostnader. Hur som helst kan vi inte lämna någon samhällsmedlem att lida eller dö, oberoende av tidigare försyndelser. Också här kommer rättvisan till korta.

Samhället kan inte och bör inte garantera en absolut rättvisa för sina medborgare, lika litet som deras lycka och välgång. Vad vi kan försöka göra är att lindra uppenbara orättvisor utan att otillbörligt begränsa människornas möjligheter till ett personligt självförverkligande. Som alltid i en demokrati är det fråga om en förnuftig kompromiss, ett socialpsykologiskt plussummespel. Frihet i alla sina aspekter är den dyrbara, gemensamma arvedel som skall optimeras.

8.5 Global säkerhet och rättvisa

Genuina demokratier bekrigar inte varandra, trots att intressekonflikter förekommer. Men utanför demokratiernas råmärken har djungelns lag varit förhärskande och tvingat fram omfattande militära insatser och en fortgående beredskap. Denna historiska realitet håller långsamt på att förändras i och med demokratins segertåg. Kommunistiska kvarlevor, som Nordkorea och Kuba, är under ständig press, och det blir allt mer riskabelt för fridstörare att med våld driva sina nationella intressen. Tillsvidare är dock den så kallade internationella rättsordningen en chimär.

För att upprätthålla lag och ordning behövs inte bara domstolar utan framförallt polis. Förenta Nationerna har varken demokratisk legitimitet eller exekutiv makt; inte ens ett enigt Säkerhetsråd vill i praktiken sätta verklig kraft bakom sina resolutioner, vilket kanske är lika så bra. FN-soldater har fyllt sin uppgift i fredsbevarande operationer, där utgångspunkten har varit att de stridande parterna gett åtminstone sitt tysta godkännande. Men då det gäller det som eufemistiskt kallas fredsframtvingande åtgärder, dvs. konkret krigföring, har FN kommit ömkligt till korta.

Efter andra världskriget var Förenta Staterna det enda värnet mot en totalitär aggression, började med ingripandet i Korea år 1950–53 under FN-flagg. I Vietnam var man i princip ute i samma ärende, men stödet från övriga demokratier uteblev; kommunismens frammarsch bekymrade inte européerna på 1960-talet. Efter Sovjetunionens sammanbrott har USA åtagit sig rollen som världspolis – med eller utan FN-sanktion. Terroristattacken mot World Trade Center den 11 september 2001 var ett incitament att göra världen säker för demokratier i allmänhet och Amerika i synnerhet.

> Invasionen i Afghanistan fick världsopinionens motvilliga godkännande, men när president George Bush tog sig för att avlägsna världens kanske värsta tyrann från makten i Irak, gjorde Frankrike, under president Jacques Chirac sitt bästa för att sabotera operationen. Storbritanniens premiärminister Tony Blair ställde upp vid USA:s sida, men västeuropéerna i gemen tog avstånd från ”krigshetsarna” Bush och Blair – ett eko från 1930-talets ansvarslösa pacifism och eftergiftspolitik. Mycket oväsen fördes omkring avsaknaden av ett uttryckligt FN-mandat, trots att Saddam

Hussein i åratal trotsat säkerhetsrådets resolutioner. Skenheligheten i detta argument har i snabb ordning avslöjats sedan EU under stor enighet konstaterat, att snabbinsatsstyrkorna som man håller på att ställa upp kan inskrida också utan Förenta Nationernas godkännande.[17]

De flesta iakttagare var överraskade då man fann, att Saddam inte satt på några hemliga lager med massförstörelsevapen; det hade varit den enda vettiga förklaringen till hans agerande gentemot FN. Relevanta fakta är hans väldokumenterade vilja och förmåga att framställa och använda dessa vapen. En Saddam Hussein som badade i oljepengar och som ruvade på revansch i samarbete med all världens terrorister är en mardröm vi nu har förskonats från. Men det är ännu för tidigt att bedöma om och hur demokratin kan slå rot i en islamsk miljö.

Krigiska diktatorer tar i dag betydande risker, och en alltför brutal framfart mot det egna folket väcker också pinsam uppmärksamhet. Varken terrorister eller avsatta despoter kan känna sig trygga någonstans i världen. Den nationella suveräniteten har bit för bit naggats i kanten, i strid med FN-stadgans stipulationer men i konformitet med kravet på en global säkerhet och rättvisa. Faktum är, att demokratierna runtom i världen numera inte behöver frukta någon öppen aggression eller en totalitär världsrevolution. De fattiga, odemokratiska regimerna råkar visserligen lätt i luven på varandra – Etiopien och Eritrea är bara ett exempel – men ekonomiska sanktioner är relativt effektiva i sådana fall.

Värre är det med verkliga folkmord såsom i Ruanda eller inbördeskrig i stater som helt enkelt fallit ihop av typen Liberia och Somalia. Inbördeskriget i Sudan pågick i över 20 år och har sedermera avlösts av massakrer i Darfur. Ropen på hjälp skallar nuförtiden allt högre från många länder, där statsmaskineriet borde byggas upp från grunden, med eller utan demokrati. Europeiska Unionen håller på att utveckla sin förmåga att projiciera ”mjuk makt” genom förebyggande ingripanden; när detta skrivs hänger interventionerna i Libanon och Kongo ännu i luften. Men alla fredsframtvingande åtgärder faller fortfarande tillbaka på Förenta Staterna, som blir alltmer ovilligt att engagera sig i impopulära, internationella polisaktioner.

I varje fall har världen, med få undantag, blivit tillräckligt säker för den internationella handeln. Globaliseringen har dragit med sig alla betydande nationer i ett gigantiskt plussummespel, vilket bidrar till att befästa fredliga relationer. Men som alltid finns det relativa vinnare och förlorare, fastän en stor majoritet har blivit delaktiga av det ökande välståndet. Den tilltagande globala medvetenheten medför att sådana skillnader i levnadsstandarden, som tidigare togs för givna, nu allt oftare uppfattas som skriande orättvisor. Fastän vi är långt från en etablerad global ordning, börjar vi kännas vid ett spirande globalt samvete.

Dessa stämningar har snabbt utnyttjats av jämlikhetsivrare, som håller på att tappa sin marknad i nationella sammanhang. Här finns nya, obegränsade möjligheter att skuldbelägga demokratiernas medelklass och finna utlopp för ett diffust världsförbättrarnit, som alltid på skattebetalarnas bekostnad. Det är tragiskt, att så mycket pengar och god vilja har slösats på en i grunden felaktig politik, som inte är någon hjälp till självhjälp, utan snarare permanentar beroendet av donatorer.

> Förenta nationerna har fastslagit 0,7 procent av BNP som en generell målsättning för i-ländernas u-hjälp. Fastän bara ett litet antal små länder med stormrika Norge i spetsen når denna siffra, ifrågasätts den sällan i offentligheten. U-hjälpen har blivit en strålande affär för ett högavlönat, ofta skattebefriat etablissemang, som fungerar i symbios med okritiska medier och med u-ländernas oftast korrupta politiker. Allt mera högljudda internationella konferenser och resolutioner blundar mot bättre vetande för kalla fakta om missbruk och ineffektivitet. Realismen i målsättningen blir allt svagare men suget efter pengar desto större, fastän man småningom kommit till insikt om att pengar inte löser problemen. Inte ens Nigerias och Angolas hundratals miljarder i oljeinkomster har skapat en bas för en hållbar utveckling.
>
> En god förvaltning uppställs allt oftare som ett villkor för hjälpen, men tillämpas långt ifrån konsekvent. U-länderna spelar ut donatorerna mot varandra, och har utvecklat betydande expertis i att lova runt och hålla tunt. Ända sedan 1978, då Daniel Arap Moi tog över makten i Kenya, har korruptionen i landet tilltagit, men ”samarbetet” med givarländerna har fortsatt, ackompanjerat av alltid lika ineffektiva varningar om stängda penningkranar.[18] Exemplen kunde med lätthet mångfaldigas; donatorländerna vill tydligen bli av med sina pengar till varje pris!

Förenta Nationernas prestige stöttas inte precis av att Muhammed Gaddafis Libyen var ordförande för FN:s kommission för mänskliga rättigheter; en nyligen genomförd reform gör varken från eller till för kommissionens obefintliga legitimitet. Zimbabwe som nybakad ordförande för FN:s kommission för hållbar utveckling (CSD) gör inte heller någon glad. Däremot har flertalet av de självständiga organisationer som är underställda Förenta Nationerna utfört ett gott arbete. Världshälsoorganisationens (WHO) största framgång var utrotningen av smittkopporna. Kulturfrämjandet (UNESCO), barnskyddsarbetet (UNICEF) och flyktingshjälpen (UNHCR) har också varit framgångsrika, fastän UNRWA (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees) indirekt har bidragit till det palestinska flyktingproblemet genom att finansiera en lägervistelse för flera generationer av palestinska ”flyktingar”. Deras integration i det omgivande samhället har därmed i praktiken gjorts omöjlig.

> De arabiska mottagarländerna, med undantag av Jordanien, har också gjort sitt bästa för att förhindra att flyktingarna assimileras. Amnesty International rapporterar, att Libanon systematiskt diskriminerar flyktingarna, som inte får utföra något kvalificerat arbete, äga någon fast egendom och så vidare.[19] Saudiarabien sysselsätter miljoner gästarbetare, men accepterar inte palestinier. Arabländerna gör allt för att hålla flyktingtraumat vid liv.

Palestinierna erbjuder ett bra exempel på inrotade men så att säga självförvållade orättvisor. Vägran att acceptera realiteter är ett säkert sätt att ställa sig själv i offside; orättvisan blir ett näringsfång och till slut blir man helt beroende av självbedrägeriet. U-länderna tenderar att se sig själva som offer för en kolonial exploatering. Det är hög tid för dem att se fakta i ögonen, revidera sin världsbild och ta tag om sina egna brister. Då skulle stödet utifrån kunna få till stånd en välbehövlig hävstångseffekt.

Myten om kolonialismens fördärvlighet är mogen att dödförklaras; om den vore grunden till allt ont, borde Etiopien, Liberia, Haiti och Afghanistan inte ha haft några problem.[20] Å andra sidan har Sydafrika, kontinentens mest genomkoloniserade land, under Nelson Mandelas vidsynta ledning kunnat inleda ett nytt kapitel i sin historia genom att resolut vända ryggen till det förgångna och ta sig an framtidens utmaningar.

Kina motade länge alla yttre inflytelser fullständigt övertygad om sin egen förträfflighet men har fått lov att tänka om. Också Japan isolerade sig från omvärlden år 1639, men genomförde en radikal kursändring i och med Meijirestaurationen år 1868. Efter 1945 måste japanerna än en gång genomföra ett genomgripande nytänkande, som på kort tid ledde till spektakulära framgångar.

Kraven på kosmisk rättvisa har förflyttats från det nationella till det globala planet, där de är ännu mera missriktade. En systematisk lindring av orättvisorna förutsätter en stark politisk struktur och en ömsesidig solidaritet, som vi bara kan drömma om i globala sammanhang. En omfattande omfördelning av resurserna skulle leda till ett enormt minussummespel – ett monstruöst missbruk, slöseri och ytterligare korruption. En sådan målsättning står dessutom i ironisk kontrast med det fördömande av västerländska värden och dito livsstil, som de postmoderna samhällskritikerna öser över oss. Varför skall vi egentligen utsätta oskuldsfulla människor, som lever lyckliga i naturnära harmoni, för en osund västerländsk livsstil – hårt arbete, stress och påfrestande konkurrens?

Yrkesmässiga världsförbättrare intar regelmässigt en upphöjd moralisk plattform, från vilken de svingar sitt gissel över oss vanliga dödliga. Pragmatiska lösningar stämplas som halvmesyrer, och dagens provisoriska säkerhetssystem – Pax americana – utdöms på rak arm som imperialism och neokolonialism. I ett historiskt perspektiv är nuläget trots allt skapligt, men det är tyvärr osannolikt att ens en supermakt i längden kan eller vill agera världspolis.

Kapitel 9 Den fjärde statsmakten

Medierna är en omistlig och ofrånkomlig del av den moderna existensen. De står för öppenhet och insyn men också för vilseledning och sensationsmakeri. Ingen kontrollerar den fjärde statsmakten, utom läsarna och tittarna, som får vad de förtjänar. Den mediestyrda allmänna opinionen är en mäktig men nyckfull kraft, med en tendens att briljera i politisk korrekthet. Ibland urartar likriktningen till ett veritabelt åsiktsförtryck, som ingen, allra minst medierna reagerar mot. Elektronisk kommunikation möjliggör redan i dag en direkt mellanmänsklig kontakt i global skala. Det betyder, att de traditionella mediernas monopol som opinionsbildare håller på att brytas.

9.1 På gott och ont

Massmedierna är demokratiernas nervsystem. De utvidgar den klassiska agoran, skådeplatsen för handel, skvaller och politik till att omfatta varje hem i en nation. Nyheter förmedlas praktiskt taget i realtid; information, synpunkter och framförallt underhållning serveras mångfalt över det som någon kan konsumera. Utan massmedier skulle vi leva isolerade från medborgerlig växelverkan och med mycket begränsade möjligheter till en upplyst åsiktsbildning.

Medierna har nått rangen av en fjärde statsmakt i kraft av sin centrala roll i den politiska processen, som utspelas i tidningsspalter, teverutan och i underhållningsbetonade radioprogram. Rollen som vakthund passar medierna som hand i handske; de makthavandes förehavanden ända in till de intimaste detaljer är alltid och överallt det hetaste nyhetsstoffet. Politikerskället håller därför konstant en hög ljudnivå, och urartar ibland till rena drevet, där det arma villebrådet skoningslöst jagas av ett tillfälligt samstämmigt koppel. Men för det mesta är gläfsandet ganska ineffektivt; hundarna skäller men karavanen går vidare.

> När Alexis de Tocqueville vid sin ankomst till New York år 1831 öppnade en tidning, var en diatrib mot den sittande presidenten Andrew Jackson det första han fick synen på. ”Ärelystnad är hans brott och det kommer också att bli hans straff... Han styr genom korruption och hans omoraliska metoder länder honom till skam och förvirring... vedergällningens timme nalkas och han blir tvungen att spy ut sitt fång, kasta åt sidan sina falska tärningar, och sluta sina dagar i tillbakadragenhet, där han kan fördöma sin galenskap i lugn och ro; eftersom ånger är en dygd som troligtvis för evigt förblir obekant för hans hjärta.” Skribenten satte minsann inte fingrarna emellan, och både George Washington och John Adams skulle ha nickat igenkännande. Men president Jackson blev återvald år 1833 med en komfortabel marginal, och han hade säkert känt sig hemmastadd i George W Bushs omvalskampanj år 2004.

Det är inte så mycket som förändrats i politiken under tvåhundra år, men detsamma gäller lyckligtvis också mediernas, och framförallt tidningspressens roll som språkrör för individuella klagomål. Den påtrampade medborgaren har ibland

ingen annan utväg än att söka offentlighet för sin sak och skämma ut sin vedersakare; en skandalhungrig fri press brukar gärna ställa upp. Med de Tocquevilles ord: ”... tidningarna är ett kraftfullt vapen inom räckhåll för gemene man, även för den svagaste och mest ensamma.”

> I det kejserliga Kina hade den förorättade inte tillgång till opartiska domstolar och ännu mindre till en fri press. Det enda sättet att få ut sin rätt mot en mäktig förtryckare var att begå självmord framför hans dörr, och därmed skämma ut honom till dödsdagar.

För politiker, artister och kändisar i allmänhet gäller det att hålla sig framme i medierna, helst med en positiv framtoning. I nödfall duger det med dålig publicitet; det värsta är ingen publicitet alls. Alla parter strävar efter maximal synlighet och vänder sig till största möjliga publik; därav den vulgära tonen och den mediokra kvaliteten i massmedierna. I en marknadsekonomi är det genomsnittskunden som bestämmer, hans eller hennes preferenser formar i sista hand medieutbudet. Den relativt fåtaliga eliten får söka sig till andra informationskanaler.

Ofta påtalad är den likriktande effekten från de dominerande tidningarna eller tevekanalerna. Totalitära regimer har utnyttjat dessa möjligheter till fullo. Den politiska agitationen fungerar bäst som en koordinerad insats i samtliga medier; avvikande åsikter får inte komma till tals. Men liksom reklamen, är propagandan effektivast då den förstärker förutfattade meningar. När förtroendet för produkten eller ideologin sviker, hjälper inga insatser från medierna; trovärdigheten urholkas ytterligare då utslitna schabloner används om och om igen.

> Under Bresjneveran hade Sovjetunionen körts ned både materiellt och ideologiskt. Jag kommer ihåg ett tevereportage från mitten av 1980-talet, där en partifunktionär förvarnade spelarna i ett korgbollslag, på väg utomlands, för västvärldens korrumperande inflytelser. Ungdomarnas minspel var utomordentligt talande, när föreläserskan pliktskyldigast gick igenom sin till utmattning upprepade fraseologi. Då slog det mig, att kommunismens dagar kanske är räknade. När Gorbatjov sedan försökte reformera systemet, var den totala mediekontrollen inte längre till någon nytta.

I början av 1990-talet, under president Jeltsin, var pressfriheten i Ryssland fullständig, vilket ledde till att tevekanalerna hamnade i vantarna på de nyrika oligarkerna. En kombination av penning- och mediemakt gav dem ett oproportionerligt politiskt inflytande. President Putin fann då för gott att hårdhänt göra slut på oligarkernas politiska ambitioner, och alla betydande tevekanaler står i dag under direkt eller indirekt statskontroll. Pressen är däremot tillsvidare fri och rätt frispråkig, trots att de många journalistmorden fördunklar situationen. Auktoritära regimer har i allmänhet nöjt sig med en partiell kontroll av medievärlden. Publikationer, som ”folket” inte följer med, kan få ganska fritt spelrum.

I demokratier är relationen mellan medierna och statsledningen sällan friktionsfri. Hela mediesektorer står allt som oftast på kontinuerlig krigsfot med de makthavande. I synnerhet ledargestalterna kan provocera fram starka emotioner. I Förenta

Staterna hade president Bush ett enigt liberalt etablissemang emot sig, medan Storbritanniens skandalblaskor konstigt nog, högg tänderna i premiärminister Blair med maka. I Italien behärskade premiärminister Berlusconi en stor del av mediekanalerna, vilket ledde till mycket rabalder.

Silvio Berlusconi kontrollerade via sina bolag Fininvest och Mediaset tevekanaler med ungefär hälften av marknaden. Det statliga RAI var den enda allvarliga konkurrenten och tog knappast ställning mot premiärministern. Dessutom hade Fininvest betydande intressen i dags- och veckopressen samt i bokförlag, vilket dock inte betyder så mycket, emedan över 80 procent av italienarna har teve som enda nyhetskälla. Kritikerna fick mera vatten på sin kvarn av Berlusconis oklara affärer, som har utretts i utdragna rättegångar. En dom för mutbrott fick inte laga kraft eftersom preskriptionstiden hade löpt ut.

Politisk framgång korrelerar inte entydigt med mediernas inställning; varken deras sympatier eller antipatier har nödvändigtvis en tillräcklig politisk genomslagskraft. Väljarnas förtroende för politikerna är i allmänhet lågt, men det utesluter inte ett hälsosamt misstroende för den massmediala åsiktsmanipulationen. En stark politiker kan många gånger vara mera trovärdig än hätska nyhetsorgan, som talar i egen sak.

Då en demokrati känner sig hotad, brukar medierna nästan mangrant ställa upp på regeringens sida. De kritiska rösterna dämpas nästan till ohörbarhet; avvikande åsikter uppfattas av den fosterländska allmänheten som förräderi. När trycket lättar kommer debatten snabbt i gång, och oppositionen återgår till att använda alla tillgängliga medel för att undergräva den sittande regeringen. Om opinionssvängningarna är tillräckligt starka sveps både medier och beprövade statsmän åt sidan.

Storbritannien ordnade parlamentsval den 5 juli 1945, fastän andra världskriget ännu pågick i Fjärran Östern. Labourledaren Clement Attlee (1883–1967) vann en jordskredsseger och ersatte Winston Churchill vid förhandlingsbordet i Potsdam den 17 juli. Stalin var ensam kvar av segerherrarna, då den avlidne president Roosevelt (1882–1945) just efterträtts av Harry Truman. Stalin måste förnöjt ha begrundat det kommunistiska samhällssystemets fördelar.

Men medierna kan också manipuleras av en målmedveten administration, som utnyttjar experter för att styra opinionsbildningen kring regeringens politik. Varje beslut, åtgärd, nyhet eller tillkännagivande presenteras enligt en noggrant övervägd plan vid rätt tidpunkt, i rätt sammanhang och i rätt förpackning – med ordentligt snurr eller spin som det heter på engelska. Oppositionspartierna har å andra sidan ett latent stöd från pressen, som alltid jagar dåliga nyheter; regeringens budskap, att allt ligger i goda händer, ger sällan stora rubriker. Sensationsjournalism säljer men slår ibland tillbaka.

Hösten 2003 fick Tony Blair många skopor ovett över sig, när de förväntade vapengömmorna i Irak inte materialiserades. BBC slöt sig till drevet med en vinklad intervju, vilket ledde till att den intervjuade begick självmord. Uppståndelsen var stor,

men när en opartisk undersökning visade att programmet hade varit vilseledande, tvingades de två högsta BBC-cheferna att avgå.

Joseph Göbbels (1897–1945) var en överdådig mediestrateg, som ledde Hitlers propagandaministerium. Han var en mästare i lingvistiskt falskspel och brukade säga att om man upprepar en lögn tillräckligt många gånger blir den till slut en sanning. Ett amerikanskt ordstäv lyder: om man kastar smuts på en människa, så är det alltid någonting som fastnar. Ronald Reagan var ett undantag från denna regel, och kallades därför teflonpresidenten. Men Tony Blair led av smutskastningen; folkets majoritet tror fortfarande att han medvetet felinformerade om Iraks massförstörelsevapen.

Vår inställning till medierna är ambivalent. Man förfasar sig över våldsexponeringen, chockeras av pornografin, bekymras av inskränktheten, blir förbannad över dumheten. Men samtidigt har press, radio och teve blivit en drog som vi har svårt att vara utan. Vad mera är, ”pressen utgör en säregen kraft, så märkvärdigt sammansatt av gott och ont, att friheten inte kan existera utan den” (de Tocqueville). Trots alla sina brister, representerar medierna öppenheten i samhället. Plussummespelets andra grundpelare – hederligheten – får vi själva stå för.

9.2 Kontroll och självkontroll

Medierna övervakar makten och framförallt dess missbruk. Fastän mycket undgår väktarnas uppmärksamhet, är de ofta ute i ogjort ärende. Ännu värre är att de inte så sällan har en egen agenda eller tjänar särskilda men mörklagda intressen. Vem kontrollerar väktarnas maktmissbruk och hur ställs de till svars? Hur garantera ett så mångsidigt och objektivt informationsflöde som möjligt? Dessa frågor tränger sig på i alla demokratier, men det finns inga entydiga svar.

”Du sjunger hans sånger vars bröd du äter” lyder ett gammalt finskt ordspråk. Ägaren har onekligen ett ofrånkomligt inflytande över både innehållet och vinklingen i en mediekanal. Statsapparaten har också genom tiderna visat ett stort intresse för att etablera sig i branschen. Demokratiska stater har i dag ingen statsägd press, men i många länder var radio och teve länge statsmonopol – vakthunden blev en snäll knähund. Numera ser man ett pluralistiskt ägande och hård konkurrens som den bästa garantin för informationens mångsidighet. Men om offentligt finansierade medier isoleras från direkt politiskt inflytande kan de framstå som mönster av objektivitet.

British Broadcasting Corporation (BBC) har ända från starten år 1922 varit en förebild för den offentliga nyhetsförmedlingen. Den legendariska lord Reith (1889–1971), som lämnade rodret först 1938, skapade en oberoende, ansvarskännande organisation, med hög, professionell standard och en aktiv folkbildningsmission. Under krigsåren uppfattades BBC som den tillförlitligaste nyhetskällan i hela världen, och bidrog till att befästa demokratiska ideal. Då kommersiell television tilläts 1954, förändrades BBC:s utbud gradvis mot lättare underhållning för att hålla greppet om tittarna. Efter det senaste debaclet fick BBC ett förnyat tioårsmandat, men

med en ny toppstruktur och en programpolitik, som inte direkt konkurrerade med de kommersiella kanalerna.

Privat ägande löser inte som sådan medieproblematiken, snarare tvärtom. Mediekanalerna kan bli farliga maktinstrument, och beroendet av annonsintäkterna förbättrar inte situationen. Även om risken för missbruk utesluts, tenderar konkurrensen mellan massmedierna att driva ner kvalitetsnivån. Om konsumenten får sin information nästan eller helt till skänks, har han sist och slutligen inget inflytande på kvaliteten och får lov att konsumera det som bjuds.

Eftersom skvaller är en storsäljare, blir bemärkta personligheter hårt bevakade, vilket ofta leder till övertramp. Lagen föreskriver straff och ersättning för ärekränkning, men det hjälper föga mot den gula pressen, för att inte tala om paparazzi dvs. yrkesmässiga smygfotografer med teleobjektiv. Eventuella rättsprocesser är ägnade att ytterligare öka den negativa publiciteten, och även en fällande dom frikänner sällan den förtalade parten i allmänhetens ögon.

För många kändisar kan publicitetens himmel förvandlas till sin motsats, när medierna vänder den aviga sidan till; att slå vakt om sitt privatliv har blivit en första rangens utmaning för prominenta personer. Det är nästan komiskt att folk utan publicetsvärde i många länder är strängt skyddade av anonymitetsbestämmelser, exempelvis vid polisundersökningar. En känd person, som har mycket mera att förlora, kan däremot fritt exponeras (utom i Frankrike), fastän skuldfrågan ännu är i högsta grad öppen.

En god vän till mig citerade i en vetenskaplig tidskrift Friedrich von Hayek, som i *Constitution of Liberty* framkastar tanken att personer i beroendeförhållande till statsmakten (bl.a. pensionärer) kanske inte borde ha rösträtt. En eftermiddagstidning hakade på med ett vinklat inlägg, vilket ledde till en smärre mediestorm och ytterst otrevliga telefonsamtal från arga pensionärer. Jag skrev ett inlägg med avsikt att återföra diskussionen i vettiga fåror. Min vän ansåg emellertid, troligen med rätta, att det bara skulle elda på debatten och inlägget skrinlades.

På det hela taget lönar det sig inte att gå i närkamp med pressen. Tidningen behåller alltid sista ordet, och om man kan få in ett tillrättaläggande så brukar det bli en pyrrhusseger. Politiker, som behandlat mediernas representanter vanvördigt, får förr eller senare betala dyrt för sin arrogans, oberoende av partitillhörighet. Man trampar inte ostraffat den fjärde statsmakten på tårna.

Det är inte tu tal om att tidningsmagnater som Randolph Hearst (1863–1951) i USA och Lord Beaverbrook (1879–1964) i Storbritannien hade otillbörligt stort inflytande på sina hemländers politik. I dag är Rupert Murdoch den mäktigaste mediemagnaten, med vitt förgrenade intressen framför allt i den anglosaxiska världen.

Murdochs startplatta var News Corporation, ett litet nedärvt företag i Australien, men han expanderade med en imponerande effektivitet. I London gjorde han, i samråd med Margaret Thatcher, slut på fackföreningarnas flagranta maktmissbruk i tryckeribranschen och etablerade BSkyB som dominerande satellitteve i Storbritannien. I USA har Fox-kabelteve seglat förbi den tidigare marknadsledaren CNN. För att höja marknadsandelarna, ger Murdoch publiken vad den vill ha, men han tvekar

inte att ange den politiska linjen för hela koncernen enligt sina egna värderingar; alla hans 175 tidningar stödde det senaste krigståget mot Irak.

Mediekoncentrationen är naturligtvis inte att rekommendera, men å andra sidan minskar en verklig marknadsdominans känsligheten för påtryckningar och beroendet av enskilda storannonsörer. Starka tidningar har råd att vara självständiga och är oftast måna om sitt rykte; de är inte heller tvungna att i konkurrenssyfte rota i sensationsmakeriets bottenslam.

Neue Zürcher Zeitung grundades år 1780 och betraktas i dag som Europas och kanske världens tillförlitligaste dagstidning. NZZ har genom tiderna hållit en välinformerad och strängt saklig linje i ett konservativt perspektiv; från och med 1934 var den förbjuden i Nazityskland därför att den hade rapporterat att nazisterna låg bakom riksdagshusbranden, som hjälpte dem till makten. Om man vill ha pålitlig information om världens gång utan krumbukter, är NZZ den rätta källan.

Helsingin Sanomat är den enda nationella dagstidningen i Finland. Jag satt som ordförande i förvaltningsrådet för den svagare konkurrenten Uusi Suomi, när den måste kasta in handduken år 1991; upplagan och därmed annonsintäkterna hade råkat in i en oåterkalleligt neråtgående spiral. Helsingin Sanomat blev ensam herre på täppan, men har inte missbrukat sin dominans. Tidningens liberala, EU- och NATO-vänliga linje avviker i många stycken från huvudägarens uppfattningar.

En hård konkurrens kan locka t.o.m. kvalitetstidningar och i synnerhet deras journalister över gränsen till svindel. Bland många andra har Boston Globe, New York Times och Washington Post råkat ut för att ha publicerat plagierat eller rätt och slätt uppdiktat material fastän det sällan skett mot bättre redaktionellt vetande.[1]

I demokratier är mediekontrollen möjlig endast inom de vidaste gränser, vilket redan de Tocqueville insåg. Branschens självkontroll genom olika slags samarbetsorgan kan eventuellt skala bort de värsta oarterna, men har ingen laga kraft. Osjälvständiga eller hunsade chefredaktörer kan däremot likrikta en hel redaktion enligt ägarens uttryckta eller förväntade önskemål. Självcensuren får ibland en halvofficiell prägel, som åtlyds striktare än något påbud.

Urho Kaleva Kekkonen (1900–86) utövade under sin långa presidentperiod (1956–81) ett ständigt stigande inflytande på den finska medierapporteringen. Under krigsåren hade censuren undertryckt defaitistiska och tyskfientliga meningsyttringar. Nu undanhölls offentligheten alla exponenter för ”sovjetfientlighet”. Sidosprång framkallade diplomatiska förvecklingar och beivrades ofta av presidenten personligen.

Återstår journalistetiken, självkontrollens sista bastion, som är starkare än man kunde tro. Det finns förstås publicister av alla slag, men journalister med självaktning ser sig som kvalificerade poliser, åklagare och domare i en och samma person. Redaktörerna i kvalitetsmedierna har i regel tillägnat sig en upphöjd moralisk position, som kan vara svår att uthärda för läsaren, men som blir acceptabel i en pluralistisk kontext.

Etiken avspeglas i journalismens spelregler. En god nyhetsrapportering håller t.ex. fakta och analys isär för att underlätta läsarens eller tittarens självständiga

åsiktsbildning. Sensationella nyheter från obskyra källor dubbelkontrolleras, kritiserade personer eller företag måste få en chans att gå i svaromål, *off the record* information kommer inte i tryck och så vidare. Källskyddet är en principfråga, som berör biktens problematik. Den som vill lätta ett dåligt samvete måste kunna lita på att han inte exponeras, men journalisten kan också bli ett verktyg för obskyra krafter.

Publicistens profilering sträcker sig från den syndikerade kolumnistens personliga brand till nybörjarens totala anonymitet. Då det gäller ledande artiklar som markerar tidningens linje är praxis mycket varierande. Tidskriften The Economist hyllar exempelvis den totala kollegialiteten, skribentens namn kommer fram bara i undantagsfall. Trots den hårda konkurrensen upplever journalisterna som skrå en stark samhörighet, som kan gå för långt. ”Korpen hackar inte en annan korp i ögat” säger ett finskt ordstäv rakt på sak.

> Som vice ordförande i industriförbundet var jag år 1987 medlem i en finsk affärsmannadelegation till Kina, som leddes av vår premiärminister Kalevi Sorsa (1930–2004). Vi träffade prominenta kinesiska ledare, bl.a. partisekreteraren Zhao Ziyang (1918–2005). Med på resan var framstående journalister av vilka en, som representerade det statliga tevebolaget, ständigt var berusad men lyckligtvis mestadels frånvarande. Jag tyckte det var skandalöst, och väntade mig ett offentlig räfst och rättarting vid hemkomsten. Men – inte ett knyst i medierna trots att en kändis hade gjort bort sig fullständigt.

En inträngande självkritik är naturligtvis sällsynt men man kunde hoppas att journalisterna skulle hålla koll på varandra. När allt kommer omkring finns det inga andra, som kan dra upp deras övertramp i offentligheten. Det måste förekomma en hel del missförhållanden med tanke på alla de frestelser journalisterna är utsatta för. Publiciteten är guld värd inte bara för ett otal kommersiella aktörer utan även för organisationer, konstnärer och andra publicitetshungriga. Mellan popartister och populärpressen har det uppstått en formlig symbios, som kanske är mindre anstötlig just därför att den är så uppenbar.

Mediernas kvalitet korrelerar med demokratins nivå, beroendet är starkt och ömsesidigt. Utanför demokratiernas trollkrets är det ont om oberoende mediekanaler, de flesta går antingen i ledband eller är cyniskt till salu. I våra egna länder har vi fullt upp med att hålla dessa avarter i schack och upprätthålla ett rent spel. Annat oskick får vi stå ut med som ett återsken av våra egna laster och begränsningar. Skyll inte på spegeln om nunan är ful.

9.3 Den allmänna opinionen

I valtider mäts folkviljan genom omröstning, och den lagstiftande och verkställande makten delegeras för valperioden till medborgarnas utvalda representanter. Detta betyder dock inte, att väljarnas politiska åsikter och emotioner skulle ha lagts på is. Fastän det överlag klagas över det krympande valdeltagandet och det minskade intresset för politik, så har folkets inflytande över dagspolitiken sällan varit större än i dag. Partiaktiviteten har kanske tynat bort, men politikerna följer

med falköga väljarnas reaktioner. Allmänna opinionen är en maktfaktor, och detta är massmediernas fel eller förtjänst.

Politiker är yrkesmässiga tidningsläsare, och insändarspalten går ingen förbi. Teve och radio kan inte följas systematiskt, men alla sensationer reflekteras nogsamt i tidningsskriverierna. De återkommande opinionsundersökningarna ger dock det tillförlitligaste utslaget beträffande folkopinionen, fördelad på partitillhörighet, kön, åldersgrupp, geografisk region och så vidare. Mätningarna har blivit så vanliga, att de folkvalda har anklagats för att vara politiska vindflöjlar, som har förvandlat vår statsform till en gallupokrati.

Dr George Gallup (1901–84) utvecklade ursprungligen sin teknik för att förbättra tillförlitligheten vid marknadsundersökningar, och näringslivet är fortfarande branschens viktigaste uppdragsgivare. Gallup fick sitt offentliga genombrott, när han mot alla odds förutspådde Franklin Roosevelts seger i presidentvalet 1936. Trots tillfälliga bakslag har metodiken genom åren förfinats. Det har till och med föreslagits att man skulle ersätta de dyra och komplicerade valförrättningarna med gallupar.

Opinionsundersökningar lämpar sig bäst för enkla, entydiga alternativ. En stor svårighet är att mäta åsiktens styrka och ihållighet, fastän framsteg har gjorts också i detta avseende. Politikerna har i alla händelser i dag en relativt god uppfattning om den allmänna opinionen och dess svängningar. Deras uppgift är dock inte att följa efter i alla svängar utan att leda folkopinionen i önskad riktning och ta ansvar för sina beslut. Det länder väljarna till heder att gallupstyrda vindflöjelpolitiker inte har haft mycket att hämta när det verkligen gäller.

Den politiska kampen förs i teverutan och tidningarnas spalter. Alla aktörer kämpar om utrymmet; demonstrationer har ringa effekt om de inte får massmedial uppmärksamhet. Små påtryckningsgrupper kan utöva ett oproportionerligt inflytande genom att påverka den allmänna opinionen med massmedierna som mellanhand. Det har blivit rutin att informera medierna på förhand om olagliga aktioner, t.ex. om husockupationer. Teve är då redan på plats när polisen anländer, och om det vill sig väl, kan man få säljande bilder av polisens brutalitet.

Greenpeace är specialist på att ordna uppseendeväckande jippon som får maximal publicitet. Organisationen är ett exempel på hur en idealistisk rörelse med tiden kan förvandlas till en affärsverksamhet, som erbjuder sina ledare ett lukrativt näringsfång. Medierna öppnar dock fortfarande sina spalter och rutor för allt som har Greenpeaces imprimatur. Mot sådana attacker står sig företagens sakargument slätt.

Brent Spar var en slutanvänd oljeborrningsplattform, som Shell år 1995 avsåg att sänka i Atlanten med vederbörligt tillstånd av brittiska myndigheter. Greenpeace ockuperade den övergivna plattformen under stor publicitet och hävdade att sänkningen var ett allvarligt hot mot miljön. Bl.a. påstod man att plattformen innehöll 5 000 ton olja, vilket var ren lögn. Mediestormen var dock ett faktum, bolagets produkter var bojkottförklarade och våldshandlingar förekom vid bensinstationer i Tyskland. Shell retirerade mot bättre vetande, och plattformen demonterades i en norsk fjord. Kostnaderna blev tiofalt högre, och experterna är eniga om att miljöeffekterna blev mångfalt värre.[2]

Näringslivet blir allt mera utsatt för en kritisk uppmärksamhet och har överlag anammat en proaktiv strategi. PR (Public Relations) är i dag en stor industri och varje bolag med självaktning har en direktör för samhällsrelationer, med uppdrag att påverka myndigheter och den allmänna opinionen – ofta två sidor av samma sak. Detta innebär en ytterligare utmaning för medierna, som bevakar porten till offentligheten. I fallet Brent Spar kan man säga, att portvakten inte var sin uppgift vuxen.

Antalet inofficiella organisationer (NGO) har ökat exponentiellt.[3] Enligt Union of International Associations fanns det redan år 2000 17 077 aktiva, internationellt verksamma NGO:s. Fastän de flesta säkert är små och inte blir långlivade bildar de sammantaget en mäktig opinion. Majoriteten har säkert en god vilja att hjälpa och är utan politiska eller ideologiska baktankar.

> Amnesty International är en bra exponent för den nyfunna humanitära trenden. Amnesty grundades av engelsmannen Peter Benenson (1921–2005). Han hade redan som skolelev i Eton arbetat för orättmätigt förföljda individer och som fyrtioåring fick han en ingivelse att grunda Amnesty. Efter några år blev hans relation till sitt skötebarn turbulent och han avgick. Men Amnesty har inte avvikit från sin ursprungliga målsättning att med fredliga medel – framförallt genom negativ publicitet – verka mot tortyr och orättfärdighet överallt i världen. Organisationen har behållit sin trovärdighet, trots att den i missriktad objektivitet silat en hel del mygg i välrenommerade demokratier.[4]

Mindre tilltalande är lokala och uppenbart själviska gruppintressen av typen NIMBY (Not In My BackYard) som genom välregisserade besvärskaruseller kan stjälpa, eller åtminstone allvarligt fördröja lokala eller rentav samhällsekonomiskt viktiga projekt.

> NIMBY-fenomenet är ett exempel på att små, beslutsamma grupper kan vinna gehör för sina intressen, vilket i och för sig är ett tilltalande drag i vår demokrati. Om myndigheterna planerar en avstjälpningsplats invid ett villaområde, reagerar vi inte med illa dold skadeglädje, utan solidariserar oss spontant med den förfördelade gruppen. Allt som kan uppfattas som administrativt godtycke gör att vi reser borst och tar ställning mot den statliga eller kommunala byråkratin. Likafullt är missbruket av besvärsrätten ett otyg, som borde kunna beivras på ett eller annat sätt.

Det är inte heller brist på enfrågerörelser, som har en förbluffande förmåga att engagera medierna för sin sak. Ett gammalt trick är att personifiera argumentet och därigenom introducera ett emotionellt, ”human interest”-perspektiv. I motsats till opersonlig statistik, väcker den enskilda, beklagansvärda flyktingen vår sympati, vilket kan tvinga myndigheterna till avsteg från en väl övervägd policy, ”av humanitära skäl”.

Avvikelser från överenskomna spelregler är alltid suspekta. Att låta en nyckfull och manipulerbar allmän opinion påverka myndigheterna strider mot fundamentala demokratiska principer. Dagens allmänna åsikt är oftast glömd i morgon eller förbytt i sin motsats. Folkets nöjaktigt övervägda åsikter kommer fram i allmänna

val. Demokratiska ledare är valda för att ta ansvar och fatta de rätta, inte nödvändigtvis de mest populära besluten. Sådana personligheter är temat för John F. Kennedys (1917–63) bok *Profiles in Courage*. Kennedys hjältar kompromissar inte med sin övertygelse, utan offrar i nödfall sin politiska karriär.

> Politikens konst är att kunna sälja in de rätta besluten till den stora allmänheten. Framgångsrika politiska ledare har genomgående haft den allmänna opinionen på sin sida. Diverse diktatorer har likaväl som Churchill och Roosevelt förstått sig på att producera en god show, anpassad till publikens preferenser. Varje folk tenderar att få den ledare det förtjänar, trots att valet inte alltid är fritt.

En demokrati ser alltid framåt, här räknas inte gamla meriter. Strålande ledarinsatser avtackas med ordnar, festtal, i bästa fall en sinekur, men inte nödvändigtvis med ett förnyat politiskt mandat. Den allmänna opinionen går i vågor. Ett parti har i längden svårt att hålla sig kvar vid makten, även bortsett från interna konflikter, idétorka och allmän nedslitning. Förr eller senare tröttnar publiken på sina gamla favoriter och vill ha nya ansikten. En kort smekmånad kan beviljas den nya regeringen, men sedan börjar felsökningen och krypskyttet på nytt. Triviala malörer blåses upp till skandaler, som ger ett intryck av massiv inkompetens när de styrandes oundvikliga missgrepp kryper fram, ett efter ett.

Avgång från ett politiskt ledarskap utesluter inte en comeback. Det är därför viktigt att vara en god förlorare. Sura miner och bortförklaringar accepteras inte av väljarna; det är obligatoriskt att gratulera vinnaren och önska framgång i ämbetet. Många välrenommerade politiker kan också göra en andra karriär i internationella organisationer. De kan då arbeta för en större öppenhet i hemlandets opinionsbildning och öka förståelsen mellan olika länder, kulturer och religioner.

9.4 Politisk korrekthet

Vi har tidigare konstaterat, att människor har en inbyggd tendens att bilda majoriteter kring en kärna av engagerade individer. Denna fallenhet har varit en konkurrensfördel redan på stamnivå, och bidrar till att göra de storskaliga demokratierna funktionsdugliga. Den har emellertid en mindre önskvärd sidoeffekt, som går under beteckningen politisk korrekthet. Den officiella, ofta på lösa grunder omfattade referensramen har då blivit normgivande för hela samfundet och fått en självgod, egenrättfärdig anstrykning.

Var gränsen mellan den politisk korrektheten och en demokratisk värdegemenskap skall dras är en smaksak. Det förstnämnda beteendemönstret innebär alltid ett visst mått av hyckleri; utanför en snäv vänkrets vågar eller vill man inte säga vad man tänker. Fenomenet skärps till det yttersta i totalitära stater, men vi har alla träffat på en sådan självcensur hemmavid. En politisk korrekthet blir enligt mitt förmenande en belastning för hela samhället, om flertalet medborgare under yttre påtryckning lever i lögn. Situationen är inte mycket bättre, om bara en minoritet upplever att de går omkring med en munkavle.

Jag skall i det följande ta upp några flagranta exempel på en mediemanipulerad

åsiktslikriktning. I dagens läge går den politiska korrektheten i de flesta fall ut på att underbygga politiska beslut till förmån för undertryckta, förfördelade eller annars misslottade människor. För detta goda ändamål är man beredd att offra objektiviteten och respekten för fakta. Avvikande åsikter stämplas omedelbart som inrotade fördomar eller utslag av egenintresse, vilket gör en seriös diskussion omöjlig. Följden är, att vi har trasslat oss in i en räcka illusioner, som blockerar en förnuftig politik och i det långa loppet motverkar de humanitära målsättningarna.

Slaveriet borde vara upphävt för länge sedan, men har ännu en avsevärd spridning, bl.a. i Centralafrika – i Niger finns det uppskattningsvis 43 000 slavar. Sju tusen slavar skulle nyligen offentligt friges, men regeringen ändrade sig, och förklarade frankt att det inte finns slavar i Niger. Också i Chad, Mali och Mauretanien finns det gott om slavar. Inga sanktioner är planerade, tvärtom åtnjuter slavländerna betydande u-hjälp. Världsopinionen reagerar inte, det vore ju att stämpla mörkhyade människor som slavdrivare och underblåsa fördomsfullhet. Under tiden fortgår slaveriet, utan att ett finger lyfts.[5]

Det gemensamma draget i denna manipulation är ett slags konspiration mellan intellektuella, aktivister och mediefolk, som alla har iklätt sig den moraliska överlägsenhetens kåpa. Politikerna rider gärna på den ackumulerande opinionsvågen, som uppenbarligen tjänar ett gott syfte. Då de vackra tankarna har blivit heliga och deras ifrågasättande sakrosankt, är vi inne på farlig mark. Hets mot folkgrupp är straffbart i många länder, vilket öppnar dörren till officiell åsiktskontroll. Typiskt är att den politiska korrektheten sällan är sanktionerad av väljarkåren. En självutnämnd elit har tagit över kommandot.

Även utan lagstiftning är yttrandefriheten beskuren; ett religiöst bigotteri har ersatts av en fashionabel skenhelighet. Nyhetsmediernas självcensur ser till, att inte ett ont ord får yttras om avvikande grupper, det är alltid majoritetsbefolkningen som skuldbeläggs. Relevant statistik mörkas eller får helt enkelt inte sammanställas. En förståelsefull attityd gentemot minoriteter är på sin plats, men undertryckandet av fakta, t.ex. i brottsreportage, leder bara till ryktesspridning och motverkar sitt syfte.

Frivilliga emigranter brukar klara sig rätt bra i invandrarländerna, om de får en chans. Den europeiska invandrar- eller flyktingpolitiken har tyvärr varit ägnad att på alla sätt försvåra integrationen. Emigranterna isoleras från det omgivande samhället och får inte ens arbeta. Det egna initiativet får inget som helst utrymme, utan förkvävs i humanitetens namn av överbeskyddande myndigheter; kravställningen är obefintlig. Allt i bjärt kontrast till den framgångsrika amerikanska immigrantpolicyn – *swim or sink*.

En ohelig allians av fackföreningar, administration och medier upprätthåller immigranternas pattposition. De får inte konkurrera med lägre löneanspråk, det enda konkurrensmedel som i början står till deras förfogande. Därav tillströmningen av invandrare till småföretagsamhet – kiosker, små butiker och matställen – som faller utanför fackets lönekontroll och där fliten får sin belöning. Medierna gör sitt bästa att stryka missanpassade immigranter medhårs och myndigheternas huvuduppgift

> är att dela ut demoraliserande socialhjälp. Jag vill påpeka, att det inte är fel på flyktingarna utan på systemet, som påtvingar dem passivitet. Att kräva någonting av människor, som landat här och lever på vår bekostnad skulle vara i högsta grad politiskt inkorrekt.

Demokratiernas invandrarpolitik lider av en allvarlig inkonsekvens. Verkliga flyktingproblem existerar närmast i u-länderna. Den stora massan immigranter till Europa och Förenta Staterna är invandrare som är på jakt efter ett bättre liv (Japan accepterar inga immigranter). Problemet är att lagstiftningen (i Europa) och gränsbevakningen (i USA) tillåter inströmningen av illegala eller halvlegala immigranter, som får en oklar position i samhället. I stället för att ändra lagstiftningen eller sätta kraft bakom begränsningarna av immigrationen har politikerna på ett typiskt demokratiskt vis sidsteppat problemet. Under tiden kräver en allt starkare folkopinion radikala åtgärder.

> En åtstramning av invandrarpolitiken är på gång och inte bara i Förenta Staterna. Bl.a. Storbritannien och Danmark har skärpt sin lagstiftning, och många andra länder sin praxis. Frågan är om det räcker för att stämma en våldsam motreaktion. Kravet på en utvisning av alla illegala invandrare växer i styrka och en oresonabel främlingsfientlighet breder ut sig i Europa. Ansvaret för eventuella våldsamheter faller till en betydande del på dem som konsekvent har levererat friserade fakta och halvsanningar, för att inte säga lögner. De har i all välmening bedragit både sig själva och sin publik.

Inställningen till invandrarna har en tydlig koppling till rasism; mörkhyade individer med avvikande kulturbakgrund framkallar de starkaste antipatierna. Jag har i del I redogjort för ursprunget till rasistiska fördomar; de blir inte mindre av att förnekas eller förtigas. En viss misstänksamhet är naturlig och tyvärr ofta befogad. De politiskt korrekta tillämpar en omvänd fördom, en positiv mediediskriminering, som lyckats skapa hyckleri i stil med den viktorianska sexualmoralen och bara stärker det fördomsfulla misstroendet.

> Rabiata antirasister far med osanning när de om och om igen försäkrar att det inte finns vetenskapliga belägg för rasdifferenser. Sant är att variationen inom en rasgrupp i de flesta fall är mycket större än mellan raserna. Däremot korrelerar ett antal genavvikelser med den konventionella rasuppdelningen, vilket har medicinska konsekvenser både för den kliniska forskningen och medicineringen. Rasdifferenserna har våldsamt överdrivits, men de är inte obefintliga. Detta strider inte mot människornas och medborgarnas fundamentala jämlikhet.

Vi måste alla försöka utveckla ett öppet sinne som baserar sig på individens uppförande oavsett grupptillhörigheten. Men gruppens anseende kan, med en viss eftersläpning, förändras endast genom att dess medlemmar, en efter en, visar sig värda förtroendet. En språklig omdefiniering är ett billigt och nedlåtande sätt att försöka höja statusen för en grupp som är diskriminerad, med eller utan anledning. Dessutom är det ineffektivt. Namnet fläckar inte mannen, om mannen inte fläckar namnet säger ett finskt ordspråk.

”Kväkare” och ”metodist” var ursprungligen öknamn, som bars med jämnmod och förvandlades till sin motsats. ”Mongol” och ”jude” har länge använts som skällsord utan negativ inverkan på vederbörande gruppers självkänsla. Men för att bli rumsrena, måste negrerna tydligen transformeras till afro-amerikaner, svarta, färgade, mörkhyade eller jag vet inte vad, medan mulatterna helt försvunnit; en människa med hälften eller tre fjärdedelar kaukasisk bakgrund är fortfarande helsvart enligt nutida parole.

Att definiera gängse språkbruk har alltid varit folkets prerogativ, vad än akademiska viktigpettrar haft för invändningar. Mästrandet med denna demokratiska rättighet påminner om nazisternas ”Sprachregelung”. Detta var ett direktiv för regleringen av ordval och uttryck i medierna avsett att inskärpa och strömlinjeforma det ideologiska budskapet.[6] Den slutliga målsättningen för sådana ingrepp är att man inte längre skall kunna uttrycka, eller ens formulera kätterska tankar.

Ett analogt resonemang vill påtvinga oss en artificiell balans av pronomina han/hon i akt och mening att eliminera en källa till könsdiskriminering. Finska språket har emellertid bara ett neutralt pronomen ”hän” som täcker båda könen. Detta har gjort varken till eller från för kvinnans ställning i det finska samhället.

Det är endast alltför lätt att finna ytterligare exempel på en skrattretande, förargelseväckande eller direkt skadlig åsiktscensur. Det är politiskt korrekt att racka ned på utslag av nazism, fascism och högerextremism i allmänhet. På enahanda grunder borde kommunismens sentida kvarlevor och nya manifestationer vara fritt villebråd för en politisk hetsjakt – men så är inte fallet. Asymmetrin blottlägger nygamla krafter, som är ute efter en kosmisk rättvisa och som arrogant föreskriver det politiskt korrekta. Den sovjetiska fredsrörelsens nyttiga idioter för nu krig mot fattigdomen på ett sätt som, om inte annat, gör korrupta potentater säkrare i sadeln. Ett sista exempel visar hur goda avsikter på ett tragikomiskt sätt beblandar sig med en politisk cynism.

Tusentals barn kring u-ländernas krigsskådeplatser lemlästas årligen av urskillningslöst utlagda landminor. För att lösa detta problem behövs åratal av tålmodig och farlig minröjning i terrängen. Världssamfundet koncentrerade sig i stället på en storartad resolution, som förbjöd all produktion, handel, lagring, och utläggning av infanteriminor. År 1997 undertecknades den i Montreal under stor entusiasm av ett antal länder, för vilket det inte kostade mera än bläcket på papperet, men bl.a. Förenta Staterna, Ryssland och Kina skrev inte på.

Finland har en lång landgräns mot Ryssland som är svår att försvara. Ingen finsk mina har någonsin skadat en civil. Icke desto mindre genomdrev vår president Tarja Halonen, med hänvisning till landets internationella rykte, en anslutning till Montrealtraktaten. Det kommer att kosta c. 200 millioner euro extra att upprätthålla försvarsberedskapen. Den insatsen kommer inte att spara ett enda liv, medan Förenta Nationerna (UNMAS), kväkare, metodister och ett antal andra NGO:s, som sysslar med minröjning, lider kronisk brist på resurser i sitt fältarbete. Som alltid när det gäller politisk korrekthet, är skenet viktigare än de människonära realiteterna.[7]

En snäv politisk elit fjärrstyr viktiga segment inom den offentliga opinionen i enlighet med sin egen ideologi och framtidsvision. Det är i sig inte illegitimt; elitens uppgift är att visa vägen och efter bästa förmåga sälja sina synpunkter till den stora allmänheten. EU-projektet är ett exempel på en lyckosam elitistisk framförhållning. Man får dock tala, och talar också, högljutt illa om EU men man får inte offentligt säga något negativt om underprivilegierade grupper. Politisk korrekthet innebär en mörkläggning av fakta, en avvikelse från öppenheten och hederligheten vilket försvagar vårt plussummespel, och i sista hand stjälper mer än den hjälper.

9.5 Den elektroniska kommunikationen

Telegrafen, telefonen, radion och televisionen berikade i tur och ordning vår informationsmiljö. Utrustade med mobiltelefoner är vi nu i realtid öppna för världsomspännande kontakter. Internet med *world wide web* skapade en direkt kommunikation mellan medlemmarna i självvalda globala gemenskaper och ger tillgång till en lavinartat växande informationsmängd. Snart kommer den att omfatta också en mer fördjupad kunskap, såsom aktuell vetenskap, konst och skönlitteratur. All den historiska information, som förvaras i offentliga bibliotek inklusive bild- och filmarkiv, kommer i sinom tid att bli tillgänglig på webben.

Vi har stigit över tröskeln till en medierevolution som får omfattande konsekvenser, för demokratins framtidsperspektiv. Det har redan blivit omöjligt för auktoritära regimer att upprätthålla ett informationsmonopol och oppositionen kan via mobiltelefoner och e-post snabbt organisera sig, oberoende av myndigheternas motåtgärder. Utan dessa hjälpmedel hade de fredliga omstörtningarna i Georgien och Ukraina inte kunnat genomföras; protesterna mot det systematiska valfusket hade troligtvis runnit ut i sanden. De återstående diktaturerna stretar också i detta avseende förgäves mot udden medan Kina famlar efter en tredje väg mellan demokratisk frihet och totalitär kontroll.

> Kina har infört en speciallagstiftning för reglering av webben. Till exempel Google har ansett sig tvungen att anpassa sin sökmaskin till de lokala bestämmelserna. Censurens målsättning och effektivitet varierar, men tiotusentals internationella sajter har åtminstone tidvis varit blockerade (bl.a. Wikipedia). Man försöker också filtrera bort specifika sökord, såsom demokrati och frihet, Tibet och Tiananmen, men med ganska klent resultat. En sådan ineffektiv censur verkar inte vettig och är tydligen ett politiskt självändamål; myndigheterna måste göra något för att bevara skenet av kontroll. Men den förbjudna frukten blir bara mera aptitretande.[8]

Börskraschen som drabbade IT-aktierna år 2001 visade att det inte är så lätt att tjäna pengar på nätet, men utrymmet för medborgerliga aktiviteter är desto större. Vem som helst kan i dag presentera sig för all världen på en egen webbplats, och likasinnade individer kan, oberoende av vistelseort, sammanstråla på chatplatser för ett kvalificerat meningsutbyte eller för att skvallra. Blogging är den bästa exponenten för nätets möjligheter att fungera som ett nyhetsmedium för var man.[9]

Begreppet ”blog” myntades år 1999 och kan närmast ses som en förlängning av en personlig webbplats, en väggtidning på nätet. Bloggen fokuserar oftast på en dagsaktuell fråga med vinklad information. Trent Lotts avgång som majoritetsledare i den amerikanska senaten i slutet av år 2002 betydde ett genombrott för bloggarna. De tog tag i hans förflugna rasistiska uttalande, vilket småningom följdes upp av massmedierna.

Under presidentkampanjen 2004 tog pro-Bush-bloggare fasta på ett reportage av den prominenta Tevekommentatorn Dan Rather. Han presenterade dokument om Bushs militärtjänstgöring, vilkas äkthet visade sig vara tvivelaktig. Tevebolaget CBS måste retirera, medan anti-Bush-bloggare hävdade att de förfalskade dokumenten hade sjösatts av Bush-sidan i vilseledande syfte.

Bloggning har redan blivit ett forum för den fria åsiktsbildningen och ett vapen i den politiska kampen. Bloggarna kan vara helt stängda eller öppna för kommentarer, med eller utan redaktionell kontroll. De sprider sig till allt flera områden och en del håller sig med renommerade redaktörer. De bjuder nu också ut annonsutrymme och börjar allt mera likna traditionella tidningar.[10]

Antalet bloggar beräknas i maj 2005 ha stigit till c. 60 miljoner, och de mest anlitade uppges ha hundratusentals dagliga träffar. När denna bok når läsarna är siffrorna säkert mycket större; medievärlden förändras i rasande fart. Alla intressen och åsiktsriktningar är företrädda, men det redaktionella ansvaret lyser oftast med sin frånvaro. Anarkin på nätet har andra oönskade konsekvenser. Massdistribuerad e-post (spam) är ett utbrett missbruk, och webben flödar över av värdelösa, idiosynkratiska egotrippar.

Tidiga sökmaskiner tenderade att dränka nätsurfaren i meningslös information, och det behövdes stor erfarenhet för att hitta rätt i virrvarret. Google utvecklade i slutet på 1990-talet ett nytt sökparadigm, som ordnade informationen i viktighetsordning, och företaget är i dag överlägsen marknadsledare. När Google samtidigt introducerade ett innovativt annonsupplägg, som betjänade både surfarna och annonsörerna, blev den också en ekonomisk succé. Sökmaskinernas intelligensnivå är ännu låg, och det finns gott om utrymme för ytterligare innovationer. Sökprogrammet kunde exempelvis anpassas till surfarens individuella profil.

Kommersen på nätet börjar finna sina former efter de första årens konkurser – Amazon, pionjären på området, verkar nu vara uthålligt lönsam. Nätets fördelar kommer dock bäst till sin rätt då det fungerar som marknadsplats och vid handeln med immateriella nyttigheter. Konsumenten har också fått nya möjligheter att med minimalt besvär bekanta sig med utbudet och prisnivån för många varor och tjänster. Han eller hon behöver inte mera vara ett offer för asymmetrisk information, utan kan veta lika mycket eller mera än säljaren om läget på marknaden för exempelvis använda bilar eller turistmål. Sökmaskiner kommer i en snar framtid att hitta de bästa erbjudandena på nätet enligt angivna specifikationer. På sikt leder allt detta till en sakligare konkurrens där konsumenten inte mera kan vilseledas med överdrivna säljargument. Den öppna informationen bidrar än en gång till plussummespelets effektivitet.

Ingenting gott som inte för något ont med sig. Nätet är ett idealiskt medium för

ansvarslösa extremister, subversiva element och perversioner av alla slag. Illvilliga individer publicerar recept för tillverkningen av sprängmedel, giftgaser, t.o.m. atombomber. Pornografi lär vara den största businessen på nätet och pedofilt material är lättillgängligt, trots sporadiska razzior. För hackare är det en sport att tränga in i välbevakade datasystem. På detta sätt kan de bevisa sin virtuositet. Men det förekommer andra, mindre destruktiva subkulturer på nätet.

> Alf Rehn beskriver i sin doktorsavhandling *Electronic Potlatch* (2001) ett samfund, som excellerar i att komma över intressant material, framförallt mjukvara, och i att sätta ut det på nätet till allmänt förfogande. Antalet och kvaliteten på släppta program definierar statusen inom gruppen och föranleder både syrliga kommentarer och intensiva debatter. Verksamheten är totalt självorganiserad och styrs av oskrivna regler, som utvecklats under resans gång. Det handlar om en seriös fritidshobby och samtidigt om en antikommersiell manifestation.

Det finns en uppsjö unga eldsjälar som av pur entusiasm vill och kan bidra till att utveckla morgondagens elektroniska samhälle. Linus Torvalds är deras hjälte. De har tillsammans på frivillig grund byggt ut Linux-mjukvaran till en allvarlig konkurrent för Microsoft. Illasinnade eller bara okynniga begåvningar finner däremot en tillfredställelse i att konstruera datavirus och maskar, som kan ställa till mycket oreda och har frammanat en hel industri till skydd mot datorintrång. Men marodörerna fyller en funktion genom att bidra till den strategiska datasäkerheten; utan det ständiga hotet om angrepp skulle hela systemet vara utomordentligt sårbart och utsatt för oförutsedda katastrofer.

> Den biologiska analogin är slående. Parasitära mikroorganismer och djurens immunsystem är invecklade i en utdragen kapprustning, en outsinlig sekvens av drag och motdrag. De flesta parasiterna är hårt specialiserade och kan utnyttja bara en eller ett fåtal arter, men populationer med ett naivt immunförsvar kan i värsta fall bli utplånade vid attacker från okända patogener.
>
> För datavirus gäller samma matematiska lagbundenheter som vid epidemier. Om en patient i genomsnitt smittar ned flera än en individ före sitt tillfrisknande (eller död), sprider sig sjukdomen exponentiellt; i annat fall klingar den av. En karantän motsvaras av skyddsmurarna i datorsystemet och vaccinationer av särskilda skyddsprogram, som identifierar och eliminerar välkända virus men vilande sjukdomsalstrare är svåra att upptäcka innan symptomen uppträder.

Varje genombrott i den elektroniska kommunikationstekniken har framkallat en flod av förutsägelser om det tryckta ordets nedgång och fall. Tillsvidare har domedagsprofetiorna kommit på skam. Fastän tidningarna börjat tappa terräng, håller böckerna tillsvidare sina ställningar; bara brevskrivandet har fallit offer för telefon, e-post och textmeddelanden. Trots att den elektroniska nyhetsförmedlingen är överlägsen både när det gäller snabbhet, kostnad och tillgänglighet, verkar det som om människorna inte vill avstå från det tryckta ordet. En framgångsrik tidning eller tidskrift har profilerat sig efter läsekretsens behov. Den kan förliknas vid en avhållen familjerelation, som förmedlar samhörighet och gruppidentitet. Inflytel-

serika nyhetsorgan håller sig dessutom överlag med nätversioner, som dock för det mesta är avgiftsbelagda. Facktidskrifter kan få det svårare att hävda sig.

> Ny naturvetenskaplig information tenderar nuförtiden att i första hand publiceras online. En konventionell publicering innebär en fördröjning på minst flera månader, vilket inte mera är acceptabelt i dagens hetsiga tempo. Därför sätts forskningsresultaten ofta direkt ut på webben, varvid prioriteten också etableras tidigast möjligt. Ambitiös forskning kommer dock alltid ut i tryck efter en vederbörlig förhandsgranskning. Detta innebär en kvalitetsgaranti, som står i relation till tidskriftens rykte; *Nature* och *Science* återfinns i toppen av hierarkin. Den offentligt finansierade forskningen måste i en nära framtid troligtvis publiceras på nätet, efter en kort karensperiod för att ge de vetenskapliga tidskrifterna lite respit. De behövs i alla händelser för en pålitlig dokumentering.

Böckerna är bättre förskansade. Skönlitterära skrifter har ett självklart, bestående egenvärde, men också förströelselitteraturen står sig i konkurrensen med det massiva utbudet av datorspel och teveunderhållning. Boken är fortfarande den helt dominerande förmedlaren av strukturerad kunskap, fastän de datorbaserade läromedlen är starkt på kommande.[11] Det är främst databaser av typen kartor, konversationslexikon, ordböcker och tesaurusar, som är mogna att överföras till nätet. Den kontinuerliga uppdateringen och den obegränsade möjligheten till korshänvisningar är avgörande fördelar. Problemet för producenten är att få betalt för sina tjänster.

Den elektroniska kommunikationen, inklusive bildtelefonen och videokonferenserna, kommer aldrig att kunna ersätta de personliga kontakterna. I synnerhet då det gäller att bygga upp nytt förtroendekapital är närvaron, kroppsspråket och mötets iscensättning ett oundgängligt stöd. Redan det att man har gjort sig besväret och tagit sig tid, är ett påtagligt budskap om ärliga intentioner. Plussummespelet kan upprätthållas på elektronisk väg, men dess förutsättningar kan skapas endast genom att man är och fungerar tillsammans.

Kapitel 10
Demokratiska förvillelser

Demokratier trevar sig fram i det okända och råkar ofta på villovägar. Ny teknik framkallar fobier; dagens människor är envetet inbillningssjuka. Moderna vidskepelser griper omkring sig och utmynnar i en lättköpt mysticism. Det permanenta förtroendeunderskottet underblåser konspirationsteorier av alla slag. Den mest virulenta är en könsideologi, som intalar sig att kvinnoförtrycket fortgår i dagens samhälle. Den andliga desorienteringen sträcker sig från en fanatisk fundamentalism till intellektuell självtillräcklighet. De som funnit ett livsinnehåll gör däremot mindre väsen av sig, men röjer oförtrutet vägar mot framtiden.

10.1 Fobier och hypokondri

Den nya tekniken har alltid både förskräckt och fascinerat människorna. Konservatismen tenderar att överväga, i synnerhet om etablissemanget inte är konkurrensutsatt och upplever varje förändring som ett hot mot sina privilegier. Ett beryktat exempel är kejsaren Ch'ien-lungs (1711–99) avsnäsning av lord Macartney, som år 1793 ledde en brittisk beskickning med syfte att bredda handelsrelationerna med Kina.

> ”Vår dynastis majestätiska dygder har genomträngt alla länder under himlen, och kungar av alla nationer har framburit sina dyrbara tributer landvägen och sjövägen. Såsom er ambassadör själv kan se, besitter vi alla ting. Jag sätter inget värde på besynnerliga eller sinnrika föremål, och har ingen användning för ert lands produkter... Därför finns det inget behov av att importera främmande barbarers produkter i utbyte mot våra egna. Men eftersom te, silke och porslin, som Mittens Rike producerar, är nödvändighetsvaror för Europas länder och för er själva, har vi tillåtit… att edra behov blir tillfredsställda och ert land på detta sätt kan ta del av vår givmildhet.”[1]

Under Ch'ien-lung nådde Kina sin största geografiska utsträckning, vilket bidrog till att kejsaren, enligt gammal kinesisk tradition, betraktade alla andra länder som underlägsna och som i princip tributskyldiga barbarer. Europa hade under århundraden obekymrat kopierat kinesisk teknologi, men den xenofobiska självtillräckligheten blockerade all trafik i motsatt riktning.

I Europa drev konkurrensen mellan länder och företag fram teknologiska innovationer. Allt sedan upplysningstiden var framstegsoptimismen den rådande inställningen, och all ny teknik mottogs entusiastiskt av allmänheten, trots att den i många fall ledde till rubbningar i arbetsmarknaden och lokala oroligheter. Symptomen på teknofobi började inte visa sig förrän under andra hälften av 1900-talet. Elöverkänslighet dök upp först ett sekel efter elektricitetens genombrott, medan larmet för mobiltelefoners cancerrisker gick så gott som omedelbart. Den gryende

nanoteknologin har redan framkallat negativa reaktioner fastän produkterna ännu befinner sig på försöksstadiet.[2]

Det finns inga vetenskapliga belägg för att vardaglig elström eller radiokommunikation skulle ha några som helst skadliga effekter. Enstaka larmrapporter har aldrig kunnat verifieras, och de syftar väl närmast till att få fram ytterligare forskningsanslag. Men en rundtripp på webben visar att det finns gott om hypokondriker som är övertygade om att deras illamående beror på elektrisk eller elektronisk influens. Rädslan för radioaktivitet är en betydligt värre åkomma, som är vitt utbredd i våra demokratier. Opinionen har svängt från total aningslöshet till hyperallergiska reaktioner.

> Radium upptäcktes år 1898 av Marie Curie (1867–1934) och betraktades, inte minst av henne själv som en undermedicin. Radium användes snart också för alla slags självlysande föremål, från platsnummer i biografer till glimrande ögon för dockor och leksaksdjur. Den viktigaste tillämpningen var dock självlysande urtavlor och visare. I fabrikerna var praxis att färgen applicerades med en pensel, som titt och tätt måste formas med läpparna. Resultatet var allvarliga förgiftningar och dödsfall, som via rättsprocesser i Förenta Staterna ledde till förbättrade produktionsmetoder på 1920-talet.
>
> Marie Curie avled troligtvis i sviterna av en långvarig radiumexponering men det utbredda lättsinnet i tillverkningen av radiumprodukter ledde endast vid en extrem exponering till hälsorubbningar, fastän man kan spekulera om de långsiktiga skadeverkningarna. För användarna verkar hälsorisken att ha varit försumbar, och radiumprodukternas popularitet blev inte lidande av den negativa publiciteten kring ”radiumflickornas” sorgliga öde. Radium användes i industrin in på 1950-talet.[3]

Den radioaktiva strålningen väcker i dag panikkänslor som är lätta att underblåsa. Toxikologerna har länge tagit en hyperförsiktig linje, som utgår från att även den minsta tilläggsstrålning är skadlig och förorsakar en höjning av dödligheten. Denna utgångspunkt motsägs dock av tillgängliga fakta.

> De överlevande i Hiroshima har mindre risk att drabbas av cancer än normalbefolkningen. Efter de sovjetiska vätebombsproven i Novaja Zemlja år 1957 upptog samerna i finska Lappland stora mängder av radioaktivt strontium i sin föda, men ingen ökning i cancerincidensen har konstaterats till dags dato. Omfattande studier har visat, att det finns närmast en negativ korrelation mellan förekomsten av cancer och den starkt varierande radioaktiva bakgrundsstrålningen.[4]

Toxikologerna håller nu på att tänka om. Det verkar som om många giftiga ämnen snarast skulle ha en hälsobringande effekt vid tillräckligt låga koncentrationer. Detta tycks också gälla radioaktiv strålning.[5] Hittills har vår ängslan för miljöinflytelser ökat i takt med analysmetodernas känslighet. I framtiden kommer vi förhoppningsvis att ha en mindre hypokondrisk inställning till riskerna. Trots föreliggande vetenskaplig evidens, kommer det att ta tid innan forskarna har nått en ny nöjaktig konsensus. Ännu mera tid behövs för att svänga den allmänna opinionen, som är inkörd i uppkonstruerade skräckscenarier.

Den överdrivna rädslan för radioaktivitet är bara först i raden av irrationella fo-

bier. Syntetiska kemikalier, ”kemiska” ämnen kommer in som god tvåa. Också här finns det naturligtvis anledning till försiktighet. Fastän den första generationens insektsgifter inte påverkade människans hälsa, uppstod skadeeffekter på djurlivet genom ackumuleringen av klorerade kolväten. DDT har därför i den utvecklade världen ersatts med nedbrytbara substanser, som också är mera selektiva. Tidsenliga insekts- och ogräsgifter torde inte innebära något hot mot vare sig hälsa eller miljö.[6]

Hypokondrin slår ut i full blom, när det gäller hygienartiklar, kosmetika och framförallt livsmedel. Orenlighetsfobier är inget nytt i världshistorien; judendomen, islam och de indiska braminerna var tidigt ute med småpetiga regler för näringsintaget. Dagens överkänsliga konsumenter skulle ha orsak att chockeras av Jesu skepticism inför de judiska koscherreglerna. Han säger: ”Inser ni inte att allt som går in i munnen, det går ned i buken och har sin naturliga utgång. Men vad som går ut ifrån munnen, det kommer från hjärtat, och det är detta som förorenar människan.”[7]

> Ingenting är bättre undersökt än livsmedelstillsatserna, som genomgår en hård kontroll med stora säkerhetsmarginaler. Ändå är det svårt att sälja mögelresistent bröd, eftersom det tyder på en ”onaturlig” tillsats av ”kemiska” ämnen. Tillsatsämnet är benzoesyra, som förekommer rikligt i lingon och tranbär, och som är orsaken till dessa naturprodukters anmärkningsvärda hållbarhet.
>
> Många grönsaker alstrar däremot så stora mängder giftiga ämnen, att de aldrig skulle passera en normal hälsokontroll. Rabarber och spenat t.ex. innehåller betydande mängder oxalsyra, som medverkar till njursten; den dödande dosen är c. 25 g. Beska gurkor innehåller ett gift (cucurbitasin), som undantagsvis kan förorsaka förgiftning.[8]
>
> EU har nyligen skärpt sin kemikalieförordning, som utgår från att industriellt tillverkade ”kemiska” substanser måste bevisas vara oskadliga vid användning. Denna omvända bevisbörda gäller inte ”naturliga” substanser, utom i undantagsfall (t.ex. livsfarliga aflatoxiner i nötter, mandlar etc.). Många naturprodukter är troligtvis lika mycket (eller litet) cancerframkallande som de misstänkliggjorda industrikemikalierna.

Vår överdrivna hygien är troligen grundorsaken till den starka ökningen i allergibenägenheten, som korrelerar med hög levnadsstandard, men inte med nedsmutsning eller fattigdom. Barn behöver som små konfronteras med mikroorganismerna så att deras immunsystem utbalanseras och inte överreagerar inför ofarliga irritament.[9]

Gentekniken är det senaste upphovet till hysteriska reaktioner, framförallt i Europa. De har underblåsts av drivna lantbrukslobbare, för vilka varje handelshinder är välkommet. Förståsigpåare av alla kategorier gör sig breda i medierna genom att peka på katastrofala risker för hälsa och omgivning. Det hjälper inte, att verkliga experter gör sitt bästa för att klarlägga sammanhangen och försäkrar att riskerna är försumbara. Folk vet bättre.

> Varje sakkunnig inser, att hälsorisker vid förtäring av genmodifierade livsmedel är så gott som obefintliga. Genteknikens motståndare har därför skjutit in sig på miljöriskerna. De modifierade varianterna eller deras gener kan måhända okontrollerat sprida sig i naturen och påverka den ekologiska balansen. Detta är teoretiskt mycket

> osannolikt, och vid omfattande försök har man inte kunnat konstatera skadliga förändringar. Man kan också fråga sig om problemställningen är relevant. Jordbruket har alltid haft ofrånkomliga ekologiska konsekvenser.

Européerna är som prinsessan på ärten i Andersens saga. I en förnuftsvidrig strävan efter maximal trygghet och emotionell komfort letar man fram nya riskfaktorer, den ena mera krystad än den andra. Det enkla faktum, att odling och konsumtion av genmodifierade produkter ständigt ökar i andra världsdelar utan skadliga effekter, talar emellertid ett oemotsägligt klarspråk. Genteknikens enorma möjligheter kommer att realiseras, oberoende av om riskskygga européer anser sig ha råd att undvara dess välsignelser.

En öppen debatt belyser problematiken kring den nya tekniken ur alla tänkbara vinklar, och gör sitt till för att minimera riskerna, fastän de aldrig kan elimineras. Varje förändring innebär ett större eller mindre vågspel, men stagnation medför i längden ett större risktagande, vilket de kinesiska kejsarna i sinom tid fick pröva på. Vår aversion mot tekniska innovationer bryter ut i irrationella fobier; hypokondrin har blivit en allvarlig hämsko för ett fortsatt teknoekonomiskt plussummespel. Försiktighetsprincipen i all ära, men vi reagerar som bortskämda prinsessor på centrala teknologiska utmaningar. *Homo sapiens* är när allt kommer omkring en ganska robust överlevnadskonstnär.

10.2 Modern vidskepelse

Naturfenomen i olika kombinationer har varit föremål för dyrkan runtom i världen. Särskilda berg och lundar, djur och växter hölls heliga; björnen, eken och misteln har i Eurasien åtnjutit särskild respekt. Naturen var oförutsebar och skräckinjagande men också vördnadsbjudande och emellanåt rentav givmild. Följaktligen måste den genom diverse offer pacificeras och om möjligt övertalas att uppföra sig välvilligt.

Dyrkan av urmodern i olika gestalter är en mera utvecklad form av religion. Moderskapet var i jordbrukskulturer förknippat med årsväxten, det nya livets ursprung som säkerställdes med tillbörliga fertilitetsriter. Den forntida kulten har i dag återuppstått i en ny, kvasivetenskaplig skepnad. Gaia, den forngrekiska jordgudinnan, har blivit symbolen för jordklotet som en autonom, levande organism. Grundidén är att livet på jorden symbiotiskt upprätthåller sina egna livsbetingelser.

> James Lovelock lanserade Gaiahypotesen år 1979. Den har aldrig uppnått vetenskaplig respektabilitet, men vunnit desto större bifall från naturentusiaster, för vilka Gaia blev en symbol för naturens okränkbarhet. De låter sig inte störas av naturens konvulsioner; istider, som för c. 600 miljoner år sedan täckte praktiskt taget hela jordklotet med ett istäcke eller jättelika lavaflöden och gaseruptioner, med ännu mera förödande klimatkonsekvenser. Gång efter annan har de flesta livsformer sopats undan från jordens yta. Våra senaste istider är anspråkslösa efterspel till dessa forntida kataklysmer.
>
> Vid sidan av en negativ, självstabiliserande återföring, har livsprocesserna också en tendens att undergräva själva förutsättningarna för sin existens. Syret var under ett

par miljarder år en giftig biprodukt, men blev i sinom tid utgångspunkten för nya, evolutionära utspel. Växternas koldioxidassimilering undandrog under millioner år största delen av det livsviktiga kolet från biosfären, vilket bidrog till den senaste istidssekvensen. Jordklotet är tvivelsutan en sällsynt gästvänlig planet. Men jorden är ändå bara en bakgrund för livets virtuosa uppvisning av kreativitet och stryktålighet.

Gröna ideologer är benägna att förse naturen med ett obegränsat egenvärde. Varje ingrepp blir ett helgerån, varje förändring en omistlig förlust. För de mest radikala är naturen en avgud, värd alla offer, och mänskligheten ett plågoris, som borde försvinna från jordens yta. En primitiv naturdyrkan, som strävar efter att manipulera naturkrafterna för mänskliga syften, har transformerats till sin diametrala motsats.

Ett välmotiverat skydd av hotade djurarter går allt som oftast till överdrift. Fastän exempelvis vikvalar och många sälarter förökat sig så att de både behöver och tål avskjutning, uppfattas all slags jakt som otillständig. Och när en tilltagande elefantpopulation i Sydafrikas djurparker hotar den ekologiska balansen kommer avskjutning inte i fråga. I stället håller man på med att utveckla ett preventivpiller för att begränsa överelefantningen! Det tycks inte finnas några gränser för blödigheten.

Vi har all anledning att bemöda oss att förstå, bevara och vårda oss om förgängliga naturvärden, men människan är, när allt kommer omkring också en del av naturens dynamik. Ändå har hon ett unikt perspektiv, en överblick av naturens gång och kan följaktligen ta hänsyn till sin omgivning. Just därför är hon alltings mått. En vidskeplig dyrkan av naturtillståndet och dess förmenta *status quo* måste räknas till våra moderna förvillelser. Den har samma ursprung som den konstgjorda uppdelningen i naturliga och onaturliga substanser.

Samma snedvridna verklighetsuppfattning präglar den nutida inställningen till de s.k. naturfolken. De jämställs med utrotningshotade djurarter med anspråk på skydd och särbehandling i avskilda reservat. Den föregivna respekten för deras särart är ett utslag för en förtäckt paternalism, som åtminstone inte underlättar anpassningen till ett modernt samhälle. En fjäskig lagstiftning leder ibland till absurda konsekvenser.

Ett ungefär 9 000 år gammalt skelett upptäcktes 1996 nära Kennewick i delstaten Washington, USA. Lokala indianstammar reste snart krav på att få begrava denna ”anfader” och hänvisade till The Native Americans Graves Protection and Repatriation Act (NAGPRA). Efter fyra års omfattande studier beslöt inrikesministeriet år 2000, att kvarlevorna skulle överlåtas åt fem indianstammar, men vetenskapsmännen överklagade och två år senare gav följande instans dem rätt (under tiden hade bl.a. en grupp polynesier hunnit framställa krav på Kennewickmannen). År 2004 bekräftade en appellationsdomstol detta utslag.[10]

Det är förståeligt, att man på olika sätt försöker komma ursprungsbefolkningen till mötes för att i någon mån gottgöra gamla synder. Men vi borde också efterleva våra egna värderingar. Vetenskapligt sanningssökande kommer hela världen till godo, och borde inte få inskränkas på lösa grunder. Gammalt skrock försvårade obduktioner i Europa ända fram till 1700-talet, och lade därmed under långa tider

en hämsko på de medicinska framstegen. Inom hälsovården kan inbitna fördomar fortfarande skapa problem.

> Om någon av personliga skäl vill avstå från t.ex. en blodtransfusion för sig själv eller sina närmaste är det väl hans eller hennes ensak. Men en vägran att delta i ett vaccineringsprogram kan sätta andras hälsa på spel. Genom att undvika den minimala risken blir vederbörande en fripassagerare, under förutsättning att den stora majoriteten blir vaccinerad. Då kan det nämligen inte uppstå epidemier och de ovaccinerade är därmed indirekt skyddade. Men om bara en minoritet vill låta vaccinera sig...

Det som vi åtminstone i princip kan förstå, behöver inte och bör inte vara föremål för en orubblig övertygelse. Naturfolkens vidskepelse kan ursäktas med att de inte vet bättre, men nu förutsätts det i kulturrelativismens namn en absurd jämställdhet för alla slags trosföreställningar. Nyhedendom, wicca, schamanism, ockultism, astrologi, etc. etc. – alla dessa utslag för New Age (som inte mera är så ny) kan faktiskt likställas med medicinmännens gallimatias. Det sorgliga är att människor egentligen inte vill veta bättre, de frossar i sin vidskepelse.

> Lafcadio Hearn (1850–1904) är kanske den första som använde termen modern vidskepelse då han år 1884 rubricerade en tidningsartikel i vilken han förfasar sig över den utbredda vardagsvidskepelsen i Amerika.[11] Det var under spiritismens guldålder och många framstående personligheter föll offer för dess lockelse. Till dessa kan räknas Darwins kollega, evolutionsbiologen A.R. Wallace (1823–1913), kemisten och fysikern William Crookes (1832–1919), fysiologen och nobelpristagaren Charles Richet (1850–1935) och till på köpet författaren Conan Doyle (1859–1930), mästerdetektivens andliga fader.[12]
>
> Teveunderhållningen översvämmas i dag av paranormala fenomen, som för många bara är en upphetsande krydda, men tyvärr tas på någorlunda allvar av många tittare. Upprepade gallupundersökningar visar, att en majoritet av amerikanerna tror på UFO:s (Unidentified Flying Objects). Denna föreställningsvärld har blivit någonting av en surrogatreligion, som står i strid med en genuin religiositet.

Kreationisterna, som förnekar evolutionens realitet, representerar en mera seriös variant av vidskepelse med en förvånansvärt stor spridning, framförallt i Förenta Staterna. En fundamentalistisk bokstavstro får många varmt troende människor att ta ett motsatsförhållande mellan darwinismen och kristendomen för givet. Ingenting i läran om evolutionen motsäger Kristi budskap. Tvärtom kan man se vetenskapen i allmänhet och evolutionsteorin i synnerhet som ett rättfärdigande av Nya Testamentets sanningskrav; bokstaven dödar men anden ger liv och leder oss in på den rätta vägen. Sanningen är sällan uppenbar, den måste sökas och betvivlas, utgrundas och bekräftas från generation till generation.

Det finns inte, och kan inte finnas, någon allmängiltig vetenskaplig metod för sanningssökandet. Tron på vetenskapen som en osviklig sanningsmaskin är utan tvekan en förvillelse, fastän den är mindre vanlig bland framstående vetenskapsmän än på annat håll. En sådan övertygelse är också en form av vidskepelse som leder till ofruktbar vetenskap och kan, i kombination med vår teknokultur, framkalla allergiska reaktioner.

Wendell Berry har i *Life is a Miracle: An Essay Against Modern Superstition* tagit vetenskapen till skottavla och skjuter in sig på den vanliga syndabocken – den vetenskapliga reduktionismen. Edward Wilson får sig med rätta på pälsen för sin senaste bok *Consilience*, i vilken han pläderar för en total syntes av all mänsklig kunskap till ett koherent, sammanhängande nätverk. De flesta vetenskapsmän ser nog detta närmast som ett intressant men orealistiskt tankeexperiment. Med tilltagande komplexitet blir molekyler, celler och individer allt självständigare och mera oförutsägbara. Om inte annat, så stöter man snart på olösliga matematiska problem.

Berry ställer sig skeptisk till värdet av vetenskapliga framsteg, vilket är att kasta ut barnet med badvattnet. Han representerar den mest utbredda formen av villfarelse; idealiseringen av det förgångna och ängslan inför en otrygg framtid. I sin trängtan efter en fiktiv homeostas vill Berry sätta stopp för alla förändringar. Detta är ett urgammalt tema med djupa rötter i antiken. Rädslan för innovationer har alltid haft religiösa övertoner. Det nya rör vid ingrodda tabun, stör en helig ordning och utlöser en vidskeplig skräck för det okända.

10.3 Konspirationer överallt

I ett litet och statiskt samhälle vet man var man har varandra, oberoende av livskvaliteten i övrigt. Med växande storlek späds förtroendekapitalet ut och förutsägbarheten försvagas. När makten överförs till avlägsna samhällsstrukturer, tilltar misstron mot överheten snabbt. Inte heller demokratier går fria från denna effekt. Verkliga och inbillade missförhållanden skylls i regel på fjärran maktcentra.

I Förenta Staterna blev den federala huvudstaden Washington från första början sinnebilden för skumma manipulationer till allmänhetens förfång, trots att delstaternas administration ofta var mera korrumperad. I Europa har Bryssel blivit en spottkopp för trivialt missnöje. Uppdiktade historier om absurda direktiv vinner snabbt tilltro, och cirkulerar envist som urbana legender trots alla dementier. Vi tror gärna det värsta om makthavarna, i synnerhet om de är tillräckligt långt borta.

Den allmänna misstron är en grogrund för allehanda konspirationsteorier. I sin mest vardagliga form möter de oss varje kväll i televisionens underhållningsprogram. Här presenteras alla tänkbara och många otänkbara komplotter, med polisen, brottssyndikat, underrättelsetjänsten, företagsledare, utländska makter, penningmagnater, politiker och press inblandade i fantasifulla kombinationer. Man kan slå bort detta som ett oskyldigt tidsfördriv, men bildrutans fiktiva intriger har trots allt en viss verklighetsbakgrund och kan just därför ge upphov till en paranoid felsyn hos tittarna.

UFO-vidskepelsen är i hög grad en produkt av mediernas sensationsmakeri. Samtidigt underblåstes uppfattningen om att den amerikanska underrättelsetjänsten mörklägger avgörande bevis för UFO:s existens. Att denna diskussion fortgår, låt vara i halvseriösa former, visar hur djupt konspirationstänkandet trängt i den amerikanska folksjälen.

Kreationisterna betraktar fortfarande evolutionsteorin som en djävulsk komplott

mot bibelns budskap. Mera förståelse kan man ha för att många amerikaner ännu har sina dubier beträffande morden på bröderna Kennedy. Vilken som helst sammansvärjning verkar, ytligt sett, mer plausibel än den officiella Warren-versionens räcka av osannolika sammanträffanden. Men verkligheten är oftast mindre koherent än dikten.

Den effektivaste konspirationen är att utan grund anklaga sina motståndare för konspiratorisk verksamhet; det är nästan omöjligt att bevisa, att det inte föreligger någon sammansvärjning. Judarna har i alla tider fallit offer för bakdanteri och förföljelser, som nådde sin kulmen under det förra århundradet. Den vitt spridda antisemitismen hade berett jordmånen för de mest fantastiska anklagelser.

Sions vises protokoll är huvudkällan för anklagelsen att judarna skulle leda en världsomspännande konspiration. Boken är ett rent fantasifoster med en brokig förhistoria. Fransmannen Maurice Joly satte år 1864 upp en pamflett mot Napoleon III, som tysken Hermann Gödsche bearbetade till ett antisemitiskt manifest. Översatt till ryska och ytterligare bearbetad fann boken sin slutliga form och första applikation i händerna på den ryska reaktionen efter demokratiseringsvågen 1904–05.

Sedermera blev den favoritlektyr för rabiata antisemiter med Adolf Hitler i spetsen. I väst är falsifikatet diskrediterat, fastän nyupplagor utges här och där på radikala högergruppers försorg. I den muhammedanska världen är dess popularitet tyvärr oförminskad. Saudiarabiska skolböcker innehåller ett sammandrag av det förmenta programmet för judiskt världsherravälde. Ett litet ljus i den mörka tunneln: Den nittonde maj 2005 avlägsnades den arabiska översättningen av *protokollen* från den Palestinska Administrationens webbsida.[13]

Bolsjevikerna stod inte nazisterna efter i konspirativ taktik. De hänvisade outtröttligt till kapitalisternas och imperialisternas onda anslag, samtidigt som de med alla medel undergrävde demokratiernas statsskick. Desinformationen spreds systematiskt via vänskapliga kanaler, och sögs villigt upp av västerländska medier; Kennedymorden utnyttjades till fullo för att utså misstroende och destabilisera det amerikanska samhället.

I underutvecklade länder med svaga kommunikationer sprider sig sensationella rykten med vindens hastighet. I Afrika existerar en utbredd övertygelse om att HIV-viruset är utvecklat i USA i akt och mening att decimera den svarta befolkningen. Många araber vidhåller att angreppet på World Trade Center den 11 september 2001 var iscensatt av amerikanerna själva (alternativt av Israel), för att ge en förevändning att angripa arabstaterna.

Det tycks inte finnas någon gräns när det gäller att pådyvla Förenta Staterna allt ont i världen. Tsunamin av den 26 december 2004 föranledde vilda spekulationer runtom i arabvärlden om att den hade förorsakats av amerikanska vapentest. En saudiarabisk professor såg en speciell signifikans i att Allahs straff utmättes under julhelgen, fastän det stora flertalet av de omkomna var muslimer.[14]

I våra hemknutar finns det också människor, för vilka det dogmatiska rättshaveriet övergår allt förnuft. Att förneka judeförintelsen under andra världskriget eller bestrida månfärdernas realitet kan vara en ren provokation. I annat fall har verklighetsflykten i sanning nått monumentala proportioner.

U-ländernas invånare projicerar i första hand sina frustrationer på främmande makter, en reaktion som inte heller demokratierna är främmande för, om ock i hovsammare former. Då det inte mera går att racka ned på sina grannar i EU, har man i USA identifierat en syndabock för det mesta som går snett här i världen.

Kampen om oljan har länge varit ett favorittema för konspirationsteoretiker; den har tillräckligt verklighetsunderlag för att i de flesta lägen skapa en viss trovärdighet. Framförallt Förenta Staternas politik i Mellanöstern har i vida kretsar ansetts vara dominerad av själviska oljeintressen. Men bara 6,7 % av USA:s oljekonsumtion kom år 2005 från detta område.[15] Andra importörer, i synnerhet EU, Japan och Kina, är mycket mera beroende av oljan från Mellanöstern.

Konspirationstänkandet i alla sina former är ett symptom på förtroendeklyftorna i samhället. I halvdana demokratier som Ryssland, upplevs officiella tillkännagivanden a priori som otillförlitliga och vilseledande. Men också i de demokratiska kärnländerna är det en folksport att söka efter dolda motiv bakom regeringsuttalanden. Det finns goda skäl att inte alltid ta politikernas utsagor på orden; mer eller mindre uppenbara bakomliggande intressen gör sig ofta gällande. Detta innebär ändå inte att några ondskefulla krafter är i rörelse, utan var och en försöker efter bästa förmåga hävda sig på den politiska marknadsplatsen.

Att vädja till människors inneboende rädsla för alla slags sammansvärjningar har tyvärr blivit en vanlig metod för att plocka billiga politiska poäng. Varje förslag som syftar till att utnyttja de existerande databaserna för en effektivisering av administrationen, kreditgivningen, hälsovården eller forskningen stöter på motstånd i form av uppkonstruerade skräckscenarier om en allt överblickande storebror. Man kunde tro att befolkningen lider av kronisk förföljelsemani.

Vi borde kanske vara mera bekymrade över storebrors närvaro då det gäller myndigheternas uppträdande i hälso- och näringsfrågor. Som alltid agerar de överhetliga experterna i bästa välmening, när de gör sitt yttersta för att framkalla ett dåligt samvete hos var och en som konsumerar socker och salt, animaliskt fett eller överhuvudtaget ”tomma kalorier” – konsumtionen av alkoholdrycker faller av någon anledning oftast utanför ramen för förmaningarna.

Det skadar säkert inte att följa alla dessa rekommendationer, men de belastas av ett antal problem. De når inte fram till de avsedda målgrupperna, utan predikar främst för de redan omvända. Rekommendationerna beaktar inte heller de stora variationerna människor emellan, utan drar alla över en kam samtidigt som man tillämpar rundliga säkerhetsmarginaler. Detta leder till en allmän skepsis, varvid de i och för sig tillrådliga riktlinjerna försvinner ur sikte. Skadligare är den stress, som kan vara följden av en tvångsmässig dietfixering, den må sedan följa officiella föreskrifter eller högst personliga trosföreställningar.

Storföretagen, i synnerhet de multinationella, är i likhet med ledande politiker utsatta för mer eller mindre befogade beskyllningar, som massmedierna gärna omsätter till potentiella skandaler. I ett sådant läge är goda råd dyra. Samma misstag görs om och om igen fast vederbörande borde veta bättre.

När Coca Cola år 1999 råkade ut för ett kvalitetsproblem i Belgien, var ledningens första reaktion att bagatellisera incidenten, men den växte snart bolaget över huvudet. Hela det belgiska varuflödet måste stoppas och alla produkter återkallas. Jättefabriken i Dunkerque stängdes och produkter måste återkallas också i Frankrike. Coca Cola skyllde systematiskt ifrån sig och var därför hela tiden steget efter i sin information. Skandalen medverkade till att Douglas Ivester, styrelsens ordförande och VD från 1997, fick avgå efter bara tre år som koncernchef; storägaren och styrelsemedlemmen Warren Buffett kallade honom ”tondöv”.

Under årens lopp har jag haft upprepad kontakt med Coca Colas ledning (jag träffade dock aldrig Ivester). Min diagnos är att företaget råkade in i en framgångsfälla med åtföljande arrogans, som kulminerade under Ivester. Arrogans är en dålig rådgivare vid umgänge med massmedier och kunder; ödmjukheten är den bästa utgångspunkten som alltid är lika svår att inta.

Både för politiker och företag är öppenhet det enda sättet att behålla eller återvinna allmänhetens förtroende och punktera en illvillig ryktesspridning. Det räcker inte att undvika lögner för att hålla ryggen fri, utan man måste med en gång gå ut med korrekt information och utan omsvep erkänna misstag, gärna i överkant. Ingenting är så destruktivt som en serie avslöjanden, som bit för bit tas fram av triumferande medier.

De enda medlen mot de breda lagrens överdrivna misstänksamhet är öppenhet och ärlighet. Hemlighetsmakeri, för att inte tala om lögnaktighet, undergräver det demokratiska plussummespelet och väcker en berättigad misstro. Å andra sidan kunde folkets outsedda representanter i medierna dra av på sin självrättfärdighet och öppet begrunda sina egna tillkortakommanden. Det skulle öka allmänhetens förtroende och komma demokratin till godo.

10.4 Könsideologin

Nittonhundratalet markerade en omvälvande förändring i demokratisk praxis, då den feminina hälften av befolkningen erhöll fulla medborgerliga rättigheter. Kvinnofrigörelsen har gått från klarhet till klarhet och könsdiskrimineringen är nu kriminaliserad i de flesta demokratier. I dag har kvinnorna i princip och rätt långt i praktiken samma möjligheter som män att etablera sig i samhället. Detta har, åtminstone inte ännu, lett till en paritet på alla områden, vilket anses vara ett avgörande bevis på att kvinnoförtrycket fortgår. En sådan tolkning bygger på en begreppsförvirring.

Kvinnosaksrörelsens ursprungliga devis var att kvinnorna är likvärdiga, men inte likadana som män. Radikalfeministerna strävar däremot efter en komplett likställighet i alla avseenden, och vill inte erkänna några som helst genetiskt betingade skillnader förutom uppenbara, fysiska karakteristika. Alla differenser mellan pojkar och flickor utges för att vara en kulturell ballast som utan dröjsmål borde kastas över bord. Kravet på absolut, ”kosmisk” jämlikhet och rättvisa når här absurda proportioner.

Båda könen uppvisar en stor spridning när det gäller både psykiska och fysiska fallenheter och det kan inte finnas någonting att invända mot att var och en, oberoende av kön, skall kunna förverkliga sig inom ramen för sina personliga förutsätt-

ningar. Men i genomsnitt är skillnaderna så iögonenfallande att man måste vara förblindad för att inte varsebli dem.

> Verkliga utvecklingsoptimister har tagit sig för att låta schimpansungar växa upp med sina barn i den fåfänga förhoppningen att de skulle lära sig tala. På motsvarande sätt har man försökt påtvinga små pojkar och flickor ett enkönat beteende – men förgäves. De israeliska kibbutzerna präglades ursprungligen av en radikal socialism. Båda könen uppfostrades enligt strängt egalitära principer och för de fullvuxna roterade alla arbeten oberoende av traditionella könsroller. Men genast när människorna kunde göra sina egna val återgick yrkesfördelningen på det hela taget till det omgivande samhällets struktur.[16]

Uppfostran gör säkert sitt till för att förstärka könsrollerna, men redan det inresekretoriska systemet styr – lyckligtvis – pojkar och flickor åt olika håll. De stora variationerna i beteende och fallenheter inom samma kön hänger också samman med individuella skillnader i den hormonella balansen. Här skulle mera forskning klarlägga begreppen och underlätta en saklig debatt. Till exempel inom arbetslivet är indelningen i män och kvinnor väldigt schematisk, och säger litet eller intet om vederbörandes kompetens. Den mer eller mindre spontana uppdelningen i manliga och kvinnliga yrken beror däremot, åtminstone till stor del, på genomsnittliga skillnader i fallenhet, och bör inte i sig uppfattas som ett problem. Kvottänkandet är ett i grunden odemokratiskt otyg som bara ger upphov till nya orättvisor.

> Man måste medge, att stratifieringen tidigare var iögonenfallande i många företag. När jag i början på 1980-talet satt i förvaltningsrådet för Finlands största affärsbank, delade personaldirektören vid en föreläsning in personalen i tre grupper: Högsta ledningen, mellancheferna och kvinnorna (det fanns faktiskt kvinnor på mellannivån). Numera föreligger inga institutionella hinder för ambitiösa kvinnor att göra karriär i det finländska näringslivet. Det är helt enkelt olönsamt att diskriminera talangfulla människor.

Kvinnans kontroll över sin reproduktion, oberoende av sexuell aktivitet är en omstörtande förändring. I sig är barnbegränsningen naturligtvis ingenting nytt, men i kombination med en liberaliserad abortlagstiftning har pillret blivit en symbol för kvinnans frigörelse. Så kallade dagen efter-piller ökar ytterligare säkerhetsmarginalen mot oönskade graviditeter. Hela samhället har svepts med i kvinnoemancipationens störtvåg utan att vi har en aning om konsekvenserna.

> Försiktighetsprincipen är en rationell omformulering av vår inbyggda konservatism, och tillämpas nuförtiden strängt när medicin, bioteknik, kärnkraft och miljörisker överhuvudtaget är under luppen. Men då det gäller sociala strukturer, till exempel förhållandet mellan könen eller barnuppfostran far vi fram med den okunniges aningslösa självsäkerhet. Kärnavfallets eventuella skadeverkningar någon gång i en avlägsen framtid framkallar större oro än p-pillrens inverkan på kvinnans psyke, familjens stabilitet och i slutändan direkt på biosfären genom utsläppen av pseudohormoner i avloppen. Vi har bara sett början av den sexuella frigjordhetens påföljder, men kör obekymrat på med ett experiment som berör oss långt in i framtiden.

De mest rabiata feministerna nöjde sig på 1960- och 70-talen inte med pillret utan lät avlägsna sin livmoder, den förmenta grundorsaken till deras undertryckta ställning i samhället. Denna protest mot vad som ansågs vara en patriarkalisk maktdominans var en bisarr manöver i maktkampen mellan könen – jämlikhet skulle uppnås till varje pris. Nietzsches maktideologi blev den något osannolika ledstjärnan för den fundamentala feminismen, som överallt vädrar ett manligt maktmissbruk och kvinnoförtryck. Extremfeministerna orerar fortfarande om kvinnomakt och elimineringen av mansgrisarna, inte minst i Sverige, som nyligen begåvats med det första renodlade kvinnopartiet i världen.

> Det beryktade SCUM-manifestet (Society for CUtting up Men) från 1960-talet översattes nyligen till svenska och fick ett entusiastiskt mottagande ”… den mest lysande feministiska bok som kommit ut på svenska i denna tid; ”en av västerlandets viktigaste feministiska texter”; ”boken borde ligga som en bibel på alla hotellrum i världen”. Verket i fråga kunde på goda grunder brottrubriceras som hets mot folkgrupp: Män är ”djur, maskiner och en biologisk olycka”.[17]

Fastän vi lägger extremismen åt sidan, finns det tillräckligt att förundra sig över i feminismens huvudfåra. Kraven på positiv diskriminering blir allt mera högljudda, och har i de nordiska länderna resulterat i könsparitet på regeringsnivå. I Sverige hotade jämlikhetsministern med lagstiftning, om näringslivet inte valde in tillräckligt många kvinnor i styrelserna. I Norge är en sådan lag redan i kraft. Varje avvikelse från paritet framkallar utbrott av beskyllningar och krav på omedelbara korrektiv.

> I USA blev Larry Summers, rektor för Harvard University, utsatt för häftiga attacker när han på en akademisk konferens lät förstå, att den kvinnliga underrepresentationen av professorer i naturvetenskapliga ämnen kanske delvis hade andra orsaker än diskriminering. Först efter att upprepade gånger ha gjort avbön kunde han fortsätta i sitt ämbete (han har sedermera avgått). Både vid köns- och rasdiskriminering gäller i praktiken en omvänd bevisbörda; man måste kunna bevisa att man är oskyldig.

Feministerna medger motsträvigt, att det föreligger en genomsnittlig skillnad i den fysiska styrkan, vilket har lett till en separering av könen vid till exempel de olympiska spelen, och en ganska trist dubblering i praktiskt taget alla grenar. (Ridsport är det enda undantaget jag kan komma på). Vi kan numera också glädja oss åt åsynen av damer som boxare och tyngdlyftare. Amerikansk fotboll och backhoppning är, så vitt jag förstår, de enda stora sportgrenarna som är enkönade; motorsporterna är också utpräglat mansdominerade.

Militären har traditionellt varit ett manligt prerogativ, fastän kvinnobataljoner förekom i den röda armén och Israel har allmän värnplikt för båda könen. Efter att portarna öppnats även i andra länder, har många exceptionella kvinnor gjort karriär inom försvarsmakten, men antalet nutida amasoner har ändå inte vuxit överhövan stort. Man undviker också i allmänhet att testa kvinnliga enheters stridsberedskap i frontlinjen; kvinnorna är till större nytta i andra uppgifter. Sådana slutledningar stöter genast på patrull, och det är sant, att det finns mycket modiga kvinnor och

många pultroner till män. Men det manliga kamratskapet stärker modet hos män, medan en kvinnlig närvaro söndrar gemenskapen.

Den fysiska och krigiska kapaciteten må vara männens styrka, men psykiskt är kvinnan jämställd, det håller både moderata feminister och förnuftiga män med om. Kvinnors och mäns intellekt är ändå inte i genomsnitt identiska, vilket styrks av många statistiska och neurologiska undersökningar. Intellektuella tävlingsgrenar erbjuder ett intressant test.

> Schack och bridge borde vara ypperliga arenor för en jämställd tävlan mellan könen. Ändå görs ingen invändning mot uppdelningen i en öppen klass och en damklass i dessa grenar. På den absoluta toppen verkar herrarna att vara alltför överlägsna, trots enstaka undantag såsom Judith Polgar och Pia Carling i schack. Förklaringen kan vara, att spridningen i intelligens är större hos män, med flera överbegåvningar och dumbommar än bland kvinnorna (det var Larry Summers' hypotes, som han fick stryk för). En annan komplementär hypotes är att den kvinnliga intelligensen inte är inriktad på skarp logik utan på empatisk människoförståelse. För kvinnor är det inte heller alltid viktigast att vinna, medan männen instinktivt vill vara främst.

I dag försöker kvinnovetenskaperna gottgöra en tidigare underexponering genom att presentera tidiga kvinnliga matematiker, målare och musiker i ett förklarat ljus, men en sådan konjunkturbetonad forskning har ingen framtid. Det kan inte i längden finnas någon anledning att älta ett malplacerat mindervärdeskomplex. Skillnaderna mellan män och kvinnor är ju självklart en rikedom; förhållandet mellan könen bäddar om något för ett plussummespel. Det är vanvettigt att ställa könen mot varandra i något slags maktkamp eller kräva kompensation för forna tiders förmenta och verkliga missförhållanden.

Kommande generationer kommer att förundra sig, när deras historiker redogör för vår tids ideologiska absurditeter. Också i dag är det utomordentligt svårt att förstå varför våra folkvalda förnöter sin tid på diskussioner om en statssubventionerad artificiell inseminering för lesbiska par. Att ultrafeministerna som värst förfallit till grotesk orimlighet är deras sak. Men vi får skylla oss själva om lagstiftarna inte koncentrerar sig på väsentligheter, utan i den politiska korrekthetens namn öder sin tid på futiliteter.

10.5 Jagande efter vind

Trots de politiska och materiella framgångarna verkar dagens demokratier att besväras av en inre tomhet. Terroristhotet har inte, åtminstone i Europa, kunnat ersätta stimulansen från kampen mot kommunismen och Sovjetunionens expansionssträvanden; det saknas goda fiender. Utan att förfalla till en kvasidjupsinnig pessimism vill jag i det följande ta fram en rad symptom på det utbredda missmodet, känslan av menings- och maktlöshet, som i vår världsdel hänger ihop med det som kallas för euroskleros.

Den låga och sjunkande nativiteten är både en orsak till och en följd av modlösheten. Överskottet av skröpliga gamlingar måste i längden verka deprimerande, trots alla sloganer om en gyllene ålderdom. Utan barn finns det ingen framtid, ett

faktum som vi har blivit mästare på att ignorera, trots eller snarare på grund av vår sexualfixering. Man behöver inte vara puritan för att känna avsmak för den störtflod av sex utan ansvar, som väller emot oss ur alla medier. Likt övergödda babianer i bur dödas tiden och ledan med ett oförskämt offentligt men i grunden otillfredsställande könsumgänge.

> Bonobo är en underart av schimpanssläktet. Sexkontakterna är promiskuösa, avkopplade från reproduktion och en vardagsvara för båda könen i alla kombinationer. Detta beteende har troligen utvecklats som ett sätt att reducera konflikter, i synnerhet vid näringsintaget. Bonobon har inte heller, som schimpanserna, en patriarkalisk social struktur, vilket är en ytterligare orsak till att den har blivit en maskot för ultrafeministerna.[18]

Familjeinstitutionens upplösning är ett allvarligt varningstecken i våra samhällen. Särskilt oroväckande är att kvinnor i stigande omfattning tappar sina dygder men ivrigt ägnar sig åt manliga laster, det må gälla fult språk, tobaksrökning, alkoholmissbruk, narkotika eller lösaktigt könsumgänge. Detta går, märkligt nog, hand i hand med en allmän feminisering av normer och synsätt; trygghet, omsorg och andra mjuka värderingar är starkt på gång.

> Det har gått så långt att soldater inte får stupa i krig. De får nog avlida i trafikolyckor eller sjukdomar liksom civila, men döden på grund av fiendeaktioner börjar vara skandalös och framkallar upprörda krav på en omedelbar evakuering från det livsfarliga området.

Mannen söker desperat efter sin roll i det moderna samhället. Han är av naturen moraliskt det svagare kärilet och borde med lock eller pock hållas i selen för att trygga den kommande generationens fortbestånd. Den fullt emanciperade kvinnan har emellertid tappat intresset för att hålla mannen i styr. Och ingenting passar unga män bättre än att kvinnorna är lättillgängliga och när som helst kan lämnas vind för våg.

> Ensamstående mödrar, som lever på samhällsstöd, har blivit ett kännetecken för den moderna moralen. Det manliga sveket får sin belöning; inget besvär, inga belastningar, men generna förs vidare på hederligare skattebetalares bekostnad. Bortsett från andra olägenheter kan vi konstatera, att evolutionsprocessen går back när fripassagerarna premieras.
>
> Kvinnornas otrohet ökar också i takt med den sexuella frigjordheten, och den kan främjas av en hypotetisk, evolutionspsykologiskt rotad mekanism. En kvinna som länge använt barnbegränsning i en parrelation, får ett alltmer påträngande fysiskt budskap om att hennes man är steril. Hennes intellekt inser orsakssammanhanget, men emotionerna förmedlar ett urgammalt inresekretoriskt budskap – det är hög tid att pröva en annan partner.

En postcoital depression breder ut sig i västvärlden när sexualiteten förlorat sin sakrala dimension och sexualumgänge har blivit ett sällskapsspel. Redan vid unga år vänjer sig människorna vid att tillfredställelsen av alla behov står till buds utan

ansträngning. Medborgarna börjar likna bortskämda barn, som oupphörligt ger luft åt sitt psykiska illamående genom högljudda klagomål vid minsta motgång. Trots all möjlig omsorg tilltar den mentala otryggheten och desorienteringen; psykiatrerna har sötebrödsdagar.

Ingen nyhet om en allvarlig olyckshändelse är komplett utan ett beskäftigt tillägg att de chockade offren, respektive de avlidnas anhöriga har fått psykiaktrisk hjälp. Vem skulle vilja undanhålla extremt utsatta människor den bästa möjliga lindringen? Man frågar sig emellertid hur man förr i världen klarade sig utan experthjälp vid mycket värre katastrofer? Man frågar sig också om inte nära vänner och släktingar, och varför inte präster, skulle vara bättre skickade att delta i det oundvikliga sorgarbetet? Uppföljande undersökningar tyder dessutom på att resultatet av dessa psykiaktriska insatser är mycket blandat; den professionella medkänslan kan rentav förvärra situationen.[19]

Man bör inte inbilla sig att en högre levnadsstandard automatiskt skulle medföra en förhöjning av lyckokänslan (sänkt standard är däremot entydigt obehaglig). Det är ändå chockerande att vår mentala hälsa enligt omfattande undersökningar tycks ha lidit ett totalt skeppsbrott. Enligt en amerikansk uppskattning är en femtedel av befolkningen utsatt för störningar av sinnesstämningen (mood disorders) inklusive depression och bipolar psykos, en fjärdedel för rubbningar av självkontrollen och närmare en tredjedel drabbas av olika slags ångestsymptom.[20] Då listan förlängs med alkoholism, drogberoende och ett stort antal mindre allmänna syndrom, blir slutsatsen att de flesta av oss är behäftade med en eller ett par neuroser, om inte något värre. Detta bekräftas av det tilltagande pillerätandet, med prozac som marknadsledare.

Enligt omfattande enkäter är människorna, trots allt, ganska nöjda med sin tillvaro, och lyckan är förvånansvärt oberoende av yttre omständigheter. Richard Layard har gjort ett försök att kvantifiera lyckan i *Happiness: Has Social Science A Clue?*[21] Svaret på frågan är knappast jakande, men levnadsstandarden och lyckan verkar inte heller i denna studie att vara kopplade. Brasilien, Ghana, Colombia, Kanada, Japan och Frankrike hade nästan identiska lyckoindex på 1990-talet. Sämst var läget i Sovjetunionens och Jugoslaviens efterföljarländer. I en påföljande bok (*Happiness: Lessons from a New Science*) kommer Layard fram till den föga originella slutsatsen, att avund motverkar lycka. Märkligare är att lyckan tycks gå i arv; tvillingundersökningar indikerar, att ungefär hälften av lyckokänslorna beror på en medfödd disposition.

Den kollektiva hypokondrin är inte trovärdig. Snarare är det så att vi har vant oss av med den plåga och pina som är en ofrånkomlig och en oförytterlig del av människans lott. Den största delen av våra föregivna psykiska sjukdomssymptom beror på självupptagenhet. Det handlar om välfärdsåkommor, som skulle svepas bort av en allvarlig kris – på riktigt. Stress och utbrändhet har blivit modefenomen med en mycket svävande medicinsk relevans.

En icke obetydlig del av de psykiska besvären beror helt enkelt på att vi lever i demokratier, där man inte i längden kan skylla på omgivningen för sina misslyckan-

den. Många moderna skolsystem har med tanke på elevernas välbefinnande försökt minimera yttre tecken på skillnader i flit eller begåvning. Sanningen går dock upp för eleverna både i klassrummet, på idrottsplanen och i umgänget med det motsatta könet; somliga är mera framgångsrika än andra. Ett stigande antal ungdomar, i synnerhet tonårspojkar, kan inte leva med denna insikt utan tar sina egna liv.[22]

I väntan på den riktigt allvarliga krisen har de uppväxande medborgarna inget annat val än att acceptera sin ofullkomlighet och bli fullvuxna i likhet med tidigare generationer. Men vi som är äldre behöver inte försvåra processen genom efterlåtenhet och bristande engagemang. En kärleksfylld handledning måste kompletteras med en konsekvent kravställning; vi lämnar barnen i sticket genom att insistera på en fri uppfostran och en normlös skolmiljö.

I flera demokratier är aga av barn kriminaliserat. Ändamålet är utan tvekan gott, men det är ifrågasatt om lagstiftaren har något att göra i medborgarnas barnkammare. Lagens bokstav begränsar knappast verklig barnmisshandel, som förblir en utmaning för barnskyddsmyndigheterna. Däremot blir många hyggliga människor osäkra i föräldrarollen och mister kontrollen över sin avkomma. Barn kan vara fruktansvärt irriterande, egensinniga eller rätt och slätt elaka. Ett spontant vredesutbrott kan vara nödvändigt för att lära barnet gränser och återställa en nöjaktig föräldraauktoritet. Det är frapperande hur ett barn efter en längre tids trilska återvinner sin mentala balans först då den framprovocerade föräldrareaktionen är tillräckligt entydig och en uppriktig försoning blir möjlig.

Ungdomens idealism söker sig ständigt nya riktningar, som ger en antydan om varifrån förändringens vindar blåser. När de mest begåvade ställer sig på barrikaderna, så är någonting på gång, fastän de flesta förr eller senare integreras i samhället. För närvarande är dissidenternas kaliber inte särskilt övertygande. De bildar ett B-lag, som ingenting lärt och ingenting glömt.[23] Vi erbjuds inga fräscha uppslag eller starka övertygelser utan ett sammelsurium av avdankade idéer och flummiga begrepp, som får sitt adekvata uttryck i antiglobaliseringsrörelsens kaotiska demonstrationer och bristande koherens.

Protestbetonade stormöten, som skuggar stora internationella konferenser, t.ex. WTO:s (World Trade Organisation) förhandlingsrundor, är ett mera effektivt sätt att föra fram alternativ till den förda politiken. Tyvärr utmynnar resolutionerna oftast i fromma förhoppningar och en onyanserad kritik av ansvarsbärarna. En starkare solidaritet med u-länderna är dock en strävan, som ligger i tiden och har nyligen gett utslag i form av skuldeftergifter för de fattigaste länderna. Om detta får avsedd effekt återstår att se.

Den minsta gemensamma nämnaren är en nostalgisk trånad efter socialismens sköna illusioner. Marknadens tyranni, kapitalisternas girighet och imperialisternas makthunger lever upp i en omtagning av utslitna kommunistiska slagord. Men detta pseudoengagemang måste samsas med ungdomens uttalade individualism för att inte säga hedonism. Världsförbättrarna kräver inte särskilt mycket av sig själva – fastän ljudnivån är hög så brister det i slagkraft.

Lyckligtvis stegras de samhällspolitiska meningsskiljaktigheterna nuförtiden sällan till våldsutövning, men ensaksrörelserna kan vara desto hänsynslösare i våra demokratier. Djurens och embryons kränkta rättigheter framkallar de häftigaste känslostormarna med åtföljande våldsutbrott, inklusive mordbränder och lönnmord. Storskaliga övergrepp på människor i fjärran länder väcker däremot inte motsvarande passioner. Tvärtom anses det betänkligt att gripa till våld för att göra slut på tortyr och mördande.

Den så kallade postmodernistiska skolan representerar en mera sofistikerad version av en motsträvig, marxistisk desillusion. Filosofer som Paul de Man (1919–83), Michael Foucault (1926–84), Jean-François Lyotard (1924–98) och Jacques Derrida (1930–2004) gjorde sitt bästa för att förvirra en redan vilsen publik med sina förment djupsinniga strukturalistiska och postmodernistiska utläggningar.

Den gemensamma utgångspunkten var en förnekelse av objektiv kunskap. Sanningen blir då i högsta grad relativ, egentligen en fiktion. Alla utsagor är bara en lek med ord; inte ens naturvetenskapliga insikter har någon unik innebörd, utan är ett utfall av den rådande samhällsordningens maktstruktur.[24]

Dessa herrar kan beskrivas som vetenskapsmän manqué. I stället för att tålmodigt arbeta sig fram beträdde man en genväg till ryktbarhet. Genom att godtyckligt projiciera sin egen vilsenhet på allt sanningssökande sökte man en personlig revansch för sitt misslyckande. Bluffen gick hem, främst i Amerika. Det fanns tydligen gott om studenter som föredrog ett obegripligt svammel framför logisk stringens.

Fastän postmodernismen redan är passé, åskådliggör den i sin meningslösa självhävdelse och mondäna verklighetsflykt dagens frenetiska jagande efter vind. *Bonjour tristesse*[*], en roman av Françoise Sagan, speglar livsledan hos en förlorad generation. Nobelpristagaren Elfriede Jelinek återger i *Die Klavierspielerin*[**] det totala sammanbrottet i mellanmänskliga och särskilt mellankönsliga relationer. Under stort buller och bång försöker man bekämpa desillusionen och perspektivlösheten med gamla återanvändna nymodigheter, utan att komma ur rundgången. De som funnit ett livsinnehåll gör däremot mindre väsen av sig, men röjer oförtrutet nya vägar mot framtiden.

* God dag sorgsenhet: i svensk översättning *Ett moln på min himmel*

** Den kvinnliga pianisten: i svensk översättning *Pianolärarinnan*

Del III
Demokratins framtid

Bokens tredje del behandlar demokratins framtid, de framträdande hoten och förutsättningarna för framgång. Också här tillämpas konsekvent en europeisk och global infallsvinkel.

**Ny teknik kommer i en inte alltför avlägsen framtid att lösa de flesta av våra miljöproblem och hjälpa oss att avvärja andra förutsägbara faror.*

**Den snedvridna befolkningsutvecklingen måste vi själva åtgärda; demokratin har alltid fel fastän den såsom marknaden ständigt korrigerar sig själv.*

**En förnuftig världsordning kan byggas upp genom ett förtroendefullt samarbete mellan demokratiska stormakter medan en suverän global regeringsmakt skulle innebära en katastrof.*

**Demokratins expansion får inte leda till en självgod passivitet; en demokratisk mission förutsätter en kontinuerlig värdegenerering och regenerering. Mänsklighetens framtid beror på hur vi lever upp till dessa moraliska utmaningar.*

Kapitel 11 Historiens lärdomar

De historiska högkulturerna har betalat för sin stabilitet med ofrihet och stagnation. Kulturevolutionen drivs i första hand av mellanmänsklig kommunikation; plussummespelet bygger på utbyte, lån, kopiering och hybridisering av idéer. Den demokratiska inlärningen är en utdragen process och varje ny generation måste genomgå det politiska mandomsprovet. Vägen till en kollektiv självkontroll är kantad med frestelser, demokrati kan inte ges till skänks. Priset är respekt för övergripande spelregler på bekostnad av personliga fördelar och en omedelbar behovstillfredsställelse. Vår framtid är svår att förutsäga men just därför beror den på oss själva.

11.1 Kulturernas nedgång och fall

Edward Gibbon (1737–94) är den klassiska företrädaren för kulturkritiken i ett historiskt perspektiv. I sin *Decline and Fall of the Roman Empire* återger han den utdragna katastrofen med förbittrad inlevelse. Senare historiker har tillfört en uppsjö av fakta och nyanser, utan att ha kommit mycket djupare i grundproblematiken.

> Det finns historiker, som i värderelativismens namn vill förneka realiteten av det kulturella förfallet; eftersom historien inte har någon riktning kan den inte heller förete upp- och nedgångar. De militära bakslagen, befolkningsnedgången, laglösheten, inflationen, administrationens upplösning och avtagande kvalitetsmedvetenhet talade dock i Västrom sitt tydliga språk långt före rikets slutliga sönderfall på 400-talet. Det bysantinska rikets dödskamp var mycket mera utdragen och varade över ett millennium.

När man försöker följa kedjan av orsakssammanhang, som ledde till plussummespelets sammanbrott, är det lätt att haka upp sig på de omedelbara orsakerna till missförhållandena. Odugliga kejsare, den interna maktkampen, en korrupt administration, den överdrivna centraliseringen och en kvävande beskattning, miljöförstöring, barbarernas infall, de oregerliga legosoldaterna och ett arbetslöst proletariat, som levde på statens bekostnad, är bara början på en lista över svagheterna i samhällsstrukturen. Om man gräver djupare stöter man på mera obestämda tillkortakommanden som berör det moraliska kapitalet – ett underskott på medborgerliga dygder, civilkurage och framtidstro.

Enligt Edward Gibbon urholkade kristendomen de ursprungliga romerska dygderna, och ledde i Bysans till en fixering vid teologiska spetsfundigheter med därtill hörande bittra, sekteristiska konflikter. Men förfallet hade börjat redan före Kristi födelse. Romarna själva insåg att den springande punkten var republikens oförmåga till självstyre med åtföljande inbördeskrig. Kejsardömet var en nödlösning, som inom sig bar fröet till sin egen undergång.

Vi bör kanske inte fråga oss varför romarriket föll, utan hur kunde det nå en sådan utsträckning och överleva så länge, med aggressiva fiender på många håll. I synnerhet bysantinernas motståndskraft är anmärkningsvärd, med upprepade nytändningar efter svåra motgångar.

Roms uppgång byggde i första hand på militär styrka, och de militära nederlagen markerar också de båda riksdelarnas sammanbrott. I motsats till republiken, som kämpade till sista man mot främmande inkräktare, hade de sentida kejsarnas undersåtar inte mycket att slå vakt om. Hela provinser föll som käglor i erövrarnas händer; de nya tyrannerna kunde inte vara mycket värre än de gamla. Imperiets administration tillförde helt enkelt inte något mervärde utan var tvärtom inställd på en så effektiv utsugning som möjligt.

Romarrikets historia både i väst och öst är sällsynt väl dokumenterad, och vi har tillgång till ett rikt arkeologiskt material. Ändå är det utomordentligt svårt, kanske omöjligt, att komma till botten med vad som var orsak och verkan. Rom blev ett offer för sina egna framgångar, med åtföljande andliga förflackning och eskalerande falskspel. Hederliga, solidariska medborgare blev satta på undantag; det kulturella och kanske också det genetiska urvalet favoriserade fripassagerare som var inställda på sin kortsynta egennytta. Halvhjärtade reformer kunde inte i längden stoppa förfallsspiralen.

Det romerska medborgarskapet utvidgades stegvis ända tills år 212 kejsar Caracalla gjorde alla fria invånare i imperiet till medborgare, en status som inte mera innehöll någon nämnvärd substans. I Bysans kopplades den ortodoxa kyrkan till kejsardömets byråkratiska struktur och förnötte sin inspiration i teologiska dispyter.[1]

Nedgången kommer långsamt smygande. Liksom vid klimatförändringar försvinner det långa perspektivet i livsloppets abrupta väderleksfluktuationer. Redan under kejsar Augustus hade Rom lagt sig på försvar, och under Hadrianus (kejsare 117–138) blev det rikets officiella policy. Känslan av en civilisatorisk mission hade fördunstat. Imperiet hade inte mera någonting att ge eller få, utan ville i stigande grad bara vara i fred. En sådan självförnöjelse signalerar alltid och överallt en försvagning av vitaliteten, som inbjuder till aggression. Det var bara kristna evangelister av olika schatteringar, som i ett senare skede trosvisst missionerade bland hednafolken och lade grunden till en ny civilisation.

Arkeologiska utgrävningar har blottlagt en provkarta på andra förgångna högkulturer. De första städerna etablerades vid nedre Eufrat och Tigris (Uruk går tillbaka ända till 4000 f.Kr.). Sumerernas stadsstater efterträddes kring år 2350 f.Kr. av akkaderna, som i sin tur fick ge plats åt en följd av relativt instabila maktstrukturer. Assyrierna och babylonierna kämpade länge om hegemonin i Mesopotamien, tills Kyros (död 529 f.Kr.) införlivade landet med det persiska imperiet år 539 f.Kr. Alexander den stores (356–323 f.Kr.) erövringståg satte år 333 f.Kr. punkt för den mångtusenåriga sumeriska kulturtraditionen och för världens första skriftspråk.

Den stora ekologiska katastrofen kom emellertid först efter den islamska erövringen på 600-talet. Fram till 1100-talet hade den bebodda arealen i Mesopotamien sjunkit

till sex procent av sin tidigare utbredning och befolkningen nådde sin lägsta nivå på 5 000 år. Med undantag av Bagdad med omgivningar, övertogs landet av kringvandrande nomader utanför centralmaktens kontroll.[2]

I nordvästra Indien blomstrade Harappakulturen (c. 2500–1800 f.Kr.), och i Främre Asien skapade hettiterna den första indoeuropeiska högkulturen (c. 1800–1200 f.Kr.), som fick sin dödsstöt av andra invandrande arier. I Amerika före Kolumbus kan man följa upp en rad successiva stadskulturer i nuvarande Peru och Mexico. Den äldsta vi känner till är Norte Chico-komplexet, som blomstrade vid Perus regnfattiga stillahavskust mellan 2900 och 1800 f.Kr.[3]

Norte Chico-kulturen baserade sig på en symbiotisk exploatering av kustremsans enormt produktiva fiskevatten och floddalarnas begränsade odlingsmöjligheter. Den viktigaste odlingsväxten var bomull för kläder och framförallt för fisknäten. De arkeologiska fynden är tunnsådda, emedan Norte Chico saknade keramik. Kultplatsernas byggteknik är intressant, man ”murade” med stenfyllda påsar.

Mayakulturen i sydöstra Mexico, Guatemala och Honduras är den enda i nya världen som utvecklade ett egentligt skriftspråk.[4] De första väldokumenterade konungarna installerades kring 250 e.Kr. men mayakulturens rötter går tillbaka åtminstone till 600-talet f.Kr. De rivaliserande stadsstaterna upplevde sin högsta utveckling på 700-talet. Upp- och nedgångar, segrar och nederlag följde på varandra ända till omkring år 1000, då de flesta städerna med sina monumentala tempel hade övergivits. Chichén Itzá i norra Yucatan gick dock under först omkring 1250.[5]

En mångfald stadskulturer efterträdde varandra i Amerika under tusentals år, utan att nå över tröskeln till kumulativa framsteg i vare sig teknologi, kommunikation eller samhällsskick. Inca- och atzekrikena var socialt stratifierade och militärt organiserade imperier, som råkade dominera sina regioner när européerna landsteg, rustade med mikrober och överlägsna vapen. Ingenting tyder på kulturella innovationer, som skulle ha ändrat på det etablerade mönstret av uppgång och förfall. I Asien exemplifierar khmerimperiet (c. 800–1400) med centrum i Angkor i nuvarande Kambodja en liknande kulturcykel, fastän den inte kom till ett lika abrupt slut.[6] Orsakerna till de återkommande kollapserna har säkert varierat, men man kan ändå spekulera över några gemensamma faktorer.

Ett intensivt jordbruk i en krävande omgivning var basen för samhällets fortbestånd i Amerika lika väl som i gamla världen. Skogsskövlingen och nedsaltningen försvårade vattenförsörjningen, vilket accentuerades under torrperioder. Mycket pekar på att sådana ekologiska problem kan utlösa en irreversibel nedgång. Ett fungerande samhälle borde dock kunna hantera sådana utmaningar. Vi kan därför postulera allvarliga störningar i de sociala relationerna, som måste ha förvärrats av överbefolkningen och den återkommande krigföringen. Eliten tycks ha koncentrerat sig på prestigeprojekt, såsom monumentalbyggnader och erövringskrig. När överklassen upphör att tillföra något mervärde för befolkningen i stort, gör folket revolt och nöjer sig med att leva på existensminimum i små självförsörjande enheter.

Oswald Spenglers (1880–1936) och Arnold Toynbees (1889–1975) svepande generaliseringar av historiens gång är inte mera på modet[7], men det man kunde kalla nedgång och fall-litteraturen har under de senaste decennierna upplevt ett nytt

uppsving. Joseph Tainter inledde den nya vågen med *The Collapse of Complex Societies* (1988) sekunderad av *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, redigerad av Norman Yoffee och George Cowgill. Medan Tainter återför förfallet till högkulturens tilltagande komplexitet, har Jared Diamond i *Collapse* (2005) avsvurit sig både en samhällelig och ekologisk determinism, vilket reflekteras i undertiteln: *How Societies Choose to Fail or Survive*. Han återför inte kulturkollapser ensidigt till oeftergivliga yttre omständigheter eller sociala mekanismer. Den inadekvata mänskliga och samhälleliga responsen får i stället en stor del av skulden för de slutliga katastroferna.

> Diamond hänvisar till den mänskliga kortsyntheten och den bristande anpassningsviljan eller -förmågan, vilket inte är så värst upplysande. En nedsatt social sammanhållning och ”olämpliga” värderingar är plausibla förklaringar, men kommer inte problemets kärna så mycket närmare. Kulturkollapsen i små isolerade samhällen, såsom Påskön, Pitcairn och vikingarna på Grönland kanske inte har så mycket gemensamt med högkulturer av typen maya. Hur som helst, Diamond identifierar två komplementära mekanismer som kan råda bot på en ekologisk förstörelse. Aktivitet på gräsrotsnivå kan stabilisera miljön (jämför subaksystemet, I/54) lika väl som beslutsamma åtgärder av centralmakten; Tokugawaregimens beskogningsprogram i 1700-talets Japan anförs som ett uppmuntrande exempel.

Enveten scientism är uppenbarligen på reträtt i historietolkningen och har fått ge rum för en mera nyanserad inställning. Det är säkert fåfängt att söka efter allmängiltiga lagar. Kulturevolutionen är liksom sin biologiska motsvarighet bunden till historiska tillfälligheter; ”path dependence” kallas det på vetenskaplig jargong. Vi har att göra med kaotiska system, där svaga impulser med tiden kan få oöverskådliga konsekvenser. Denna insikt behöver ändå inte leda till en uppgiven värderelativism. Trots sin fundamentala oförutsägbarhet följer utvecklingen sina egna regler och uttrycker fördolda invarianser. Förutsägbarheten må vara svag, men påverkbarheten är just därför desto större.

11.2 Stagnerade högkulturer

De flesta högkulturer har fallit offer för en destruktiv intern dynamik i kombination med angrepp från ”barbariska” grannfolk. Undantagen från denna regel är instruktiva. En långsiktig stabilitet har uppnåtts till priset av stagnation; en trygg homeostas har alltid varit ett lockande alternativ för överklassen, som oftast haft mera att förlora än att vinna på ett fortsatt kreativt plussummespel.

Egypten är det klassiska exemplet på den oberörda oföränderligheten, symboliserad av sfinxen och pyramiderna i Giza. Trots att varje ny dynasti representerar en politisk diskontinuitet, sker ingen iögonenfallande kulturell utveckling efter gamla rikets (2920–2152. f.Kr.) pyramidbyggande faraoner. Fastän gravsättningarna blev mindre braskande och templen i samma mån präktigare, återknöt den adertonde dynastins faraoner behändigt det nya riket (1539–800 f.Kr.) till gamla traditioner. Det mellersta rikets månghundraåriga turbulens med invasioner och sociala oroligheter hade inte rubbat kulturkontinuiteten. Det enda försöket till nyskapande

under nya riket gjordes av farao Echnaton (regerade 1353–1336 f.Kr.), men alla politiska, artistiska och religiösa reformer återtogs efter hans död.

Echnaton (Akhenaten) införde nära nog monoteism genom att föreskriva en exklusiv dyrkan av solguden Aton, och byggde en ny huvudstad vid Tell el Amarna i akt och mening att bryta med det förgångna. Etablissemanget måste ha varit emot dessa förändringar, men farao åtlyddes utan att knysta. Hans ord var förmer än någon lag, de var ett uttryck för en gudomlig visdom och makt. Förgudning av härskaren drevs i Egypten till sin spets, vilket garanterade stabiliteten men samtidigt förhindrade bestående reformer. Echnatons revolution uppifrån upphävdes genast efter hans död.

Militärt var det nya riket en stormakt, som aggressivt hävdade sina intressen både i Nubien i söder och i konflikt med diverse anatoliska, assyriska och babyloniska härskare. Egypten kunde också kring år 1200 f.Kr. rida ut angreppet från de så kallade sjöfolken, som härjade i östra Medelhavet och förorsakade stora omvälvningar i området.

Sjöfolkens historia bygger mera på spekulation än på fakta, Sjöfolken reflekterar troligtvis en omfattande indoeuropeisk folkvandring, en kedjereaktion där de besegrade folken med liv och lust anslöt sig till plundringståget (senare tiders förhärjande folkvandringar har troligtvis följt ett liknande mönster, vilket är väldokumenterat för mongolinvasionen på 1200-talet). I alla händelser låg sjöfolken bakom den mykenska kulturens kollaps. Hela Grekland och den grekiska övärlden, inklusive Kreta, genomgick en katastrofal tillbakagång vid denna tidpunkt. Visserligen hade Kreta redan kring år 1400 f.Kr. invaderats av greker från fastlandet, vilket markerade slutet på den tusenåriga minoiska kulturen. Det administrativa språket ändrades till grekiska, men annars var förändringarna måttliga jämfört med förödelsen tvåhundra år senare.

Den egyptiska kulturen kunde därefter i relativt lugn ägna sig åt sin självupprepning, tillfälligt störd av Kyros son Kambyses, som besatte landet år 525 f.Kr. Efter Alexander den stores intåg år 332 f.Kr. inleddes helleniseringen under ptolemaierna och staden Alexandria blev antikens förnämsta kulturcentrum. Egypterna anpassade sig sedermera fogligt till både romerskt styre och omvändelse till kristendom under Bysans. I och med kalifen Omars erövring av landet år 642 och övergången till islam försvann även den språkliga identiteten – Egypten blev en del av arabvärlden.

I motsats till Egypten har Japan, Kina och Indien, var och en på sitt eget sätt, lyckats hålla fast vid en kärna av centrala värderingar, trots allvarliga bakslag och tidvis förlamande stagnation. Japans stabilitet är lättast att förstå. Öriket har varit skyddat för invasioner. Landet har aldrig invaderats förrän efter nederlaget i andra världskriget; kinesiska invasionsflottor under mongolkejsaren Kublai Khan avvärjdes år 1274 och 1281 dock mera med tur än skicklighet. Befolkningen är homogen till ras och språk, med undantag av folkspillran Ainu i norr.

Japanska värderingar är en eklektisk blandning av konfutsianskt och buddistiskt långods från Kina, kryddat med grupplojalitet och samuraimoral av inhemskt snitt. Japan har utstått sin beskärda dos av inbördeskrig, men sedan mitten av 1600-talet

> har landet åtnjutit intern fred. Strävan efter konsensus är utpräglad inom japanska organisationer och lagandan är mycket stark, vilket leder till en förbittrad konkurrens mellan rivaliserande företagsgrupper. En stark nationalkänsla garanterar dock samhällets stabilitet.
>
> Den unga generationen är inte mera lika hårt programmerad. Till exempel livslånga anställningar är nuförtiden inte en självklarhet och kvinnorna blir allt aktivare på arbetsmarknaden. Japanerna är mästare på anpassning och inlärning. Meijirevolutionen år 1868 och demokratiseringen efter 1945 var traumatiska processer, som trots den radikala omsvängningen kunde hanteras utan att ge avkall på grundläggande traditionella värderingar.

Eiko Ikegami analyserar i *Bonds of Civility* den japanska kulturens historiska rötter. Under Tokugawashogunatet (1603–1867) enades Japan men den hårda regimen tillät ingen politisk aktivitet. Överklassens och småningom också medelklassens energi fokuserades på etikett och estetisk förfining; en övergripande vardagskultur blev den förenande länken mellan människor från olika landsändor. Det sociala kapitalet fick i Japan en nationell dimension; samhället förenas av en kollektiv känsla för god ton. Alla vardagens seder och bruk – ömsesidig hänsyn och hövlighet, personlig renlighet och prydlighet och tonvikt på kvalitet och sparsamhet – är utslag för en samstämmig estetisk sensibilitet.

Kinas historia fram till det första kejsardömet år 221 f.Kr. påminner i mycket om Europa. Suveräna kungadömen kämpade med varandra i ett saligt virrvarr av politiska och militära manövrar. Samtidigt blomstrade både den andliga och den materiella kulturen. I den skarpa konkurrensen mellan olika filosofiska skolor blev konfutsianismen sedermera norm- och statsbildande. Respekten för föräldrarna, överheten och auktoriteter överhuvudtaget är en genomgripande och stabiliserande faktor i den kinesiska kulturen. Å andra sidan bör härskaren tjäna folkets väl, annars förverkar han ”himmelens” mandat.

> Den första kejsaren Shi Huangdi (regerade 221–210 f.Kr.) var en hårdför tyrann, som inte bara enade utan också stöpte om Kina i en enhetlig form; misshagliga böcker brändes på bål och dito personer utsattes för en likartad behandling. Kejsardömets historia är en följd av uppgång och fall-perioder, där varje ny dynasti efter en period av kompetent styre går sitt öde till mötes genom bondeuppror och/eller en barbarinvasion. Hunnerna (Huang Su) var tidigt en återkommande plåga, medan mongoler och manchuer i senare skeden kunde ta över den politiska makten, varvid de snart sinifierades. Mao Zedong kan uppfattas som den första kejsaren i en ny dynasti, lika hänsynslös som Shi Huangdi.

Kinas befolkningstillväxt fortgick oförtrutet avbruten av smärre nedgångar, som markerade särskilt destruktiva sammanbrott. Den tekniska utvecklingen stannade emellertid av på 1400-talet och konstnärerna inskränkte sig till att finslipa de klassiska modellerna; vetenskap som rent sanningssökande var aldrig en del av den kinesiska kulturen.[8]

Det kinesiska skriftspråket, som baserar sig på piktogram, utvecklades redan under Shangperioden (c. 1600–1050 f.Kr.) och skapade en bas för ömsesidig förståelse mellan olika landsändor. Människorna kunde kommunicera i skrift också

om talspråket var oförståeligt. Det gemensamma kulturarvet förblev tillgängligt oberoende av plats, tid och lokal dialekt. Kinas politiska enhet har gång efter annan återupprättats efter historiens våldsamma växlingar, medan kinesiskt entreprenörskap bäst kommit till sin rätt utanför rikets gränser, då sparsamhet, flit och företagsamhet släppts fria. [9]

Indien har i motsats till Japan och Kina varit politiskt splittrat eller underkuvat under nästan hela sin historia. Den språkliga och kulturella mångfalden har bidragit till detta sakernas tillstånd. Alexander den stores infall i nordvästra Indien år 327 f.Kr. gav emellertid impulsen till den inhemska Mauryadynastins maktövertagande år 321 f.Kr.; kung Asokas välde (270–232 f.Kr.) sträckte sig över största delen av Indien. Mauryakungadömet kollapsade år 185 f.Kr. och fastän främmande erövrare från nordväst tidvis kunde dominera landet var det först Storbritannien, som förenade alla stater på indiskt territorium under sin kolonialmakt.

Den politiska splittringen har kompenserats av en religiös kontinuitet. Medan japaner och kineser är närmast agnostiker, har i Indien liv och religion varit sammanvävda fastän härskaren aldrig identifierades med det gudomliga såsom i Japan och Kina. Hinduismen är en synkretistisk religion som trotsar all beskrivning – mångformig, anpassningsbar, tolerant men utomordentligt motståndskraftig.[10] Buddismen är ett storartat försök att renodla hinduismens centrala idéer, framförallt själavandringsläran, och den blev statsreligion under Asoka. Den slog dock inte rot i Indien, utan emigrerade till grannländer som Tibet, Ceylon (Sri Lanka) och Burma (Myanmar); också Kina och Japan influerades starkt av de buddhistiska tankegångarna.

> Islam spreds till den indiska halvön på 700-talet genom handelsrelationer och svärdsmission; muhammedanska erövrare och härskare dominerade i långa tider den politiska scenen. Islam förblev dock en minoritetsreligion. Trots skarpa religiösa skiljelinjer, är livsstil och attityder förvånansvärt homogena över hela den indiska halvön, oberoende av religion och statsanhörighet. Kastväsendet är förvisso en hinduisk institution, men konservatism och resignerad fatalism trycker överlag sin stämpel på tillvaron. Det är därför anmärkningsvärt att indier i emigration varit nästan lika framgångsrika som kineserna.

Islam erbjuder sin egen provkarta på triumferande men efter hand stagnerande och sönderfallande statsbildningar. Kalifaten i Bagdad och Sevilla representerade på 1000- och 1100-talet sin tids högsta civilisation, och det turkiska imperiet var en stormakt långt in i nya tiden. Den religiösa indoktrineringen har inte förmått upprätthålla en politisk stabilitet, samtidigt som en kulturell stagnation tycks ha varit den ofrånkomliga följden av en kringskuren andlig frihet.

Det härskande skiktet uppfattar vanligen ekonomisk, politisk och religiös frihet som en källa till instabilitet och ett hot mot sin position. Maktkoncentrationen och centraliseringen kan ge kortsiktiga fördelar men innebär också avlärning av medborgerliga dygder och färdigheter. Spontana initiativ uteblir, det individuella ansvaret förflyktigas, reformer blir allt svårare att genomdriva och till slut ogenomförbara. I ett sådant läge finns det ingen återvändo. Statsmakten har kilat in sig i en

återvändsgränd och en nyordning kan införas bara till priset av samhällets kollaps (vi har i kap. 6.2 bekantat oss med motsvarande förlopp i moderna storföretag).

I Europa kan den gloriösa franska revolutionen ses som det logiska utfallet av en sådan historisk process. de Tocqueville visar i sitt sista verk, *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856), hur revolutionen var den yttersta konsekvensen av administrationens fortgående centralisering, som inleddes redan på 1500-talet och ledde till det lokala självstyrets förfall. Förhastade och halvdana reformer på slutrakan bara förvärrade situationen. Han säger ”Jag kommer inte ifrån att om denna revolution hade genomförts av en upplyst autokrat i stället för massorna på folkets vägnar så hade vi varit bättre rustade att i sinom tid utvecklas till en fri nation.” Revolutionen betonade ytterligare centraliseringen och Frankrike kämpar fortfarande med sviterna av en traditionell maktkoncentration.

Den västerländska kulturen är uppförd på ruinerna av förgångna civilisationer. Vi har kunnat bygga på arvet från våra föregångare och dessutom har vi lånat in både idéer och teknologi från hela världen – uppfinningar, material och odlingsväxter. Med tilltagande kunskaper om främmande och helt bortglömda kulturkretsar kan vi också fördjupa vår insikt i villkoren för den mänskliga samlevnaden i olika slags samhällen. Detta borde komma väl till pass i vår strävan efter dynamisk stabilitet, men att lära sig av andras erfarenheter är en stor intellektuell och moralisk utmaning.

11.3 Ofullgångna kulturer

Vi har upprepade gånger kunnat konstatera att kulturevolutionen i många stycken speglar sin biologiska motsvarighet. Liksom det stora flertalet arter dött ut utan direkta efterföljare, så har de flesta försöken att etablera en högkultur säkerligen gått ett omilt och okänt öde till mötes. Arkeologiska utgrävningar har i allmänhet inte kunnat belysa orsakerna till kollapsen, men i ett fåtal fall står ett rikhaltigt material till förfogande.

Chacokulturen (900–1150) i nordvästra New Mexico täckte omkring 100 000 km^2 men nådde aldrig rangen av fullt utvecklad stadskultur. Huvudorten (Chaco Canyon) utmärks av ”stora hus” i flera våningar med upp till 650 rum. Dessa utrymmen var inte permanenta bostäder, utan troligen avsedda för festligheter anknutna till religiösa ceremonier. Ett flera hundra kilometer långt nätverk av vägar förband andra boplatser med Chaco Canyon. Vägarna verkar vara ”överkonstruerade” – upp till nio meter breda med en rät, oekonomisk utstakning – och tjänade tydligen ett rituellt syfte. Långväga handel var begränsad till ett fåtal lyxprodukter.

Befolkningen kring år 1000 uppskattas till totalt 5 000 personer. Vattentillgången var en kritisk faktor för jordbruket, och varierade starkt både i i tid och rum. En samhällelig integration kunde under sådana förhållanden erbjuda överlevnadsmöjligheter för en större befolkning i form av ett livsviktigt försäkringsskydd. Plussummespelet stabiliserades uppenbarligen med hjälp av religiöstpolitiska spelregler, som upprätthölls av en privilegierad överklass. Både de stora husen och de imposanta vägarna var byggda för att projiciera makt och myndighet.

Kring år 1100 inträdde en period med låg nederbörd, som säkert medverkade till Chacokulturens kollaps. Samhället hade dock tidigare klarat sig genom liknande torrperioder men de överdimensionerade investeringarna i monumentala byggnadsverk och en inflexibel, hierarkisk samhällsstruktur måste ha förvärrat situationen. Överklassen miste sin legitimitet, när den inte mera kunde garantera ens ett existensminimum för befolkningen. Chacokulturens slutfas markeras av krigföring, inklusive mord, brand och kannibalism. Allas krig mot alla blev det naturliga utfallet av den akuta livsmedelsbristen och administrationens sammanbrott. De överlevande anasazi-indianerna återgick till sin ursprungliga livsform med glest utspridda, oberoende bosättningar.[11]

Chaco Canyon-kulturen speglar ett universellt mönster; dess historia kan uppfattas som Maya i miniatyr. Missisippikulturen i Nordamerika och nyligen identifierade, ganska försigkomna jordbrukssamhällen i det tropiska Sydamerika gick igenom analoga utvecklingsfaser i ett betydligt fördelaktigare klimat. Efter några hundra års framgångsrikt samspel med åtföljande befolkningsökning följer en politisk kollaps, varefter de överlevande återgår till en mera primitiv existens.

Missisippikulturens huvudort var Cahokia i nuvarande Illinois, som under sin glansperiod kring år 1100 hade upp till 20 000 invånare. Chaco Canyons stora hus och ceremoniella vägar motsvarades av tiotals monumentala, upp till trettio meter höga jordkummel. Cahokia hade också ett nätverk av satelliter och bedrev långväga handel. Efter 1250 började nedgången och staden avfolkades före 1400.[12]

Liknande förlopp kan urskiljas i Afrika söder om Sahara, fastän omgivningen inte har främjat en kulturutveckling. Kommunikation och transporter försvåras överlag av bristen på hamnar och farbara vattenvägar. I stora områden utesluter tsetseflugan boskapshållningen, vilket ledde till att lantbruket försvårades och bärare förblev det enda transportmedlet. Sjukdomar var (och är) en stor belastning i det tropiska Afrika. Kroniska infektioner och klimatet lägger sordin på människans verksamhetslust.

Trots allt uppstod betydande kungadömen såsom Ghana (c.900–1240), Mali (c.1200-1450) och Monomopata med huvudstaden Zimbabwe (c.1000–1400). Deras framgång byggde på militär styrka som var kopplad till en långväga handel med guld, elfenben och slavar. Transportsvårigheterna möjliggjorde en monopolisering och stora profiter, vilket var grunden till det härskande skiktets maktställning och rikets existens. På 1800-talet stötte européerna ställvis på andra välorganiserade samhällen, t.ex. i Ashanti, Uganda och Dahomey (som mönstrade skräckinjagande amasoner), men de kunde inte mäta sig med de medeltida staternas maktkoncentration.

Det abessinska höglandet är det enda området i Afrika, som uppvisar en långvarig, historisk kontinuitet ända från början av vår tideräkning. Landet kristnades redan på 300-talet och har konserverat den lokala koptiska trosformens yttre attribut. På 700-talet var Etiopien en stormakt som kämpade med islamiska erövrare om kontrollen över Röda havet. Samhällsdynamiken urvattnades småningom men

kulturarvet kunde, trots ett temporärt sönderfall på 1700-talet, bevaras ända in i modern tid.[13]

I Eurasien har konkurrerande högkulturer för länge sedan svept med sig tidigare ofullgångna kulturimpulser, fastän en mångfald undanskymda stamfolk har framhärdat i periferin. Ett intressant undantag är mongolväldet, som inledde sin expansion i början av 1200-talet. De ociviliserade nomaderna byggde nästan på nolltid upp världshistoriens mest vidsträckta imperium. Utan att blinka slaktade de miljoner människor för att sätta skräck i följande stat, som stod i tur att erövras. Kring år 1400 hade mongolstormen bedarrat. De öppna handelsvägarna hade stimulerat handeln och kulturkontakterna mellan öst och väst men det enda bestående mongoliska intrycket var på befolkningens arvsmassa.[14]

I Australien stannade utvecklingen på jägar- och samlarnivån, medan rasfränderna på Nya Guinea bedrev en rätt utvecklad hortikultur – en småskalig odling av främst rotfrukter, kompletterad med svinuppfödning och fjäderfä.

> Nya Guineas högland har varit och är fortfarande ett eldorado för antropologer. Urinvånarna levde ända in på 1960-talet isolerade i sina bergsdalar och kunde observeras liksom i en tidsmaskin, som stannat för kanske 5 000 år sedan. Varje stam var en värld för sig, ständigt hotad av krigiska grannar på jakt efter statusgenererande huvudskallar.

Stilla havets ögrupper företer en provkarta på samhällen i varierande utvecklingsstadier. Små samhällen på de minsta öarna balanserade på gränsen till utplåning medan kulturnivån generellt tenderade att stiga med ögruppens och befolkningens storlek (jfr kap. 2.4). Men inte ens på Nya Zeeland kan man urskilja några ansatser till en stadskultur; kanske maorierna helt enkelt inte hade tillräckligt med tid för att utveckla sin kulturpotential?

När man söker efter generella orsaker till avbrotten i en ”naturlig” utveckling – kulturella missfall så att säga – framträder den relativa isoleringen som den starkaste förklaringsfaktorn. En intim kontakt med andra samhällen, nära och fjärran, höjer den relevanta folkmängden och sätter fart på plussummespelet. Utbytet av varor, idéer, gener och trosföreställningar ökar variationsrikedomen, skärper konkurrensen och höjer kulturkapitalet. Det duger inte mera att sitta still i en trosviss övertygelse om det egna systemets ofelbarhet. Bristfälliga eller odugliga problemlösningar öppnas för falsifiering. Det ekonomiska och politiska entreprenörskapet får spelrum.

Olika religiösa föreställningar har säkerligen i många, kanske i de flesta fall, haft en predestinerande effekt på samhällsutvecklingen.[15] Man kan postulera att de aborterade kulturerna genomgående har tillägnat sig en extremt etnocentrisk referensram, som tjänat människornas inneboende konservatism. Embryonala stater har inte råd med sådana extravaganser, till skillnad från stagnerade högkulturer, som kan tära på ett betydande kulturkapital.

De rådande värderingarna innebär ofta ett implicit förbud mot förändringar i det naturnära kulturtillståndet. Kanske papuanerna på Nya Guinea helt enkelt inte ville ändra på sin livsstil (kanske de fortfarande inte vill?). Också Europas romer föredrog under hundratals år sin kringflackande livsföring framför den omgivande

högkulturens bekvämligheter och besvärligheter – ett kulturarv som ännu sitter i trots att romerna i dag till största delen är fast bosatta.

> Romerna är en unik kvarleva av sina nomadiserande förfäder. Den fortsatta diskrimineringen har säkert bidragit till deras isolering, men den beror också på en självvald kulturell autonomi. Regelbundet arbete har inte varit attraktivt, utan man föredrog en livsföring, som inte skapade något egentligt mervärde och som gav upphov till ovilja bland den bofasta befolkningen. Resultatet var en ond cirkel, där ömsesidiga fördomar förstärkte varandra.[16]

Varför varierar kulturresponsen så kraftigt mellan olika populationer? Vad hindrar ett samhälle från att förverkliga sina utvecklingsmöjligheter? Värde- och kulturrelativisterna har det enklaste svaret på dessa frågeställningar: Det finns inget problem, det finns inte mer eller mindre utvecklade, bättre eller sämre samhällsformer, över- eller underordnade stadier i kulturevolutionen (lika litet som i den biologiska evolutionen). Hela utvecklingsidén är en tom tankekonstruktion, ett utslag av en mänsklig och i sista hand västerländsk, självcentrerad arrogans. Alla lever lika lyckliga på sin fason!

Jag har i ett tidigare verk gått närmare in på dessa tankegångar, som jag anser vara absurda, fastän de ger skäl till eftertanke.[17] Vi snuddar här vid djupa, existentiella spörsmål, som i botten är trosfrågor. I detta sammanhang vill jag bara presentera en pragmatisk infallsvinkel. Ge människorna valfrihet! Erfarenheten pekar entydigt på att den överväldigande majoriteten, om de får en chans, väljer ett rikare, mera utvecklat, friare och därmed bättre samhälle. Trafiken i motsatt riktning är försumbar. Människorna är inte kulturrelativister.

11.4 Demokratisk inlärning

Medan den heliga alliansen efter Napoleonkrigen höll Kontinentaleuropa i ett järngrepp, frigjorde sig de spanska kolonierna i Latinamerika från moderlandet och försvor sig till demokrati efter Förenta Staternas modell (Brasilien förklarade sig år 1822 självständigt från Portugal under en kejsare). Visionära ledare, såsom Simon Bolivar (1783–1830) och José de San Martin (1778–1850), föreställde sig övergripande, federalistiska strukturer, men dessa strävanden omintetgjordes snart av trångsynta, provinsiella intressen. En centralamerikansk konfederation överlevde emellertid ända till år 1838.[18]

I de nymornade nationalstaterna sattes demokratin snart på undantag, då det politiska virrvarret öppnade vägen för en lång rad militärdiktatorer. De omsorgsfullt genomtänkta konstitutionerna visade sig vara pappersbarriärer, som kunde skuffas åt sidan av första bästa kuppmakare; caudillismon blev den dominerande regeringsformen i Latinamerika. Men de demokratiska idealen förlorade aldrig sin dragningskraft, och var ofta värda en läpparnas bekännelse.

> Antonia López de Santa Anna (1794–1876) illustrerar de latinamerikanska samhällenas instabilitet och sviktande politiska spelregler. Han kämpade först för Spanien mot de mexikanska insurgenterna, bytte sedan sida och hjälpte till att år 1822 sätta

Agustin I på tronen som kejsare av Mexico. Mellan 1823 och 1855 dominerade han, trots diverse motgångar, den politiska scenen i Mexico (president 1833–36, diktator 1839 och 1841–45, president 1846–47 och 1853–55). Under denna period upplevde Mexico allt som allt trettiosex förändringar på presidentposten.[19]

Under de senaste decennierna har det skett ett genombrott för den demokratiska statsformen i Latinamerika. Militärjuntorna och diktatorerna lyser numera med sin frånvaro, fastän bara ett fåtal länder kan godtas som stabila demokratier. Latinamerikas historia illustrerar svårigheten att engagera självtillräckliga politiker i ett långsiktigt plussummespel. Det korta, egoistiska perspektivet tog oftast överhanden, nollsummespelets logik har dominerat. Katolicismens underskott på dåligt samvete har haft fatala politiska konsekvenser.

Folken var helt enkelt inte beredda att bära upp en demokratisk regim. Fattigdomen, den bristande utbildningen och klassmotsättningarna gjorde dem till ett lätt byte för demagoger och populister. En diktatorisk ordning kändes oftast bättre än en minst lika korrumperad demokratisk oordning. Eliten och den katolska kyrkan var å sin sida inte beredda att ge upp sina från kolonialtiden stammande privilegier. Följden var ett tillstånd av latent inbördeskrig, där framsynta och konstruktiva insatser regelmässigt led skeppsbrott. Ännu i skrivande stund balanserar Bolivia och Ecuador på gränsen till demokratisk trovärdighet. Venezuela är trots sina oljemiljarder också i nedförsbacken medan Colombia mödosamt kämpar sig ur det narkopolitiska träsket.

Århundraden av ett utomordentligt centraliserat kolonialvälde uteslöt en lokal demokratisk inlärning, och moderländernas demokratiska traditioner var inte heller någonting att skryta med. Latinamerika måste börja i demokratins förskoleklass, vägledd endast av avlägsna och diffusa förebilder. Efter närmare två århundraden av inbördes och mellanstatliga konflikter, ekonomisk misär och vanstyre i största allmänhet börjar människorna så småningom inse att demokratin kanske, när allt kommer omkring, är den minst dåliga statsformen. Realsocialismens kollaps bidrog säkert till denna insikt; Kuba blev till sist snarast ett avskräckande exempel, utom för pånyttfödda populister som Venezuelas Hugo Chavez och Bolivias Evo Morales. Många länders statskick ligger ännu i stöpsleven.

Indien fick sin självständighet från Storbritannien år 1948. Avskiljandet av det muhammedanska Pakistan framkallade stora befolkningsförflyttningar och ledde till en fruktansvärd blodsutgjutelse, men Indien kunde ändå etablera en nöjaktig demokrati. Administrationen och rättsväsendet hade länge skötts av indier och maktöverföringen hanterades i gott samarbete. Politiskt har Indien varit stabilt, trots svåra sociala spänningar och en snabb befolkningsökning. Övergången till ett demokratiskt självstyre skedde utan födslovåndor – en närmast unik prestation.

Den ekonomiska utvecklingen har däremot varit en besvikelse, i synnerhet i jämförelse med Japan och de sydostasiatiska tigrarna, på sistone också jämfört med Kina. En socialistisk ekonomisk doktrin ledde från första början ekonomin in på fel spår. Resultatet var en överdriven statsreglering, subventioner, avgränsning mot omvärlden och en otrolig byråkrati. Marknadens spelrum begränsades, företagen skyddades för utländsk konkurrens. Politiskt mygel och korruption blev de vikti-

gaste konkurrensmedlen. En försiktig liberalisering har redan gett positivt utslag, men förändringsmotståndet är starkt och kastväsendet är, trots reformer, fortfarande en black om foten.

Det långvariga brittiska kolonialstyret lade en god grund för demokratin.[20] Ändå måste man förvånas hur smärtfritt drygt en miljard till större delen fattiga människor förmår sköta sina gemensamma angelägenheter i regelrätt demokratisk ordning, bortsett från några sporadiskt uppblossande konflikter med religiösa minoriteter – muslimer och sikher. Också den fattigaste indier är delaktig av ett gammalt kulturarv, en identitet som förpliktigar; de kulturella normerna håller i allmänhet våldet under kontroll. Allt i allt är Indien ett uppmuntrande exempel på att demokratin kan fungera i ett underutvecklat land.

I det svarta Afrika är situationen däremot allt annat än hoppingivande, fastän avkolonialiseringen öppnade dörren för en formell demokrati. Ghana var först på plan år 1956. Landets ledare, Kvame Nkrumah (1909–72), möttes av stora förhoppningar. Britterna kunde överlåta ett relativt välmående land med fungerande administration och en god, fastän konjunkturkänslig ekonomi. Men det dröjde inte länge förrän problemen började hopa sig.[21]

Nkrumah styrde alltmera godtyckligt sin enpartistat; en författningsändring år 1960 gjorde honom praktiskt taget enväldig. Nepotismen bredde ut sig och både det politiska livet och den statsdirigerade ekonomin blev snart genomkorrumperade; ministrarna tog rutinmässigt tio procent av statliga beställningar i kommission. Nkrumahs jordbrukspolitik utarmade bönderna samtidigt som de tillgängliga medlen satsades på huvudlösa investeringar. Undervisningen och hälsovården, som hade fått en lovande start, förföll i brist på pengar; en stor del av den utbildade personalen emigrerade. Nkrumahs grandiosa utrikespolitiska initiativ ledde ingen vart; vid sidan om understödde han upprorsrörelser i grannländerna.

Nkrumah avsattes år 1965 av en generalsjunta, varefter nya militärkupper följde tätt i tätt, avbrutna av kortvariga försök att ge politikerna makten. Den nuvarande makthavaren Jerry Rawlings tog 1992 för tredje gången över regeringsansvaret i ett utfattigt land och han har, mot alla odds lyckats stabilisera situationen.

Det sorgliga är, att Ghana på det hela taget hör till de mindre avskräckande exemplen på vanskötsel. På många håll upprepas samma mönster men i stark förstoring. I stället för ganska välmenande personligheter, såsom Krumah och Rawlings, möter vi hänsynslösa utsugare, som tävlar med varandra i brutalitet, girighet och inkompetens. Också välutbildade idealister, såsom Kenneth Kaunda i Zambia och Hastings Banda (1896–1997) i Malawi korrumperades av sin obegränsade makt och presiderade till slut över fattighus; bara Julius Nyerere i Tanzania hade förstånd att dra sig tillbaka sedan hans utopiska socialism hade misslyckats.

Bortsett från Sydafrika är Botswana, och Senegal, där den legendariska Léopold Senghor (1906–2001) lade grunden till en nation, de enda staterna med en fungerande demokrati. Elfenbenskusten framhölls länge som ett annat lysande undantag, men har numera försjunkit i inbördes konflikter. I de flesta länder är ett demokratiskt regeringsskifte svårt att föreställa sig. I enpartistater är successionen

ett stort problem, som inte underlättas av att makthavarna insisterar på mandat på livstid. Det är frestande att skriva av det svarta Afrika både politiskt och ekonomiskt. Men Latinamerika såg inte mycket bättre ut efter sitt första halvsekel av självständighet. Den demokratiska inlärningen är en långsam process men gryende goda ansatser kan stimuleras med lämpliga incitament och sanktioner.

Det sovjetiska imperiets överraskande och oblodiga sönderfall lämnade efter sig en brokig samling stater med mycket varierande demokratisk potential. I synnerhet Rysslands politiska utveckling är av högsta intresse redan med tanke på landets energiresurser och dess kärnvapenarsenal. Det är också fascinerande att följa med hur landet på egen hand försöker omvandla sina gamla, totalitära strukturer och trevar sig fram mot ett modicum av demokratisk stabilitet.

> Boris Jeltsin övertog år 1991 som Rysslands president en statsapparat, som inte passade in i de nya demokratiska ramarna. Ekonomin höll på att kollapsa i skarven mellan en sönderfallande centralplanering och de nymornade, kaotiska marknadskrafterna. I brist på tid, erfarenhet och ett relevant regelverk blev den snabba privatiseringen en huggsexa, inte olik de finansiella rovriddarnas härjningar i USA i slutet av 1800-talet.[22]
>
> Vladimir Putin (tillträdde år 2000) har stärkt centralmaktens ställning och regerar tämligen enväldigt under demokratiska former. Stödda av skyhöga oljepriser är statsfinanserna i skick och ekonomin uppvisar en komfortabel tillväxttrend. Lagstiftningen har moderniserats, men Putin har inte gjort nämnvärda framsteg i sin självproklamerade kamp mot korruption och byråkrati. Till exempel Anna Politkovskajas bitande kritik i boken *Putins Russia* är ett allvarligt memento, förstärkt av hennes bortgång genom ett brutalt mord. Boken har tyvärr inte publicerats i Ryssland.

Rysslands största problem är avlärning. Det gäller att komma ifrån beroendet av överhetliga direktiv och minnet av en förgången stormaktställning. Vidare borde en grundlig uppgörelse med sovjetstatens grymheter ligga högt på dagordningen. En genuin demokratisk succession är inte heller etablerad; situationen påminner om Mexico under PRI-regimen, då den sittande presidenten enväldigt utsåg sin efterträdare. Att det finns brister och problem är knappast förvånande. Mera överraskande är den minimala våldsutövningen under den traumatiska övergångsprocessen. På det hela taget har Rysslands utveckling under de senaste femton åren överträffat rimliga förväntningar.

Till slut vill jag ta upp Tysklands och Japans tvångsdemokratisering efter andra världskriget. Sällan har en segrarmakt lyckats introducera sin ideologi lika effektivt som Förenta Staterna. Uppdraget underlättades av att de tidigare regimerna var fullständigt diskrediterade genom sina misslyckade krigsäventyr. Nederlaget var totalt och entydigt; avlärningen blev också fullständig. Det fanns också en, låt vara outvecklad, tradition av demokratiskt beslutfattande. Framförallt var segrarmakten generös och i grunden välvillig, inte ute efter att plundra och förtrycka. USA visade konsekvent god vilja; resultatet var mot de flestas förväntningar en fullständig succé. Detta kan knappast upprepas i Afghanistan eller Irak.

11.5 Historiens lärdomar

Jag har i det föregående försökt skissera upp ett minipanorama av de demokratiska statsformernas införande i nya miljöer mot en bakgrund av olikartade historiska återvändsgränder. Det begränsade urvalet av data tillåter inte långt gående generaliseringar, men jag betvivlar att man kan nå mycket längre genom en omfattande analys. Ett är säkert. Den historiska utvecklingen är betingad av kollektiva erfarenheter och trosföreställningar såsom de avspeglas i kulturella värderingar och spelregler.

Rasbetingade olikheter bör inte i princip uteslutas, men de kan spela bara en undanskymd roll. Allas våra förfäder löste för länge sedan sina gemensamma problem på samma sätt – en demokratisk rådplägning ledd av äldre personer med en begränsad auktoritet. Och det var inte så länge sedan dagens ledande demokratier befolkades av primitiva barbarer, som ringaktades av den tidens kulturelit. Det är säkrast att utgå från, att alla människogrupper på sikt har lika stora möjligheter att medverka i en global kulturutveckling, oberoende av dagens situation.

Vi har i det föregående försökt förstå vilka faktorer genom sin frånvaro utlöser kulturernas stagnation och förfall, men vi har bara snuddat vid den lika intressanta frågan: Vad är det som från första början initierar det kulturella plussummespelet? Tyvärr är vår databas i detta hänseende mycket bristfällig och lämnar rum för olika slags tolkningar.

> Enligt Arnold Toynbee framkallar utmaningar från omgivningen under optimala förhållanden en kreativ kulturrespons. Om utmaningen är övermäktig lever befolkningen nära sitt existensminimum och kan inte ackumulera det nödvändiga startkapitalet (Toynbees favoritexempel var inuiterna; anastazi-indianerna passar också in i mönstret). Men om livet är för lätt behöver man inte bekymra sig för framtiden, utmaningen uteblir och långsiktigheten får ingen belöning. De så kallade hydrauliska kulturerna – Mesopotamien, Egypten, Harappa – kan däremot anses erbjuda en bra balans mellan en existentiell utmaning och de realistiska möjligheterna att utöva en nöjaktig kontroll över omgivningen.
>
> Robert Carneiro har presenterat en konkurrerande modell, som egentligen kompletterar Toynbees tankegångar.[23] Carneiro kontrasterar Amazonområdets relativa kulturfattigdom mot den peruanska kustremsans isolerade floddalar, där förhistoriska statsbildningar har varit regel snarare än undantag. Ifall en emigration är praktiskt taget utesluten, såsom i Peru, framtvingar den oundvikliga krigföringen en politisk integration, som underlättar handeln och möjliggör konstgjord bevattning, beskattning och monumentala byggnadsprojekt. Men om geografin inte sätter gränser för emigrationen uppstår inga nya stater. Vid interna konflikter, t.ex. på grund av en befolkningsökning, kan den svagare parten alltid vika undan och söka sin utkomst i den gränslösa vildmarken.

Norman Yoffee har förkastat alla teorier, och försöker låta bli att dra några slutsatser av sin detaljerade analys av den sumeriska kulturens uppkomst.[24] Den rikliga tillgången på arkeologiska fynd, inklusive en uppsjö av kilskrift, erbjuder här unika möjligheter att falsifiera alla lättsinniga spekulationer. Liksom vid den biologiska evolutionen, upplöser sig en plötslig förändring vid närmare granskning till en se-

rie små anpassningar. Det sumeriska genombrottet – stadskultur och skriftspråk – förbereddes under tusentals år av en stegvis kulturutveckling på bynivå.

Min egen uppfattning är att kulturevolutionen i första hand drivs av interaktionen mellan olikartade samfund och grupper. Kontakterna kan vara fredliga eller konfliktfyllda men de ger hur som helst upphov till ny, stimulerande information och bättre arbetsfördelning. Korsbefruktning mellan olika kulturkretsar har gång efter annan gett samhällsdynamiken en mäktig skjuts. Fastän isolerade samhällen kan visa prov på en beundransvärd uppfinningsförmåga tycks folkmängden sätta en övre gräns för den kollektiva kreativiteten och kulturvävens komplexitet. Det mellanmänskliga plussummespelet bygger på utbyte men också på lån, kopiering och inte minst hybridiseringen av fruktbara men ofullgångna idéer.

Den relevanta, interaktiva populationen är således en utslagsgivande variabel i kulturevolutionen; utan yttre kontakter kommer utvecklingen inte ens i gång. De peruanska kustdalarnas avskildhet, som framkallade statsbildningarna, satte också ett tak för kulturens utbredning och därmed också för dess vitalitet och livslängd. Även för en avancerad kultur är en isolering i form av förblindad självtillräcklighet början till slutet. En sträng separation från grannfolken, påtvingad eller självvald, bromsar både av- och inlärningen, och är förödande för samfundets kreativitet.

Demokratin är, så vitt vi kan förstå, den minst dåliga och mest människovärdiga samhällsformen, men den kräver ett socialt samspel i stor skala. Den demokratiska inlärningen är i allmänhet en lång och svår process med många bakslag. Varje ny generation måste genomgå det politiska mandomsprovet, om de så vill eller inte. Vägen till en kollektiv självkontroll är kantad med frestelser, som måste avvisas, utvecklingsfällor, som måste undvikas och svårigheter, som måste övervinnas.

> Det ligger en viss ironi i att dagens Sydafrika bygger på det demokratiska arv som övertogs från den internationellt fördömda apartheidregimen. Sanningskommissionen har gjort upp med det förflutna och lagt grunden till en försoning mellan raserna. Fastän kriminaliteten är hög, fungerar rättssystemet ända upp till högsta domstolen, och medierna är fria från censur. Landhungern bland de svarta är stor, men man har inte gått in för godtyckliga åtgärder av modell Zimbabwe. Inkomstskillnaderna är mycket stora, men den vita minoriteten sitter tillsvidare i orubbat bo. Fackfolk emigrerar i stigande utsträckning och sydafrikanska företag diversifierar utomlands i högt tempo, men det internationella kapitalet strömmar till; den begränsade afrikaniseringen av ägande och ledning har inte nämnvärt påverkat företagens effektivitet. Oppositionens svaghet utgör det största hotet. Sydafrika är i praktiken en enpartistat, och har ännu framför sig demokratins mogenhetsexamen – ett genuint regimskifte.

Det övriga svarta Afrika kämpar med föga framgång för att införa en fungerande demokrati och marknadsekonomi. Kolonialismen och forna tiders slavhandel är populära men inte särskilt plausibla grundorsaker till alla problem; handeln med slavar var en urgammal praxis överallt i världen, Afrika inte undantaget. Kolonialismen drog visserligen upp artificiella gränser och har därigenom bidragit till en destruktiv stamrivalitet, men svårigheterna korrelerar inte med kolonisationens längd eller kraft; snarare tvärtom. Indien och Sydafrika är goda exempel på att

ett långvarigt och genomgripande kolonialstyre underlättar övergången till demokrati.

Demokratin kan inte ges till skänks. Den har sitt pris, som måste betalas i form av respekten för övergripande spelregler på bekostnad av personliga fördelar och en omedelbar behovstillfredsställelse. Den kräver sällan grandiosa offer, men i stället en vardaglig tribut av inlärning på alla nivåer. Afrika har gott om socialt kapital men det räcker inte. Det nya plussummespelet måste byggas upp från grunden, i familjen, i skolan, i församlingen.

> Den kristna missionen anses numera förlegad, och beskylls bland annat för att ha underminerat de lokala kulturerna. Den religiösa entusiasmen kan väl ibland ha gått till överdrift, men det tålmodiga arbetet med grundutbildning och hälsovård har, vid sidan av en trosviss evangelisering, säkert inte varit förgäves. Gibbon gav på sin tid kristendomen skulden för romarrikets undergång, men den nya religionen var sist och slutligen nyckeln till ett bättre plussummespel. Afrikas lokala traditioner kräver också komplettering och modifiering på gräsrotsnivå för att demokratin skall ha en chans. Det finns sämre alternativ än kristen inlärning och indoktrinering.

En uppenbarad religion eller etablerade filosofiska system har i alla högkulturer fungerat som en uppfordran till långsiktighet. De associerade grundvärderingarna strukturerar det kulturspecifika plussummespelet och utgör en garanti för samhällets stabilitet. Det är knappast en slump, att den politiska demokratin har sina rötter i en miljö präglad av protestantisk kristendom. Å andra sidan bemödade sig de amerikanska författningsfäderna om en religiös neutralitet. Man beslöt sig för att entydigt skilja åt religion och politik, för att inte konfessionella stridigheter skulle förgifta den politiska atmosfären. Demokratin är inte bunden till en viss religion, men den är beroende av ett existerande moraliskt kapital.

Moderna demokratier eftersträvar ett öppet samhälle, där människorna är fria att kommunicera med varandra och förverkliga sig själva i ett fruktbart samspel. Kontaktytan och variationsrikedomen växer därigenom exponentiellt i jämförelse med autoritära styrelseformer. Det är inte befolkningens storlek i sig, utan antalet meningsfyllda interaktioner, som är avgörande för den samfällda kreativiteten och därmed för plussummespelets mervärde.

Demokratin i sin moderna utformning har en kort historia. En hel del kan och kommer att gå på sned under kommande decennier, sekel och millennier. Mycket talar dock för att vi har funnit en robust plattform för ett uthålligt, människovärdigt samspel. Därmed borde vi ha goda förutsättningar att bryta det historiska mönstret av kulturernas uppgång och fall. I de följande kapitlen skall vi försöka identifiera framgångsfaktorer likaväl som risker och hot och samtidigt försöka titta in i framtiden. En uppmuntrande (eller måhända deprimerande) slutsats kan föregripas. Allt, eller åtminstone det mesta beror på oss själva.

Kapitel 12 Framtidsperspektiv

Demokratins livsluft är en frihetlig självorganisering med makt och ansvar decentraliserade till lägsta möjliga nivå; demokratier omvandlar samhällelig komplexitet till en tillgång. Energi är en livsviktig resurs, som vi inte kommer att lida brist på, fastän priset kan stiga. Informationens demokratisering är på sikt det viktigaste utfallet av datorrevolutionen – kunskap kan inte mera monopoliseras. Rymdforskningen är den definitiva vetenskapliga och tekniska utmaningen och en fokus för den mänskliga uppfinningsförmågan, ihärdigheten och framtidstron. Om och när bioteknologin förmår systematiskt forma våra egna arvsanlag, står mänskligheten inför sin största etiska utmaning någonsin.

12.1 Komplexitet och självorganisering

Fastän forskningen i komplexa fenomen har gjort stora framsteg sätter systemets komplexitet fortfarande trånga gränser för dess förutsägbarhet.[1] Futurologin är vetenskapen om framtida förlopp i vårt utomordentligt komplexa samhälle, ett klart självfalsifierande program. Varje genuin och publicerad prognos berikar vår databas. Den förändrar förutsägelsens utgångspunkter och måste därför nödvändigtvis falsifiera själva förutsägelsen. Futurologins uppgift begränsar sig i praktiken till att konstruera scenarier, med andra ord att systematisera vår begränsade framsynthet.[2] Dessa uppkonstruerade framtider fungerar ofta som tidiga varningssignaler, men kan också missbrukas.

Romklubbens första rapport år 1972 var en högljudd väckarklocka, men diskrediterades snart då prognoserna visade sig vara överdrivet pessimistiska. Rapportens största svaghet är dock att nyckelvariablerna, såsom befolkningen och energianvändningen, antas växa exponentiellt. Den matematiskt bevandrade inser omedelbart, att en sådan modell obevekligt leder till katastrof; rapportens slutsatser är inbakade i premisserna. Den underliggande agendan var att argumentera för ett strängt centralplanerat samhälle, som tillämpar en nolltillväxtideologi och därmed garanterar en dräglig tillvaro eller åtminstone överlevnad för mänskligheten – en ekologiskt påtvingad socialism.

Börserna för aktier, råvaror, futurer etc. representerar den andra futurologiska ytterligheten. En börs är ju en ständigt pågående Delfi-förfrågning, där alla som deltar tror sig veta men ingen vet den framtida kursutvecklingen. Marknaden har visserligen alltid fel, men den korrigerar ständigt sig själv. Börsernas utfall påverkar givetvis sin egen input, vilket öppnar dörren för välkända, kaotiska instabiliteter men de är ändå de bästa tillgängliga indikatorerna för ekonomiskutveckling på medellång sikt.

En romklubb för hundra, tusen eller tiotusen år sedan skulle med goda sakskäl ha kunnat förutsäga att man kör i väggen i en nära framtid. Det är både förmätet och urbota dumt att utan vidare välja bort alla oförutsägbara, kreativa gensvar på förekommande utmaningar. Våra förfäder kastade inte in handduken, och vi har

betydligt bättre skäl för optimism. Därmed inte sagt att katastrofer, förutsedda eller oväntade, skulle vara uteslutna. Snarare tvärtom, men det är inte bakslagen utan framgångarna som är avgörande.

Vi borde ha lärt oss, att det mänskliga samspelets komplexitet sätter trånga gränser för vår förmåga att förstå, förutsäga eller behärska samhälleliga skeenden.[3] Men vi har en möjlighet att medvetet organisera vårt samspel och treva oss fram mot en människovärdigare framtid. Varje plussummespel kräver en uppsättning regler, skrivna eller oskrivna, för att inte falla offer för ett kortsiktigt egenintresse. Det gäller att hitta de rätta återkopplingarna, som genom självreglering skapar en balans mellan individens frihet och gemenskapens intresse.

Ett urgammalt problem är att dela en kaka, verklig eller figurativ, så rättvist som möjligt i två lika värdefulla delar. Den enklaste lösningen är att den ena parten delar kakan och den andra får välja vilken del han eller hon vill ha (den som delar kakan är i en något svagare position och kan därför utses genom lottdragning). Processen är självreglerande och kräver varken hög moral eller en oväldig skiljedomare. Om valet står mellan två olika stora kakbitar kommer den konventionella moralen till korta. Anna tar helt kallt den större biten. Bertil reagerar upprört ”Hur kunde du vara så fräck!? Anna: ”Vad skulle du ha gjort? Bertil: ”Tagit den mindre biten förstås! Anna: ”Då gör det ju ingen skillnad”.

Den demokratiska självorganiseringen stöter på mera komplexa problem, men spelreglerna kan ändå vara enkla och överskådliga när det gäller att utnyttja de knappa, gemensamma resurserna. Kooperationen är ett exempel på en framgångsrik självorganisering med sikte på de gemensamma ekonomiska intressena. Den demokratiska ägarstrukturen sätter emellertid hinder för kapitalanskaffningen, risktagningen och beslutskraften. Flexibiliteten blir lidande och en strategisk omorientering är praktiskt taget utesluten. Aktiebolag har därför blivit den dominerande företagsformen i marknadsekonomierna.

Genom en framsynt lagstiftning i industriländerna i början av 1800-talet möjliggjordes en fruktbar organisering av investerare (kapitalister), entreprenörer, uppfinnare, fackfolk och okvalificerad arbetskraft. I motsats till tidigare företagsformer hade ägarna i ett aktiebolag inget ansvar för bolaget utöver sin placering i aktierna, vilket underlättade kapitalförsörjningen för profitabla men riskfyllda projekt. Vinstmotivet och konkurshotet mobiliserade mänsklig energi och uppfinningsförmåga; under gynnsamma förhållanden kunde överskottet utnyttjas för en aggressiv expansion.

Aktiebolagen blev en stark, pådrivande faktor i det ekonomiska plussummespelet. De reagerar bäst på marknadens belönande och bestraffande mekanismer – vinst och förlustkontot är ett mäktigt styrinstrument. Profitmotivet är fortfarande underutnyttjat i våra samhällen, på grund av politiska blockeringar.

Självförvållade sjukdomar förorsakar i dag betydande och i princip onödiga kostnader för nationalekonomin. Hälsovårdsmyndigheterna har haft föga framgång i sina kampanjer mot alkoholismen, övervikten och de osunda levnadsvanorna överhuvudtaget. Varför inte ge ut vården av dessa människor på entreprenad åt exempelvis

ett privatägt sjukförsäkringsbolag, som skulle ha ett starkt incitament att ändra sina kunders självdestruktiva beteendemönster? I Förenta Staterna prövar man redan en sådan företagsstrategi med betydande framgång.*

Politikernas målsättning borde vara att främja medborgarnas spontana självorganisering och minimera behovet av direkta politiska ingripanden. Detta strider emellertid mot deras egenintresse. Följden är en fortgående ansvällning av den politiska maktutövningen och byråkratiska strukturer i alla demokratier. Inom den flexibla ramen av demokratiska institutioner har vi föredragit att överföra en stor del av vårt personliga ansvar, likaväl som ansvaret för vår nästa till en rad opersonliga, statliga organisationer. de Tocquevilles dystra förutsägelse (se kap. 4.3) håller på att gå i uppfyllelse; väljarna omyndigförklarar sig själva.[4]

Ingenting hindrar, att väljarna tar tillbaka en del av det ansvar vi vältrat över på myndigheterna; tecken på en sådan trend är redan skönjbara. På många håll klagar man över att politikens rörelsefrihet därmed betänkligt reduceras. Möjligen, men medborgarna får mera svängrum för sina personliga beslut. Det är inte fråga om att gå tillbaka till det förgångna, utan om att finna en bättre arbetsfördelning mellan den offentliga och den privata sektorn.

NGO:s, rotade i lokalsamhället, är betydligt mera skickade att hantera sociala problem och socialstöd än någon officiell administration; varje människa är ju ett fall för sig och förutsätter en engagerad, personlig handledning. Särskilt i Förenta Staterna experimenterar man redan friskt med att ge folkrörelserna en halvofficiell position i socialväsendet, men det gäller ännu att finna de rätta formerna för en sådan privatisering.

I Storbritannien har man gått in för att National Health Service i stigande grad skall utnyttja underleverantörer, som konkurrerar om uppdrag oberoende av ägarbakgrund. Man strävar vidare efter att patienterna skall kunna välja läkare och sjukhus; först en sådan reform skulle skapa en öppen marknad inom sjukvården. Också inom skolväsendet vill man öka föräldrarnas valmöjligheter till lärarfackets och yttervänsterns förfäran.

I Kontinentaleuropa (inte minst i Finland) har man traditionellt försökt uppnå nationell enighet genom överenskommelser mellan mäktiga organisationer, i regel fackföreningar och arbetsgivare med statsmakten som tredje part. En sådan korporativ självorganisering sker emellertid över huvudet på medborgarna; den åsidosätter både marknadens och demokratins spelregler. På samma gång öppnas dörren för ett nollsummespel, där starka, monopolistiska grupperingar roffar åt sig mera än sin beskärda del på de svagares bekostnad.

Syndikalism kallas det, när fackföreningar i nyckelställning såsom stuvare, elektriker, eller flygledare utövar en hänsynslös utpressning. Detta börjar dock höra till en förgången tid. Allmänhetens inställning har blivit allt mera negativ, vilket leder till politiska reaktioner. Exempelvis i Norge har man infört tvångsmedling när det gäller strejkande oljeplattformsarbetare, poliser och andra nyckelgrupper. Det japan-

---

* Healthways Inc. är pionären på området.

ska systemet, där varje företag har sin egen fackförening, bäddar på förhand för ett bättre samspel.

Komplexitet försvårar den överhetliga styrningen. Därför har de makthavande i alla tider gjort sitt bästa för att likrikta samhällsstrukturerna. Den åtföljande amputationen av kreativitet betraktades ofta som en välkommen bieffekt. Ett tyranniskt maktutövande förekommer i de mest oväntade skepnader. En fransk undervisningsminister på 1800-talet skröt med att han i realtid hade kontrollen över vad som undervisades i varje skolklass i hela Frankrike.

I demokratier motiveras kravet på konformitet allt som oftast med rättvisa och jämlikhet, som kan leda till ändlösa utredningar och förhandlingsrundor. Demokratier är också utsatta för den motsatta kravställningen från specialintressen, som i rättvisans namn vill tilltvinga sig undantag från gällande spelregler. Detta korstryck kan småningom leda till en politisk och byråkratisk förlamning. Alla är fruktansvärt upptagna, ingenting blir gjort eller avgjort och plussumman hotar att fördunsta under det utdragna köpslåendet.

Joseph Tainter har fog för sin uppfattning, att samhällets tilltagande komplexitet ofta har lett till sammanbrott, genom att de makthavande inte mera kan kontrollera situationen. Detta under den axiomatiska förutsättningen, att ett suveränt maktcentrum vill hålla alla trådar i sin hand. Sovjetunionens fall var ett bra exempel på en sådan byråkratisk paralys; Kinas ledare kämpar för närvarande hårt med att hålla huvudet över vattnet.

Webben på internet är antitesen till en maktkoncentration och ett belägg för att frihet är det rätta sättet att hantera komplexiteten. Internet utgör ett ständigt föränderligt och växande nätverk (egentligen ett nätverk av nätverk) av datorer, servrar och routers, som automatiskt förmedlar budskapen längs den bästa rutten. Nätet är robust, flexibelt och nästan helt självorganiserande. Den minimala administrationen sköts av ICANN (Internet Corporation of Assigned Names and Numbers), ett samfund av experter, som främst övervakar tilldelningen av adresser. I dagarna har man kommit överens om att bilda ett Internet Governance Forum, som skall bredda basen för konsultationer.[5]

En frihetlig organisering, med makt och ansvar decentraliserade till lägsta möjliga nivå, är demokratins livsluft och ett motgift mot en överdriven politisering. Demokratier har alla förutsättningar att omvandla komplexiteten från ett problem till en tillgång. Den blir en sammanhållande strukturfaktor genom att det ömsesidiga beroendet är så uppenbart för alla medverkande. Samhället polariseras inte av enkelspåriga intressemotsättningar, utan människorna organiserar och omorganiserar sig alltefter de växlande omständigheterna. Den resulterande mångfalden må vara en byråkrats mardröm, men den stora fördelen är att det mesta sköter sig självt och, lika viktigt, att folk bara kan skylla sig själva.

Vi lever ännu i demokratins ungdom och har svårt att få en överblick över vad vi egentligen håller på med. Jag tror att detta är ett permanent tillstånd. Demokratin är ingen ideologi utan en värderingsram, som inte påbjuder några övergripande mål. Den erbjuder endast medel och mekanismer för ett gemensamt beslutfattande under människovärdiga former, kombinerat med ett maximalt utrymme för mänsklig frihet

12.2 Energiförsörjningen

Tillgången till nya energikällor har alltid varit nyckeln till en bättre tillvaro. Lastdjuren ersatte slavar och blev i sin tur överflyglade av maskiner, som drevs med vind- eller vattenkraft och senare främst med fossila bränslen Med tillräckliga energiresurser kan vi på sikt göra praktiskt taget vad vi vill; bristen på energi beskär vår handlingsfrihet i motsvarande grad. Fattigdom är ytterst en återspegling av bristen på kunnande och energi.

> Det enda halvvägs giltiga argumentet mot kärnkraft jag har stött på, baserar sig på dessa sakförhållanden. Så gott som obegränsade energiresurser skulle i en betänklig grad öka människornas förmåga att skada sin omgivning och sig själva. Bättre då att tabubelägga kärnkraften och därmed reducera våra möjligheter att göra dumheter. Denna attityd är både förmyndaraktig och odemokratisk. Den förmenta logiken kullkastas dessutom av att vi redan har fått destruktionsscenariot på halsen; vi måste under alla omständigheter leva med risken för ett kärnvapenkrig eller en dito terrorism. Då det inte går att stoppa in anden i flaskan, kan vi lika gärna sätta den i arbete.

Produktionen och återanvändningen av metaller och andra råvaror, likaväl som reningen av avfall kan alltid säkras med en tillräcklig insats av energi. Detsamma gäller vattenutvinningen ur världshaven och livsmedelsförsörjningen. Med hydroponiska metoder kan lantbruket vid behov omvandlas till en helt kontrollerad, högeffektiv industriproduktion.

> Vid hydroponisk odling tillförs alla växtnäringsämnen i lösning; växtbädden kan vara exempelvis vattendränkt mineralull. Vattenkonsumtionen sjunker till en bråkdel av det normala och miljön berörs inte emedan systemet i princip är slutet, vare sig i växthus eller i det fria. Produktiviteten kan ytterligare höjas med artificiell belysning, med tillförsel av koldioxid från industriella processer och med växtförädling. Israel har kommit längst i tillämpningen av denna teknik, som tillsvidare begränsar sig till odlingen av tomater och andra grönsaker.

Konsumtionen av fossila bränslen, som i dag täcker fyra femtedelar av vårt energibehov, måste skäras ned på grund av växthuseffekten. Lagring av koldioxid i geologiska strukturer eller i havsdjupen är kostnadskrävande och fungerar bara som en partiell lösning. Oljan och gasen kommer i alla fall snart att bli bristvaror. De så kallade förnyelsebara energikällorna utnyttjar solstrålningen, antingen direkt genom växtodling och solceller eller indirekt i form av vatten- och vindkraft. Konvertering av solvärme till elenergi i konventionella kraftverk kommer också ifråga.

Kärnenergi baserar sig på fission av atomkärnorna i tunga grundämnen eller fusion av det lättaste elementet väte – samma process som står för solens energigenerering. Jordvärme och tidvatten kommer troligen att förbli marginella energikällor. Det samma gäller utvinningen av vågenergi, som är en andrahands vindkraft.

Vindkraften är i dag den populäraste formen av ”ren” elektricitet men kräver överallt betydande subventioner och är inte fri från miljöproblem. Vindkraftens största svaghet är den osäkra tillgängligheten. Ett utbrett högtryck med svaga eller obefintliga vindar kan förlama energiproduktionen över stora områden. Tyvärr hänger högtryck samman med antingen hård köld (på vintern) eller hett väder (på sommaren), då energibehovet är som störst. Grovt taget kan man säga att när vindkraftens andel ökar behövs det regionalt utbyggd reservkraft av samma storleksordning för att upprätthålla en fullgod leveranssäkerhet. På fackspråk är vindkraft tertiär energi, med ett begränsat värde på en fri energimarknad.

Vindkraften har säkert kommit för att stanna, men den kan inte bli mera än ett tillskott till andra, mera tillförlitliga energikällor. Vattenkraften är i allmänhet en reglerbar och högt skattad primärenergi, men den är redan långt utbyggd och fordrar oftast stora ingrepp i omgivningen. Vattenkraften är värdefull, i synnerhet kopplad till bevattningsprojekt, men dess roll i vår framtida energiförsörjning är dock begränsad, inte minst på grund av miljöhänsyn.

Jättedammarnas miljöeffekter kan vara chockerande. Den lokala befolkningen måste evakueras och naturen genomgår en fullständig metamorfos. Den jättelika dammen över Chongfloden (Yang Tse Kiang) håller som bäst på att fyllas, vilket har tvingat uppemot två miljoner människor att lämna sina hem. På plussidan kan man anteckna, att de återkommande översvämningarna, som har krävt hundratusentals liv, ställs under effektiv kontroll.

Dammbyggnadsprojekt kommer i framtiden att utsättas för allt skarpare förhandskontroll (se kap. 14.4). Ett dammbygge påverkar halten av uppslammade partiklar och säsongvariationerna i flödet ersätts med en onaturlig dygnsreglering. Fisket påverkas trots fisketrappor; utsatta arter kan helt försvinna. I USA river man redan mindre dammar för att återställa den ursprungliga miljön.

Kiselbaserade solceller konverterar solstrålning till elenergi med upp till 15 procents verkningsgrad i fältförhållanden.[6] Detta kan tyckas ineffektivt men överträffar växternas klorofyllbaserade energikonversion, som utnyttjar bara 2–3 procent av solstrålningen, fastän den underliggande assimileringsreaktionen är ytterst effektiv. Solcellerna är redan konkurrenskraftiga under speciella förhållanden, men måste bli betydligt billigare förrän de på allvar kan bidra till vår globala energiförsörjning. En intressant möjlighet är att utnyttja solstrålningen direkt för den katalytiska separeringen av vattnets väte och syre.[7]

Biobränslen från ved till torkad djurspillning har sedan urminnes tider utnyttjats såsom värmekälla. En systematisk odling av specifika energibränslen trampar ännu i barnskorna, men har betydande potential om man med hjälp av genmodifierade varianter kan exploatera områden, som till exempel på grund av torka eller nedsaltningen är otjänliga för vanligt jordbruk. Man har redan börjat utnyttja gängse odlingsväxter, främst majs, sockerrör, soja och raps som råvara för tillverkningen av flytande bränslen. Problemet är att detta konkurrerar med livsmedelsproduktionen och därför lämpar sig endast för regioner med lokala och förmodligen kortlivade överskott. Avfall från jord- och skogsbruket erbjuder däremot en förmånligare råvarubas.[8]

Som VD för Cultor var jag i slutet på 1980-talet med om att först i världen inleda en storskalig produktion av enzymer, som bryter ned cellulosa och hemicellulosa till glukos och andra förjäsbara sockerarter. Dessa biokatalysatorer är nyckeln till att använda organiskt avfall (halm, majskolvar, avverkningsrester) för produktion av biobränslen. Med dagens oljepriser börjar det vara lönsamt, fastän kemiska högtemperaturprocesser kanske sist och slutligen kommer att vara konkurrenskraftigare.

Mikroorganismerna har en utomordentligt mångsidig metabolism, som exempelvis kan styras så att de producerar väte i solljus eller elkraft från organiskt avfall. I princip är möjligheterna gränslösa, men de praktiska tillämpningarna låter ännu vänta på sig; en biologiskt baserad metanproduktion har bara lokal betydelse. Forskningen är dock i full gång.[9]

Den fissionsbaserade kärnenergin är i dagens och morgondagens läge den enda tekniskt och kommersiellt beprövade, utsläppsfria energikällan med en tillräcklig expansionspotential. Jag har redan (i kapitel 7) ordat tillräckligt om den missledda allmänna opinionen i västländerna. Attityderna håller dock på att förändras. I synnerhet i Ostasien satsar man redan aktivt på kärnkraft.

Den begränsade tillgången på klyvbart uran 235 är inget principiellt problem. Uran 238, som utgör 99,7% av det producerade uranet, kan omvandlas till kärnbränsle i så kallade breedreaktorer, när och om detta blir räntabelt; torium kan också användas som bränsle i sådana avancerade reaktorer. Fissionskraft kan hålla oss flytande i hundratals år, om fusionskraften eller solcellerna skulle stöta på allvarliga svårigheter.[10]

Den gängse kärnkraften är inte problemfri. Slutförvaringen av avfallet väcker starka känslor, fastän tekniskt godtagbara lösningar redan finns. Kopplingen till kärnvapen är också mindre önskvärd. Kärnkraftverk kan vara en täckmantel för hemliga kärnvapenprojekt, vilket är nog så aktuellt i Nordkorea och Iran. Fusionskraften skulle däremot vara en idealisk teknologi för en storskalig energiproduktion; avfallet är försumbart och det existerar ingen kärnvapenkoppling. Bäst av allt, kärnbränslet är havsvattnets deuterium, en praktiskt taget outsinlig energikälla. Fusionskraften är utan tvivel framtidens energi – om den kan fås att fungera.

En halvskalig försöksreaktor (ITER) skall byggas i Cadarache i Frankrike, finansierad av industriländerna inklusive Kina och Indien. ITER antas vara startklar kring 2015 och kosta fem miljarder euro. Målet är att reaktorn skall ha en uthållig nettoeffekt, så att man i detalj kan studera och optimera de tekniska lösningarna. Den första kommersiella prototypen startar kanske 2030, och på 2050-talet kan man vänta sig en betydande produktion av fusionskraft.[11] Ett laserbaserat alternativ HIPER (European High Power Laser Energy Research) är ännu i ett tidigt projektstadium men har redan en egen webbsida.

Den resurskrävande forskningen har drivit fram ett unikt globalt samarbete kring ITER-projektet. Trots en tidvis uppslitande rivalitet samverkar de ledande industrinationerna i att lägga grunden till vår framtida energiförsörjning.

Oljeprodukter är eminent lämpade för transportmedel, som behöver energi i koncentrerad, lättillgänglig form. I princip är det inget problem att tillverka ersättande

flytande eller gasformiga bränslen med elkraft eller direkt via en solbaserad primärproduktion. Eldrivna bilar baserade på litiumbatterier är inom räckhåll, men batterierna är ännu för tunga och för dyra fastän hybrider redan finns på marknaden. Den s.k. väteekonomin har basunerats ut som lösningen på våra energiproblem och väte kan faktiskt produceras direkt från kärnenergi med högt utbyte. Men väte är bara en av många potentiella energibärare och har sina egna problem.

Vätets energiinnehåll per volymenhet är låg, också i komprimerat tillstånd, vilket förorsakar svårigheter i alla led; ett syntetiskt kolväte kunde väl vara ett bättre alternativ. Men kostnaderna för produktionen och distributionen av väte (eller något alternativ) från otadliga energikällor måste fås ned till acceptabel nivå. Här föreligger möjligheter till en attraktiv symbios. Elenergi är svår att lagra annat än i kemisk form. Tillfälliga överskott på elektricitet från solceller, vindkraft och kärnkraftverk kunde kanaliseras till elektrolysanläggningar. Väte (eller någon ekvivalent) skulle vara en biprodukt till elproduktionen och inte kräva nämnvärda tilläggsinvesteringar för primärenergin.

Min vision av mänsklighetens energiförsörjning kring år 2100 är följande. Elproduktionen domineras av stora fusionskraftverk. De kompletteras av en mångfald mindre enheter, som direkt eller indirekt utnyttjar solstrålningen. Uppvärmningen och kylningen av befolkningscentra omhändertas av centrala anläggningar, som är kopplade till elgenerering. Personbilar drivs i stor utsträckning med elbatterier. Flytande och gasformiga drivmedel är baserade på biomassa och på billig, tertiär elenergi; effektiva bränsleceller garanterar en utsläppsfri förbränning. En global beskattning av koldioxidutsläpp håller användningen av gammaldags fossila bränslen inom önskvärda gränser så länge det behövs.

Vi lever nu i slutet av en kort period, som har präglats av billig energi och en ofullgången teknologi. Det är hög tid att sadla om och målmedvetet utnyttja våra nyvunna vetenskapliga insikter. Praktiskt taget obegränsade energikällor är inom räckhåll och väntar på att utnyttjas. Priset kommer kanske att stiga och uppfordra till sparsamhet, men tillgången på energi kommer under inga förhållanden att sätta en gräns för våra ambitioner.

12.3 Information och kommunikation

Energi och information står i en gåtfull relation. Intensiva energiflöden skapar spontant ny information i form av ytterst komplexa men kortvariga fenomen. Självreproducerande strukturer började någon gång mellan tre och fyra miljarder år sedan utnyttja den energi som stod till buds och inkorporera en meningsfull information om överlevnad och fortplantning. Livet på jorden har sedermera utvecklats genom en kumulativ inlärning i hård konkurrens om tillgängliga energiresurser. Komplexa, mångcelliga livsformer kunde uppstå först när atmosfärens syrehalt för kanske en miljard år sedan hade nått en nivå, som gjorde en effektiv metabolism möjlig.

Richard Dawkins har lanserat principen, att en darwinistisk inlärning genom försök och misstag är det enda sättet att skapa genuint ny information.[12] Det vetenskapliga

> sanningssökandet kan uppfattas som en systematiserad darwinism; gamla teorier falsifieras och trängs undan i en oförutsägbar succession av allt mer konkurrenskraftig information.

Kommunikation är en målinriktad överföring av information och den förutsätter minst två aktörer, en sändare och en mottagare. Bakterier kommunicerar ibland med varandra och flercelliga organismer är helt beroende av ett internt informationsutbyte. Hos sociala arter är också de externa kontakterna livsviktiga, och människan är i dag väl utrustad i detta avseende. Språk, skrift och trycksaker har kompletterats med elektroniska hjälpmedel, som redan tillhandahåller en omedelbar kommunikation och snart kommer att så gott som gratis erbjuda ett direkt tillträde till det mesta av ackumulerad information.

> Claude Shannon (1916–2001) publicerade 1948 *A Mathematical Theory of Communication*. Titeln ändrades följande år helt berättigat till ***The*** *Mathematical Theory of Communication*. Shannon hade lyckats fånga själva essensen av digital kommunikation i enkla, matematiska termer. Han fortsatte med att utveckla kryptering från en konst till en vetenskap. Först den kvantbaserade informationsöverföringen har krävt en vidgad referensram.[13]
>
> Information är ett mera svårgripbart begrepp, emedan det anknyter till budskapets betydelse, till dess praktiska relevans. En sträng av bits kan, perfekt överförd, vara helt meningslös, medan en förvanskad kommunikation kan vara meningsfylld, om den har tillräckligt med överloppsinformation, det som på fackspråk kallas redundans.[14]

Gott och väl, men det återstår för oss att utnyttja informationen, att förädla den till kunskap och till underlag för beslut. Att utvinna visdom och allmängiltiga sanningar är en ännu större utmaning. Vi förlorar oss lätt i det aktuella informationsflödet varvid överblicken försvinner. Lyckligtvis har evolutionen utrustat oss med inbyggda mekanismer för att särskilja relevant information.

> Våra sinnen förmedlar i varje vaket ögonblick ett överflöd av information, som dock till största delen gallras bort. Synsinnet till exempel väljer redan i ett tidigt skede ut bokstavligen iögonfallande egenheter såsom rörelse och kontraster. Iakttagelsen bearbetas sedan i överordnade hjärnstrukturer till meningsfyllda mönster, former och gestalter. Det abstrakta tänkandet bygger på liknande mekanismer, som motsvarar ett inre seende. Det finns exceptionella individer med ett så gott som osvikligt minne. Dessa mnemonister kan uppträda på cirkus, men deras intellekt är ofta försvagat emedan de inte förmår bortse från det oväsentliga – de klarar inte av att glömma någonting.[15]

En god tankeekonomi förutsätter stränga urvalskriterier. Vårt sunda förnuft kommer i framtiden att få hjälp av en sofistikerad mjukvara, som kan välja ut, sortera och organisera informationen enligt våra preferenser, med andra ord ge förnuftiga svar på välformulerade frågor. Vi kan också räkna med att allt klokare robotar tar över inte bara det mesta av varuproduktionen, utan också mera av vardagens slit och släp, från städning till varuleveranser. Detta förutsätter dock en avsevärd höjning av robotarnas intelligensnivå.

Den artificiella intelligensen toppar troligen rankinglistan för överoptimistiska förväntningar. Visserligen har schackdatorerna avancerat till stormästarnivå, men de är irrelevanta för vardagens värv. Att agera som empatisk hjälpskötare på ett ålderdomshem kräver en annan slags intelligens. Lösningen är troligen att utveckla superflexibla datorprogram, som kan tränas för specifika uppgifter och sedan hela tiden lär sig på jobbet. Kanske ännu svårare är att ta fram de behövliga mekaniska och kognitiva färdigheterna – kraftöverföringen, sinnesorganen och ett koordinerat ”nervsystem”.

Avsevärda framsteg i datorteknologi behövs för att förverkliga sådana visioner. Optimisterna hänvisar till Moores lag, som säger att mikroprocessorernas prestationsförmåga fördubblas var adertonde månad. Den är empiriskt verifierad och nanoteknologiska processer kommer antagligen inom en överskådlig framtid att ta fram datorkomponenter på molekylnivå, t.ex. i form av DNA-sekvenser. Datorer kan då kanske börja mäta sig med insekternas centrala nervsystem beträffande energibehov, omfång, störningstålighet och flexibilitet. Mjukvaran kommer att vara flaskhalsen även om Moores lag förblir i kraft. Den kvantbaserade databehandlingen är jokern i leken och kan ha oöverskådliga konsekvenser.

Överintelligenta robotar förblir måhända en utopi, men våra efterkommande kommer i varje fall att förlita sig på en avancerad automation för att uträtta tunga, tråkiga eller farliga arbetsuppgifter. Detta kan i bästa (eller är det värsta) fall inkludera ordningens väktare och militära uppdrag. Men robotarnas maktövertagande hör hemma i science fiction. De förblir våra lydiga tjänare, men kan naturligtvis missbrukas såsom all teknologi.

Informationens demokratisering är på sikt det viktigaste utfallet av datorrevolutionen. Kunskap kan inte mera monopoliseras eller utgöra basen för en maktposition. Undersåtarna kan inte heller i längden hållas isolerade, utan är i stånd att själva skapa sig en bild av världens gång. Tyranniska regimer luckras upp och måste med eller mot sin vilja ta hänsyn till den allmänna opinionen både inom och utom landets gränser. Inom de etablerade demokratierna stärks den enskilda medborgarens möjlighet att hävda sina rättigheter, maktmissbruk kan stävjas och en godtycklig ämbetsutövning hållas i styr. (Jfr. kap. 9.5)

Hundratals fria satellittevekanaler sköljer redan över det mesta av jordklotet tillsammans med radiosändningar och ett överflödande utbud av betalteve. Den pågående digitaliseringen kommer ytterligare att mångfaldiga tillgången på teve- och radiokanaler. Viktigare är dock informationsutbytet på gräsrotsnivån, som möjliggör en faktabaserad åsiktsbildning och en fungerande närdemokrati. Varje individ har potentiellt tillgång till ett vidsträckt nätverk, genom vilket han eller hon kan göra sig hörd och därmed bli en del av den allmänna opinionen.

De vackra visionerna förutsätter ett minimum av datorkunnighet, vilket har ansetts öka samhällsklyftorna. Detta är nonsens. Äldre människor må ha problem med datorer men barn och ungdomar har inga svårigheter; det är lättare att bli dator- än skrivkunnig. Dessutom blir maskinerna inte bara billigare utan också användarvänligare. Liksom i en modern bil behöver vi inte veta någonting om vad som händer under den glänsande ytan. I framtiden behöver man antagligen inte ens tuta och köra, utan ställer bara in destinationen både i bilen och på datorn.

Datorrevolutionen kommer i en nära framtid att ge marginella eller marginaliserade befolkningsgrupper en möjlighet att förbättra sin position. Redan i dag hjälper mobiltelefonen många småbrukare i Afrika och Indien att hålla sig ajour med marknadsläget och stå på sig mot snikna mellanhänder. Nästa steg i medborgaremancipationen är att följa med och påverka samhällsutvecklingen genom att bygga upp politiska nätverk, som överskrider traditionella skiljelinjer mellan stammar och kaster. Allt detta kommer demokratin till godo.

Återstår att övervinna språkens babyloniska förbistring och därmed demokratisera den internationella kommunikationen. Engelska har med en viss framgång efterträtt latinet som ett lingua franca, men lämnar majoriteten av mänskligheten i ett underläge. Artificiella språk av typen esperanto är bokstavligen dödfödda; de saknar rötter i en levande kultur. Kinesiska skrivtecken kunde kanske fungera som ett internationellt skriftspråk, men muntliga kontakter förutsätter ett gemensamt talspråk. Hoppet står till radikalt förbättrade översättningsautomater, som redan är på kommande.[16] Översättningen av krävande texter ställer emellertid höga krav på en adekvat referensram.

> Skönlitteratur, drama och i synnerhet poesi är närmast oöversättliga och fordrar egentligen ett nyskapande; Bibeln och Shakespeare har tack vare inspirerade översättningar blivit välbekanta för all världens folk. Film, teater dans, arkitektur, skulptur, målarkonst, musik kan alla på sina egna idiom förmedla svårfångad information. Mottagaren måste dock hitta den rätta våglängden, vilket kan kräva mycken inlärning. I *The Spirit of the Game* har jag gått närmare in på konst som kommunikation:
>
> ”Konstnären artikulerar alla de obestämda, odefinierbara och gåtfulla aspekterna av vår tillvaro; för varje tillfälle skapar han [hon] sitt eget språk, som ställer vardagsspråket i skuggan... För den engagerade iakttagaren uppdagas kärninformationens tillförlitlighet i estetiska termer. Mästerverket blir sitt eget mått, dess skönhet ett nästan objektivt test för de underliggande värderingarna.”

Konstverk, gamla som nya, kan i alla sina manifestationer artikulera våra innersta känslor och värden. De talar direkt till oss, utan omsvep och omvägar via intellektuella processer. Skönhet väcker förtroende för budskapet, den är sanningens särprägel, medan skönhetskriterierna är ett mått på mottagarens andliga nivå. Konstverk förmedlar kunskap om människan; stor konst återspeglar det allmänmänskliga likaväl som det individuellt egenartade i all sin oöverskådliga variationsrikedom. Populärmusiken sprider sig redan kors och tvärs över kulturgränser. Den bereder kanhända jordmånen för en mera djuplodande, global kommunikation, som förmår överbrygga kulturklyftorna.

12.4 Den biotekniska revolutionen

Det påbörjade seklet kommer att bli bioteknologins århundrade, om det råder intet tvivel. De utlovade medicinska landvinningarna är visserligen ännu till största delen orealiserade, men de och mycket annat är på väg, långsamt men säkert. I jämförelse med informationstekniken kräver biotekniken mera tid och mera pengar. Resultaten kommer i gengäld att vara desto mera omstörtande.

Dessa självsäkra förutsägelser bygger på att vi har vunnit nya, djupa insikter i livsprocessernas grundmekanismer. Det är ett ytterst komplicerat pussel och många bitar saknas, men vi har så att säga kantbitarna på plats. Ramen är klar, likaså de fundamentala reglerna för hur bitarna skall passas ihop. Återstår mycket arbete, som fortgår i accelererat tempo.

En stor utmaning är att förstå den komplexa dynamiken i växelspelet mellan cellens enskilda komponenter. I eukaryotiska celler är samspelet mellan cellkärnans DNA, dvs. kommandocentrum, och proteinernas verkställande organ ytterst invecklat, särskilt under den embryonala utvecklingen. Genernas introner och mycket annan DNA, som tidigare betraktades som onyttigt skräp, har visat sig spela en central roll vid regleringen av när, var och hur generna kommer till uttryck (jfr. referens 1, kap. 1)

Gentekniken går framåt med stormsteg och samtidigt börjar proteinmaskineriets växelverkningar utforskas i detalj. Här kompletterar den molekylarbiologiska forskningen och datortekniken varandra, så att hisnande framtidsperspektiv öppnar sig. Organisk och oorganisk nanoteknologi kan kanske ingå en hyperproduktiv symbios. Till exempel transhumanisterna anser att livet kan förlängas utan gräns.[17] Här kommer vi ändå att hålla fötterna på marken, den som är intresserad av fantasifulla framtidsvisioner med snudd på science fiction, hänvisas till andra författare.[18]

Mikrobiologiska jäsningsprocesser har urgamla anor; bagarens och bryggarens yrken hör till de äldsta i världen, vin och ättika är biotekniska produkter. De enzymstyrda livsprocesserna är ytterst ekonomiska och uppvisar i regel hög selektivitet och verkningsgrad. En ”grön” eller ”mjuk” produktionsteknologi, som bygger på effektiva biokatalysatorer, ter sig därför attraktiv; i många fall finns det inte något alternativ.

Konvertering av druvsocker (glukos) till fruktsocker (fruktos) är ett viktigt steg vid produktion av stärkelsebaserade sötningsmedel. I Cultor satsade vi i mitten av 1980-talet på att producera ett enzym för denna process. Det verkliga genombrottet inträffade emellertid först när vi kom över en genmodifierad *Streptomycetes*-stam, med en tiofaldig produktivitet. I ett slag kunde vi sänka produktionskostnaden till en tiondedel – ett litet exempel på bioteknikens möjligheter.

Många läkemedel och finkemikalier kommer i framtiden att tillverkas med hjälp av energisnåla och utsläppsfria biotekniska processer. Också själva mikroorganismerna kan omformas till komplexa men hypereffektiva produktionsanläggningar, allt efter våra behov. Med gentekniska metoder kan man radikalt höja växt- och djurförädlingens tempo. Kommersialiseringen är redan i full gång, fastän vi bara är i början av en oöverskådlig utveckling. I framtiden kommer vi att begåvas med växter, som trots torka och ogynnsam jordmån kan producera nyttigheter – födoämnen, fiber, kemikalier och bränslen. Ett högteknologiskt jordbruk kommer mer än väl att kunna försörja den förväntade befolkningsökningen på vårt klot.

Redan på 1950-talet räckte de biologiska insikterna till för att genomföra en rationell växtförädling. Med Rockefeller- och Fordstiftelserna som främsta finansiärer

kunde man i ett internationellt samarbete inom ett par dekader ta fram överlägsna, kortstråiga varianter av vete, majs och ris; Norman Borlaug var den ledande gestalten och han tilldelades år 1970 Nobels fredspris. Den så kallade gröna revolutionen byggde på de nyutvecklade frösorterna i kombination med bevattning och tillräcklig gödsling. Enligt FAO (Food and Agriculture Organization, ett FN-organ) har hektarskördarna mångdubblats i många u-länder och den endemiska hungersnöden har kunnat avvärjas exempelvis i Indien.

I dagens värld är politiska och socioekonomiska konflikter den främsta orsaken till hunger och de kan inte heller uteslutas i framtiden. Men livsmedelsförsörjningen kommer säkert inte att stöta på teknologiska problem, varken till kvantitet eller till kvalitet. Sojaprotein kan t.ex. i princip ersätta kött och fisk, det är bara våra konservativa matvanor och en förvänd jordbrukspolitik som bromsar övergången till vegetabiliska råvaror. Smak och njutbarhet kommer i framtiden att kunna justeras oberoende av råvarukällan. Personligen tror jag att animaliska produkter småningom kommer att tappa marknadsandelar, inte minst på grund av den tilltagande aversionen mot djuruppfödning.

Jag förbigår bioteknikens tillämpningar på husdjursförädlingen och går direkt på *Homo Sapiens*, föremålet för vårt huvudsakliga intresse. Trots stora förväntningar och utvecklingsinsatser är det ont om nya, rationellt konstruerade undermediciner, framstegen sker i små, försiktiga steg. Mycket tyder på att vi i framtiden måste gå in för en individualiserad hälsovård med ett utökat patientansvar. Annars kommer pengarna inte att räcka till för tillämpningen av de nyvunna medicinska insikterna.

Redan inom några decennier kommer medborgarna att kunna förses med en personlig genkartering med ett anknutet expertutlåtande, som betonar specifika risker och ger vägledning beträffande livsstil och varför inte karriäralternativ. Försedd med denna grundkunskap kan individen styra sitt liv och lära sig att sköta sin hälsa på en rationell grund. Regelbundna blodprov ger en heltäckande information om sjukdomstillstånd som hotar. Uppdaterade expertsystem kommer att vara tillgängliga på webben och ge handledning om vårdbehovet och medicineringen. Läkarkonsultation (via webben) behövs närmast för att bekräfta eller korrigera vårdprogrammet, sjukhusvistelser begränsas till operationer och olycksfall. Allt detta kommer att innebära bättre vård för mindre pengar.

Cancer är ett typexempel på sjukvårdens nuvarande dilemma. Inte bara patienten utan också hans/hennes cancer är unik och borde behandlas individuellt. Vi behöver exklusiva precisionsmediciner, för att optimalt utnyttja avvikelserna från moderorganismens nästan identiska genom. Detta är faktiskt inom räckhåll med tanke på de uppenbara möjligheterna att automatisera både den genetiska diagnosen och nya, miniatyriserade produktionsprocesser.[19] Vid äldreomsorgen borde en förlängning av livet inte vara ett mål i sig. Däremot kan vi sträva efter att med bibehållen livskvalitet kunna delta i plussummespelet ända till slutet. Biotekniken erbjuder hoppfulla perspektiv också i detta avseende.

Stamceller är kroppens allround reserver, som i sin mest flexibla, totipotenta form har bibehållit embryots förmåga att utvecklas till olika, högt specialiserade organ.

> Stamceller är därför, åtminstone i princip i stånd att reparera alla förekommande fysiologiska skador och förslitningar. Det gäller ”bara” att utlösa det rätta, slumrande genprogrammet på rätt plats och på rätt sätt.[20] Frågetecknen är många. Längst har man mig veterligen kommit med att bygga upp de förstörda betacellerna i bukspottskörteln för att därmed återställa den kroppsegna insulinutsöndringen. De största förhoppningarna anknyter sig till ryggmärgsskador och framförallt till degenerativa hjärnsjukdomar såsom Alzheimer och Parkinson.
>
> Genterapi testas redan för att bota sällsynta sjukdomar, som förorsakas av något fel i en enda gen. Träffsäkerheten är ännu dålig; den nya genen kan hamna på fel adress vilket kan få tråkiga konsekvenser. På sikt öppnar sig ändå otroliga möjligheter att råda bot på många, kanske de flesta av mänsklighetens ärftliga åkommor. Immunförsvaret kunde rustas upp genom ett slags supervaccinering, varvid en måttbeställd cancerprofylax blir möjlig. Immunsystemet kunde även finslipas för att avvärja allergier och autoimmuna sjukdomar. Tropiska sjukdomar kunde bekämpas på omvägar genom att utveckla insektvarianter, som är motståndskraftiga mot den överförda patogenen. De fungerar då inte mera som sjukdomsbärare.

Både i Förenta Staterna och Europa har man med överdrivet nit gått in för att reglera och begränsa i synnerhet stamcellsforskningen med diffusa hänvisningar till mänskliga rättigheter. Den amerikanska konstitution gör det möjligt för Kalifornien att gå emot de federala riktlinjerna, och delstaten bygger som bäst ut stamcellsforskningen med egen finansiering. EU är mycket mera decentraliserat, men lokala bestämmelser sätter i många länder käppar i hjulen för nationella projekt. Det är de sjuka och lytta som offras på den politiska tveksamhetens altare.

Stamcells- och genterapi gör det möjligt att i framtiden verkligen bota våra folksjukdomar i stället för den nuvarande kostsamma, utdragna och närmast lindrande vården. Vid ärftliga sjukdomar elimineras själva roten till det onda genom ingrepp i arvsmassan; om genreparationen kan utsträckas till könscellerna är även ättlingarna friska. Samtidigt öppnas porten för en aktiv förädling av *Homo Sapiens* och en ny, måhända präktigare värld där intelligens, hälsa och kanske livslängd sträckts ut långt över sina nuvarande gränser. Om och när den blir realiserbar står mänskligheten inför sin största etiska utmaning någonsin. För att möta den måste vi kunna orientera oss i vårt mångdimensionella värdeuniversum. Det behövs mera moralisk medvetenhet, med andra ord en modern teologi, som jag tar upp i det avslutande kapitlet.[21]

Mitt i våra framtidsvisioner är det skäl att påminna om den vardagliga hälsovårdens olösta problem. De vanligaste infektionssjukdomarna är visserligen under kontroll genom en kombination av förbättrad hygien, vaccinering och antibiotika. Men bakteriernas förmåga att utveckla resistens är en påminnelse om vår sårbarhet, och det är ännu ont om effektiva virusmediciner. Biotekniken kommer antagligen att erbjuda lösningar också på denna front.

12.5 Utforskningen av rymden

Astronomin har liksom biologin under de senaste decennierna gått från klarhet till klarhet. Universums ursprung börjar liksom livets födelse te sig som ett lösbart problem. Själva världsgåtan, alltings sammanhang, angrips nu med teorier, som

strävar efter en syntes av kvantmekanikens submikroskopiska spelregler och relativitetsteorins lagbundenheter beträffande massa, energi, rymd och tid. De avgörande framstegen är dock empiriska. Tack vare större och bättre teleskop både på marken och i rymden har vi fått en mycket klarare bild av världsalltets dynamik. Startpunkten – big bang – har preciserats till 13,7 miljarder år från dags dato. Den största överraskningen var att universums expansionshastighet inte mera avtar på grund av den ömsesidiga gravitationen, utan tvärtom tilltar. Galaxerna fjärmar sig från varandra med stigande hastighet.

Man har börjat få ett fast grepp om universums totala energiinnehåll. Materiens egentliga byggstenar såsom protoner, neutroner och elektroner står för endast 4–5 procent av världsalltets samlade energi. Cirka 25 procent består av så kallad mörk substans. Den ger sig till känna endast genom gravitationseffekten, som håller samman galaxerna. Resterande 70 procent utgörs av en ännu gåtfullare mörk energi, som anses ligga bakom den accelererande expansionen. Tyngdkraftens bromsande effekt förbyttes för ungefär sju miljarder år sedan i sin motsats. Mörk energi hänger på något sätt samman med vakuumets energiinnehåll, ett av fysikens mest hårdfjällade problem.[22]

Neil Armstrongs första steg på månen var ett gigantiskt kliv för mänskligheten, men bara ett tuppfjät på vägen ut i rymden, som omfattar hundratals miljarder galaxer. Vår egen vintergata med sina hundratals miljarder stjärnor har en diameter på runt hundratusen ljusår. Avståndet till månen är i medeltal bara 385 000 km, drygt en ljussekund. Rymdsonden Voyager 1 startade den 5 september 1977 och har nu nått heliopausen, där solens influensområde övergår i den interstellära rymden; avståndet dit är drygt 13 ljustimmar. Steget till den närmaste stjärnan, Proxima Centauri, är 4,3 ljusår och beboeliga planeter ligger troligen mycket längre bort. Då våra egna, utomjordiska planeter inte är speciellt gästvänliga, verkar rymdens kolonisering vid första anblicken utesluten.

Detta kan vara en förhastad slutsats. Det finns kanske möjligheter att omforma miljön, till exempel på Mars, så att planeten blir beboelig. Sådan ”terraforming” kommer naturligtvis att ta sin tid, men de största optimisterna räknar med endast några hundra år.[23]

Ännu djärvare planer har sett dagens ljus. John Barrow och Frank Tipler har I *The Anthropic Cosmological Principle* räknat ut att vintergatans kolonisering med dagens raketteknologi skulle ta runt 300 miljoner år. Detta bygger på att antingen vår arvsmassa eller motsvarande information skulle spridas till lämpliga planeter tillsammans med sofistikerade robotar. Dessa skulle inkubera en ny människopopulation, som i sin tur skulle fortsätta projektet och ge upphov till en exponentiell expansion.

Sådana spekulationer kan te sig verklighetsfrämmande, fastän de baserar sig på välkända teknologiska principlösningar. Solvinden kan utnyttjas för att ”segla” omkring i planetsystemet, robotar kan göras både självreparerande och självreproducerande och får därmed en obegränsad livslängd, nanoteknologi möjliggör konstruktionen av superflexibla mikromaskiner, som kan forma sin omgivning på molekylnivån.[24]

Ändå tycks naturlagarna sätta outhärdligt trånga gränser för våra rymdfärder. Enligt Einsteins relativitetsteori kan varken materia eller information färdas snabbare än ljusvågorna i vakuum – i runt tal 300 000 km/s. Teoretiska kalkyler med sikte på en omformning av rymdens struktur, förutsätter enorma energiflöden för att skapa ”genvägar” i den fyrdimensionella rymden. Även om vi kunde kolonisera vintergatan är det otillfredsställande att inte kunna kommunicera med rymdkolonierna.

Fastän Einsteins relativitetsteorier är grundmurade, utgör de säkert inte sista ordet i fysikens sanningssökande. Många frågetecken återstår att räta ut, och den processen kan öppna överraskande möjligheter, kanske radikalt annorlunda energikällor. Svårgripbara men obestridliga kvantumeffekter, såsom sammanflätning och fjärraktion kan erbjuda möjligheter att på ett ögonblick förmedla begränsad information över kosmiska distanser, trots att ljushastigheten sätter en gräns för en egentlig kommunikation.[25]

Det är möjligt att vi redan snuddar vid de yttersta gränserna för människans teknologiska möjligheter. Så har man tänkt eller så har det känts om och om igen under historiens gång – och man har haft fel. Våra efterkommande hittar kanhända nya dörrar att öppna, oanade vägar att vandra, okända krafter att exploatera. Kanske vi ännu lever i teknikens stenålder. Science fiction tar ut svängarna över allt förnuft, men ibland förverkligas drömmar och visioner, fastän sällan just på det sätt som drömmaren föreställt sig.

Hur man än ser på oddsen för en visionär rymdteknologi, kan man ställa sig frågande om det ändamålsenliga i rymdforskningen. Det är ju ingen brist på mera närliggande objekt för statsmakternas omsorger. De första, kostsamma stegen i rymdens erövring drevs av den militära konkurrensen och av stormaktprestige. Man kan hänvisa till värdefulla spin-offs såsom kommunikations- och väderlekssatelliter, men detta är efterklokhet. Först i ett senare skede har det vetenskapliga intresset blivit en stark drivkraft. För närvarande är de flesta raketuppskjutningar kommersiellt motiverade och t.o.m. rymdturism är i antågande.

Uppskattningsvis 3 000 användbara satelliter kretsar för närvarande vårt klot. GPS (Global Positioning System) har en militär bakgrund, men betjänar också den civila navigeringen. Satelliter försedda med kamera underlättar väderleksprognoserna och övervakningen av miljön. Den globala kommunikationen är den viktigaste tillämpningen. Fördröjningen mellan frågor och svar i många aktualitetsprogram beror på att det tar några tiondedelssekunder för den elektromagnetiska strålningen att gå av och an till en geostationär satellit, 35800 km ovanför ekvatorn.

Den framtida rymdforskningen kommer ändå att vara beroende av en offentlig finansiering, det vill säga skattebetalarnas goda vilja. Den grundläggande motivationen är vetgirigheten, ett behov att förstå och klarlägga, en vilja att pröva och ompröva gränserna för det möjliga och omöjliga. Med andra ord en passionerad

strävan, som inte godtar ett nej som svar. Rymden måste utforskas helt enkelt emedan den finns där – svårtillgänglig, hemlighetsfull, lovande.

> Är vi ensamma i vår galax eller kanske i hela universum? Vilka former kan livet anta i andra solsystem? Dessa frågor kommer måhända aldrig att besvaras men pockar ändå på ett svar. Ett möte med en främmande civilisation är det mest spännande som kunde hända oss. Vi försöker redan fånga upp signaler från avlägsna världar, trots att sannolikheten för en kontakt är försvinnande liten.
>
> Den konventionella visdomen säger att vi inte kan vara unika, redan vår vintergata borde med all sannolikhet vimla av liv. Då vi varken har sett eller hört av några utomjordingar (ursäkta alla UFO-entusiaster), är den deprimerande slutsatsen att kommunikation på lång distans inte är möjlig i vårt universum. Kan så vara, men det finns alternativa scenarier. Också om primitiva livsformer skulle vara relativt allmänna, så kan civilisationer ändå vara rariteter.[26]
>
> På jorden tog det ungefär tre miljarder år att få fram de första mångcelliga organismerna; annorstädes kan den lokala solen väl nå slutet på sin bana innan intelligenta varelser hinner utvecklas. Varken evolutionen eller människans fortsatta kulturutveckling är en naturnödvändighet, utan de är följden av en serie lyckliga omständigheter. Dessutom verkar avancerade civilisationer att vara konstitutivt instabila; de har en tendens att förfalla eller försvinna genom stagnation eller självdestruktion. Ett uthålligt plussummespel är mycket svårare än man kunde tro – det kan vara mycket sällsynt.

Rymdforskningen är den definitiva vetenskapliga och tekniska utmaningen. Den kan ses såsom ett utslag av vår kollektiva kreativitet, en fokus för vår mänskliga uppfinningsförmåga, ihärdighet och framtidstro. Den extrema långsiktigheten utsätter rymdforskningen för budgetnedskärningar och man kan bara glädja sig åt att Förenta Staterna och Europeiska Unionen inte har fallit för den frestelsen. Också Ryssland hänger ännu med, Japan har ett expanderade forskningsprogram medan Kina och Indien är i startgroparna. Det tycks finnas en gemensam ambition att gå vidare.

I rymden har åtminstone en del av svärden redan omvandlats till plogbillar. Högteknologiska vapensystem tjänar fredliga syften och kommer kanske ännu att användas för att avvärja utomjordiska hot (se nästa kapitel). I framtiden borde utforskningen av rymden vara en angelägenhet för hela mänskligheten. Bortsett från alla andra argument behöver vi en tillräckligt ambitiös gemensam målsättning för att inte förfalla till ett globalt minussummespel. Utan ett utlopp för kreativa energier är det svårt att föreställa sig en långsiktig stabilitet, utom i form av en trist självupprepning. Vår uppgift är att föra livet som vi känner det ut i universum. Kanske våra efterkommande en gång kommer att träffa på själsfränder där ute.

Kapitel 13 Hot i överflöd

När kometen kommer bör vi vara beredda att ta vårt öde i egna händer. Endast globala utmaningar, såsom hot från rymden och utsläppet av växthusgaser, förutsätter en strikt internationell koordinering. Också virusinducerade pandemier kan kräva en hård karantän och en omfattande vaccinering. Den globala befolkningstillväxten håller på att avmattas, och den torde plana ut kring tio miljarder invånare men de utvecklade länderna hotas av ett demografiskt sammanbrott. Destruktiva kulturkollisioner är det svåraste hotet mot vår gemensamma framtid. Negativa historiska erfarenheter och djuprotade förutfattade meningar kommer ständigt i vägen för ett konstruktivt plussummespel.

13.1 Kometen kommer!

Jorden bombarderades i begynnelsen för ungefär 4,5 miljarder år sedan av asteroider; den största gav upphov till vår måne och var ungefär lika stor som planeten Mars. Bombardemanget har fortsatt med allt längre mellanrum i förödande meteoritnedslag har upprepade gånger utplånat stora delar av biosfären. För 65 millioner år sedan strök dinosurierna med i en sådan kataklysm.[1]

> Hotet är ingalunda överståndet. Tunguskakometen, som slog ned i Sibirien år 1908, beräknas ha motsvarat ett dussin vätebomber; sådana nedslag kan vi vänta oss vartannat årtusende. En projektil med en halv kilometers diameter träffar oss en gång på hundratusen år och har en förstörelsekraft på ungefär 10 000 millioner ton trotyl (en ”vanlig” vätebomb har en sprängkraft på en miljon ton). Dinosaurusdödaren hade en diameter på cirka tio kilometer och vägde över en biljon (10^{12}) ton. Sådana uppträder kanske en gång på 150 miljoner år.[2]

De flesta meteorerna är små och förintas i atmosfären som stjärnfall, allt i allt cirka hundra ton per dag. Objekt mellan några kilo och några ton når jordytan som meteoriter utan att förorsaka någon nämnvärd skada. En projektil på 1 000 ton förorsakar redan en 40–50 meters krater, men det är först när asteroiden har en diameter på 50 meter och väger omkring 200 000 ton som den blir verkligt farlig. En sådan rymdmissil åstadkommer en krater med diametern en kilometer. Statistiskt kan vi räkna med sådana nedslag varje årtusende.

> I dagens läge kan vi ibland följa med nära ögat situationer i efterskott. Asteroiden 2002 EM7 passerade jorden den 8 mars 2002 på ett avstånd av 480 000 km. Dess infallsriktning var nära solögat, som är en blind fläck för astronomerna. Den upptäcktes först fyra dagar efter passagen och uppskattas ha en diameter mellan 40 och 80 meter och en sprängkraft i klass med Tunguskakometen. I januari samma år upptäcktes en asteroid med diametern 300 meter, som passerade på 600 000 kilometers avstånd, först ett par veckor före passagen. Även för små asteroider behövs en framförhållning på minst ett par månader för skydds- och motåtgärder.

NASA:s (National Aeronautics and Space Administration) övervakningssystem för jordnära asteroider kan identifiera kroppar med en diameter över en kilometer. Ett förbättrat men inte vattentätt system skall vara på plats år 2008. Då kan meteorer spåras ned till en diameter på 140 meter, vilket fortfarande lämnar en fatal lucka i det relativt högfrekventa området 50–150m. Utanför USA har intresset för meteorspårning varit lamt. En skärpning på internationell nivå är påkallad.

> Larmrapporter om hotande kollisioner har gång efter annan skärrat allmänheten, fastän riskbedömningen i sig har varit måttfull. Man har därför nyligen modifierat textdelen i den så kallade Torinoskalan, som måttsätter riskerna för kosmiska nedslag med siffror mellan 0 och 10. Asteroiden 2004 MN4, sedermera döpt till Apophis, stod den 23 december 2004 för den hittills högsta noteringen 4. ”Nivå fyra indikerar en kollisionsrisk över 1 % som kräver uppföljning av astronomer. Risken kommer oftast att reduceras till noll genom senare observationer. Allmänheten och dess representanter bör involveras om den eventuella sammanstötningen ligger mindre än tio år framåt i tiden.” Senare observationer har reducerat kollisionsrisken till noll, trots att Apophis i april 2029 beräknas passera jorden på bara 30 000 km:s avstånd, men Apophis kommer tillbaka redan år 2036.[3]

Det finns också en risk för att oväntade meteoritnedslag kan missuppfattas som en attack med nukleära vapen och därför föranleda en katastrofal vedergällning. I synnerhet det södra halvklotet uppvisar betydande luckor i uppföljningen av asteroider och kometer. För en vattentät övervakning skulle det behövas ett nätverk av små, specialicerade satelliter, vilka småningom börjar nå planeringsstadiet.[4]

> ESA (European Space Agency) har på pappret engagerat sig i övervakning av jordnära objekt (Near Earth Objects, NEO:s) med en rad projekt. Det intressantaste är EuNEOs, som från en bana nära Venus skulle kunna kartlägga objekt, som är svåra att observera. Men små asteroider (under 300 m i diameter) skulle ändå undgå upptäckt, och EuNEOs konkurrerar dessutom med andra vetenskapligt intressantare uppslag.[5]

Minst lika viktigt som en adekvat förhandsvarning är en tillräcklig beredskap för aktiva motåtgärder; vi kan inte nöja oss med ett passivt befolkningsskyddstänkande. I USA finns det organisationer, som på privat initiativ trycker på myndigheterna. Den synligaste är B612 stiftelsen med astronauten Russell Schweickart som ordförande. Han förordar en utvidgning av NASA:s Prometheusprojekt till att omfatta den aktiva avvärjningen av hotande asteroider.

> I sitt vittnesmål inför senatens underkommitté för vetenskap, teknologi och rymdforskning sätter Schweickart upp följande målsättning: ”att år 2015 kunna påverka en asteroids omloppsbana på ett kontrollerat sätt”. Det projekterade Prometheusrymdskeppet kunde landa på asteroiden, och med hjälp av sin kärnkraftsdrivna raketmotor försiktigt ändra dess bana. Asteroidens konsistens och hållfasthet är dock betydande osäkerhetsfaktorer.
>
> Vår kunskap om NEO:s ökar steg för steg. NASAS:s rymdsond Deep Impact testade den 4 juli 2005 Tempel 1-kometens struktur med en massiv kopparmissil, som

trängde in till trettio meters djup. ESA:s Don Quijote-projekt planerar ett liknande uppdrag med sikte på en asteroid. JAXA:s (Japan Aerospace Exploration Agency) rymdskepp nådde den 12 september 2005 fram till asteroiden Itokawa. Dess främsta uppgift var att återföra ett prov från asteroidens yta vilket misslyckades men projektet har i alla händelser producerat värdefulla data.[6]

En livshotande asteroids omloppsbana kunde eventuellt modifieras med exempelvis ett väldigt solsegel, som skulle utnyttja solvinden för att skapa det behövliga momentet. En annan möjlighet är att låta en eller flera kärnvapenförsedda missiler göra jobbet, men risken är att asteroiden sprängs i stora livsfarliga stycken, som sedan måste åtgärdas var för sig. När det gäller kometer är kärnexplosioner troligtvis den enda utvägen, emedan kometmaterialet är så löst att det inte tillåter fast förankring.

I alla händelser behövs en internationell koordinering för att optimalt utnyttja de tillgängliga resurserna och skapa en tillräcklig beredskap för aktiva motåtgärder. Här om någonsin sitter vi alla i samma båt. Det enklaste sättet är att ge det nuvarande ad hoc samarbetet fastare former. Samtidigt borde finansieringen breddas så att majoriteten av mänskligheten skulle delta allt efter sin betalningsförmåga. Det är USA och EU som borde ta initiativet. Man skyggar för ett nytt FN-organ, men exempelvis G8-länderna (se kap. 14.1) kunde utgöra den hårda kärnan för en intim samverkan när det gäller vårt gemensamma rymdförsvar.

Hotet från rymden är inte lätt att visualisera, trots att välfunna skräckfilmer varit nog så populära. Människor är överhuvudtaget benägna att lämna lågfrekventa katastrofhot utan avseende. De överlevande i jordbävnings- eller översvämningsdrabbade områden återgår snart till vardagen, ofta utan en tanke på att investera i skyddsåtgärder. Utvecklade länder har i sina riskzoner, exempelvis i Tokio och Los Angeles, byggt upp en nöjaktig beredskap. Men man måste ändå räkna med förluster i människoliv och väldiga materiella skador när den stora jordbävningen kommer. Fattigare länder såsom Kina och Indonesien har hittills funnit sig i det oundvikliga, trots mycket otrevliga erfarenheter.

Annandagstsunamin av år 2004 är ännu i färskt minne. Styrkan på Richterskalan var 9,15 och den krävde upp till 200 000 dödsoffer; de relativt fåtaliga turisterna mångfaldigade den internationella medvetenheten och hjälpinsatsen. Minst lika många dog i Tangshan-jordbävningen i Kina år 1976 utan att världsopinionen lyfte på ögonbrynen. Plötsliga vulkanutbrott är också livsfarliga, den beryktade Krakatauexplosionen med en åtföljande tsunami förorsakade år 1883 cirka 100 000 dödsfall. Stoft i atmosfären efter Tamboras betydligt kraftigare utbrott år 1815, också i Indonesien, medförde en global sänkning av temperaturen på ett par grader och framkallade hungersnöd i Europa. Vi får också se upp för skador på dammkonstruktioner, som i värsta fall kan utlösa fruktansvärda flodvågor.

Vulkanismen är en destruktiv kraft i klass med asteroidkollisionerna. Den stora eko-katastrofen i skarven mellan perm- och triasperioderna för 252 miljoner år sedan sammanfaller med jättelika lavaflöden och pyroklastiska formationer i Sibirien (de sibiriska trapporna). De täcker fortfarande två millioner kvadratkilometer, och arealen var ursprungligen flerfaldigt större. De så kallade Deccan trapporna i Indien uppstod genom upprepade lavaeruptioner för mellan 60 och 68 miljoner år sedan.

De täcker en halv million kvadratkilometer och är upp till två kilometer tjocka. För cirka 75 000 år sedan spydde vulkanen Toba på Sumatra ut runt 3 000 km^3 sten och stoft, vilket täckte hela Indien och påverkade det globala klimatet under flera år.

I motsats till de kosmiska hoten är det inte mycket vi kan göra för att avvärja vår egen planets konvulsioner.[7] De geologiska plattornas rörelser framkallar oundvikligen följdverkningar såsom jordbävningar, vulkanutbrott och tsunamis. Vi kan bara förbereda oss genom bättre byggnadsföreskrifter i hotade områden. Pålitliga prognoser skulle vara till stor hjälp och mycket arbete har satts ned på att kunna förutsäga vulkaniska fenomen, men med magert resultat. Tsunamivarningar är dock praktiskt genomförbara och finns installerade kring Stilla Oceanen. Indiska oceanen skall nu få sitt eget varningssystem, men Atlanten saknar fortfarande ett sådant, trots att Lissabonjordbävningen av år 1755 åtföljdes av en tsunami, som krävde en stor del av de 100 000 dödsoffren.

Såväl utomjordiska som underjordiska hotbilder borde bidra till att stärka känslan av ödesgemenskap på vår gemensamma planet. Vi har redan visat vilja och förmåga att solidariskt ställa upp för jordbävningsoffren runt om i världen, oberoende av ras och nationalitet. Denna goda vilja måste i en snar framtid kanaliseras till samfällda åtgärder för att avvärja de katastrofer, som kan undvikas. När kometen kommer bör vi vara beredda att ta vårt öde i egna händer – annars kan vi verkligen skylla oss själva.

13.2 Klimatet och miljön

Vår sol är en jämförelsevis stabil stjärna, som uppstod för drygt 4,5 miljarder år sedan. Efter en initial uppvärmningsfas har solen hållit sin energiproduktion på en relativt konstant nivå; under en elvaårig solfläckscykel varierar solens utstrålning med bara 0,1 procent. Under den så kallade lilla istiden i Europa (1650–1715) förekom det knappast några solfläckar, vilket pekar på ett kausalt sammanhang. Jordens medeltemperatur beräknas då ha fallit ungefär en grad Celsius. På sikt ökar solstrålningen långsamt och då vätebränslet börjar vara på upphällningen går solen in i en våldsam upphettningsfas. Vi kan räkna med två till tre miljarder års respit innan allt liv på jorden blir omöjligt.

Jorden har genomgått flera dramatiska klimatförändringar. I begynnelsen kan solens relativt svaga strålning ha kompenserats av en hög koldioxidhalt i atmosfären. De katastrofala nedisningarna för 600–700 miljoner år sedan var kanske följden av att koldioxidkoncentrationen sjunkit till omkring 1 %, fastän man inte kunnat fastställa en klar kausalrelation mellan koldioxidkoncentrationen och temperaturen; koldioxiden släpar snarare efter temperaturförändringen. Under 500 miljoner år har ett varmt klimat kring 20° C varit dominerande men istider, som varat tiotals miljoner år, har förorsakat fluktuationer i jordens medeltemperatur på cirka tio grader.

För ungefär 25 miljoner år sedan började klimatet på jorden än en gång gå in i en kallare fas. Den nuvarande istiden började för 2,2 miljoner år sedan och den kännetecknas av relativt långa (50 000–150 000 år) kalla perioder och korta, varmare interglacialer. Dessa variationer kan delvis förklaras med astronomiskt betingade re-

gelbundna förändringar i jordens elliptiska bana runt solen och jordaxelns lutning mot ekliptikan.[8] För närvarande är jordens medeltemperatur ungefär 15° C.

Vår egen interglacial började för c. 15 000 år sedan och är redan ganska utdragen i jämförelse med tidigare varma perioder. Klimatet har varit osedvanligt stabilt efter en kort kall period (senare dryas), som abrupt avslutades för 11 550 år sedan. Temperaturen antas då ha stigit sju grader på några år; havsytan höjdes med tjugo meter på 500 år. Allt i allt har havsnivån stigit med 120 meter under de senaste 20 000 åren. Den överensstämmer i stort sett med läget under den förra interglacialen för 125 000 år sedan.

Havsytan har under de senaste 3 000 åren varit rätt konstant. Kring år 1900 började den emellertid stiga med i genomsnitt cirka två millimeter i året. IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) räknar med att trenden fortsätter och eventuellt accelererar; prognosen för år 2100 uppvisar en bred gaffel mellan 110 och 880 mm jämfört med nuvärdet. Havsvattnets uppvärmning och expansion är den viktigaste orsaken till nivåhöjningen. Den tilltagande issmältningen uppvägs delvis av ett ökat snöfall över Antarktis och vattenbassängerna på land.[9]

Under de senaste decennierna har mycket arbete lagts ned på att bygga upp allt bättre simuleringsmodeller för klimatförändringarna. Det enda sättet att testa dem är historiska jämförelser. Klimatets fluktuationer under de senaste 400 000 åren börjar vara kartlagda i detalj, tack vare analyser av borrkärnor från isavlagringarna i Arktis och Antarktis. Indirekta undersökningsmetoder ger en grov bild av tidigare klimatförhållanden ända tillbaka till den förkambriska perioden för ungefär 650 miljoner år sedan. Vissa kvalitativa lagbundenheter kan verifieras, men i det stora hela lyckas modellerna inte förutsäga det förgångna. Problemet är det stora antalet variabler och framförallt deras icke-lineära växelverkan, som leder till kaotiskt oförutsägbara förlopp.

Molnighetens och klimatets växelverkan illustrerar problemets komplexitet. En förhöjd molnighet har en kylande effekt genom att solstrålningens reflektion ökar, men molnen värmer också genom att reflektera jordens infraröda strålning. Vindhastigheten över oceanerna är kopplad till uppkomsten av aerosoler, mikroskopiska partiklar som främjar droppbildningen och därmed molnigheten. Vattenångan är den mest potenta växthusgasen, men dess effekt beror på den atmosfäriska cirkulationen. Finfördelat stoft från vulkanutbrott, avgaser och industriella processer har en kylande effekt. Och så vidare.

Ett varmare klimat ökar uppbindningen av koldioxid på höga breddgrader i form av organiskt material, men samtidigt ökas risken för att metan skall frigöras i tundraregionerna. Metan är en potent växthusgas och finns avlagrad i stora mängder på havsbotten som klatrat, en förening av vatten och metan. En höjning av havsvattnets temperatur kan frigöra metanet och utlösa en kedjereaktion av uppvärmning och metanproduktion. Detta antas vara orsaken till den snabba uppvärmningen i skarven mellan paleocen- och eocen- perioderna för 55 millioner år sedan. Över långa tidsrymder måste man ta hänsyn till kontinenternas vandringar, som förändrar vind-

mönstret och havsströmmarna. Insolationen påverkas också av hur kontinenterna är fördelade över jordytan.[10]

Koldioxidhalten i atmosfären ökar betydligt långsammare än kalkylerat. Den binds tydligen upp i världshaven och markvegetationen i högre grad än beräknat. Solstrålningens variationer är jokern i spelet. Enighet råder om att jorden har värmts upp med cirka 0,6 grader under åren 1860–1990, och att trenden har accentuerats sedan dess. Det är växthuseffektens andel i uppvärmning som förorsakar kontroverser.

På 1990-talet pekade danska forskare på en överraskande korrelation mellan jordens temperatur och solfläckscykelns längd, vilka tycks stå i ett omvänt förhållande till solens genomsnittliga aktivitet. Slutsatsen är att solen dominerar klimatförändringen, men databasen och kalkylerna har ifrågasatts av andra forskare. Och så går det vidare.[11]

En ganska allmän uppfattning är att solen i dagens läge svarar för mindre än hälften av den uppmätta uppvärmningen. IPCC:s senaste rapport av år 2007 erbjuder en överdimensionerad gaffel på, 1,1–6,4° C som prognos för den globala uppvärmningen fram till år 2100. Det högre extremvärdet bygger emellertid på helt orealistiska antaganden om framtida koldioxidutsläpp vilket gett kritikerna vapen i hand.[12]

Om vi tar klimatförändringen på allvar återstår frågan om behovet av åtgärder, oberoende av orsakssammanhanget. Det finns starka skäl att måttfullt men målmedvetet begränsa och småningom reducera det globala utsläppet av växthusgaserna. Risken för plötsliga och katastrofala förändringar, till exempel att golfströmmens försvagas eller tilltagande utsläpp av metan, är kanske inte så stor. Men här om någonsin är det skäl att tillämpa försiktighetsprincipen. Det är mycket bättre att reagera för tidigt än för sent. En radikal klimatförändring blir en fruktansvärt dyr affär för mänskligheten. Följaktligen är klimatkontrollen en av våra centrala utmaningar.

Reduktionen av växthusgaser (koldioxid, metan) har dominerat miljödebatten men det finns andra möjligheter att påverka klimatet. Molnbildningen kunde till exempel aktiveras genom rätt dimensionerade utsläpp av aerosoler i stratosfären.[13] En annan möjlighet är att stimulera oceanernas primärproduktivitet genom en tillsats av järn, som på vidsträckta områden är en flaskhals för planktontillväxten.[14] Den rätlinjigaste metoden är att placera ett jättestort parasoll mellan solen och jorden. I Lagrangepunkten L1, som ligger ungefär fyra gånger längre bort än månen, hålls parasollet på plats och kunde åstadkomma en stabil avskärmningseffekt.[15]

Å andra sidan kan vi inte utesluta, att en ny istid väntar runt hörnet. Då kan det vara bra att ha tillgång till pålitliga uppvärmningsmetoder. William Ruddiman hävdar i *Plows, Plagues and Petroleum: How Humans Took Control of Climate*, att svedjebruk, risodling och boskapshållning började påverka jordens klimat redan för tusentals år sedan genom utsläpp av metan och koldioxid. Han förfäktar att nästa istid redan har avvärjts genom människans intervention.

Klimatriskerna har blivit den stora stridsfrågan i den internationella debatten, medan andra miljöproblem fått mindre publicitet. Avskogningen i tropikerna hotar den ekologiska balansen genom erosion och rubbningar i vattenförsörjningen. Biodiversiteten avtar och många djur- och växtarter hotas av utrotning. Skogsavverkningen i kombination med industriella projekt anses ofta vara orsaken till den negativa utvecklingen, men svedjebruket är utan vidare den största boven.

> Svedjebruk kan vara en uthållig form av jordbruk och boskapsskötsel, i synnerhet på nordliga breddgrader där klimatet och jordmånen garanterar återväxten. I tropikerna håller befolkningsökningen i länder som Brasilien och Indonesien på att leda till omfattande miljöförstörelse; svedjebruket berör en mångfalt större areal än den kommersiella avverkningen.[16]
>
> Globalt sett tycks dock ett trendbrott vara i sikte. P. Kauppi et al. (2006)[17] konstaterar i en brett upplagd studie, att avskogningen i ett antal fattiga länder med Indonesien i spetsen globalt sett håller på att uppvägas av beskogningsinsatserna i mera utvecklade regioner. Speciellt uppmuntrande är utvecklingen i Kina och Indien. Kring Medelhavet håller skogsplantering på att efter hand återvinna områden, som skövlades redan under antiken, medan läget i Sahel och Etiopien blir bara värre. I synnerhet Fjärran Österns återstående regnskogar är i farozonen.

Fattigdomen och befolkningstrycket är de yttersta orsakerna till problemen. Lösningen är en höjd levnadsstandard och/eller en lägre nativitet – lättare sagt än gjort. I många områden har goda resultat nåtts genom att involvera den lokala befolkningen i turismrelaterad affärsverksamhet. De blir då ansvariga ägare till sina naturresurser.[18]

Listan över miljöproblem kan med lätthet förlängas. De flesta bekymren, exempelvis med vattenförsörjningen, är trots allt lokala eller regionala. Nästan alltid har vi att göra med allmänningens tragedi, som kan hanteras först när man har hittat eller skapat en ansvarig ägarpart till de sinande resurserna. En internationell koordinering krävs endast för globala utmaningar såsom de atmosfäriska utsläppen och högsjöfisket. Generellt behövs det en insikt om att vi måste sätta marknadsmässiga priser på alla naturresurser, inklusive på miljön. Bara genom adekvata marknadsprocesser kan knappa tillgångar allokeras på ett förnuftigt sätt.

13.3 De livshotande mikroberna

Människan lever liksom alla andra livsformer under ett ständigt hot från en lång rad parasitära organismer. Miljoner plågas i tropikerna av olika slags snyltgäster, maskar och larver som nästlar sig in i människokroppen med tråkiga påföljder. Ännu farligare är en stor uppsättning mikroorganismer – encelliga urdjur, bakterier, virus – som överförs av blodsugande insekter. I den utvecklade världen har en förbättrad hygien och hälsovården gjort slut på de besvärliga makroparasiterna. Vaccination och antibiotika håller virus- och bakterieinfektionerna i styr, trots att exempelvis aids och tuberkulos utgör ett ständigt hot i länder med en sviktande hälsoadministration.

Detta är bakgrunden till att den medicinska forskningen under de senaste decen-

nierna har prioriterat välfärdsrelaterade åkommor, som har att göra med en lång livslängd och den västerländska livsstilen. Tropiska folksjukdomar, såsom malaria, är svåra att knäcka och erbjuder inga lukrativa marknader. En stor del av jordens befolkning kämpar därför ännu med förhärjande sjukdomar och en hög barndödlighet.

Bristen på lämpliga mediciner och finansiella resurser är inte det enda och kanske inte ens det huvudsakliga problemet för u-ländernas hälsovård. Den politiska oredan och en allmän korruption försvårar eller omöjliggör ofta alla medicinska insatser. Det är desto mera anmärkningsvärt att WHO på 1970-talet kunde utrota smittkoppsviruset trots ett mycket lamt stöd från berörda regeringar; också systerorganisationen UNICEF ställde sig kallsinnig till projektet.[19]

Den pågående kampanjen mot polioviruset, som startade 1988, har upprepade gånger saboterats av lokala myndigheter. Förekomsten av polio hade redan reducerats från 350 000 fall per år till 1255 under år 2004, när lokala imamer i Nigeria beskyllde vaccineringen för att vara en amerikansk konspiration. Polion spridde sig på nytt till Tchad och vidare till Egypten, Saudiarabien, Jemen och ända till Indonesien.[20]

Eftersom det inte är möjligt att i praktiken totalt utrota mer än ett fåtal patogener, måste de flesta sjukdomar åtgärdas med konventionella metoder. Enkla grepp kan vara effektiva. Myggnät som impregnerats med insektsgift avvärjer malaria, och bättre mediciner är på väg för många tropiska åkommor. Tillgängligheten har också förbättrats genom en speciell prissättning för u-länder, och de ideella organisationerna utökar hela tiden sitt verksamhetsfält. En nöjaktig hälsovård börjar vara inom räckhåll även i u-länderna, med förbehåll för ett minimum av politisk stabilitet. Ett undantag är aids, som borde vara allra lättast att undvika.

HIV (Human Immunodeficiency Virus) är ett extremt föränderligt retrovirus, som genom sin stora mutationsbenägenhet kan dupera både immunförsvaret och medicineringen. Efter infektionen transskriberar viruset sitt RNA-genom till dubbelsträngat DNA, som inkorporeras i den infekterade cellens kärna och dirigerar produktionen av virusspecifika proteiner. HIV angriper i första hand s.k. T-hjälparceller, som är ett viktigt element i immunförsvaret. Aids inträder när T-cellernas antal efter flera år sjunker under en kritisk gräns, vilket öppnar dörren för dödliga infektioner och cancer. HIV anpassar sig snabbt till enskilda medikament, men kan hållas i schack med kombinationsterapi av flera läkemedel; viruset låter sig dock inte elimineras. Vaccinering är inte heller inom synhåll.

HIV sprider sig övervägande genom sexuella kontakter men i de värst drabbade länderna har invånarna och myndigheterna varit lika fast beslutna att tiga ihjäl problemet, fastän kondom redan är ett tillräckligt skydd. Oförmågan att se de obehagliga realiteterna i vitögat förorsakar även i denna sektor onödigt lidande och för tidig död. Runt om i Afrika är aids ett allvarligt hot mot ekonomin och trots en omfattande internationell hjälp, kan många länder ännu ha det värsta framför sig. Utanför Afrika är hotet inte lika akut på grund av annorlunda sexualvanor.[21]

HIV-viruset demonstrerar läkemedelsforskningens dilemma. Patogena mikroorganismer har nästan genomgående en förmåga att utveckla resistens mot nya mediciner. Denna anpassningsbarhet är resultatet av ett hårt urval. Under hundratals miljoner år har patogenerna levt i en fientlig omgivning och lärt sig att dribbla bort immunförsvarets mångfacetterade motåtgärder. Detta spel på liv och död har vaskat fram sofistikerade parasiter, som tack vare sin korta generationscykel för det mesta befunnit sig steget före sina värdar. Patogenernas relativt höga specificitet är en konsekvens av denna utvecklingshistoria; en framgångsrik invasion förutsätter höggradig specialisering. Ett tidigt motdrag hos mera komplexa organismer var tvåkönigheten, som dramatiskt förbättrade oddsen för uppkomsten av motståndskraftiga immunsystem.[22]

Resistenta bakterier har allt sedan 1970-talet varit ett problem, som hela tiden tvingat fram nyare och dyrare antibiotika. Normalbefolkningen har ännu inte varit särskilt utsatt; det är mest äldre sjuklingar med nedsatt immunförsvar som faller offer för de superresistenta bakteriestammarna. Inte desto mindre är vi inbegripna i en utdragen tävlan, där resistensen ibland sprider sig oväntat snabbt; godartade och nyttiga bakterier kan plötsligt bli patogena. Förklaringen är att specifika gener för resistens, toxicitet och virulens kan överföras mellan bakterier; denna trafik försiggår också över artgränserna.

Fastän de patogena bakterierna är formidabla fiender, torde den moderna biotekniken kunna hålla dem stången. När en detaljerad kunskap om virulensens och resistensens mekanismer blir tillgänglig, kommer framtagningen av nya läkemedel att bli allt effektivare. Varje livsform har sin akilleshäl, och i motsats till bakterierna kan vi öka tempot i utvecklingen och hålla några stegs försprång.

Patogena virus ter sig mycket hotfullare. En kombination av influensans smittsamhet och aidsens obotlighet skulle vara förödande. Redan influensan i sig själv är ett årligen återkommande gissel, därför att influensaviruset kontinuerligt modifierar sin proteinmantel och på så sätt upprätthåller smittsamheten. Stundom sker språngvisa mutationer, som ger upphov till en pandemi. Den så kallade spanska sjukan svepte över en krigstrött värld åren 1918–19 och krävde uppemot femtio miljoner offer. Bara i Indien räknade man med 17 millioner döda, fem procent av befolkningen.

Pandemier uppstår vanligtvis när viruset genom en rekombination av DNA eller RNA tar språnget från en djurart till människan. Tillräckligt många individer saknar då motståndskraft så att viruset kan sprida sig lavinartat. Ungefär en tredjedel av befolkningen insjuknade i spanska sjukan, vilket garanterade en global spridning. Ett ovanligt drag var att influensan främst angrep 20–40-åringar. Atypisk var också den höga dödligheten, som ofta uppgick till 20–30 procent – bland ursprungsbefolkningar ibland ännu högre. Döden kunde inträda redan efter ett par dagar.

Nyligen har man kunnat rekonstruera det ifrågavarande viruset utgående från nedfrusna influensaoffer i Alaska. Detta möjliggör en detaljerad undersökning av orsakerna till spanska sjukans höga virulens och mortalitet. Grundtypen (H1N1) tyder på en hybridisering av djur- och människovirus men avviker från den beryktade fågelinfluensan (H5N1), som ännu inte smittar från människa till människa.

Rekonstruktionsprojektet har kritiserats, emedan den publicerade gensekvensen erbjuder en möjlighet för potentiella bioterrorister att ta fram ett aktivt virus på syntetisk väg. Forskarna har dock, efter konsultationer med övervakande organ, gjort bedömningen, att en normal vetenskaplig publikationspraxis är på sin plats. Detta ger ett maximalt genomslag för ytterligare forskning med målsättningen att få fram optimala influensavacciner och mediciner.[23]

En lång rad av åkommor är virusbetingade, alltifrån snuva och herpes, medan listan på mediciner är betydligt kortare. Denguefeber, gula febern, hepatitis, mässling, påssjuka och rabies är exempel på svårskötta och ofta livshotande infektioner; vaccin är ännu inte tillgängliga för dengue eller hepatitis C. Marburg- och ebolavirus har fått mycket publicitet på grund av det dramatiska förloppet; en kort inkubationstid och den höga dödligheten, över 50 procent. De utgör emellertid just därför inget hot utan kan stoppas med karantänföreskrifter. Prioner är lömska proteingifter av stort vetenskapligt intresse, men även de kan begränsas med preventiva åtgärder.

Virus är starkt misstänkta som grundorsaken till många, kanske de flesta autoimmuna sjukdomar. Obetydliga eller helt omärkbara infektioner kan ge upphov till en immunreaktion, som slår över och börjar angripa kroppsegna celler med allvarliga följder. Barndiabetes, reumatism och multipel skleros är exempel på sjukdomar, där det redan finns evidens för att virus är involverade.[24] En virusbetingad autoimmunitet kan också ligga bakom hjärndegenerativa sjukdomar såsom parkinson och alzheimer. Fosterskador på grund av virusinfektioner är väldokumenterade, och lindriga virusbetingade störningar i hjärnans utveckling kan kanske förorsaka psykiska avvikelser av olika slag.

Virus är svåra att odla i laboratorieförhållanden. De kan bara föröka sig inom specifika, levande celler och är extremt små; den minsta hittills upptäckta viroiden har bara 359 RNA-baser i sitt genom (den angriper potatis). Först helt nyligen upptäckte man att världshaven vimlar av virus. En milliliter havsvatten innehåller miljoner viruspartiklar, och bakterierna i oceanerna är starkt virusinfekterade.[25] Nyligen har man på Karolinska sjukhuset hos småbarn funnit indikationer på ett antal okända virus, som försvinner i ett senare skede.[26] Virusvärlden kommer ännu att bjuda oss på många mindre behagliga överraskningar.

Virusens DNA kan fusioneras med cellkärnan och bryta fram i ett senare skede. Alternativt uppstår mutationer med risk för elakartade förändringar; många cancertyper är entydigt virusrelaterade. Epstein-Barr viruset är ett intressant fall. De flesta människor är asymptomatiskt infekterade, fastän symptom kan uppstå i form av mononukleos (kyssjuka). Men viruset orsakar också non-Hodgkin-lymfom, en form av cancer, som kräver kemoterapi eller strålbehandling. Dessutom misstänks Epstein-Barr för att medverka vid uppkomsten av leukemi, sarkom och multipel skleros.[27]

När det gäller bakterier och i synnerhet virus har vi tillsvidare registrerat bara en bråkdel av deras mångfald. I värsta fall får vi räkna med pandemier, som i brist på vacciner kräver en hård internationell karantän. I dagens läge kan man inte överskatta betydelsen av en global samverkan, när det gäller att förkväva farliga pandemier i sin linda. Men det permanenta hotet bör inte föranleda någon mik-

robskräck. För det mesta lever vi i fredlig samlevnad med de myriader mikroorganismer, som befolkar vår hud och matsmältningskanal; en alltför sträng hygien är troligen en grundorsak till allergiernas frammarsch.

Däremot kan vi genom fördjupad kunskap ta inte bara jästsvampar, mögel och bakterier, utan också virus i vår tjänst. Genterapi är beroende av lämpliga virus för att introducera genetiskt material i cellkärnan. Vidare experimenterar man som bäst med skräddarsydda virus i djurförsök för att råda bot på cancer.[28] Inom en överskådlig framtid har hotet från mikroberna kanske vänts i sin motsats.

13.4 För många människor?

Varje art strävar att föröka sig och fylla sin ekologiska nisch. Då alla emigrationsoptioner är utnyttjade stagnerar populationen och uppnår antingen en nöjaktig ekologisk balans eller går in i en serie häftiga fluktuationer. Människan är inget undantag. Territoriella eller teknologiska genombrott har alltid åtföljts av en befolkningsökning, som snabbt fyllt det nya livsrummet till brädden. Hunger och sjukdomar har för det mesta stått för befolkningskontrollen.

> Hungersnöd och befolkningsexplosion är en formel som inte går ihop. Eländet till exempel i Afrika kan inte vara så utbrett som vinklade medierapporter låter förstå. Många afrikaner klagar också över att deras kontinent ensidigt skildras i mörka färger. Problemet är att befolkningen genast ökar när resurserna överstiger existensminimum, fastän barnbegränsningsmetoder torde vara tillgängliga.
>
> I ett primitivt samhälle fungerar barnen både som pensionsförsäkring och billig arbetskraft. Den inbördes solidariteten inom storfamiljen och stamgemenskapen fördelar dessutom ansvaret för barnens skötsel på hela gruppen. Barnavården blir en sorts allmänning, där en begränsning av den egna reproduktionen bara leder till att man får ta hand om andras barn. Kvinnans undertryckta ställning bromsar samhällsutvecklingen. Hon får bära alla bördor, men har få alternativ.

I ett naturnära samfund har personer med hög status, i synnerhet män, betydligt fler efterkommande än genomsnittet. I ett ståndssamhälle är rollerna ombytta. En stor barnaskara splittrar den ackumulerade förmögenheten och högstatuskvinnor drar sig allt mera för att föda barn. Denna trend var skönjbar redan under antiken och upptogs av överklassen i Europa, medan välbärgade borgare ännu på 1800-talet bidrog till befolkningsökningen i vår världsdel. Efter andra världskriget fick vi en oväntad babyboom, som dock i alla utvecklade länder har efterträtts av en babykrasch. Fertiliteten har på de flesta håll sjunkit långt under det hållbara reproduktionstalet 2,1 födslar per kvinna.[29]

> Den sjunkande trenden kunde i Finland urskiljas redan i slutet på 1970-talet och jag försökte i olika sammanhang ta upp frågan för att få till stånd en offentlig diskussion – utan framgång. Samtalsämnet var tabubelagt och tyngs ännu av politisk inkorrekthet. Detta trots att fertiliteten i Europeiska Unionen svänger kring 1,5 med Italien och Spanien i botten på 1,28. Rysslands, Ukrainas och Japans befolkning är redan i sjunkande, medan USA uppvisar en fertilitet på 2,08. Men en fördjupad analys

skulle troligen visa att fattiga immigranter balanserar ut den välbärgade befolkningens nativitetsunderskott. Samma relation gäller säkerligen också i Europa, men några undersökningar har inte kommit till min kännedom.

Är då anomalin i relationen mellan inkomst och reproduktion ett problem? Många slår slentrianmässigt ifrån sig med att det under alla förhållanden föds för mycket barn här i världen och att varje ofött barn således minskar den hotande ekologiska obalansen. Men en uppdelning av världens befolkning i ett växande fattigt flertal och en krympande välbärgad minoritet är ett recept för konflikt och instabilitet. Om de nuvarande trenderna inte bryts, kommer de rika, demokratiska länderna att mötas av mycket allvarliga politiska, ekonomiska, sociala och i slutändan militära problem. För utfattiga människor är det oansvarigt att föröka sig medan de rika sviker sitt ansvar när de avstår från avkomma.

Nationalekonomiskt befinner sig de rika länderna i en absurd situation. De ständigt stigande sjukvårdskostnaderna spenderas till övervägande del på de gamla och döende medan återväxten negligeras. Västvärlden håller på att försjunka i senilitet. Günter Grass gav redan 1980 ut en bok, *Kopfgeburten oder Die Deutschen sterben aus*[*]. Titelns varningsrop framkallade ingen reaktion. Udo Di Fabio klämtar år 2005 i *Kultur der Freiheit*[**] på nytt i alarmklockan. Författningsdomaren och fyrabarnsfadern pläderar bland mycket annat för en djupgående förnyelse av familjelivet. Under tiden har fertiliteten i Tyskland sjunkit till 1,3

Den goda nyheten är att den globala befolkningstillväxten håller på att avmattas och man räknar i dag med att den planar ut kring tio miljarder invånare på vårt klot.[30] Sådana prognoser är emellertid notoriskt opålitliga och döljer det egentliga problemet. Jorden kan väl rymma t.o.m. femton miljarder människor, som enskilt och i grupp tar ansvar för sig själva, sin avkomma och sin omgivning på ett uthålligt sätt. Men redan nuvarande sex och en halv miljarder kan skapa permanent elände, om de medellösa fortsätter att föröka sig ansvarslöst inom ramen för förlegade politiska, sociala och ekonomiska strukturer.

Immigration har lanserats som ett universalmedel för att bota obalansen. En rimlig folkförflyttning är säkert på sin plats, ifall immigranterna kan integreras i sin nya omgivning. I detta avseende verkar även de bästa intentioner att komma på skam. Nederländerna var länge känt för sin liberala immigrationspolitik, men nu har vinden vänt. Holland är fullt säger man och befolkningstätheten är verkligen den högsta i Europa, med undantag av Malta. De utomeuropiska immigranternas andel har stigit till över 10 procent.

EU-kommissionens ordförande, Manuel Barroso, konstaterade nyligen att fram till år 2050 kommer pensionärernas (över 65 år) antal att öka med 58 miljoner medan den aktiva befolkningen (15–64 år) sjunker med 48 miljoner.[31] Detta nödrop har

---

* Huvudfödelser eller tyskarna dör ut. Hänvisar till Pallas Athene, som föddes ur Zeus huvud.

** Frihetens Kultur

> tillsvidare inte utlöst något politiskt gensvar. Obalansen kan inte lösas genom immigration, om man inte vill riskera en farlig diskontinuitet i samhällsutvecklingen.

Förenta Staternas lyckade integrationspolitik bygger på att immigranterna från början varit tvungna att göra skäl för sig och att redan andra generationens inflyttare i regel har omfattat en amerikansk livsstil och dito värderingar. Detta har inte fungerat i Europa och situationen försvåras ytterligare, om de inflyttade vägrar att anpassa sig och ta seden dit de kommer. Med beaktande av i synnerhet de muslimska invandrarnas höga nativitet kan en smygislamisering av Europa inte helt uteslutas.

Många u-länder har länge varit medvetna om att en ohejdad fortplantning fördjupar deras misär. Å andra sidan brukar en förhöjd levnadsstandard medföra sänkt nativitet, fast med en viss fördröjning. För att komma ur den onda cirkeln av fattigdom och förökning tillgrep man både i Indien och Kina på 1970-talet drastiska metoder för barnbegränsning.

> I Indien tog man till tvångssterilisering av fattiga, vilket satte hela programmet för familjeplanering i vanrykte. Småningom fick den systematiska upplysningen dock genomslag. Fertiliteten i Indien har länge varit sjunkande. År 1994 hade den reducerats till 3,34 och år 2006 uppskattas den till 2,73. Muslimerna uppvisar en avsevärt högre nativitet än den övriga befolkningen. I Bangladesh beräknas dock fertiliteten sjunka till 2,1 år 2025.[32]
>
> I Kina skärptes reglerna gradvis tills man år 1979 gick in för ettbarnssystemet, som använder både morot och käpp; ettbarnsfamiljer favoriseras medan de följande barnen medför allvarliga ekonomiska konsekvenser. Policyn har varit framgångsrik. Fertiliteten är nu nere i 1,72, och man börjar redan bekymra sig för framtida problem med en snedvriden demografisk struktur. Den hårdföra politiken har haft en oavsedd bieffekt, som kommer till synes också i andra länder. Gossebarn är ofta starkt prefererade, vilket leder till eliminering av flickfoster, före eller efter födelsen. I Kina beräknas underskottet av flickor stiga till över tio procent.

I vidsträckta regioner, såsom i Sydostasien och i Latinamerika börjar befolkningsökningen vara under kontroll. Bättre hälsovård och reducerad mortalitet medverkar, något paradoxalt, till denna utveckling. Undantag är en rad islamska länder och Afrika söder om Sahara. Niger, Mali och Somalia (!) ståtar med sina sjubarnsfamiljer i toppen av fertilitetsligan. Folkrika länder som Nigeria och Etiopien uppvisar också höga födelsetal, som bara delvis kompenseras av den höga mortaliteten. Bilden är dock inte enhetlig. I Sydafrika har aidsepidemin lett till att befolkningen minskar; drygt tjugo procent av den fertila befolkningen är nedsmittad.

På det hela taget verkar det som om folkmängden börjar stabiliseras i u-länder med god ekonomisk tillväxt. En fortgående demokratisering, urbanisering och kvinnoemancipation främjar denna utveckling. De islamska länderna utgör dock ett frågetecken. Den negativa korrelationen mellan inkomst och fertilitet håller i stort sett också i denna kategori. Tunisien och Algeriet har redan reproduktionstal under två, medan Palestina och Pakistan står för den snabbaste folkökningen. Men rikare länder såsom Saudiarabien och Libyen uppvisar också höga siffror. Vi måste

kanske vänta på att den ortodoxa renlärigheten småningom undergrävs av sekulära nyttoaspekter, vilket skett i det katolska Sydeuropa.

Förgubbningen och förgumningen i demokratins kärnländer, kanske med undantag av Förenta Staterna, kan visa sig vara ett mera svårbemästrat hot än den okontrollerade förökningen i u-länderna. Den ständigt ökande livslängden understryker problemet. Vi är på god väg mot ett geriatriskt samhälle, ett unikum i världshistorien. Vi kan och borde börja med att avlägsna de ekonomiska hindren för reproduktion, barnlösheten får inte vara alltför attraktiv. Frågan är om detta räcker. Vi har att göra med ett komplext nätverk av mänsklig motivation, där familjen är i centrum. Att föra fram en ny generation hör till de långsiktigaste uppdrag människor kan åta sig.

> Äktenskapet som institution finns till för att garantera en trygg omgivning för det uppväxande släktet. Om kvinnan upplever att hon när som helst kan lämnas på bar backe, är det förståeligt att hon inte vill satsa helhjärtat på familjen. Det måste finnas ett djupgående förtroende mellan parterna, som utesluter lättsinniga snedsprång; en syn som rimmar illa med den tidstypiska individualismen. Kärnfamiljen förtjänar allt det stöd den kan få genom lagstiftning och från omgivningens värderingar. Ytterst gäller det att säkra den nya generationens uppväxt och därmed samhällets framtid.[33]

Sist och slutligen är det fråga om självförtroende och framtidstro. Alltför ofta får man höra fraser om det lönlösa i att bringa nya barn till denna eländiga värld, som blir bara värre; en märklig tolkning av vår verklighet i jämförelse med de vedermödor våra förfäder och -mödrar fick uthärda. De som välsignats med barn inser att de är värda alla mödor och bekymmer, en visdom som ofta kommer först i efterskott. Tidigare var stora familjer ett tecken på armod och stupiditet. Det är uppmuntrande, att höginkomsttagare nuförtiden tycks ha en fertilitet som överstiger genomsnittet. En stor familj håller liksom en smärt midja på att bli en statussymbol. Kanske ett trendbrott är i antågande, när allt fler kliver över gränsen till ekonomiskt oberoende.

Finns det för många människor på vår jord? I alla händelser finns det alltid ett underskott på goda medborgare, de enda garanterna för samhällets framtid och våra värderingars fortbestånd. En balanserad befolkningsutveckling är en ödesfråga för demokratierna. Människor är inte utbytbara, den egna avkomman står oss alltid närmast och är bäst på att förvalta vårt långsiktiga plussummespel. En krympande population är i det långa loppet katastrofalt instabil – med en smula dramatisering kan man tala om ett kollektivt självmord. Därför måste mycket mera resurser, tid och omsorg avsättas för att upprätthålla det biologiska kapitalet. Annars kommer våra barns och barnbarns framtid att vara ifrågasatt.

13.5 Kulturkollisionerna

Under denna rubrik kan man inte förbigå Samuel P. Huntingtons *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (1997). Huntington presenterar en ganska dyster bild av framtidens internationella relationer, som han i stort sett ser

som en extrapolation av historiska konflikter. Han varnar för att de västerländska demokratiernas inflytande och slagkraft småningom kommer att undergrävas av demografisk underlägsenhet och en ekonomisk tillbakagång. Huntington tror inte på en demokratisering av främmande civilisationer, utan ser den internationella politiken i termer av en fortgående konkurrens på liv och död, avbruten av relativt korta fredsperioder – Pax romanum, Pax britannica och Pax americana.

Huntington klämtar provokativt i varningsklockorna och hans framställning är väl underbyggd med en detaljerad genomgång av modern historia. Resonemanget blir ställvis lite ansträngt, när han försöker pressa in disparata företeelser i ett förutbestämt mönster. Utvecklingen under det senaste decenniet har inte heller gett honom rätt i alla stycken. Japan börjar t.ex. allt mera likna en västerländsk demokrati.

Huntington är inte helt inställd på konfrontation, utan håller dörren på glänt för andra, enligt hans uppfattning, mindre sannolika scenarier. Han har emellertid svårt att tro på en sammanjämkning av de olika kultursfärernas värderingar; islam utpekas som den främsta potentiella oroskällan. I alltför många länder ger fattigdomen, den demografiska obalansen och den hårda sexualdisciplinen upphov till ett överskott av frustrerade unga män, en god jordmån för otyglade expansionssträvanden.

Islams tidiga historia är ett erövringståg, jämförbart bara med mongolernas under Djingis Khan (1162–1227) och hans efterföljare. Religionen förenades från första början med en traditionell nomadkultur, där plundring var det främsta näringsfånget. Då inbördes stridigheter lystes i bann, vände sig aggressionen och rovgirigheten mot omgivande folk som var lovligt byte. Islam har ett inbyggt överlägsenhetskomplex. De otrogna kan i princip tolereras bara om de underkastar sig, avfällingar bestraffas med döden. Detta är grogrunden för den islamska terrorismen, som dock på ett antal väsentliga punkter strider mot koranens bud.[34]

Huntington har rätt i att de centrala värderingarna förändras ytterst långsamt och att gamla religiösa gränslinjer inte har förlorat sin betydelse. En historisk värdegemenskap underlättar samarbetet och spontan solidaritet med fjärran trosbröder är ett välkänt fenomen. Men islam har inte på länge varit en politiskt förenande kraft, lika litet som kristendomen, buddismen eller konfucianismen. Splittringen inom den muhammedanska världen är iögonenfallande.

Något religionskrig i stor skala är inte inom synhåll. Däremot tar sig de ofrånkomliga kulturkollisionerna andra, mindre omstörtande uttryck. Undertryckta eller förfördelade grupper, som känner sig maktlösa och överkörda faller lätt för någon form av våldsideologi, med terrorism som logisk konsekvens. I väst har vi tillsvidare kommit relativt lätt undan, men i framtiden måste vi trots alla motåtgärder räkna med att terroristerna får tillgång till massförstörelsevapen. Den politiska och psykologiska beredskapen för en sådan utmaning lämnar mycket övrigt att önska.

I de flesta länder finns det säkert krisplaner för sådana eventualiteter, men de ges inte publicitet för att inte vägleda presumtiva terrorister, men framförallt för att inte oroa allmänheten. Detta är en felsyn. För att undvika panik måste människorna i god tid vänjas vid att katastrofer kan inträffa. Evakueringsplaner bör inövas på myndighets-

nivå och kommuniceras till medborgarna redan före hotet aktualiseras. En sådan framförhållning kommer väl till pass vid alla slags olyckor, och gör befolkningen beredd på det värsta. Utan korrekt förhandsinformation kan blotta skräcken för det okända utlösa masshysteri och påtagliga, psykosomatiska symptom, som imiterar det förväntade syndromet t.ex. illamående och utslag.[35]

Ett annat slags kulturkollision uppkommer, när den välbärgade västvärlden konfronteras med u-ländernas fattigdom och elände. I nödsituationer uppstår en stark impuls att hjälpa, som väl oftast finner sitt mål trots de ibland kaotiska förhållandena. Långsiktiga stödåtgärder är mera problematiska. Ett stabilt resursflöde tenderar att öka korruptionen och skapar ett osunt beroende mellan givare och mottagare; för mellanleden blir hjälpen ofta bara en inkomstbringande affär.

Michael Maren berättar i *The Road to Hell* (1997) om u-hjälpens avigsidor. Undertiteln, *The Ravaging Effects of Foreign Aid and International Charity*, säger egentligen allt. Marens främsta exempel är Somalia där diktatorn Siyaad Barre på 1980-talet tävlade med rivaliserande klanhövdingar om att utnyttja de inströmmande resurserna för sina högst personliga syften. Utvecklingsprojekten ökade de interna spänningarna och en stor del av livsmedlen gick till att finansiera det fortgående inbördeskriget.

Somalia är ett typfall på en sådan intern anarki där nöden, utan den humanitära hjälpen, för länge sedan skulle ha tvingat stridstupparna till en mager kompromiss. Som det är, tycks alla parter vara relativt belåtna med situationen. Men den underliggande logiken är svår att acceptera för kristna människor, och hjälpen fortsätter fastän ingen kan se ett slut på eländet. Ett FN-organ, SACB (Somalia Aid Coordination Body), sitter i Nairobi och koordinerar ungefär 120 hjälporganisationer, till den verkan det hava kan.[36]

Det är uppenbart, att u-hjälpen i det stora hela har varit förfelad; generellt når bara en bråkdel av insatserna fram till de hjälpbehövande. Givarna har dock lärt sig av misstagen. Världsbanken betonar i dag betydelsen av en god förvaltning; korrupta regimer flyttas ned till slutändan av understödskön. Ändå orerar man på statsmannanivå fortfarande om att utrota fattigdomen och ösa mera pengar över länder, som är oförmögna att hantera hjälpen på ett ansvarigt sätt.

De beskäftiga politikerna saknar inte stöd. Till exempel Jeffrey Sachs, en eminent nationalekonom, har bland annat i *The End of Poverty* (2005) gått i bräschen för ett massivt ekonomiskt stöd för u-länder. Grundidén är att fattiga länder måste få hjälp för att komma över en kritisk punkt ”the hump” varefter den självgående tillväxten kommer igång. Sachs anklagar västvärlden för gemen snålhet och vädjar passionerat till våra bättre känslor. En sådan missriktad moralism leder som tidigare påpekats in i en återvändsgränd. Sachs har redan fått svar på tal av William Easterly i *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good* (2006).

Kulturkollisionen mellan givare och mottagare är ett faktum. Ekonomiskt stöd har inte lyckats vända utvecklingen i ett enda u-land. Utvecklingssamarbete är en eu-

femism, med vilken man förgäves har försökt överbrygga klyftan mellan parternas vitt skilda referensramar. I första hand gäller det att skapa grundförutsättningarna för en ekonomisk växt – ordning och reda, lag och rätt. Sådana strävanden negligeras eller saboteras allt som oftast av de lokala makthavarna, emedan det sällan tjänar deras personliga intressen. Hur denna ekvation skall kunna lösas kommer upp i nästa kapitel.

Överbefolkningen i många fattiga länder skapar kroniska spänningar både internt och externt. Då jordbruket är den dominerande näringen, blir all tillgänglig mark snart utnyttjad och befolkningsöverskottet flyttar till städerna, som snabbt förslummas. Den extremt blodiga uppgörelsen mellan tutsier och hutuer i Burundi och Ruanda hängde samman med kampen om landsbygdens livsrum. Etnisk utrensning är den yttersta konsekvensen av kollisioner mellan kulturer, raser och ekonomiska intressen i olika kombinationer.

> Etnisk rivalitet är den äldsta kulturkollisionen, och ligger under ytan även i civiliserade samhällen. Judeförintelsen under andra världskriget var ett fruktansvärt återfall i en primitiv stamlojalitet. I Europa har samma andas barn fortsatt sina illdåd i det forna Jugoslavien, om också i mindre skala. Värre folkmord har skett och ligger på lut i många överbefolkade u-länder. Animositeten dyker upp på nolltid men tar generationer att övervinna.

Kollisionen mellan den expanderande västerländska civilisationen och lokala kulturer har varit historiens huvudtema under de senaste femhundra åren. Dramat håller nu på att kulminera. Samtidigt som modern teknologi och demokratiska värderingar sprider sig i allt vidare ringar, utmanas de gamla demokratierna ekonomiskt och demografiskt av underprivilegierade nationer. På hemmaplan hotas vår egen identitet av en reproduktiv kollaps och annorlunda invandrare. På alla håll ter sig framtiden lika oviss.

Destruktiva kulturkollisioner är det i särklass svåraste hotet mot mänsklighetens framtid. Att säkerställa och bygga vidare på det existerande, njugga förtroendekapitalet är en stor utmaning. Negativa historiska erfarenheter och djuprotade förutfattade meningar kommer ständigt i vägen för det konstruktiva plussummespelet. I de sista kapitlen skall vi ta itu med dessa problem och försöka markera farleder mellan de otaliga blindskären.

Kapitel 14 En demokratisk mission

Endast en handlingskraftig Europeisk Union kan vara en jämbördig partner till Förenta Staterna och ta sitt delansvar för allas vår framtid. En legitim global maktutövning är en omöjlig ekvation. I stället bör vi sträva efter en världsomfattande politisk självorganisering, varvid ett tiotal stormakter står för den internationella stabiliteten och ett gott samspel utan att göra avkall på sin självständighet. Havererade stater har förverkat sin suveränitet och behöver en trovärdig yttre auktoritet, som kan lägga grunden till en hållbar demokrati. Parisdeklarationen av år 1990 satte punkt för det kalla kriget och förutsätter endast fria val, marknadsekonomi och respekt för mänskliga rättigheter. Inom den ramen är varje demokrati fri att definiera sig själv i praktiska termer. Kommer den demokratiska missionen att lyckas? Det är osäkert men det finns inget program, mera värt att förverkligas.

14.1 Konsolideringen av kärnan

I en demokrati överskuggas utrikesärenden i allmänhet av inrikespolitiska problemställningar. Det är på hemmaplan demokratin måste visa sitt värde, det är där missförhållanden åtgärdas, konflikterna utspelas och värderingarna omprövas. När vi för demokratin till torgs som en förebildlig statsform, måste vi först och främst ta ansvar för att den kan tjäna som ett gott exempel.

Gott och väl, men samarbetet mellan demokratiska stater är också livsviktigt, och lämnar tyvärr mycket övrigt att önska. I detta avsnitt behandlas samspelet mellan dagens ledande demokratier, Förenta Staterna, Europeiska Unionen och Japan, som var och en har sina specifika problem. Tillsammans svarar de dock för en övervägande del av jordens samlade produktionsresurser och dominansen är ännu större när det gäller forskning och utveckling. I samverkan med sina naturliga allierade skulle de utan möda kunna hantera förekommande konflikter och hot.

I stället för nära samarbete har man med varm hand överlåtit rollen som världspolis med åtföljande impopularitet åt Förenta Staterna. Landet är i dag utan tvivel den överlägset starkaste aktören i världspolitiken, men kommer inte i längden att ensam kunna bära det därmed förbundna ansvaret. Redan nu knakar det i fogarna.

> Framgång i det politiska nollsummespelet förutsätter, också och framförallt i USA, att man tar till vara alla möjligheter att svärta ned motståndaren. Ett långsiktigt utrikespolitiskt ansvarstagande är sällan populärt. De oundvikliga uppoffringarna och motgångarna blir tacksamma måltavlor för oppositionen, som kan gotta sig med opåkallade utgifter eller chockerande manspillan. Nuförtiden är en aktiv utrikespolitik inte matnyttig i demokratier.

Niall Ferguson förutspår i *Colossus: The Price of America's Empire* (2004) att Förenta Staterna kommer att avvisa sin bestämmelse som ansvarig imperialist. Om landet inte får mer stöd av andra demokratier kommer det snart att återgå till en re-

lativ isolationism. Detta skulle lämna fältet fritt för allsköns dåligt uppförande och göra världen till en mycket farligare plats. Alla planer på en långsiktig demokratisk strategi måste då skrinläggas; de så kallade ansvariga regeringarna skulle vara fullt sysselsatta med att skuffa Svarte Petter åt varandra.

Den Europeiska Unionen är i nyckelställning, men har fullt upp med sina interna problem. Före detta europeiska stormakter struttar, ensamma eller i grupp, omkring på den internationella scenen som om ingenting förändrats sedan fornstora dagar. Den globala politiken ses fortfarande som ett nollsummespel, en kortfristig konkurrens om inflytande och ekonomiska fördelar. Nationell egoism tycks vara lösenordet för EU-politiken i många medlemsländer, en inskränkt men smittsam tankegång. Att motarbeta Amerika blev tills helt nyligen nästan en betingad reflex efter fransk modell.[1]

Paul-Henri Spaak (1899–1972), belgisk statsman och NATO:s generalsekreterare, konstaterade redan 1957 att ”det finns bara två slag av länder i Europa i dag, de som är små och vet om det och de som är små utan att veta det”. En välgörande realism börjar emellertid arbeta sig fram, inte minst i Frankrike. Nicolas Sarkozy, den nyvalda presidenten, dömer i klara verba ut den nationella självtillräckligheten och betonar Förenta Staternas roll som världens ledande demokrati. Frankrike kan vara moget för djupgående förändringar.[2]

Endast en enad och handlingskraftig Europeisk Union kan vara en jämbördig partner till Förenta Staterna och ta sitt delansvar för allas vår framtid – frihet, rättvisa, välstånd och trygghet i global omfattning. En sådan demokratisk mission är, efter vad jag kan se, det enda sättet att slå vakt om det vi anser omistligt. Det är också den enda vägen till uthålliga framsteg för underprivilegierade grupper och nationer. En svärdsmission kan inte komma ifråga. Men oacceptabla beteendemönster måste beivras med tillräcklig beslutsamhet. En tillräcklig militär och polisiär beredskap skulle redan göra mycket för att upprätthålla fred och fridsamhet.

EU har för närvarande gått i stå fastän medlemsländerna har sytt ihop en urvattnad kompromiss i författningsfrågan. Rekryteringen av nya medlemmar är det enda som upprätthåller dynamiken, och också det är hotat av atavistiska motreaktioner. En intern konsolidering behöver inte stå i motsats till utvidgningen. Tvärtom är det genom en ständig expansion som Unionen har uppfyllt sin mission – att vidga och fördjupa plussummespelet i vår del av världen. Utan denna utmaning skulle EU redan ha drunknat i kvalificerat käbbel om petitesser. Bara ett högre syfte kan hålla gemenskapen samman och göra oss till uthålliga plussummespelare.

Turkiet väcker i nuläget de starkaste negativa emotionerna. Framförallt är man rädd för muslimer, vilket indikerar ett bristande förtroende för de egna värderingarnas livskraft. En försvarsorienterad strategi gentemot islam är i alla händelser både förlegad och försenad. Det finns redan uppskattningsvis 20 miljoner muslimer inom EU:s gränser, till övervägande del fredliga människor som knappast kan utvisas. Muslimerna behöver inte bli kristna men de kan och bör bli goda medborgare och demokrater. Turkiet erbjuder en unik möjlighet för EU att förverkliga sin mission. Olli Rehn, EU:s kommissionär för utvidgning, pläderar i *Europe's Next Frontiers* (2006) kraftfullt för att dörren inte skall stängas för Turkiet.

I ett vidare perspektiv kan man tänka sig ett nätverk av associerade länder, med vilka EU skulle ha olika grader av samarbete, men som inte skulle delta i EU:s beslutfattande. Listan på samarbetskandidater kan göras lång, från Ukraina, Moldavien och Georgien till Ryssland, Israel och Maghrebländerna. En stark opinion inom EU anser att en associerad status räcker för Turkiet. Detta skulle emellertid allvarligt försvaga Unionens möjligheter att påverka utvecklingen i Mellanöstern och Nordafrika. Turkiet skall med i EU. Det finns risker, men att undvika risktagningen är ofta en större risk.

Starka krafter inom EU driver på en fortgående harmonisering av beskattningen, de sociala förmånerna, miljön, arbetarskyddet och så vidare. En sådan lagstiftning medför i dag endast en marginell nytta. Ofta är den rentav skadlig och tär i alla händelser lätt på Unionens image i medborgarnas ögon. Ett strängt fasthållande vid subsidiaritetsprincipen är den enda sunda politiken, också med tanke på hur svårt det är för klåfingriga brysselbyråkrater att hålla sig på mattan. I stället för att sysselsätta sig med socialpolitisk finslipning borde EU gå in för en gemensam utrikes- och säkerhetspolitik. Här om någonstans är de nationella ambitionerna relikter från svunna tider.

Ett samfällt uppträdande på den internationella scenen skulle ge ett betydande mervärde och med ett slag ge Europa en jämställd position med Amerika i världspolitiken. Gemensamma utrikes- och säkerhetspolitiska ställningstaganden kunde vara kontroversiella men i längden skulle de skapa en distinkt identitet både internt och ute i världen. En gemenskap måste tydligt avgränsa sig från omgivningen för att vinna omvärldens respekt och sina medlemmars lojalitet.

Ett paneuropeiskt medlemskap i NATO borde vara ett självklart första steg i denna riktning. Men några självtillräckliga småstaters aversion mot den USA-ledda koalitionen bryter den europeiska fronten, vilket ytterligare undergräver EU:s möjligheter att hävda sina synpunkter och intressen inom ramen för en gemensam politisk riktlinje. Det politiska ledarskapet har tillsvidare saknat viljan och förmågan att svänga den hyperkonservativa allmänna opinionen i de berörda länderna.

Motståndet mot en integrering av utrikesrelationerna och försvaret är överlag massivt, fastän det suspenderade förslaget till EU-författning tog några stapplande steg i denna riktning. När det gäller handel har EU-kommissionen ett starkt mandat, men utrikespolitiskt spelar den en statistroll; inte heller ministerrådet är i dessa frågor mera än en diskussionsklubb. Det krävs antagligen en allvarlig internationell kris, förrän både folken och de berörda instanserna är beredda att tänka om och vi till exempel får en enda gemensam representant för EU i FN:s säkerhetsråd.

Vi kan inte ha ett Europa utan européer. Vad vi behöver inom Unionen är nationellt förankrade rörelser, som konsekvent tar upp de politiska frågeställningarna från EU-synpunkt och talar för gemenskapens sak. Utgångspunkten är bättre än man kunde tro. En färsk studie visar att en europeisk identitet håller på att byggas upp, särskilt bland ungdomen.[3] Nya initiativ måste dock komma från engagerade opinionsbildare i varje enskilt land. I dag hotar de konstruktiva diskussionerna att drunkna i en kakofoni av missljud från kränkta särintressen och en korttänkt, populistisk kritik. Men i en demokrati kan redan en liten grupp människor småningom få ett genomslag, om de tror på sin sak och är ute i rätt ärende.

Europeiska Unionen står inför ett historiskt vägval. Vi kan hemfalla åt ett introvert, grönköpingsmässigt tänkande, med tonvikt på att avundsjukt bevaka lokala fördelar. Eller så kan vi ta itu med att reformera våra beslutsstrukturer och ge EU ett starkt utrikes- och säkerhetspolitiskt mandat. Också immigrationspolitiken och u-hjälpen borde lyftas upp på EU-nivå. Då kunde Unionen fullt ut vara med om att skapa förutsättningarna för en bättre, demokratisk värld. Detta tjänar givetvis dess egna, långsiktiga intressen och kräver ingenting annat än ett gott samspel mellan Unionens medlemmar – fortfarande en formidabel moralisk utmaning.

Efter andra världskriget har Japan koncentrerat sig på ekonomisk tillväxt och fört en ytterst tillbakadragen utrikespolitik. Japanerna har envist bitit sig fast vid den av amerikanerna påtvingade grundlagen, som förbjuder uppsättandet av en egentlig militärmakt. Under de senaste åren har lagens paragrafer uppluckrats, och en explicit ändring är nu inom synhåll. Japan kan småningom, i likhet med Tyskland, träda in på den internationella arenan som en normal nation.

En mångårig ekonomisk depression har fått japanerna att tänka om också när det gäller ekonomins traditionella spelregler. Under Junichiro Koizumis fasta ledarskap har regelverket stegvis modifierats i västerländsk riktning och liberaliseringen börjar redan uppvisa positiva effekter. En aktivare utrikespolitik förutsätter, att Japan blir av med sitt krigstida stigma i grannländernas ögon.

Japans medverkan behövs för att upprätthålla det demokratiska momentet i regionen i samarbete med andra stabila demokratier. Ryssland har också en närvaro i Fjärran Östern, men kommer ännu länge att kämpa med sina interna reformer. Medlemskapet i G8-gruppen av inflytelserika demokratier innebär ändå, att Ryssland erkänns som en bundsförvant.

G6-gruppen etablerades år 1975 som en informell samarbetsgrupp mellan statscheferna i Frankrike, Västtyskland, Italien, Japan, Storbritannien och Förenta Staterna. (Idén kläcktes vid en lunch under den europiska säkerhets- och samarbetskonferensen mellan stormakterna i Helsingfors sommaren 1975). Följande år inbjöds Kanada, och namnet blev G8 när Ryssland upptogs som fullvärdig medlem år 1998; EU är också med på ett hörn. G8-gruppen har inga egna organ, utan värdlandet tar hand om alla arrangemang; Ryssland fungerade som värdland år 2006 trots sin något ambivalenta demokrati. G8 belastas tyvärr av en snedvriden medlemsstruktur. En enda gemensam representant för hela den Europeiska Unionen skulle redan avsevärt förbättra balansen.

G8-gruppen ägnade sig ursprungligen åt att koordinera medlemmarnas finanspolitiska åtgärder, men agendan har svällt ut till att omfatta en rad kontroversiella frågor; år 2005 formulerade gruppen en aktionsplan för att bekämpa klimatförändringen.[4] Ett säkert tecken på gruppens växande inflytande är den högljudda kritik statschefernas sammanträden föranleder. G8 är i varje fall en ansats till konsolidering av demokratins bärande krafter. Det är inte mycket men ändå en början.

14.2 Nya stormakter på kommande

De globala politiska realiteterna är stadda i snabb förändring. Nya stormakter är på kommande, med stigande ambitioner att värna sina intressen och påverka världens gång. Så länge totalitära ideologier inte tar överhanden, behöver detta inte vara ett hot mot den fredliga utvecklingen. Det finns skäl till en försiktig optimism. Marknadsekonomin börjar vara allmänt accepterad, om inte i teorin så åtminstone i praktiken. Också demokratin sprider sig, men utfallet är växlande och det demokratiska sinnelaget nyckfullt. På många håll ligger instabiliteter under ytan och statsskicket i nymornade demokratier har visat sig vara allt annat än irreversibelt.

Kina med sina drygt 1,3 miljarder invånare är redan en stormakt och kontrolleras av en partielit, som kallar sig kommunistisk – den enda enpartistaten i världen av någon dignitet. Landet är också den starkaste aspiranten till supermaktstatus vid sidan av USA, vilket gett anledning till många rynkade ögonbryn i Washington. Mycket beror på Kinas framtida utveckling, och grannländerna börjar redan känna av att Kina spänner musklerna.

> Kärnvapen och raketteknologi är oundgängliga attiraljer för en stormakt och konventionella vapen är inte heller satta på undantag. Taiwan är en smärtpunkt som Kina kan använda för att efter behov reglera de utrikespolitiska spänningarna. Förhållandet till Japan är lika användbart när man vill manipulera hemmaopinionen. Demarkationslinjen mellan Japan och Kina i havsområdet norr om Taiwan är omstridd, och tvisten om det olje- och gasrika området kan ännu ta sig otrevliga uttryck.[5] Dragkampen om de potentiella oljefyndigheterna kring Spratleyöarna i Sydkinesiska sjön är en långkörare, med Vietnam, Filippinerna och Malaysia som främsta opponenter. Kina har under på senaste tiden förbättrat sina relationer till grannländerna och situationen är tydligen under kontroll – så länge det passar Kina.

I dag är Kina kommunistiskt bara till namnet, om ens det, och har inga ambitioner att sprida vare sig marxism, maoism eller socialism utanför sina gränser. Landets historia pekar på att den nuvarande regimen omvandlas till en ny dynasti med en nominellt enväldig kejsare/partiledare i spetsen, omgiven av en härskara av byråkrater. Så länge det härskande skiktet kan få fram tillräckligt med materiella nyttigheter sitter det tryggt. I motsatt fall börjar folket knorra, och dynastin anses ha gått miste om himmelns mandat. Reformerna brukar komma för sent och snarast påskynda en revolutionär utveckling.

I Kina har detta scenario upprepats ett antal gånger, men tiderna har förändrats. Det finns ingen återvändo från de marknadsekonomiska reformerna, som inte kan undgå att påverka samhällsstrukturen. Befolkningens utbildningsnivå stiger snabbt och kineserna är i dag öppna för omvärldens inflytelser som aldrig förr. I takt med de utländska investeringarna har både industriproduktionen och utrikeshandeln ökat explosionsartat. Den årliga BNP-tillväxten har hållit sig i området 8–12 procent och kinesiska företag har redan börjat etablera sig utomlands.

> Ekonomin utvecklas i accelererat tempo men svårigheterna hopar sig. Inkomstskillnaderna ökar och landsbygdens 800 miljoner invånare är svårt eftersatta. Bönderna

> har inte ens full äganderätt till sin jord och de arbetslösa hotar att översvämma städerna medan arbetarskyddet och miljövården är svårt eftersatta. Infrastrukturen knakar i fogarna och de statliga bankernas ansvarslösa utlåning är en svår huvudvärk för centralbanken. Det värsta är en stigande våg av korruption och administrativt godtycke; rättssystemet är ännu minst sagt outvecklat. Till råga på allt börjar den demografiska situationen bli besvärande som en konsekvens av den framgångsrika ettbarnspolitiken.

Kina kommer säkert att reda ut sina akuta svårigheter, men bakslag är i antågande om man inte vill eller kan åtgärda de grundläggande problemen. Allvarliga ekonomiska motgångar är farliga för en regim, som bygger sin legitimitet enbart på ökat välstånd; internt split kan förvärra situationen. I ett sådant fall tar de makthavande lätt till nationalistiska brösttoner för att hålla oppositionen i styr.

Kina har tagit avstånd från maoismens förljugenhet och människoförakt, men en klar boskillnad låter ännu vänta på sig. Ekonomisk pragmatism parad med en relativt moderat nationalism dominerar nu beslutfattandet. Partielitens egna intressen kommer dock alltid i främsta rummet men konfrontationen med en allt bättre artikulerad allmän opinion kan i framtiden bjuda på överraskningar.[6]

Indien har närmare 1,1 miljarder invånare och kommer troligen omkring år 2035 att passera Kina som det folkrikaste landet i världen. Indien är bäst i klassen bland u-länderna, när det gäller den demokratiska trovärdigheten, men har släpat efter i den ekonomiska utvecklingen. Medan Kina efter Maos död mönstrade ut förlegade marxistiska dogmer, dras Indien alltjämt med en avsevärd socialistisk ballast. Mycket har kastats överbord, men ekonomin bromsas fortfarande av inbitna politiska fördomar.

> Det är befängt att Indien fortfarande ligger i lä för Kina när det gäller näringsfriheten. Industrin är i många sektorer detaljreglerad, vilket livnär en armé av korrupta tjänstemän. Arbetsmarknaden är överreglerad och inflexibel. Byråkratin är överbemannad och ineffektiv, allting tar mångfalt mera tid än i Kina. De utländska investeringarna har ökat, men är ändå bara en bråkdel av det kapital som söker sig till Kina.

Trots dessa handikapp har Indien under de senaste åren fått häng på Kinas snabba BNP-ökning. Länderna har mycket annat gemensamt. Trots att den gröna revolutionen har säkrat livsmedelsförsörjningen, sysselsätter det efterblivna jordbruket ännu merparten av befolkningen. Billig arbetskraft är givetvis det viktigaste konkurrensmedlet, fastän tillgången på högt utbildad personal ökar i snabb takt. Infrastrukturen släpar efter i båda länderna och bankväsendet är ungefär lika skakigt, men båda två har haft råd att bygga upp en aktningsvärd militär potential, inklusive kärnvapen.

Fastän Kinas ekonomiska dynamik har varit imponerande ger det demokratiska statsskicket och demografin Indien en strategisk fördel. Det traditionella kastväsendet och nykläckta socialistiska ”vinningar” hämmar emellertid utvecklingen. Om landet förmår skaka av sig sina historiska belastningar och släppa fram invå-

narnas inneboende entreprenörskap kan ingenting hindra Indien från att stiga upp i supermaktklassen.

Latinamerikas obestridda etta är *Brasilien* med sina knappa 200 miljoner invånare, men där talas det portugisiska, vilket skapar ett besvärligt problem. De spansktalande länderna med Mexico (106 miljoner) och Colombia (43 miljoner) i spetsen kan ha svårt att acceptera Brasiliens ledarskap. Ändå borde Latinamerika, med en befolkning på totalt kring 500 miljoner, aspirera på en plats bland världens stormakter. Situationen kompliceras ytterligare av att Mexico genom NAFTA-avtalet (North American Free Trade Area) blivit ekonomiskt lierat med USA. Men gammalt groll och en till synes outsinlig ström av nya irritationsmoment gör att Förenta Staterna inte accepteras som politiskt vägledande i regionen.

OAS (Organization of American States) grundades redan 1948 som en lös paraplyorganisation; bara Kuba har ställts utanför. USA har gjort upprepade försök att förbättra de ekonomiska relationerna. Det senaste utspelet är Free Trade Area of the Americas (FTAA). Samtalen inleddes år 1994 men har inte kommit någon vart. I stället har USA slutit bilaterala avtal med bl.a. Chile och Dominikanska Republiken; andra förhandlingar är på gång. Som ett motdrag försöker Brasilien bygga upp ekonomisk samverkan med grannländerna (Mercosur), men med föga framgång.

Brasilien har på internationella forum gjort sig till talesman för de underutvecklade nationerna, bland annat inom världshandelsorganisationen (WTO) och i G20-gruppen, som är ett kontaktorgan för de största u-länderna. (Den orelaterade G20-gruppen av industriländer är en orsak till förvirring). Men det är svårt att se hur landet skall kunna etablera sig som stormakt, utan att ha Latinamerika bakom sig. CSN (Den Sydamerikanska Unionen) siktar på ett stort frihandelsområde, men finns ännu bara på pappret. Som det är, får Latinamerika finna sig i att ha ett underdimensionerat inflytande på världspolitiken.

Återstår de muslimska länderna. *Indonesien* är störst med 240 miljoner invånare. Landet är säte för en mycket moderat variant av islam; försöken att radikalisera befolkningen har bara burit bitter frukt i form av en sporadisk terrorism. Indonesien har nyligen gjort betydande framsteg på vägen mot en hållbar demokrati och tävlar kanske snart med Turkiet om att vara bäst på plan i den muslimska ligan. Landet har dock knappast några stormaktsambitioner, utan nöjer sig troligen med att spela en huvudroll i ASEAN (Association of Southeast Asian Nations). Denna sammanslutning av tio länder i regionen sysslar mest med handelsrelationer, och utgör en potentiell motvikt till Kinas dominerande ställning i området.

Pakistan med 162 sina miljoner invånare uppvisar därtill hög fertilitet (4,14). Trots en relativt fri press och den öppna tillgången till internet är landets demokratiska meriter begränsade. Pakistan har alltsedan sin tillblivelse år 1947 balanserat på eller rentav överskridit gränsen till en militärdiktatur. Det är det enda muslimska landet som har tillgång till kärnvapen, och har också, med eller utan myndigheternas goda minne, medverkat till att sprida teknologin till bland annat Iran. I kampen

mot terrorismen har president Musharraf dock lierat sig med Amerika och gjort fundamentalisterna till sina fiender; tills vidare har han överlevt alla mordförsök.[7]

Musharrafs kovändning var en svår besvikelse för al-Qaida (al-Qaeda) och ett maktskifte i Pakistan ligger säkert högt på dess önskelista. Pakistan skulle vara en idealisk bas med sin folkrikedom och sina kärnvapen. Landets potentiella instabilitet utgör ett latent krigshot. Gränstvisten med Indien om Kashmir gör inte saken bättre, trots att relationerna på sistone har förbättrats.

Pakistan exemplifierar de islamiska staternas dilemma. Ledarnas demokratiska mandat är begränsat eller obefintligt; de måste därför stödja sig på en korrumperad elit och ett konservativt prästerskap. Fundamentalister av olika schatteringar försöker med alla medel göra livet surt för de styrande, men fanatikernas chanser att överta makten är små; talibanrörelsen seger i Afghanistan var en undantagsföreteelse. Den stora massan är oinformerad och lättpåverkad, men har knappast smak för Jihad, det heliga kriget. Medelklassen är i växande, men saknar politiskt inflytande. Militären och den hemliga polisen är de egentliga garanterna för regimernas stabilitet.

De konservativa islamska kärnländerna är de enda uttalat odemokratiska bastionerna i dagens värld, var och en på sitt sätt. Men människornas livsstil förändras småningom allt medan traditioner och trosföreställningar luckras upp. Undra på att religiösa fanatiker upplever att deras världsbild är hotad, och drivs till desperata aktioner. Deras enda hopp är att provocera fram ett religionskrig, som skulle aktivera och ena *umma*, den islamska gemenskapen.

En sådan gemensam front är inte i sikte. Det finns inte heller byggstenar för en muslimsk stormakt, som kunde företräda de islamiska staternas legitima intressen. Pakistan, Bangladesh och Indonesien kommer troligtvis att gå sina egna vägar, kanske i en mäktig konfederation med Indien som ankare. Arabstaterna borde ha bättre förutsättningar för ett samgående men Iran faller utanför ramen. Trots sina oljerikedomar förblir den islamska världen marginaliserad, vilket ökar misstroendet och försvårar en demokratisk mission.

14.3 Kriminella och havererade stater

I dagens värld finns det ännu stater, som kan anses utgöra ett direkt hot för sin omgivning. Trots sina begränsade resurser förorsakar de oproportionerligt mycket huvudvärk för det internationella samfundet. Biologiska stridsmedel är eller kommer i en nära framtid att ligga inom räckhåll för de flesta länder och än värre blir det när presumtiva skurkstater går in för att skaffa sig kärnvapen. Massförstörelsevapen belastas dock av att de direkt eller indirekt drabbar den egna befolkningen. De lämpar sig därför närmast för utpressning. Trovärdigheten ökar om makthavarna upplever att de kan skydda sig personligen mot sjukdomsalstrare eller kärnvapenvedergällning.

Tillverkningen av klyvbart material (anrikat uran och plutonium) övervakas av IAEA (International Atomic Energy Agency). Organisationen stöttas upp av internationella

avtal (Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, NPT), som ratificerats av alla länder utom Indien, Israel, Pakistan och Cooköarna (!). Nordkorea sade dock upp avtalet den 10 januari 2003 med omedelbar verkan. Situationen är typisk för internationella avtal i kvistiga frågor. De välartade länderna behöver inget avtal medan de dumma pojkarna ignorerar det – de skriver inte på, fuskar eller återkallar sitt medlemskap när det passar.

Jorden förblir en osäker plats så länge det finns utrymme för kriminella regimer att rusta upp med massförstörelsevapen, utan att omvärlden ingriper i god tid. Misstänkta stater behärskas genomgående av en liten maktelit, vars främsta intresse är att hålla sig kvar på toppen. Nordkorea är ett exempel på hur en katastrofal ekonomi kan driva ledningen till desperata utspel; det finns ingen annan utväg än en riskabel internationell utpressning. Den ideologiska frustrationen kan också utlösa irrationell aggressivitet, när en traditionell värdegemenskap hotas av sönderfall.

Shiamullorna i Iran har tydligen satt sig i sinnet att skaffa sig kärnvapen och därmed konkurrera med det sunnitiska Pakistan om ledarskapet i den islamska världen. IAEA har upprepade gånger beslagit Iran med överträdelser mot avtalet om spridningen av kärnvapen. Ändå fortsätter man att med skrattretande undanflykter försöka upprätthålla skenet av sina fredliga målsättningar. Det internationella samfundet har hittills nöjt sig med att protestera. Några kraftåtgärder är inte i sikte och Iran får väl sin atombomb, om inte Israel ingriper på egen hand, såsom i Irak år 1981, då den franska Osirak-reaktorn bombades sönder och samman.

Förenta Staterna håller på att bygga upp ett begränsat antimissilförsvar, för att förebygga framtida kärnvapenattacker från kriminella regimer. Resten av världen är öppen för en skrupelfri utpressning, och alla är lika sårbara inför sofistikerade terroristangrepp. Det finns inte ens någon internationell organisation för att begränsa hotet från biologiska vapen, kanske lika så bra i ljuset av IAEA:s erfarenheter. I stället förlitar man sig på inofficiellt samarbete mellan välsinnade länder.

Viktigast är att förvägra terrorister stödet från eller en fristad i något som helst land. Ett brott mot denna princip utgör i sig en legitim krigsorsak, och borde utlösa tillräckligt kraftfulla åtgärder från FN:s säkerhetsråd eller, i fall av handlingsförlamning, från någon som känner sig särskilt kallad. Vi har tidigare tagit upp USA:s självpåtagna roll som världspolis. Faktum är att inget annat land har velat ställa sig skottgluggen, och försmädligt få vill följa sheriffen på ett internationellt polisuppbåd.

Terrordåden den 11 september 2001 och USA:s skarpa reaktion ändrade inställningen till terrorismen runtom i världen. Våldsdåd mot civila kan inte längre rättfärdigas med kampen för frihet eller självständighet; terrorism är numera politiskt oändamålsenlig. I Nordirland ansåg IRA/Sinn Fein det klokast att efter många års kamp avstå från våld, vilket verkar leda till en bestående försoning. Inte heller Libyen och Syrien vill mera vara en öppen hemvist för terrorister. Å andra sidan har det blivit lättare för autoritära regimer att slå ner en legitim opposition med hänvisning till terrorismen. Blodbadet i Andijan i Uzbekistan är ett exempel.

Det är inte lätt att dra gränsen mellan rätt och orätt i denna legalt och moraliskt ytterst oländiga terräng. Upprensningen i Afghanistan hade världsopinionen bakom sig medan interventionen i Irak är lindrigt sagt omtvistad. Realpolitiska överväganden ställer hinder i vägen för ett militärt ingripande i Nordkorea och Iran, också om det skulle visa sig vara påkallat. En handelsbojkott kunde vara effektiv, förutsatt att grannarna ställer upp. I väntan på en bättre internationell ordning måste vi tillsvidare krångla oss fram, en dag eller ett år i taget – hoppas på det bästa och förbereda oss på det värsta.

Företrädesvis i Afrika finns det ett antal stater, som befinner sig i olika grader av upplösning. Dessa havererade länder är instabila och styrs i allmänhet av diktatorer med varierande livslängd. Utan en intervention utifrån verkar läget hopplöst och man kan inte se något slut på befolkningens lidanden. Flyktingsströmmarna mångfaldigar problemen både nära och fjärran. Här har tidigare hänvisats till Liberia och Somalia, men de är tyvärr inte unika. I Kongo har anarki länge varit normaltillståndet och Zimbabwe är på väg åt samma håll; Sudan, Sierra Leone och Elfenbenskusten balanserar på randen till inbördeskrig. Haiti är det mest framträdande exemplet på en havererad stat utanför Afrika.

> Då situationen urartar till folkmord förutsätter FN-stadgan omedelbar intervention, men säkerhetsrådet har regelbundet reagerat för sent och för svagt. Den uteblivna insatsen i Ruanda år 1994, när upp till en miljon människor slaktades, är den största skandalen i Förenta Nationernas historia. Östra Timor framhölls som ett sällsynt exempel på en framgångsrik FN-intervention men landet kraschade nästan på nolltid på grund av interna tvister och behöver fortfarande en främmande ordningsmakt.
>
> I Sudan har FN:s representanter sorgfälligt undvikit att använda termen folkmord om förföljelserna i Darfur för att inte blottställa sin egen brist på handlingskraft. AU (African Union) bildades år 2002 med högtsträvande målsättningar, men har tillsvidare endast ett marginellt inflytande. Resoluta ingrepp av enskilda länder såsom Storbritannien (i Sierra Leone) och Frankrike (senast i Elfenbenskusten) har däremot med små medel kunnat återställa ordningen.

Många afrikanska länder är på glid och helt beroende av hjälpen utifrån. De makthavandes stränga och centraliserade regemente har varit en orsak till sönderfallet, men federalistiska styrelseformer, som försöker beakta stamgränserna, har också problem. En varaktig demokratisering av de havererade länderna utan ett långvarigt stöd utifrån verkar i varje fall ogörligt. Men nuvarande praxis med en salig röra av inblandade internationella organ är inte att rekommendera; i genomsnitt 30 olika organisationer tävlar om att erbjuda hjälp åt ett u-land. Så här kan det inte fortsätta.

En auktoritativ akademisk utredning inom EU har kartlagt situationen på djupet.[8] Den kommer fram till att kollapsade stater inte är ett övergående fenomen, utan en funktion av den nuvarande internationella ordningen – eller snarare oordningen. Rapporten lägger fram tre scenarier: Ett pessimistiskt, ett annat optimistiskt och ett tredje, som kallas rekolonialistiskt. Som relevanta prejudikat för det senare framförs Kosovo, Sierra Leone, Elfenbenskusten, Afghanistan och Irak. Rapporten framhåller att målsättningen, i motsats till 1800-talets kolonialism, är

en gemensam självständighet (shared sovereignty) i samarbete med den lokala befolkningen.

Jag citerar i fri översättning: ”Detta skulle innebära inte bara en radikal omvärdering av efterkrigstidens idéer om självständighet i den för detta tredje världen, utan också återupprättande av ett sinne för internationell mission och/eller plikt i EU-länderna. Det förutsätter att EU-ländernas militär skulle omorganiseras för nya slags uppdrag, som inte är gammaldags krig, men inte heller enbart humanitär hjälp.”

Utredningen publicerades i december 2003 men har inte ställt till något rabalder, utan helt enkelt tigits ihjäl som politiskt inkorrekt. Historiens gengångare spökar ännu i människornas och ännu mer i politikernas sinnen. De allra flesta med yttranderätt i dessa frågor är uppbundna till eller drar nytta av det nuvarande hopplöst ineffektiva systemet, men ingen bär ansvar för utfallet; det finns alltid någon annan att skylla på när det går snett. Ändå skulle ett resolut ingripande på plats vara den bästa u-hjälpen och samtidigt minska migrationstrycket med alla dess ovälkomna konsekvenser.

Havererade stater har förverkat sin suveränitet och behöver en trovärdig yttre auktoritet, som kan styra den politiska utvecklingen i rätta fåror, skapa en duglig administration och lägga grunden för en uthållig demokrati. Sådana länder kunde adopteras av exempelvis EU eller någon av medlemsstaterna, som skulle ta ett överordnat ansvar för den politiska, ekonomiska och sociala utvecklingen. Självständigheten skulle för en tid sättas på undantag, men etableringen av lag och ordning borde, vid sidan av väl avvägda hjälpinsatser snart leda till konkreta resultat på gräsrotsnivå och bygga upp ett nytt förtroendekapital som är den första förutsättningen för produktivt plussummespel.

Ett internationellt mandat för en sådan adoption är inte lätt att föreställa sig i dagens politiska atmosfär. De lokala politikernas eller krigsherrarnas samtycke är inte heller självklart. Allra svårast kan det bli att få fram lämpliga kandidater för det uppskisserade förmyndaruppdraget; det är mycket lättare att skyffla ut pengar enligt gamla schabloner. Om EU i sin egen krets kunde konstatera, att den nuvarande u-landspolicyn är misslyckad skulle dörren åtminstone öppnas för en vettig diskussion.

Stats- och nationsbyggande är en stor utmaning, och de gamla kolonialmakterna gick för det mesta bet på den uppgiften. Men vi har tidigare pekat på Indien som ett uppmuntrande, positivt undantag, och på Förenta Staternas succé i efterkrigstidens Tyskland och Japan. Också interventionen i Sydkorea blev en framgång men Vietnam ett svårt bakslag. Läget är ännu öppet när det gäller Afghanistan och Irak, men de har åtminstone fått en rimlig chans att bygga upp en bättre framtid. Detsamma kan man inte säga om de flesta av världens havererade stater, som i praktiken har lämnats åt sitt öde av det internationella samfundet. Temporära insatser framkallar här och där en falsk gryning, som om och om igen släcks ut av våld och korruption.

I Bosnien har EU redan de facto tagit på sig ett rekolonialistiskt ansvar medan Australien har agerat ännu kraftfullare i sydvästra Stilla havet.[9] En förmyndarstat måste ha obestridlig kontroll över sitt verksamhetsområde för att kunna garantera förutsägbarhet och därmed attrahera långsiktiga privata investeringar. Dess verk-

samhet kommer att vara infamt påpassad, vilket borde säkerställa en oväld och reducera de oundgängliga kraftåtgärderna till ett minimum. Det ligger inte heller i någons intresse att dra ut på uppdraget. I och med att det interna plussummespelet utvecklas, kan förmyndarskapet steg för steg omvandlas till ett genuint partnerskap, demokratiskt självstyre och full suveränitet.

14.4 Globalt styre

Drömmen om världsherravälde har föresvävat psykopatiska despoter genom tiderna, senast i form av Hitlers, Stalins och Maos maktgalenskap. Vi får hoppas att det aldrig mera kommer att finnas utrymme för sådana uttryck av personligt självförverkligande. Men drömmen om en världsregering lever segt vidare, fastän regeringsformen har förblivit en öppen fråga. Sällan förnekas det välsignelserika i själva iden; problemet är bara dess praktiska genomförande.

Jag hävdar att en legitim global maktutövning är en olöslig ekvation. Hur man än tillämpar de demokratiska principerna behövs ett monopol på maktmedel samt fastställda spelregler för förvaltning, rättskipning, och framförallt för till- och avsättningen av makthavarna; utan en central struktur håller bygget inte ihop. I den jättelika organisationen växer korruptionen som en kräftsvulst och blir allt svårare att åtgärda, vilket förr eller senare leder till stagnation, förfall och sammanbrott.

Det skulle vara intressant att genomföra en strikt analys av ovanstående problematik med spelteoretiska metoder. Jag har svårt att tro, att en stabil homeostas kunde upprätthållas i ett världssamhälle; det är förändringen som på sikt håller dem i skick. Och utan konkurrens finns det i längden ingen orsak till förändringar. Det kejserliga Kina är i sin självtillräcklighet en instruktiv simulationsmodell för globalt styre. Gång efter annan drevs landet obevekligen via stagnation in i anarki.

Under en världsregering blir friheten satt på undantag. Inget land kan utträda ur den politiska gemenskapen och gå sin egen väg. Samma alternativlöshet gäller enskilda individer, som berövas möjligheten att söka sig till radikalt avvikande miljöer. I det långa loppet kommer kreativiteten att ersättas med konformitet, sanningssökandet med politisk korrekthet. Utan äkta alternativ blir allt tal om kulturell mångformighet en läpparnas bekännelse. Fastän demokratiska former kunde upprätthållas en tid, kommer förr eller senare ett svaghetstillstånd, som med folkens bifall öppnar vägen för en ny präktig värld med sina oavsättliga makthavare.

Förrän vi går vidare skall vi närmare granska behovet av en global koordinering. På första plats står minimeringen av risken för ett nytt, ytterligt destruktivt världskrig. Den risken har hittills med framgång hanterats av det annars trätgiriga internationella samfundet. Följande i ordningen är de oregerliga skurkstaterna, som kan ställa till det för andra och sig själva, och som vi redan berört i föregående kapitel. Återstår en rad konstruktiva uppgifter. De flesta av dessa tas redan om hand av existerande organ.[10]

Läsaren har under resans gång blivit utsatt för ett antal outtalbara bokstavssekvenser, som betecknar diverse internationella samarbetsorganisationer. Listan kunde

avsevärt förlängas men det är lättare att peka på de fåtaliga luckorna i den globala beredskapen. Asteroidförsvaret kräver internationell koordinering och växthusproblematiken har ännu inget auktoritativt samarbetsorgan; IPCC lever inte upp till denna roll. Att hålla smittsamma sjukdomar i schack är också en gemensam uppgift, i synnerhet när en pandemi hotar. Och högsjöfisket är i trängande behov av ett kraftfullt regelverk, för att hålla rovdriften i styr.

Liksom alla offentliga byråkratier, har FN ett inbyggt behov att ta på sig nya uppgifter, utvidga sin organisation och utöka sin budget. Och det är ingen brist på angelägna problem, som Förenta Nationerna och dess underorganisationer uppmanas ingripa i eller åtminstone kartlägga. Det på nationell nivå så välbekanta syndromet återkommer i ett globalt format; socialismens alla avarter tenderar att globaliseras i FN:s regi.

Det tål att upprepas att fattigdomen är ett problem som inte kan lösas av överordnade globala institutioner; problemen måste avhjälpas lokalt eller regionalt, eventuellt med stöd av en konkret handledning och vettiga krediter. Det samma gäller därmed sammanhängande problem av typen avskogning, vattenbrist, erosion och andra lokala miljöfrågor. Ett småskaligt stöd i form av undervisning, expertinsatser eller annan kunskapsöverföring är på sin plats, men massiva understöd stjälper oftast mera än de hjälper. Varje land måste också i huvudsak på egen hand rätta till sin över- respektive underbefolkning; folkvandringar är alltid destabiliserande och ibland destruktiva.

Fastän många FN-organisationer utför ett värdefullt arbete, är själva Förenta Nationerna som politiskt instrument en dödfödd idé. Man ville i andra världskrigets efterdyningar med ett stort språng få bukt med alla världens problem. Reella framsteg sker emellertid oftast med små steg, en sak åt gången. Så har också i praktiken skett inom och utom FN:s ramar, och man har på frivillig väg utvecklat en lång rad fruktbara globala samarbetsinstrument. Försöken att öka FN:s politiska styrka är däremot dömda att misslyckas. Ingen betydande nation kommer att underkasta sig FN:s beslutsfattande, när till och med småstater ostraffat kan trotsa säkerhetsrådet.

Även bortsett från principiella betänkligheter verkar det i praktiken omöjligt att konstruera en plausibel politisk mekanism, som kännbart skulle höja Förenta Nationernas auktoritet. Divergensen i befolkning, resurser, maktmedel och demokratisk mognad omöjliggör både en adekvat representation och ett ansvarsfullt exekutiv. FN:s egen domstol (International Court of Justice) har varit beklämmande maktlös; dess utslag har för det mesta ignorerats. Ett tidens tecken är piratismens uppsving exempelvis utanför Somalias kust. Ingen har känt sig kallad att ingripa, fastän UNCLOS (United Nations Convention on the Law of the Seas) inte sätter hinder i vägen.

Den internationella rättsordningen är extremt mångtydig och för det mesta beroende av parternas goda vilja; en domstol utan polisiär assistens är egentligen en självmotsägelse. Till och med rättegångarna mot välkända massmördare i exempelvis Ruanda och Kambodja har haft en beklaglig tendens att rinna ut i sanden och har börjat parodiera sig själva. En permanent internationell brottsdomstol (International Criminal Court) har upprättats för att ersätta nuvarande ad hoc rättskipning. Projektet stöds av ett drygt hundratal nationer, men USA, Kina, Ryssland m.fl. kommer

tydligen inte att ratificera det underliggande fördraget och domstolens inflytande blir tyvärr i motsvarande mån begränsat.

I stället för att eftersträva utopiska målsättningar kan man bygga vidare på en existerande internationell självorganisering. Till exempel WTO (World Trade Organization) har varit en stor framgång, alltsedan dess föregångare GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) grundades år 1947. Kina anslöt sig år 2001 och den senaste medlemmen är Saudiarabien; Ryssland och Ukraina förhandlar om anslutning. Snart är det bara utfrusna nationer som inte är med.

Det finns många andra exempel på framgångsrika internationella plussummespel, som ofta utmärks av låg medieprofil. World Commission on Dams (WCD) var ett samarbetsprojekt mellan 53 offentliga, privata och fristående organisationer. Resultatet var en diger rapport (Dams and Development, 2000) med analyser av ett tusental dammbyggnadsprojekt och omfattande rekommendationer för myndigheterna i de berörda länder. Uppdraget fullföljdes på drygt två år.[11]

ITU (International Telecommunications Union), som grundades redan år 1865, är ett tidigt exempel på en internationell självorganisering. Numera har nationella organ alltmera skjutits i bakgrunden. Internet har spontant brett ut sig över nationsgränserna och genom webben kan vi kommunicera över ett världsomspännande nätverk av sammankopplade informationskällor. W3C (World Wide Web Consortium) spelar den självpåtagna rollen av en global koordinator utan byråkratisk inblandning.

Tim Berners-Lee uppfann Webben år 1989, när han arbetade på CERN, det europeiska kärnforskningsinstitutet; han har varit ledare för W3C från dess begynnelse år 1994. Konsortiets uppgift är med dess egna ord ”att leda Webben för att utnyttja hela dess potential genom att utveckla protokoll och riktlinjer, som säkerställer Webbens långsiktiga tillväxt”. Det hetaste projektet är XML (Extensible Markup Language), som avser att underlätta informationsutbytet på Webben oavsett format.

Konsortiet, som har drygt fyrahundra medlemmar, styrs av MIT/CSAIL (Massachusetts Institute of Technology, Computer Science and Artificial Intelligence Laboratory), ERCIM (European Research Consortium for Informatics and Mathematics) och Keiouniversitetet i Japan. Arbetet grundar sig på frivilliga arbetsgrupper och omfattande konsultationer. Finansieringen är mångsidig med tyngdpunkten på företag, som kan bli medlemmar mot en skälig avgift.

Kan den internationella självorganiseringen omfatta även politiskt beslutfattande? Svaret är jakande, EU och NATO är de bästa exemplen. Frågan är om samspelet kan bli världsomspännande? I den brokiga raden av utopister är Immanuel Kant den mest klartänkta. I *Zum ewigen Frieden (1795)* ställer han tre villkor för en fungerande global konfederation. Den första premissen är demokratiska regimer i alla medlemsländer. För det andra skall samspelet grunda sig på avtal mellan självständiga stater. Och för det tredje kan varje land sätta gränser för immigration efter eget förgottfinnande

Philip Bobbitt presenterar i *The Shield of Achilles (2003)* en ingående historisk analys av internationell juridik och demokratiernas, särskilt Förenta Staternas strategiska alternativ inför de radikalt förändrade hotbilderna i dagens värld. Hans slutsats är, att internationell lag och rätt bara kan byggas upp genom avtal mellan de främsta aktörerna från fall till fall.

Den tidigare berörda G8-gruppen har enligt min uppfattning de bästa förutsättningarna att bilda embryot till en världsomfattande politisk samordning. Man diskuterar redan Kinas, Indiens och Brasiliens medlemskap, varvid gruppens åsiktsbildning skulle få ytterligare genomslagskraft.[12] Då man extrapolerar längre in i framtiden, öppnar sig intressanta perspektiv. Ad hoc överenskommelser mellan stormakterna skulle efter hand lägga en stabil grund för ett globalt samspel och en internationell rättsordning. FN är redan i dag politiskt marginaliserad men kunde spela en roll som världssamvete – ett forum för länder som känner sig förorättade.

Om vi djärvt räknar med en global demokratisering och åtföljande välstånd i världen, blir konsekvensen att den ekonomiska, politiska och militära styrkan kommer att fördela sig grovt taget i proportion till befolkningen. Om vi dessutom förutsätter någon form av regional självorganisering, exempelvis enligt EU-modell, uppstår det stora politiska block, som vart och ett är sig själv nog – ingen behöver ängslas för grannarna. I en sådan atmosfär kunde man föreställa sig, att ett tiotal stormakter skulle kunna ta ett gemensamt ansvar för världens gång utan att behöva etablera någon formellt överordnad organisation. De skulle täcka den överväldigande merparten av jordens befolkning. De återstående småstaterna kunde väl finna sig tillrätta i stormakternas hägn.

14.5 En mångformig mänsklighet

I det föregående har med suverän tillförsikt antagits, att en demokratisk mission är lösningen på alla världens problem. Detta postulat har två aspekter. För det första: Är en sådan mission genomförbar i praktiken? För det andra: Skulle en demokratiserad värld uppfylla de ställda förväntningarna?

Kina är i nyckelställning när det gäller fråga nummer ett; med Kina ombord torde demokratiseringsvågen bli omöjlig att hejda. Men vart är Kina på väg? Det vet ingen, allra minst kineserna själva. Frågan är om den expanderande medelklassen låter sig manipuleras, eller om den kommer att kräva inflytande i folkligt valda organ. Kinas ledare experimenterar redan försiktigt med en lokal demokrati och öppnare medier. Rätt tajmade reformer kan kanske desarmera en tidsinställd bomb, som annars kommer att explodera.

En välartad utveckling börjar te sig allt sannolikare i takt med de ekonomiska framgångarna och medelklassens expansion. En pragmatisk ledning för kommunistpartiet kan kanske acceptera en smygande demokratisering i analogi med införandet av marknadsekonomi. Det andra alternativet är samhälleliga omvälvningar med mycket oviss utgång.

> Kinas historia interfolieras av våldsamma utbrott av folkligt missnöje, som med ojämna mellanrum framkallat regimskifte. Här gäller dock det välkända franska ordspråket; ju mer läget förändras, desto mer förblir det oförändrat. Genuin förändring kräver tid och tålamod, snabba ryck tenderar att upprepa det förgångnas misstag i en ny förklädnad. Mao var den senaste exponenten för denna revolutionära reflex. Hans flagranta maktmissbruk med åtföljande ekonomiska kollaps gav impulsen till ett gradvist systemskifte, som inleddes av Deng Xiaoping (1902–97) år 1978. Men de spontana ansatserna till demokrati har kvävts i sin linda, fastän man nu experimenterar med val på gräsrotsnivå.
>
> Den kinesiska kulturen uppvisar flera drag, som är svårförenliga i ett demokratiskt samhälle, åtminstone av västerländskt snitt. Respekten för auktoriteter är djupt rotad och individens rättigheter underordnas genomgående samhällets och kollektivets, det vill säga den styrande byråkratins intressen. Sanning och frihet har inte samma egenvärde som i den kristna kulturkretsen, utan har fått vika för maktspelets realiteter; ett härskande skikt har alltid kunnat husera utan insyn. Det konfucianska idealet är ett harmoniskt envälde. En öppen konfrontation är anstötlig och oberoende maktcentra oacceptabla. Den kinesiska demokratin kommer antagligen att börja med en toppstyrd variant, snarare av modell Singapore än Taiwan.

Omvärldens främsta bidrag till Kinas demokratisering är att upprätthålla det globala plussummespelet på alla fronter., Vid sidan av vetenskap, konst och sport stimulerar ett fritt handelsutbyte och informationsflöde de personliga kontakterna och ökar förståelsen över hela linjen. Kinas mindervärdeskomplex är en belastning; självrespekten och respekten för andra människor och nationer går hand i hand. Värdskapet för de olympiska spelen år 2008 gör förhoppningsvis sitt till för att konsolidera självkänslan.

För övrigt är det inte så mycket som kan göras utanför landets gränser för att främja en demokratisk utveckling. Det viktigaste är att inte provoceras av nationalistiska utspel men ändå visa tillbörlig fasthet inför en öppen aggressivitet. Risken finns att legitima stormaktsambitioner slår över i en arrogant utrikespolitik. Det är omvärldens sak att se till att den vägen inte är framkomlig. Samspelet mellan de demokratiska nationerna kan ännu ställas på prov. Den Europeiska Unionen har hittills följt Förenta Staternas exempel och upprätthållit vapenembargot gentemot Kina i protest mot kränkningarna av de mänskliga rättigheterna i allmänhet och Tiananmenmassakern i synnerhet. So far, so good.

Den muslimska världen är det andra stora frågetecknet för en demokratisk mission. Den islamska teokratin är för närvarande det enda ideologiska alternativet till demokrati och dess mest militanta företrädare upprätthåller drömmen om ett världsherravälde. Under trycket av den fortgående sekulariseringen slår de desperat tillbaka för att provocera ett religionskrig. Denna strävan har tillsvidare kommit på skam, och USA har gått till ideologisk motoffensiv genom att missionera för demokratin. De militära interventionerna tjänade också andra syften, men avsikten var och är i varje händelse att i Afghanistan och Irak upprätta ett skyltfönster för demokratins välsignelser i den islamska världen.

> Vi har redan tidigare konstaterat att det rör sig om en utomordentligt svår uppgift. Afghanistan var en havererad stat, där utmaningen accentueras av den etniska splittringen och av militanta islamska traditioner; landet har alltid varit omöjligt att styra. Afghanistan representerar ett krävande testfall för ett externt förmyndarskap.
>
> Irak däremot var en hårt centraliserad, kriminell stat med en relativt hög levnadsstandard och en motsvarande självkänsla. Irak står tack vare oljan ekonomiskt på egna ben, men också där är det osäkert om den nyupprättade demokratiska regimen kan bygga upp en tillräcklig auktoritet. Medan Afghanistan länge kommer att behöva konstgjord ekonomisk andning, är det i Irak politiken, som behöver uppstöttning utifrån. Vägen från anarki eller tyranni till demokrati är lång, krokig och förrädisk även med en välsinnad handledning.

De flesta islamska länder är emellertid relativt stabila, autoritära statsbildningar, som varken utgör ett hot för omgivningen eller står inför sitt sönderfall. Där är den bästa politiken utan tvivel att se tiden an. Reformrörelser förtjänar förvisso ett stilla stöd, så länge de arbetar med fredliga medel. Vi måste lita på de demokratiska idéernas genomslagskraft, endast exceptionella omständigheter kan berättiga hårda tag. Men faran finns att fria val blir av typen *en person, en röst, en gång* med risk för militanta islamister i framsätet; Algeriet och Palestina erbjuder exempel på ”felaktiga” valresultat.

Hur skulle en nöjaktigt demokratiserad värld se ut? En demokrati har den fundamentala rättigheten att inom vida ramar kontinuerligt omdefiniera sig själv.[13] Parisdeklarationen av år 1990, som satte punkt för det kalla kriget, förutsätter endast fria val, marknadsekonomi och respekt för de mänskliga rättigheterna.[14] Varje demokrati bör finna sina egna former för mänskliga samlevnad och förverkliga sitt eget plussummespel – självständigt eller inom ramen för en självvald konfederation, federation eller någonting mitt emellan såsom den Europeiska Unionen. Utfallet kommer med stor sannolikhet att skapa en mångfald av olikartade demokratier.

En demokratisk fundamentalism föreskriver omedelbart folkvälde enligt atensk modell och den stigande utbildningsnivån parad med en effektiv elektronisk kommunikation har förbättrat de objektiva förutsättningarna för den direkta demokratin. Men både den praktiska erfarenheten och teoretiska överväganden manar till största försiktighet. I korstrycket mellan en representativ och en direkt demokrati har den Europeiska Unionen i sitt författningsutkast (§47) retoriskt gått in för ”deltagande demokrati”.

> En elektronisk folkförsamling kan inte utarbeta kompromisser i komplexa frågeställningar och har svårt att ta nödvändiga men impopulära beslut (i representativa demokratier skjuts de i regel fram över nästa val). Populismen ligger alltid på lur och ofiltrerade folkliga opinioner har en tendens att slå över och är mottagliga för cynisk uppvigling. Våren 1938 svängde folkviljan i Österrike på några veckor från ett entusiastiskt stöd för självständigheten till en lika stor entusiasm för Hitlers inmarsch.[15]
>
> Någon entydig trend mot direkt demokrati kan inte urskiljas. Snarare har man i demokratins kärnländer börjat avpolitisera svårhanterliga frågor. Centralbankerna har exempelvis fått en mycket självständig ställning. Penningvärdet är så viktigt att det inte kan anförtros opålitliga politiker, ännu mindre en nyckfull folkvilja. De be-

trodda experterna måste tvärtom skyddas för politiska påtryckningar; centralbankernas oberoende börjar nästan vara i nivå med domstolarna.

Varje demokrati kommer kontinuerligt att lära sig av egna och kanske också av andras misstag. Jag har därför inte velat gå djupare in på problematiken kring olika regeringsformer med högst varierande val- och rättsordning, maktfördelning och regelverk. Den institutionella bakgrunden är historiskt betingad, anpassad till lokala förhållanden och underkastad folkviljans förändringar i enlighet med överenskomna spelregler. Ännu gagnlösare är det att förutskicka det framtida utfallet av den mänskliga kulturen i alla dess otaliga uttrycksformer. Variationsrikedomen kommer att vara enorm och valfriheten säkrad för de mest mångfacetterade behov och målsättningar. Världen kommer att vara rikare, inte bara på materiella ting utan förhoppningsvis även på god vilja.

Affärsvärlden upplever redan början till en förändring. Gränsen mellan välgörenhet och goda affärer håller på att suddas ut. Att samla in pengar är big business. I USA donerades år 2004 över 2 % av BNP, runt 250 miljarder dollar till välgörande ändamål; tyvärr ökar riskerna för oskick och missbruk i samma proportion.[16] Vi är på väg mot ett samhälle, där profitsökande företag måste konkurrera med obetalt lagarbete; öppna informationsplattformer såsom Webben, Linux och Wikipedia är slående exempel. De allmännyttiga stiftelserna svarar redan för en betydande del av forskningens och konstens finansiering, och publik-privat partnerskap sprider sig och antar nya former.

Varje stormakt, inklusive associerade stater, kommer att kunna förverkliga sina intentioner inom en vid ram av frivilliga internationella överenskommelser, som tjänar gemensamma, övergripande intressen; tygellösa småstater kommer inte att tolereras. Om demokratin, som vi hoppas, kommer att vara den dominerande samhällsformen är risken för väpnade konflikter starkt reducerad; demokratier krigar knappast med varandra. Men detta är inte ett oeftergivligt villkor. Om alla stormakter har en tillräcklig, kärnvapenbaserad vedergällningskapacitet kan de känna sig trygga. Det finns inga vinnare i ett kärnvapenkrig, presumtiva maktgalningar måste hålla sig i skinnet.

Man kan ändå tänka ut möjligheter för illasinnade människor att ställa till oreda. Exempelvis ett otrevligt supervirus skulle kunna kasta sand i det internationella samarbetsmaskineriet och kanske få till stånd eskalerande konflikter. Men det är frihetens pris, en absolut trygghet är inte av denna världen. Man kan också fråga sig om internationell säkerhet är förenlig med en låt vara nedtrappad kärnvapenberedskap. Men det är förtroende som driver fram nedrustning, inte tvärtom. Med tiden kommer behovet av en kärnvapenförsäkring att minska och kommer kanske småningom att helt försvinna. Huvudsaken är att de snälla pojkarna har de bästa vapnen; man skall aldrig inleda någon i frestelse.

Det enda hotet mot en stormakt kommer inifrån. Om plussummespelet kapitalt misslyckas kan sönderfallet snart vara ett faktum. Det är inte otänkbart, fastän mindre sannolikt, att också en demokrati kan råka ut för denna kalamitet. Den

Europeiska Unionens framtid är även ur denna synpunkt en ödesfråga. Ett misslyckande skulle för långa tider döma vår del av världen till maktlöshet och beröva oss kontrollen över våra egna angelägenheter. Europa skulle också svika sin uppgift som vägledare för en övernationell konsolidering.

> EU har varit en förebild för ett regionalt samarbete runtom i världen. NAFTA och ASEAN är relativt väletablerade frihandelsområden medan AU (African Union) och CSN (South American Community) ännu inte kommit ur startgroparna. Ett bakslag i Europa skulle ytterligare uppskjuta och försvåra den oundgängliga konsolideringen i andra världsdelar.

Det främsta konkurrensmedlet kommer att vara förmågan att spela plussummespel, internt och externt. Det gäller framförallt reglerna för samspelet mellan hela nationer inom ramen för en mer eller mindre etablerad stormaktstruktur. EU:s erfarenheter pekar både på nyttan av och de underliggande svårigheterna i denna inlärningsprocess. Det tar tyvärr sin tid, och vi har ont om tid. Fastän kärnvapenhotet tycks vara under kontroll och befolkningsexplosionen kanske kommer av sig, finns det andra kända och okända instabiliteter som kan rubba den osäkra politiska och ekologiska balansen. Det finns ingen tid att förlora, varken för EU eller för andra potentiella stormakter.

Konkurrensen mellan de framtida stormaktblocken behöver inte leda till internationella spänningar utan kommer snarare att ha en stabiliserande effekt. Den kommer också att driva på kreativitet och kulturell mångfald på alla håll. Vi kan redan se de första tecknen på en ädel tävlan mellan de största nationerna när det gäller t.ex. rymdforskningen och olika sportevenemang. I en idealiska värld med konkurrerande men demokratiska stormakter borde mänskligheten kunna utveckla hela sin skapande förmåga.

Kulturpotentialen växer grovt taget i proportion till den växelverkande populationen. Fastän bara en bråkdel av jordens befolkning fullvärdigt har kunnat delta i det globala samspelet, kan vi redan notera ett remarkabelt uppsving. Då en majoritet av människorna kan samspela i realtid går vi mot en utveckling, som med bred marginal överskrider vår förutsägelse- och fattningsförmåga. Möjligheterna är utan gräns men riskerna växer i motsvarande grad. För att navigera i dessa förrädiska farvatten behöver vi nöjaktiga sjökort och framförallt en pålitlig moralisk kompass.

Kommer vi att fortsätta på den inslagna riktningen? Det är osäkert men jag utmanar vem det vara månde att presentera ett bättre program, mera värt att förverkligas. Vart är vi på väg? Det har vi bara en blek aning om. När kommer vi fram? Vi kommer aldrig fram. De centrala frågorna lyder: Tror vi verkligen på våra egna värderingar? Är vi beredda att ta chansen och försöka bygga upp en bättre värld, som för första gången i världshistorien är inom räckhåll? Sist och slutligen är det är inte vår uppgift att förutsäga framtiden, utan att forma den.

Kapitel 15 Moraliska utmaningar

Var och en kan bidra till den gemensamma fonden av moraliskt kapital genom att envetet söka efter ett högre direktiv. Pragmatism är den underförstådda ramen för produktiva plussummespel, men pragmatismen måste, liksom demokratin fyllas med djupare mening. Jag efterlyser en modern teologi med uppgift att integrera våra essentiella kunskaper och erfarenheter i ljuset av disparata trosföreställningar. En demokrati kan inte fungera utan demokrater men inga övermänniskor behövs för att forma vår framtid, bara vanligt (eller ovanligt) civilkurage. Det är så skrämmande enkelt. Det räcker med öppenhet, ärlighet, hederlighet – god vilja att söka en gemensam sanning. Kärlek till Gud kan inte skiljas från kärlek till nästan, det bästa plussummespelet.

15.1 Förvalta ditt pund!

Det börjar vara tid att göra bokslut i mera än ett avseende. Vad är kontentan av det förut sagda? Jag har ordat om demokratiernas behov av moraliskt kapital, men samfund kan inte ha någon moral. God moral är förbehållen enskilda individer, som inte bara håller sig till gängse spelregler utan vill göra något därutöver. Den barmhärtiga samariten i Lukasevangeliet har blivit sinnebilden för den goda människan, som frivilligt tar på sig ansvar, besvär och utgifter för att hjälpa sin nödställda nästa.

Samaritens valsituation var entydig. Han kunde gå förbi eller stanna och hjälpa. Gick han förbi, föll ansvaret för den övergivna medmänniskan med hela sin tyngd på hans axlar. Men om man är en i mängden händer det att ingen känner sig kallad att inskrida, fast var och en, ensam och för sig skulle ta på sig sin medmänskliga skyldighet. Detta är demokratins dilemma. Genom att inte stiga fram och ta ansvar blir vi en av den stora majoriteten passiva fripassagerare, som underminerar demokratin genom att förvägra sin helhjärtade medverkan i dess upprätthållande. I det internationella samfundet är det ännu sämre ställt.

Philip Bobbitt använder i *The Shield of Achilles* ett ruskigt mord i Queens, New York City, som en metafor för det internationella samfundets flathet inför den etniska utrensningen i det forna Jugoslavien under åren 1991–95. Kitty Genovese, en tjugoåttaårig restaurangföreståndare, blev klockan tre på natten nedstucken och till slut mördad i en utdragen process, där mördaren två gånger retirerade, skrämd av ljus i fönstren och upprörda utrop från de närbelägna höghusen. Men när ingen kom ut eller kallade på polisen kom han tillbaka och fullbordade till slut sitt dåd.

I Bosnien var läget likartat. Åratal av brott mot mänskligheten fick passera utan att någon kände sig kallad att ingripa på allvar. Ett otal organisationer var i faggorna, men just därför fick en lång rad skändligheter passera. Jag citerar Bobbitt: ”Ingen tidigare kris har blivit så översvämmad av hjälpsamma organ: EU utnämnde medlare, saluförde fredsplaner, sammankallade konferenser; CSCE (Commission on Security and Cooperation in Europe) applicerade sitt uppbåd av konfliktlösningsmekanis-

> mer; FN var närvarande till den grad, att denna institution enligt mitt förmenande tog varaktig skada; NATO var involverad; och till slut var givetvis stormakternas kontaktgrupp på plats.” I skrivande stund är det Sudan som leker tafatt med det internationella samfundet.

Orädda och i nödfall offervilliga ansvarstagare är den livgivande kraften i varje organisation, stor eller liten, kommersiell eller non-profit.[1] I synnerhet demokratier är beroende av denna knappa resurs. På samma sätt som en gnutta salt i maten eller jäst i degen höjer födans kulinariska nivå, lyfter aktiva medborgare sin avtrubbade omgivning till engagemang i gemensamma angelägenheter. Vi kan tacka gångna generationers moraliska investeringar för att vi lever i frihet och med ett relativt välstånd. Men hur går det om saltet förlorar sin sälta? Om det individuella självförverkligandet förkväver alla ansatser till gemensamt ansvar?

> Överbetoningen av det privata håller på att urarta till samvetslös själviskhet, förklädd till en frihetlig liberalism. Anonymiteten eliminerar den sociala kontrollen av vår personliga vandel och ökar utrymmet för moraliska minussummespel. Inte utan orsak insisterar man i gruppterapi för alkoholister och drogberoende på uppriktighet för att göra slut på självbedrägeriet. Att bekänna sina synder och ångra sig har alltid varit vägen till inlärning och upprättelse, fastän vår diaboliska stolthet stegrar sig inför förödmjukelsen. Öppenhet och ärlighet är och förblir grundvillkoren för alla plussummespel.

Sådana problemställningar är och förblir alltid lika aktuella. Det finns inget sätt att säkerställa tillgången till moraliskt kapital. Det enda vi kan göra är att med gemensamma krafter försöka göra livet lättare för genuina plussummespelare och försvåra läget för fripassagerare av alla kategorier. Men vem skall ta sådana initiativ, som inte tjänar någon enskild person eller intressegrupp utan bara det allmänna bästa? Vi är tillbaka i ruta ett.

> Hjärnforskningen senaste rön pekar på att ett begränsat område i främre pannloben är ett centrum för överordnad koordinering. Skador i denna region försvagar självkontrollen, långsiktigheten och den strategiska inlärningsförmågan. Om defekten uppstått tidigt i livet är följden dessutom känslokyla och på det hela taget en psykopatisk personlighet. Även religiositeten har tillskrivits en bestämd adress. Michael Gazzaniga postulerar i *The Ethical Brain* (2005) att den har sitt säte i tinningloben eftersom en epilepsi, som är rotad i detta område, korrelerar med hyperreligiöst beteende. Å andra sidan kan psilocybin, den aktiva komponenten i hallucinogena svampar, imitera extatiska religiösa upplevelser.[2]
>
> Hjärnpatologin är dock en opålitlig vägvisare när det gäller vårt själsliv. Andra studier visar att den moraliska medvetenheten hos intakta personer inte kan lokaliseras till en eller flera kringskurna regioner. Den främre pannloben är ett kritiskt område med tanke på personlighetsutvecklingen, men den är inte sätet för vår moral. Normalt känner, tänker och handlar vi med våra samlade cerebrala eller egentligen neuronala resurser.[3] Hjärnskadade må åberopa minskad tillräknelighet, men vanliga människor kan näppeligen krypa undan sitt ansvar med hänvisning till sin kringskurna fria vilja. Både en genetisk och neurologisk determinism måste avvisas. Filosofen

William James (1842–1910) uttrycker koncist den inbyggda paradoxen: ”My first act of free will shall be to believe in free will”.[4]

Puberteten är en utslagsgivande period i personlighetsutvecklingen. Då läggs grunden för den fullvuxna människans världsåskådning och fastslås riktlinjerna för individens grundläggande värderingar. Karaktärsformningen motsvaras av en frapperande omorganisering av hjärnans neurologiska kopplingsschema. Ett stort antal neuroner dör bort vilket betyder att hjärnverksamheten konsolideras.[5] Människan kan inte mera som i barndomen hålla alla optioner öppna, utan måste med ett minimum av information ta ställning till vuxenvärldens existentiella utmaningar.

Som fullvuxna är vi i alla händelser tvungna att bära vårt ansvar för både gjort och ogjort. Här avses inte individen *in abstracto* utan du, jag, envar. Demokratins styrka och svaghet är att den är varken bättre eller sämre än sina medborgare. En höjning av medborgarnas moraliska standard slår nogsamt igenom i det offentliga livet, medan överhetliga dekret närmast leder till skenhelig politisk korrekthet.

En viktoriansk moral var medelklassens reaktion mot det alkoholmissbruk och den lösaktighet, som bredde ut sig i den industriella revolutionens kölvatten. Den förstärkta sociala kontrollen kan med nöjaktig noggrannhet verifieras med statistik, som i England visar en sänkning av alkoholkonsumtion och proportionen utomäktenskapliga födslar under senare hälften av 1800-talet. Också kriminaliteten kulminerade kring 1850.[6]

I USA blev prostitution straffbar i de flesta delstater mellan 1910 och 1915 på initiativ av WCTU (Women's Christian Temperance Union) – med ringa effekt. Samma organisation drev på förbudslagen, som trädde i kraft år 1920 men måste upphävas år 1933, när landet hade översvämmats av olaglig sprit. I Sverige har man i kvinnofrigörelsens namn nyligen gått in för att oskyldigförklara ”sexarbetaren” medan inköp av sextjänster kriminaliserats. Effekten av en sådan legislativ beskäftighet kan betvivlas men den politiska korrektheten är på topp.

Nuförtiden sätts i praktiken knappast några gränser för den sexuella handlingsfriheten vare sig för män eller för kvinnor; också pedofilin är vitt utbredd trots en sträng lagstiftning. Vi bedriver moralisk rovdrift. De traditionella normerna har mist sin styrkraft och snarast vänts till sin motsats, sexualmoralen upplevs som en belastning. Ändå värjer man sig för rättframma uttryck för könsumgänge och tyr sig till allehanda eufemismer. Kärlek är det mest missbrukade ordet på vår planet.

De mänskliga behoven kan inordnas i en hierarki med de fysiologiska grundbehoven i botten.[7] Därefter följer sociala behov (identitet, samhörighet, status) och strävan till självförverkligande. Högst i hierarkin återfinns de transcendentala behoven, som går utöver det egna jaget och finner sin uppfyllelse i att på ett eller annat sätt tjäna sin nästa. Sexualdriften är i en särställning; den kan komma till uttryck på alla behovsnivåer.

Den dåliga sexualmoralen reflekterar en meningslös jakt på livsinnehåll och förnöter vår fallenhet för plussummespel, människans värdefullaste arvedel. Var och en startar med ett grundkapital, ett pund som det gäller att förvalta. Matteusevangeli-

ets budskap är entydigt kapitalistiskt.[8] Det räcker inte med att bevara det moraliska grundkapitalet utan det krävs av var och en att föröka, ja mångfaldiga sitt pund – att förslösa det kommer inte ens på fråga. Evangeliet uppmanar oss i otvetydiga termer att spela ett konsekvent plussummespel, att göra det bästa av våra förutsättningar, att bygga upp ett andligt kapital. Sedan kommer moralen av sig själv.

Likväl är ingen någonsin utdömd. Den överförsiktiga kapitalförvaltaren får visserligen stränga bannor, men den slösaktiga förlorade sonen blir förlåten till den skötsamma broderns förtrytelse. Också här följer nutida demokratiska värderingar på ett förbluffande sätt evangeliernas ganska inkonsekventa föreskrifter. Varken moral, rättvisa, sanning eller kärlek låter sig reduceras till entydiga tankekonstruktioner. Motsägelserna kan upplösas bara med god vilja från fall till fall. Människor, svaga som starka, behöver kravställning *och* barmhärtighet, sanktioner *och* förlåtelse.

Betydande personligheter har en förmåga att binda ris för egen rygg. Vi har redan hänvisat till Franklins och Wittgensteins perfektionistiska strävanden. William Gladstone (1809–98) var mångårig brittisk premiärminister och personifierade den viktorianska epokens moral och statsmannakonst. På gamla dagar kämpade han förgäves med masturbationens frestelse, vilket klart framgår av hans ruelsefyllda dagboksanteckningar.

Allas vår moraliska utmaning är att förvalta vårt pund. I ett demokratiskt samhälle är vi välsignade med den fundamentala friheten att få välja vår egen roll, spela vårt eget spel, kämpa för våra personliga värderingar. Det är ofrånkomligt, att vi i praktiken närmast arbetar för vår egen och våra närmastes fördel, men den bör vara förenlig med överordnade intressen. Vi har en skyldighet att efter förmåga ta ansvar för allas vår gemensamma välgång. Det är en frivillig medborgarskatt, som gör livet rikare för betalaren och ger det en djupare innebörd.

Man kan fråga sig, varför just jag skall göra ett bidrag? Min respons är (i *The Spirit of the Game*): ”Bevisbördan ligger på Dig – varför inte Du? Varje kapabel person är privilegierad, en företrädare för alla de tallösa själar som inta kan delta – de fallna, de lemlästade, de förtvivlade och hjälplösa, döda, levande och ofödda. … Vi är endast kallade att göra vårt bästa, brottas med vår självkontroll, motstå allt utom utmaningar. Njutningslystnad och självbedrägeri är lumpna eftergifter; spelet får sitt värde av alla olustiga sanningar som godtagits och alla frestande drag som ignorerats.”

Denna något patetiska vädjan är kanske naiv, åtminstone motsäger den all cynisk världsvisdom. Men en i grunden barnslig förtröstan är den enda utgångspunkten för välsignelsebringande spelföring; ett genuint framsteg bottnar alltid i troskyldig risktagning, ett slags kreativ oskuld och generositet. Endast ett ärligt plussummespel ger mening och tillfredsställelse, kanske rentav lycka åt vårt liv. Huvudsaken är inte att lyckas, det är misslyckandena som bygger en bro mot framtiden. Samuel Beckett (1906–1989) sade det kort och kraftigt: ”Ever tried? Ever failed? Never mind. Try again. Fail better.”

15.2 Värdegenerering och -regenerering

I primitiva samfund är mellanmänskliga spelregler – sedvänjor, normer, värderingar – recirkulerat gods, som självklart övertas från den föregående generationen. I sin kreativa fas genererar högkulturer nya värderingar, som strukturerar samhället och skapar bättre förutsättningar för ett fortsatt plussummespel. Förgångna civilisationer tycks emellertid regelmässigt ha undergrävt förutsättningarna för sin existens och kört fast i kvasihomeostatisk speluppreppning, miljöförstöring och ett anslutande, gradvist förfall. Endast vår västerländska kultur uppvisar en fortgående spelutveckling, som håller på att rycka med sig den stora majoriteten människor på vårt klot.

Denna dynamik har sitt pris. Framsteg bygger på att det mesta ifrågasätts, normer och levnadsregler inte undantagna. Den äldre generationens auktoritet undergrävs, ingenting tas för givet, moralen är utsatt för en ständig korrosion. Till och med de centrala värderingarna är underkastade kritik, omprövning, urholkning. Varje generation måste på egen hand definiera och återskapa sin moraliska bas.

William Strauss och Neil Howe har i *Generations: The History of America's Future* 1584–2069 analyserat växelspelet mellan successiva generationer i ljuset av Förenta Staternas historia. De urskiljer fyra återkommande typer, som följer på varandra i en cykel på i genomsnitt 88 år (fyra gånger 22 år) och som var och en sätter sin egen stämpel på det amerikanska samhället.

> Idealisterna (the idealists) är moralistiska världsförbättrare, som efterträds av cyniska och hedonistiska skeptiker (the reactives). Därpå följer en extrovert och pragmatisk generation (the civics), som städar upp efter cynikerna och tar till sin uppgift att genomföra idealisternas storartade program i praktiken. Den följs i sin tur av skenheliga anpasslingar (the adaptives), mot vilka en ny generation idealister reagerar med en sträng moralism. Andligt uppvaknande alternerar med desillusionerad cynism.
>
> En generation definieras som en kohort född under en 22-års period, och är långt ifrån identisk med en familjegeneration. Undantag görs endast för det amerikanska inbördeskriget, som författarna på goda grunder anser vara en extraordinär störning. Strauss och Howe tar risken att få sina teorier falsifierade genom att göra rätt detaljerade förutsägelser långt in i framtiden. Boken kom ut 1991 och den intresserade kan redan börja göra preliminära jämförelser.

Analysen i *Generations* bygger på och bekräftar att ungdomar tar starkt intryck av kamrater i sin egen åldersgrupp (jfr kap.1.4); annars vore den starka samstämmigheten inom kohorterna oförklarlig. Föräldrarnas begränsade inflytande skiner också igenom. Snarare kan man spåra en spontan opposition till den föregående generationens värderingar. Far- och morföräldrarnas livssyn tycks däremot stå i bättre samklang med barnbarnens världsuppfattning.

Den moraliska orienteringen underlättas inte av de allt snabbare förändringarna i våra livsvillkor. Den sexuella och materiella frihetens frestelser kan inte undgå att tära på traditionella normer. Gertrude Himmelfarb kartlägger i *The De-Moralization of Society* (1995) den fortgående erosionen av dygder och värderingar i våra västerländska samhällen. Framförallt familjebandens upplösning sätter det upp-

växande släktets emotionella mognadsprocess på spel. Samtidigt försvagas också den nya generationens samhällsengagemang.

> Francis Fukuyama har i *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order* (1999) tagit upp denna problematik. Fukuyama noterar noggrant alla symptom på ett avtagande socialt kapital och samhälleligt förtroende i USA under den senare hälften av 1900-talet. Men inför sekelskiftet anslår han ett mera optimistiskt tonfall och frågar sig om vi står inför en moralisk förnyelse i stil med det viktorianska genombrottet i mitten av 1800-talet. Jag citerar: ”Det finns alltmera belägg för att det stora sönderfallet har nått sitt slut och att nya normer håller på att formuleras”.

I dag är det uppenbart att Förenta Staterna genomgår en moralisk omprövning med häftiga motsättningar som splittrar nationen. I Europa behövs det känsliga antenner för att urskilja svaga signaler i denna riktning. Men jag tror att ultraliberalismen och värderelativismen har sett sina bästa dagar också i Europa. Ändå är vi långt från den punkt, där en europeisk medvetenhet kunde bilda basen för genuin solidaritet inom den Europeiska Unionen.

Andra kulturkretsar har utsatts för avsevärd social stress när de traditionella värderingarna kommit i konflikt med de nya ekonomiska och politiska realiteterna. I Fjärran Östern har det konfucianska normsystemet visat prov på en anmärkningsvärd flexibilitet. Hinduismen innefattar å sin sida en lång rad trosföreställningar och har genom tiderna uppvisat en otrolig förmåga att anpassa sig till främmande inflytelser. Hela regionen präglas i alla fall av en fördomsfri pragmatism; i praktiken är den omedelbara nyttoaspekten dominerande.

Islam är känsligast för den traumatiska konfrontationen mellan gammalt och nytt. Olivier Roy presenterar i *Globalised Islam: The Search for a New Ummah* en systematisk analys av det muslimska dilemmat. Islam håller långsamt men säkert på att sekulariseras, vilket innebär en ofrånkomlig separering av stat och religion. Trosutövningen, särskilt i diasporan, blir alltmer en personlig utmaning tillsammans med en grupp likasinnade i linje med fromma fundamentalister inom andra trossamfund.

> Muhammed Siddiqi (en konservativ imam) säger i sin ramadan predikan år 1988: ”Fall inte för droger, narkotika och sexuella perversioner som otukt, äktenskapsbrott, homosexualitet och pornografi… Undvik skilsmässor och sammanbrott i familjelivet. Skydda er själv och edra barn för brott, våld och gäng. Ta hand om åldringarna. Lär edra barn att bli ansvariga medborgare och goda grannar.” [9]

De allt gällare kraven på renlärighet, inklusive återinförande av sharia, kan uppfattas som uttryck för desperation. Islam är inte mera relevant för den pågående ekonomiska och politiska omorienteringen; den drivande kraften i den muslimska världen är en nationalism av västerländskt märke. Umma, muslimernas alltomfattande gemenskap, är numera tänkbar endast i en andlig dimension. al-Qaida terrorismen med sina drömmar om ett nytt kalifat och islamskt världsherravälde är en förtvivlad protest mot detta sakernas tillstånd.

Ayaan Hirsi Ali, född i Somalia, var i sin ungdom islamsk fundamentalist men är i dag den mest artikulerade förespråkaren för en radikal muslimsk liberalism. Invalet till Nederländernas parlament visar att hon hade en politisk plattform. Hon kritiserar öppet islams förlegade konservatism och har inte tvekat att gå till rätta med profetens sexualmoral. I kontroversen kring Muhammedkarikatyrerna tog hon ställning mot varje yttring av undfallenhet.[10]

Den turkiska författaren Orhan Pamuk står för en mera nyanserad analys. Han presenterar i sin nobelföreläsning en kollektiv självdiagnos, som vi européer kan känna igen i vår samtidshistoria. "… [jag har upplevt] rädslan för utanförskap, för att känna sig betydelselös med därav uppkomna värdelöshetskänslor och för samhällets del sårade stolthetskänslor, lättstötthet, ångest för att möta förakt, vredens alla varianter, sårbarhet, förnedringsfantasier utan ände och deras syskon, det nationella stoltserandet, uppblåstheten… Sådana fantasifoster, som för det mesta kommer till uttryck i irrationella och extremt känsloladdade ordalag, kan jag ana varje gång jag tittar in i mörkret inom mig själv". [11]

För oss i väst är immigrationen en kulturell utmaning. Religionsfrihet är det lätt att enas om, och den bör föras fram som ett generellt krav runtom i världen; tolerans av intolerans borde lysas i bann. Det vardagliga umgänget är mera problematiskt. Förenta Staterna har aldrig haft någon egentlig immigrationspolitik, möjligen för att nästan alla är ättlingar till inflyttare. Denna välvilliga försumlighet kan vara nyckeln till en långsiktig integration. Immigranterna har inte blivit utsatta för socialhjälp men har i stället haft fri ingång till arbetsmarknaden. I Europa är det precis tvärtom; inflyttarna är väl omhändertagna men ofta förhindrade att arbeta. Detta tenderar att förgifta relationerna mellan de berörda parterna. Kanada företräder måhända en lämplig balans mellan laissez faire och överdriven beskäftighet.

Goda relationer mellan kulturellt divergerande samfund i närkontakt förutsätter ett mått av god vilja hos den etablerade majoriteten i väst. Inflyttarna måste bemästra den betydligt svårare uppgiften att göra skäl för sig och vinna omgivningens förtroende, utan att tappa sin identitet och självrespekt. Men det behövs tid, mycket tid för att på båda hållen modifiera gängse värderingar och identifiera de rätta spelreglerna.

De oljerika arabstaterna konfronteras med utlänningsproblem av helt annan storleksordning. I många länder utför de importerade gästarbetarna merparten av allt manuellt arbete; i Dubai finns det sex gånger fler invandrare än urinvånare. Immigranterna, som kommer från Egypten, Jemen, Indien, Pakistan, Sri Lanka, Indonesien, Filippinerna osv. är praktiskt taget rättslösa och kan utvisas med kort varsel. De repatrieras också regelbundet, och ersätts med nya rekryter för att avstyra en fast bosättning.[12]

Kulturens kontinuitet är helt beroende av att vi för vidare vårt andliga arv till kommande generationer, om möjligt i förädlad form. En första förutsättning är att vi har tillräckligt med livslust – tro, hopp och kärlek – för att åstadkomma en ny generation. Annars blir allt tal om framtidsansvar tom retorik, förljugen verklighetsflykt. För det andra måste vi själva ha en övertygelse, någonting vi står för, så att barn och barnbarn har en fast utgångspunkt för sina egna upptäcktsfärder.

Den bristande kontakten mellan föräldrar och barn stör överföringen av värderingar mellan generationerna. Sådana försummelser medverkade säkert till att försvaga den förrevolutionära franska högaristokratins ansvarskänsla och sinne för realiteter. Spädbarnen skickades genomgående till en amma på landsbygden och återkom ibland först i puberteten, då de omhändertogs av guvernanter och privatlärare. (Världsförbättraren Rousseau var ett strå vassare och satte alla sina fem barn på hittebarnshuset, där de troligen dog en tidig död. Ändå hade han nerv att skriva ett ryktbart verk, *Émile ou de l'education,* om ungdomens förebildliga uppfostran).

Samma syndrom går igen i alla former av nedärva privilegier. Dynastier förfaller, förmögenheter förskingras, stormännen (och kvinnorna) har ovanan att försumma sina efterkommanden. Demokratier är inte immuna mot denna dekadens. Både bemärkta och mindre kända personers avkomma berikar oss regelbundet med partsinlagor om sin förskräckliga barndom och mammas och/eller pappas underlåtenhetssynder. Det finns ett rikligt underlag för föräldrafixerad bekännelselitteratur.

Våra centrala värderingar är inte detaljerat normerande utan summan av vaga, frivilliga åtaganden. Det rör sig om metaspelregler som vi spontant tillämpar i vår dagliga vandel. Vi absorberar referensramen från vår omvärld och vårt dåliga samvete är säkerligen samhälleligt betingat. Ändå kan vi tolka spelreglerna efter vårt eget sinne, var och en kan bidra med en personlig insats till den gemensamma fonden av moraliskt kapital. Detta förutsätter att vi oförtrutet söker efter ett högre direktiv – hur vi gör det förblir en privatsak.

15.3 Det moraliska kapitalet

Vi skall inte förundra oss över att världen är en hemvist för ondska, krig och konflikt utan snarare över att plussummespelen trots allt dominerar. Startkapitalet till vår moraliska utveckling är nerlagt i den mänskliga naturen såsom tidiga redovisats (kap. 1.3). Människan har utvecklat en unik samarbetsmoral, som baserar sig på indirekt ömsesidighet, också kallad stark reciprocitet. Som komplement till det halvegoistiska ”hjälp mig så hjälper jag dig” har kommit en kraftfullare etik: ”Jag hjälper dig och någon annan kanske hjälper mig.” Denna ursprungliga stamsolidaritet kommer nuförtiden till uttryck exempelvis i närsamhällets sociala kapital.

Herbert Gintis et al. argumenterar i en antologi, *Moral Sentiments and Material Interests* (2005), för att den starka reciprociteten är ett avgörande element i mellanmänskliga samspel. Nyckelresursen är vår beredskap att beivra brott mot spelreglerna. Fusk och falskspel måste leda till negativa reaktioner, utan tillräckliga sanktioner faller plussummespelet samman.[13] Vårt moraliska gehör kräver konstant uppbackning från omgivningen. Att moralisera är följaktligen en medborgerlig skyldighet, det dåliga samvetet är vår värdefullaste resurs.

Kina håller på att resa sig efter sin senaste ideologiska bankrutt, men medborgarmoralen har ännu inte återhämtat sig. Följande episod talar för sig (personlig kommunikation). Fabriksarbetare, som led av invalidiserande silikos, fick stöd av aktivister och anställde en advokat, som lyckades driva igenom ett betydande skadestånd från arbetsgivaren. Efteråt vägrade arbetarna att betala advokaten – i Finland skulle man säga att skammen går på torra land.

> En god vän till mig från Kalifornien väntade en gång på tåget på järnvägsstationen i Zürich. Efter att ha rökt en cigarett, när han vandrade av och an på perrongen, slängde han fimpen ifrån sig. Efter nästa runda observerade han hur en äldre gentleman plockade upp fimpen och placerade den i avskrädeskorgen. Sällan hade han skämts så mycket. I ett medborgarsamhälle tar sig ansvarsgemenskapen uttryck i det minsta lilla.

På denna grund bygger vår förmåga att utveckla en fungerande samhällsmoral och spela utdragna, exceptionellt fruktbara plussummespel. Spontan solidaritet kompletteras med överenskomna spelregler och etiska principer; sammanhållningen kristalliserar kring abstrakta men attraktiva symboler – folk och fosterland. Konstitutioner, normer och rättssystem är hävstänger med vilka våra svaga moraliska krafter kan styra det övergripande plussummespelet. Det tillgängliga moraliska kapitalet sätter dock ett tak för samhällets storlek och komplexitet; statsbildningar likaväl som företag tenderar att kollapsa om deras ambitioner överstiger de moraliska resurserna.

Medan produktionen av moral är en svårfångad process, är dess nedslitning desto mera välbekant. Framgång och välmåga föder arrogans och lättja samtidigt som allt flera vill ha en större del av kakan – rättigheterna trappas upp och skyldigheterna skärs ned. Maktkampen träder i förgrunden och alla slags privilegier breder ut sig – skattefrihet, sinekurer, koncessioner, ensamrätter. Rötan sätter in i toppen och sprider sig nedåt tills hela samfundet hotas av kollaps.

> Alexander VI av släkten Borgia, som innehade pontifikatet 1492–1503, kan i hård konkurrens anses vara den mest depraverade av påvar. Han överöste sin barnaskara med kyrkliga befattningar och besittningar, bedrev en hänsynslös maktpolitik och använde alla medel, inklusive lönnmord, för att nå sina syften. Hans efterföljare var inte mindre världsliga och det är inte att undra på, att moralen inom den katolska kyrkan nådde bottennivå och provocerade fram en reformation, som ifrågasatte kyrkans existens.
>
> Vankelmod, snarare än sedeslöshet, är dödssynden för politiska ledare. Ludvig XVI:s personliga vandel var otadlig, men han var oförmögen att utöva ledarskap i en kritisk, fastän ingalunda hopplös situation. Konungen återspeglade på ett olycksbringande sätt det ledande samhällsskiktets brist på handlingskraft och moralisk tåga. Franska revolutionen kom som ett brev på posten.

Förstöring av det moraliska kapitalet föregår alltid samhällsskickets sammanbrott. Skattetrycket stiger och de samhällsbärande, produktiva befolkningsgruppernas andel minskar samtidigt som de utarmas. Eliten har svikit sin uppgift som förvaltare av det gemensamma plussummespelet, ett mönster som om och om igen återkommer i världshistorien. Endast de moderna demokratierna har hittills nöjaktigt kunnat förnya och kanske också höja sitt moraliska kapital trots en ständigt stigande levnadsstandard. De genuina demokratierna undviker omstörtande förändringar men vandrar i stället från kris till kris – en oöverskådlig serie smärre moraliska utmaningar.

Demokratier är utrustade med mekanismer för gemensam åsiktsbildning, men har inga på förhand specificerade målsättningar och går en balansgång mellan de-

moraliserande ytterligheter. Vägledande är eller borde vara ett sinne för rent spel, men rättvisekravet kan inte drivas in absurdum. De svaga måste få stöd men de starka får inte heller undertryckas. Medborgarnas omedelbara behovstillfredsställelse bör inte heller inkräkta på kommande generationers legitima intressen. Fripassagerare, fuskare och falskspelare måste hållas efter men medborgarnas mänskliga och medborgerliga rättigheter får inte åsidosättas. I botten är det fråga om en bestående konflikt mellan helhetens intresse och den personliga handlingsfriheten, kollektivet mot individen.

Den ovan beskrivna intrikata problematiken är en del av demokratins vardag. Demokratier under uppbyggnad har inte råd med sådan lyx. De kämpar för att med sitt knappa moraliska kapital uppfylla ett minimum av demokratiska kriterier. Utan en yttre intervention kan det bristande förtroendet mellan olika befolkningsgrupper göra uppgiften övermäktig för de fåtaliga plussummespelarna.

Den traditionella misstron för att inte säga fiendskapen mellan klaner, stammar och etniska eller religiösa grupperingar är en mäktig utmaning för nyetablerade demokratiska regimer, såsom i Afghanistan och Irak. Utan yttre kontroll blir frestelsen stor att vid första bästa tillfälle tillskansa sig förmåner eller utöva dominans. Ockupationsmaktens uppgift är att försöka avskräcka från sådana äventyrligheter ända tills det gemensamma plussummespelets fördelar har slagit igenom och den nationella lojaliteten kan backas upp av en pålitlig militär och polismakt.

De havererade u-länderna åtnjuter inte motsvarande stöd och lämnas med få undantag att ostört fortsätta med interna stamkrig och allmän oreda. En konsternerad västvärld håller systemet och människorna under armarna med u-landsstöd och humanitär hjälp, men skyggar för ett aktivt ansvarstagande. När det blir för kämpigt drar man, började med FN, helt enkelt bort sin personal, borträknat de avlivade och kidnappade. En passiv väntan på att människovärdiga demokratier uppstår av sig själv är knappast förenlig med vare sig en sann humanism eller kristlig medkänsla.

Det stora flertalet länder har idag ett åtminstone nominellt demokratiskt statsskick, men trovärdigheten och stabiliteten är högst varierande. Maktmissbruk är snarare regel än undantag, polis och domstolar är ofta en travesti på rättvisa. Den omfattande korruptionen lämnar föga spelrum åt ärliga företagare, solidaritet och lojalitet reserveras för familjen eller klanen. Utanför intimsfären är det bara att tjuta med ulvarna.

Det är livsviktigt, att nationer med demokratiska aspirationer får stöd och hjälp. Massiva ekonomiska insatser är inte på sin plats, åtminstone i begynnelseskedet. Vad som behövs är politisk och moralisk uppbackning från de väletablerade demokratierna. En trängd opinion, som kämpar för ett bättre samhälle får inte lämnas i sticket utan bör uppmuntras med alla fredliga medel.

Anspråkslösa men trosvissa insatser kan göra en stor skillnad när tiden och platsen är de rätta. Amerikanen Gene Sharp har försett reformivrarna med handböcker för demokratisk samhällsaktivism (bl.a. *The Politics of Nonviolent Action*, 1973; *From Dictatorship to Democracy,* 1993). De fredliga omvälvningarna i Serbien, Ukraina, Georgien och Kirgizistan är omvittnade exempel på dessa skrifters betydelse för

> reformrörelserna. De ryska makthavarna har redan börjat dra öronen åt sig och begränsar hårdhänt den utländska finansieringen av folkrörelser. Tyvärr har totalitära stater, såsom Nordkorea, Vitryssland, Myanmar och Kuba ingen öppning för demokratin.

Den största utmaningen såväl i nymornade som väletablerade demokratier är att utse kapabla plussummespelare för skötseln av de gemensamma angelägenheterna. Demagoger och falska profeter, intellektuellt ohederliga av alla kategorier måste avvisas. I stället bör vi lita på människor, som levererar obehagliga sanningar och beska mediciner. Men det tar sin tid förrän det ensidiga vädjandet till partsintressen blir suspekt, den tomma retoriken motbjudande, valfläsket oaptitligt. Det moraliska kapitalet förkovras endast om medborgarna lär sig av sina politiska misstag och utövar en hälsosam självkritik. För att citera John F Kennedys lite högtravande uppfordran: ”Fråga inte vad ditt land kan göra för dig, utan vad du kan göra för ditt land”.

Steget till regionala statsförbund eller federationer av typen EU kräver nya fonder av moraliskt kapital för att garantera den långsiktiga sammanhållningen. Den Europeiska Unionen har framgångsrikt projicierat demokrati i sin omgivning och också på andra sätt överträffat förväntningarna. Men känslan av europeisk gemenskap är fortfarande betänkligt underutvecklad, vilket allvarligt begränsar EU:s internationella inflytande.

> Det är en skandal, att EU tolererar Alexander Lukeshenkas näst intill totalitära regim i Vitryssland. Responsen har tillsvidare begränsat sig till inreseförbud för Lukashenka och hans närmaste medarbetare. USA har ändå år 2004 stiftat en lag, *Belarus Democracy Act*, som stipulerar handelssanktioner och ekonomiskt stöd åt oppositionen. En ordentlig politisk påtryckning från EU kunde i längden göra den livstida presidentens ställning ohållbar.

Den Europeiska Unionens framtid hänger ännu i vågskålen. EU påminner i mycket om andra ofullgångna demokratier. De flesta vill ha demokrati men ytterst få vill göra någonting för den. EU håller på att bli en syndabock för de nationella politikernas misslyckanden, medan väljarna överlag framhärdar i bristen på intresse. Brysselbyråkraterna har inte förbättrat läget genom att alltför ofta överexploatera sina administrativa fullmakter. En grundlig självrannsakan är på sin plats på många håll.

Sovjetunionens sammanbrott gav utrymme för EU:s expansion men samtidigt försvagades sammanhållningen. När hotet från öster försvann, började Europas kärnländer återfalla till inskränkt nationalism och internt käbbel. Man bör vara försiktig när man talar om historiska vändpunkter; just här och nu skapas framtiden alltid på nytt. Men om Europas nationer vägrar i vändningen och insisterar på ett sterilt status quo har vi förverkat en unik möjlighet att fullborda bygget av en ny, förebildlig statsform.

Låt oss vara ärliga: Det är inte fråga om detaljerade ekonomiska eller politiska kalkyler utan helt enkelt om samarbetsmoral. Förmår vi underordna nationella intressen, undertrycka atavistiska emotioner och ta fram ett övergripande, superna-

tionellt plussummespel? Detta kräver ofrånkomligen en höjning av det moraliska kapitalet, ett steg på vägen till ett uthålligt globalt samspel. En världsomfattande samhörighet kommer ännu länge att vara utopisk. Ytterligare ett skäl att koncentrera våra knappa moraliska resurser på EU- projektet, som i dag är den yttersta gräns vi förmår sträcka oss till.

15.4 Globala värderingar?

Omkring år 500 f.Kr. svepte en våg av andligt uppvaknande över Eurasien. Inspirerade profeter såsom Vardhamana Mahavira och Gautama Buddha i Indien, Laozi och Kong Fuzi i Kina samt Zarathustra, Jesaja och Sokrates i väster sökte en djupare mening i tillvaron och framförde budskap med anspråk på universell giltighet.[14] De nyetablerade så kallade axialreligionerna stod för ett dynamiskt historieperspektiv och hopp för en lidande mänsklighet. Stamgudarna detroniserades för gott och troslivet konsoliderades inom ramen för en monoteistisk grundsyn. Den personliga moralen berikades med en allmänmänsklig dimension, rätt och orätt fick en ny innebörd.

> Mosebokens tio bud tillkom antagligen någon gång kring 1200 f.Kr. för att säkerställa de bråkiga israeliska stammarnas interna husfrid och militära slagkraft. ”Du skall inte dräpa” gällde enbart stamfränder; Jahve var inställd på etnisk utrensning, utomstående gavs ingen pardon. Först under axialreligionernas tidevarv frigjorde sig begrepp som rättvisa, barmhärtighet och sanning från sin stamkontext och fick en allmängiltig, etisk framtoning.

Alla stora civilisationer bygger på arvet från detta andliga uppvaknande; mänskligheten har, när allt kommer omkring, en omfattande etisk-religiös referensram att falla tillbaka på. Jag har i föregående kapitel lagt ut texten om ett framtida globalt samfund, som består av ett litet antal suveräna statsbildningar eller koalitioner i gott samspel. Deras samarbete bygger i första hand på ett upplyst självintresse. Ändå framstår en gemensam värderingsram som en önskvärd och kanhända nödvändig förutsättning för en stabil internationell ordning.

De centrala demokratiska värderingarna åtnjuter åtminstone en läpparnas bekännelse i största delen av världen. Men under ytan är begreppsapparaterna inkommensurabla och förvirringen är stor. I ett globalt perspektiv har vi fortfarande svårt att förstå varandra. Med ett viktigt undantag. Vetenskapsmän och -kvinnor, i synnerhet inom matematik och naturvetenskaper, kommunicerar utan hinder, oberoende av bakgrund. Deras brödra- och systerskap övervinner lokala fördomar eftersom de är ute i ett gemensamt ärende. Ett vetenskapligt synsätt jämnar utan tvivel vägen för en mellanmänsklig förståelse och utgör en fruktbar utgångspunkt för global samverkan.

Det vetenskapliga tänkandets räckvidd är tyvärr begränsad, redan vår alldagliga kommunikation kräver en mera omfattande referensram. Den praktiska nyttoaspekten har i alla tider varit vägledande för utvärdering av handlingsalternativ. Pragmatism kallas den filosofi, som relaterar sanning och verklighet till nytta,

fruktbarhet, funktionalitet och framgång. Uppfinnaren och filosofen Buckminster Fuller (1895–1993) ansåg att kännetecknet på verklig kunskap är, att man med dess hjälp kan bygga en bättre maskin.

Pragmatism är en ”amerikansk” filosofi; de stora namnen är Charles S. Peirce (1839–1914), William James, John Dewey (1859–1952) och Willard Quine (1908–2000). De anser att varje filosofi bör betraktas som en empiriskt betingad tankekonstruktion, öppen för verifiering och falsifiering genom mänsklig erfarenhet. Pragmatismen har sina rötter i matematisk logik (Peirce var bland mycket annat en framstående logiker), kombinerad med evolutionsläran och en dos fallibilism – ingenting är fullt säkert men man kan alltid komma närmare sanningen. Quine hävdar att ”the philosophy of science is philosophy enough.”

Europeiska filosofer har haft svårt att smälta pragmatikernas nedvärdering av deduktivt och spekulativt tänkande. Kontamineringen av filosofins rena abstraktioner med jordnära empiriska synpunkter har varit en stötesten. Motsättningen mellan amerikansk ”can do” mentalitet och europeisk intellektuell självtillräcklighet återspeglas också på det filosofiska planet. Lyckligtvis finns det brobyggare t.ex. Hans Joas, som i *Die Kreativitet des Handelns* (1992) och *Die Entsteheng der Werte* (1997)* framstår som en europeisk pragmatiker. Han vill bland annat utreda under vilka betingelser centrala demokratiska värderingar kan uppstå och upprätthållas. Joas frågar till exempel: ”I vilken omfattning måste individen respektera den sociala ordning, som han förväntar sig att skall garantera hans personliga rättigheter?”

Pragmatismen är den underförstådda ramen för den tekniska och ekonomiska utvecklingen och för produktiva plussummespel överhuvudtaget. I stabila demokratier präglas politiken av pragmatiska överväganden, varvid det gemensamma nyttoperspektivet förmår hålla de alltid lika påträngande nollsummeanfäktelserna under nöjaktig kontroll. De internationella relationerna mår också bra i en atmosfär av pragmatisk rationalitet; den tidigare uppskisserade världsordningen postulerar egentligen ingenting annat än några grundmurade pragmatiska värderingar.

Utilitarism är ett försök att härleda en allmängiltig, rationell etik från pragmatiska grundsatser. Jeremy Bentham (1748–1832) identifierade det goda med maximering av mänsklig lycka och John Stuart Mill (1806–73) arbetade ut programmet till en fullfjädrad filosofi. Den ger dock inte någon etisk vägledning; snarare förflackas och avtrubbas vår moraliska sensibilitet. Lycka är ett undflyende begrepp, som försvinner i en dimma av motstridiga definitioner. Att minimera olycka och lidande är mera konkret, och Richard Rorty har i *Contingency, Irony, Solidarity* (1989) ställt eliminering av grymhet och förödmjukelse i centrum av sitt filosofiska resonemang.

Pragmatismen måste, liksom demokratin, fyllas med djupare mening om vi skall kunna stå upp till våra moraliska utmaningar. Dess styrka och svaghet är att man sätter åt sidan svårlösliga principiella tvistefrågor, som har en förmåga att väcka starka passioner. Detta är god tankeekonomi men människan nöjer sig inte i längden med sin dagliga utkomst, inte ens kompletterad med underhållning dygnet

* Handlingens kreativitet och Värderingarnas uppkomst

runt. Vi söker efter en roll i ett större sammanhang, vi trängtar efter ett säkrat fotfäste med bättre överblick och en djupare förståelse. Efterfrågan på livs- och världsåskådningar har inte avtagit och lättsmält humbug gör sig tyvärr bred på marknaden.

Utbudet på alltförklarande och lättfattliga frälsningsläror är mycket mångsidigt. Uråldrig indisk visdom är en attraktiv förpackning för religiösa instantprodukter med global dragningskraft, men produktutvecklingen i USA har inte heller legat på latsidan. Scientologin, som grundades av Ron Hubbard år 1954, är en typisk exponent för branschen. Med suverän självsäkerhet utger den sig för att vara en vetenskaplig och allmängiltig religion; toleransen är lika anmärkningsvärd: ”Scientologi respekterar alla religioner. Scientologi står inte i konflikt med andra religioner eller religiösa bruk.” Inga presumtiva kunder avskräcks och scientologin har faktiskt blivit en bra affär.[15]

Det samma kan sägas om medicinsk humbug, som också den har gamla anor. Franz Anton Mesmer (1734–1815) tog det mondäna Paris med storm då han introducerade sin magnetiska terapi. Mesmerismen ansågs bota allt från reumatism, gikt och astma till epilepsi, paralys och blindhet(!), könssjukdomar var dock undantagna. En prominent niomannakommission, med Franklin, Lavoisier och Guillotin som medlemmar, stämplade år 1784 mesmerismen som bedrägeri utan att succén kom av sig. Societetens otroliga förmåga att bedra sig själv varslade om revolutionen, som var i antågande.[16]

Hippokrates från Kós (c. 460–375 f.Kr.) anses vara den första förespråkaren för en humanistisk läkaretik. I vår tid har humanismen varit det banér, som välmenande tänkare kunnat samlas kring utan att komma i luven på varandra. Den utvidgar pragmatismens snäva referensram till att omfatta en principiell välvilja och respekt för medmänniskorna. Humanism kan uppfattas som kristendom *light,* men den tar också vara på och hänsyn till besläktade värderingar i andra monoteistiska religioner. Trots detta eller just därför förblir humanismen vag, ljum och föga riktningsgivande. Humanismen är oumbärlig men räcker inte som referensram.

Humanismens svaghet är att den gör människan till avgud och inte erkänner hennes fundamentala otillräcklighet – det ondas realitet. Det räcker inte att vi skall försöka vara snälla mot varandra. Man kan också fråga sig på vilka rationella grunder människan ges en speciell position. Buddismen förespråkar respekt för allt liv och naturdyrkarna vill ytterligare vidga ramen för vår vördnad. Men dessa abstraktioner ger ringa vägledning. Vi är alla, i princip, människovänner och dessutom vänner av djur och natur likaväl som av frid och fred. De flesta av oss vill ingenting illa, i princip. Ändå går det som det går.

De övergripande globala värderingarna måste hålla sig inom en snäv, pragmatisk ram men ingenting hindrar oss från att systematiskt positionera oss i relation till de gemensamma existentiella grundfrågorna. I *The Spirit of the Game* efterlyser jag en modern teologi, som skulle bemöda sig om att integrera våra essentiella kunskaper och erfarenheter i ljuset av olika trosföreställningar.[17]

> ”Vid sidan av historisk erfarenhet, utgör våra fundamentala insikter i relevanta vetenskaper självklara hörnstenar i en modern teologi, som i slutändan borde kunna vägleda oss att navigera i vårt värdeuniversum… Driven av den exponentiella kunskapsökningen, är mänskligheten tvehågset på väg in i en superkoalition, som har förmåga till självkontroll ända ned till den genetiska basen… Än en gång på vår planet är det fråga om allt eller intet.”

Modern teologi kan och bör inte sträva efter enighet genom kompromisser, som resulterar i en ljum, intetsägande ekumenik, renons på övertygelse och passion. Utgående från vetenskapens senaste vinningar borde man ändå kunna öka förståelsen mellan människor med divergerande religiösa, filosofiska och ideologiska utgångspunkter. Vi har all anledning att på allvar begrunda villkoren för vår existens, att tillsammans försöka definiera och omdefiniera det heliga. Kunskapen gör oss fria att kontrollera vår omgivning och i viss mån oss själva, men har också släppt lös förmågan till kollektiv självdestruktion, ett *memento mori* för hela mänskligheten. Det är på tiden att vi närmar oss varandra i god tro och att de dövas dialog ersätts med ett tålmodigt plussummespel på hög nivå.

Vårt vardagsspråk med alla sina högt specialiserade yrkesidiom är utomordentligt flexibelt, men sviktar inför bokstavligen outsägliga frågeställningar. Skönlitteratur, poesi såväl som prosa, har en förmåga att i ord förmedla implicit information, långt över det i ord utsagda. Former, färger, bilder stilla såväl som i rörelse, konsten i all sin mångformighet tar mått på människan i hela hennes komplexitet. Musiken, den mest abstrakta och mest konkreta av konstformer, sätter vårt psyke i dallring och hjälper oss att bli ett med våra innersta emotioner.

Konstnären och vetenskaparen har samma problem – att förenkla utan att förvränga, att förtäta utan att deformera. Stor konst uttrycker sanning som betvingande skönhet, det essentiella kommuniceras med en optimal informationsekonomi. Verket är fullkomligt när ingenting finns kvar att ta bort. Fastän konsten oftast har lokala rötter, kan dess bästa manifestationer nå ut långt över nationella eller regionala gränser. Det konstnärliga uttrycket är i grund och botten ett universellt språk, som kan hjälpa oss att förstå varandra och våra gemensamma grundvärderingar.

15.5 Spela plussummespel!

Imperierna har fallit sönder, totalitära ideologier är på retur, bara demokratierna frodas, se där förra århundradets historia i ett nötskal. På många håll vädrade man redan demokratins slutgiltiga triumf. Ingenting kunde vara ett större missgrepp. Högmod går före fall och framgången bär fröet till framtida sammanbrott. Demokratin är det allra svåraste och mest krävande samhällsskicket. Den behöver inte självgodhet, utan ödmjukhet och beredskap inför kommande utmaningar.

> Det gångna seklets moraliska förfall kulminerade i en totalitär hybris, kommunism och fascism. Motsvarande brutalisering av konstnärliga kriterier, särskilt inom arkitekturen har väckt mindre uppståndelse. Modernismen ingick en ohelig allians med den efterkrigstida socialismen, förstädernas betongmonster ser ungefär lika ut i väst som i öst. Inom konsten (och inte bara inom konsten) gäller det för den nya genera-

> tionen att överträffa, eller i nödfall detronisera sina föregångare. I detta fall gjorde man det alltför lätt för sig genom att helt enkelt förneka den estetiska synpunktens legitimitet. Konstnärlig förnyelse innebär inte att det gamla mister sitt värde, snarare tvärtom.

En lättvindig optimism och en nattsvart pessimism är lika ansvarslösa. Mot bakgrunden av en utbredd kulturdefaitism har jag i det föregående betonat den i princip gränslösa potentialen för mellanmänskliga plussummespel. Frågan är om vi har viljan och förmågan att ta vara på möjligheterna. De europeiska demokratiernas låga nativitet är det mest markanta utslaget av vår interna skröplighet. Yttre hot av olika slag är för det mesta hanterbara, men ett permanent underskott på moraliskt kapital leder till en total bankrutt.

> Vårt största bekymmer är eller borde vara den skeva befolkningspyramiden, som osäkert vacklar på sin krympande bas. Babykraschen kommer i sinom tid att utlösa en pensions- och hälsovårdsbomb, samtidigt som vi ställs inför mycket stora problem med arbetskraften och invandrarna. I de flesta länder har man inte tagit detta på fullt allvar, fastän fakta är uppenbara och politiker på många håll redan insett vad klockan är slagen.[18] I den motsatta ändan av livscykeln möter vi en annan moralisk utmaning. Det kan inte vara rätt att år efter år dra ut på många äldre människors rent vegetativa existens – en värdig död borde höra till de fundamentala mänskliga rättigheterna.

Demokratiska plussummespel har inget färdigt manuskript och kan gå i stå eller på tok. Det är alltid fråga om en improvisation med tillhörande felgrepp – onödiga motsättningar, kortsynthet och tidsspillan. Till råga på allt utspelas föreställningen inför öppen ridå och åskådarna kan i övermått gotta sig över de uppträdandes fadäser.

Det lönar sig inte att beskylla politikerna för perspektivlöshet; det är folket som har ansvaret, men folket tar sällan några egna initiativ. Det är elitens sak att identifiera samhällets smärtpunkter, sörja för motsvarande framförhållningen i debatten och aktivera en allmän opinion. I dagens läge har det intellektuella etablissemanget grävt ned sig i förlegade frågeställningar, okunskap paras med arrogans. Då det ledande skiktet saknar trovärdighet i vanliga medborgares ögon, försvåras en insiktsfull åsiktsbildning – kraftöverföringen mellan elit och de röstberättigade är inte i skick.

> Fareed Zakaria klagar i *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (2003) över den ansvarslösa åsiktsbildningen i moderna demokratier. Allmänhetens krav på medbestämmande håller på att urholka de politiska ledarnas auktoritet. De leder inte mera utan försöker desperat följa väljarnas intentioner, som kartläggs på alla upptänkliga sätt. Den politiska processen blir ännu stökigare och ansvaret ännu otydligare om den allmänna opinionen är en dominerande maktfaktor – Atens klassiska demokrati går igen.
>
> Man kunde kalla detta tillstånd för politikens överdemokratisering, som lett till politikerförakt och har försvagat demokratiernas självförtroende. Den negativa självsynen reflekteras i många europeiska opinionsundersökningar. Den allmänna

> åsikten är genomgående, att fastän de styrande är inkompetenta och det ser illa ut för landets ekonomi går det ganska bra för mig och mina närmaste. Det måste vara något brytningsfel i de politiska glasögonen.

Folket som avgud och alltings mått är en mindre tilltalande anblick. I demokratier bör det befogade eller obefogade missnöjet med de styrande hållas under kontroll av medborgarnas sinne för rent spel. Annars förfaller det politiska plussummespelet varvid bristande respekt för makthavarna förvandlas till förakt för demokratin, som inte producerar dugliga ledare. Valet mellan en ond och en god utvecklingsspiral är alltid lika öppet och beroende av vårt gemensamma moraliska kapital. Lögn, förtal, polemiska utspel, ja varje ont ord förgiftar plussummespelet och är ett steg på vägen till odemokrati.

> Vår tids diktatorer är extrema exempel på demokratiföraktare, som i sin totala egocentricitet personifierar det sämsta i människan, och lämnar efter sig länder i materiell och moralisk ruin. Självförgudning är den logiska konsekvensen av deras moraliska position, som kan sammanfattas i devisen: Ingenting betyder någonting när jag är död. Det stämmer till eftertanke, att denna sentens kan underskrivas av alltför många medborgare, fastän den i grund och botten innebär total ansvarslöshet – Guds död.

Vi har gratis fått överta mycket att tacka för och slå vakt om. Jag låter kanske som en väckelsepredikant, men det ändrar inte på faktum, att varje ny generation måste lägga band på sin livsaptit och återskapa en hållfast moral för att förtjäna sin frihet och sitt välstånd. Vi måste bemanna oss för motgångar; varken naturkatastrofer eller nukleära terrorister får rubba vår tro och därmed förstöra det långsiktiga plussummespelet. Tron på Gud, tron på framtiden, ett sunt självförtroende hänger alla samman, oberoende av religiösa eller ideologiska spetsfundigheter. Det självdestruktiva alternativet är en ohejdad självcentrering och en gränslös jagiskhet – bokstavligen hopplösa uttryck för en bottenlös livsleda. I grunden är det fråga om människans och mänsklighetens vara eller inte vara.

Våra själsliga våndor och anfäktelser är frihetens pris, men i utbyte har vi fått kunskapens ymnighetshorn och ett tilltagande välstånd. I dag kan vi genom marknadens förmedling lita på insatser från otaliga, vilt främmande människor. Räckvidden för ett förtroendefullt samarbete håller, tack vare globaliseringen, på att utsträckas till att omfatta hela jordklotet. Vår utmaning är att dra flertalet av jordens befolkning med i det komplexa nätverket av intellektuella och materiella plussummespel – att göra de fattiga produktiva.[19] *Metakapitalism* kunde man kalla den provisoriska ändpunkten för en sådan utveckling.[20] Samtidigt som de flesta uppnått kapitaliststatus, har överflödet på resurser omvandlat kapitalet från herre till dräng. Om vi ger den mänskliga företagsamheten ett betryggande utrymme är en global välfärd ingen utopi.

Den fattiga har få optioner. Bara den rika har i längden råd med samvetsöm generositet och kan ta ett långsiktigt ansvar för miljön. Vad man än må säga om nutida demokratier, så uppvisar de en exempellös givmildhet gentemot sämre lot-

tade inom och utanför sina gränser. Rikedom och människokärlek tycks gå hand i hand – en något överraskande konklusion.

> Moralen har genom tiderna varit avgörande för människans samspelsförmåga och därmed för hennes evolution. I ett långt perspektiv är detta ett oemotsägligt faktum. Moraliska relativister har lättare att förneka en höjning av det moraliska kapitalet under historisk tid. Den ökade materiella välfärden anses irrelevant eller rent av negativ, de borgerliga dygderna står lågt i kurs. Benjamin Friedman argumenterar i *The Moral Consequences of Economic Growth* (2005) övertygande för att ökande inkomster gör oss till bättre medborgare. I varje fall är ett uthålligt välstånd helt beroende av samarbetet mellan människor; det framgångsrika plussummespelet blir ett inte oävet mått på moralen.
>
> Också Deirdre McCloskey förfäktar i *The Bourgeois Virtues* (2006) passionerat den förkättrade kapitalistens värderingar: ”Profit är bra, inte illa för vår person och vårt själsliv” är ett utmanande uttalande.[21] Aristokratins extravaganta heder och ära har konverterats till vanlig borgerlig hederlighet och ärlighet, vilket knappast kan ses om en negativ utveckling. För att en sista gång citera aristokraten de Tocqueville ”Människorna kan inte botas för sin kärlek till rikedom men de kan bli övertalade att berika sig själva enbart med hederliga medel.”

Om vi kan uppbåda tillräckligt med moral finns det inga gränser för det stora plussummespelet, där en majoritet av mänskligheten kan delta med liv och lust. Överbefolkningsspöket har redan börjat tyna bort och försvinner helt, ifall var och en kan och vill ta personligt ansvar för sin avkomma. Om bitarna faller på plats, blir varje ny medborgare en källa till rikedom och inte en belastning. Det är lönlöst att spekulera över utfallet av en sådan dynamisk spelutveckling. Det är riktningen och vägen som är viktiga, värdefulla mål uppenbarar sig under resans gång.

Liksom marknaden har demokratin alltid fel fastän den hela tiden korrigerar sig själv. Men vi kan inte ha en demokrati utan demokrater. Här och nu står allting på spel. Inga övermänniskor behövs för att forma vår framtid, bara vanligt (eller ovanligt) civilkurage Det är så skrämmande enkelt. Det räcker med god vilja att söka en gemensam sanning.

Var och en har en plats i det globala samspelet, ingen är oumbärlig men alla är behövliga. Förståelse, medkänsla, medlidande är utslag av humanitet och vittnar om att vår nästa inte är reducerad enbart till ett instrument för vårt eget självförverkligande. Det är en omistlig färdkost när vi med varmt hjärta men med kallt förstånd söker utforma våra innersta trossatser i tankar, ord och gärningar. Kärleken till Gud i alla sina variationer kan inte skiljas från kärleken till nästan, det allra bästa plussummespelet.

Noter

Fullständiga referenser återfinns i litteraturförteckningen. Alla författare är listade i sakindex. Citaten är översatta av författaren om motsatsen inte anges eller framgår av sammanhanget.

Bästa läsare

-de Tocqueville, Alexis: *De la Démocratie en Amérique I-II* (1835, 1840); på engelska *Democracy in America I-II* (1945)
-von Hertzen, Gustav: *The Spirit of the Game* (1993)

Kapitel 1 Den mänskliga naturen

1. Litteraturen kring detta förlopp är mycket rik och delvis kontroversiell. En konsensus håller dock på att arbeta sig fram. Vid denna punkt nöjer jag mig med att referera till några översiktsverk, som belyser problematiken från olika synvinklar.
   -Wilson, Edward O.: *Sociobiology: The New Synthesis* (1975).
   -Eibl-Eibesfeldt, Irenäus: *Die Biologie des Menschlichen Verhaltens* (1984).
   -Runciman, Maynard Smith, Dunbar eds.: *Evolution of Social Behaviour Patterns in Primates and Man* (1996).
   - Sober, Elliott & Wilson, David Sloan: *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behaviour* (1998).
   -Shennan, S.: *Genes Memes and Human History* (2002).
   -Wilson, David Sloan: *Darwins Cathedral: Evolution, Religion and the Nature of Society* (2002).
   -Wright, Robert: *Nonzero: The Logic of Human Destiny* (2000)
2. Snabba ärftliga förändringar i djurs beteende har länge förbryllat genetikerna. En förklaring är den så kallade Baldwin-effekten, som fortfarande är omstridd, se Weber & Depew eds.: *Evolution and Learning: The Baldwin Effect Reconsidered* (2003). Grundtanken är att inlärda beteenden fungerar som en vägledare för genetiska förändringar, evolutionen får därigenom en prefererad riktning. Nya insikter i epigenetisk ärftlighet, som inte är kopplad till DNA, ger sådana idéer ökad plausibilitet.

   Största delen av genomet är en stängd bok. Generna kommer till uttryck bara om tiden, platsen och omgivningen är de rätta och även små förändringar i regelverket kan ha en stor inverkan på fenotypen och beteendet. Kromatin, ett komplext protein i vilket DNA-dubbelspiralen är inbäddad, spelar en central roll i denna självreglering. Kemisk modifiering av kromatinet öppnar eller stänger vägen till genexpression. Också DNA kan modifieras på liknande sätt. Hela detta program nedärvs men är betydligt lösare förankrat och därmed flexiblare än DNA-sekvensen. Omgivningen, exempelvis näringsintag, anpassar kromatinets reglermekanismer i de relevanta somatiska cellerna; förbättrad laktostolerans i mjölkdrickande populationer är det klassiska exemplet, se Gary P. Nabhan: *Why Some Like It Hot: Food, Genes and Cultural Diversity* (2004). Om selektiv evolution i olika människopopulationer se Voight et.al.: *A Map of Recent Positive Selection in the Human Genome. PloS Biology* (2006).

   Den stora frågan är om den ärftliga förankringen realiseras enbart genom urval av föreliggande avvikande genotyper eller om de somatiska förändringarna slår igenom i äggoch sädesceller; äggcellernas cytoplasma kan också i princip förmedla ”inlärd” information. Det kan vara svårt att separera mekanismerna, men det snabba evolutionstempot talar för det senare alternativet, fastän det är svårsmält för dogmatiska darwinister. Se Eva Jablonka & Marion J. Lamb: *Evolution in Four Dimensions: Genetic, Epigenetic, Behavioral and Symbolic Variation in the History of Life* (2005); Viré et al. *Nature* vol 439 (2006) s. 871–874; *Epigenetics, Introduction and Reviews Nature* vol 447 (2007) s. 396–440. Om hundars genom, Hans Ellegren: *Nature* vol 438, (2005) s.745–746; Kerstin Lindblad-Toh et al. ibid: (2005) s. 803–819. Om kromatinets modifiering, Shogren-Knaak et al.: *Science* vol 311 (2006) s.844–847; Bannister & Kouzarides: *Nature* 436 (2005) s. 1103–1106. Om människohjärnans pågående evolution, Evans et.al.: *Science* vol 309, Sept. 9 (2005) s.1717–1720 ; Mekel-Bobrov et.al. ibid: (2005) s. 1720–1722.

3. Välbekanta exempel på språk där ordet för ”människa” sammanfaller med benämningen för den egna gruppen är inuiternas språk inuktitut och romernas språk romani.
4. Edvard Westermarck: The History of Human Marriage (1891).
5. Se Lewis Wolpert (2006): *Six Impossible Things Before Breakfast: The Evolutionary Origins of Beliefs*. Lee M. Silver ger religionerna en evolutionspsykologisk uttolkning, se *Challenging Nature. The Clash of Science and Sprituality at the New Frontiers of Life* (2006).
6. Edward Hagen har i *The Bargaining model of Depression* i Peter Hammerstein ed: *Genetic and Cultural Evolution* (2003) s. 95–123 presenterat denna hypotes. Den berör uttryckligen lindrig depression, nedslagenhet och brist på motivation. Depression i sin svåraste form är invalidiserande och har säkerligen en annan bakgrund.
7. Om släktskapen är 50 % skall nyttan för släktingen vara minst dubbelt större än kostnaden, för att altruism skall vara genetiskt lönsam. Hamilton arbetade ut teorin i detalj och den är empiriskt väl verifierad. Han har skrivit en mycket läsvärd vetenskaplig självbiografi *Narrow Roads of Geneland I-II* (1995, 2001).
8. Spelteorins grundläggande verk är John von Neumanns och Oscar Morgensterns *Theory of Games and Economic Behaviour* (1944). Robert Axelrod, en av spelteorins förgrundsgestalter gav ut *The Evolution of Cooperation* (1984). Viktiga senare bidrag är bl.a. Ken Binmore: *Game Theory and the Social Contract I-II* (1998–2000) och Colin Camerer: *Behavorial Game Theory* (2003), som behandlar den expanderande empiriska sidan. Herbert Gintis: *Game Theory Evolving* (2000) är en mera praktiskt orienterad översikt.
9. Se t.ex. *The Chimpanzees of Gombe* (1986) av Jane Goodall och *Chimpanzee Politics* av Frans de Waal (2000).
10. Desmond Morris framlade redan 1967 i sin bok ”*Den nakna apan*” teorin att hårlöshet hindrade människan att överhettas under långa strapatser på savannerna. En annan teori enligt vilken hårlösheten varit ett sätt att bekämpa parasiter beskrivs i *New Scientist* i artikeln *Early humans lost hair to beat bugs* på webben (2006). En sammanfattning om olika aspekt på härlösheten kan läsas t.ex. i *The Economist* Dec 18th (2003) *Human hair, the bare truth* eller i Gustav Markkulas artikel på webben: *Människans hårlöshet ur ett evolutionsteoretiskt perspektiv*.
11. Se t.ex. Robert L. Trivers: *Social Evolution* (1985) och *Natural Selection and Social Theory* (2002). Det senare verket är en sammanställning av tidigare vetenskapliga publikationer med kommentarer av författaren. Matt Ridley har skrivit flere populärt hållna böcker om moralens ursprung och mänsklig samverkan (se litteraturförteckning). Se också Bernhard, Fischbacher & Fehr *Parochial altruism in humans*, *Nature* 442/24 August (2006) s. 912–915.
12. Se t.ex. *In Search of the Indoeuropeans* av J.P. Mallory (1989). Protoindoeuropéerna hade uppenbarligen en utpräglat patriarkalisk samhällsordning, i motsats till många av de omgivande folken. De var antagligen de första som tämjde och uppfödde hästar som dragare för stridsvagnar.
Från sitt urhem någonstans norr om Svarta havet bredde de ut sig över hela Europa och invaderade Anatolien, Iran och Centralasien inklusive Indien.
13. James Q. Wilson: *The Moral Sense* (1993) är en utmärkt framställning av människans moraliska dimension med betoning på balansen mellan genetisk disposition och omgivningsinflytelser. Här (s. 221) påträffar jag för första gången termen moraliskt kapital.
14. Se Barbara Arredi et al. *The Peopling of Europe* i *Anthropological Genetics,* editor Michael Crawford (2007) s. 398–400.
15. Evidensen är mestadels anekdotisk men det finns också vetenskaplig uppbackning
16. Trivers, Robert L.: *Parent-offspring conflict*. *American Zoologist* 14 (1974) s. 249–264 Återges in extenso med kommentarer i författarens bok *Natural Selection and Social Theory* s.123–153.
17. För att inte skämma bort barnen rekommendrade den ledande behavioristen John B.Watson år 1928 att mödrar aldrig skulle krama eller kyssa sina barn eller taga dem i famn. Dessa synpynkter blev officiellt omfattade av Children's Bureau of the United States Department of Labor. Se Otto Klineberg et al.: *Students, Values and Politics* (1979).
18. En central publikation är Judith Rich Harris: *Where Is the Child's Environment? A group Socialization Theory of Development*. *Psychological Review* vol 10, nr. 3 (1995) s. 458–489.

19. Se Edward O. Wilson: *Sociobiology* (1975) s. 163–164. Figur 7-8 är mycket instruktiv.
20. De genetiska ledtrådarna till människans tidiga utveckling och spridning diskuteras bla. i John Hawks et al. artikel *Population bottlenecks and Pleistoscene human evolution. Molecular Biology and Evolution* 17 Febr. (2000) s. 2–22 och i Kevin Duerincks sammanfattning *Genetics and human migration patterns*, bägge tillgängliga på webben. Se också Paul Mellars *Neanderthals and the modern human colonisation of Europe, Nature* vol 432, 25 Nov. (2004) s. 461–465; *A new radiocarbon revolution and the dispersal of modern humans in Eurasia*, *Nature* vol 439, Febr 23 (2006) s. 931–935. Forskarna är rätt eniga om att en flaskhals i människans tidiga utveckling uppstod i Afrika för ca 2 milj år sedan och en andra flaskhals, också den i Afrika, för cirka 200.000 år sedan. Ytterligare flaskhalsar uppkom vid den moderna människans snabba utbredning till andra kontinenter. Se t.ex Pauls Mellars: *Going east: New Genetic and Archeological Perspectives on the Human Colonization of Eurasia. Science* vol 313, 11 Aug. (2006).
21. Norman Yoffee kritiserar i *Myths of the Archaic State* (2005) skarpt indelningen i väldefinierade utvecklingsstadier. Utvecklingsgången är inte predestinerad, såsom många antropologer antagit, men kartlägger ändå nöjaktigt den samhälleliga utvecklingen.
22. Robert Graves tolkar i *The Greek Myths* (1955) en stor del av de grekiska myterna enligt detta schema. Mannens statusförlust i jordbrukssamhället går igen i moderna demokratier, då rollen som familjeförsörjare börjar vara ifrågasatt.
23. Se Steven A. LeBlanc: *Prehistoric Warfare in the American Southwest* (1999).
24. Se Napoleon A. Chagnon: *Yanomamo.* (1992). Yanomamos dokumenterade krigiskhet har inte fallat alla på läppen och Chagnon har utsatts för både ovidkommande och osaklig kritik. För en kommentar se. *Science* vol 309, July 8 (2005) s. 227–228.
25. Se *Catholic Encyclopedia. Guarani Indians* och R.B. Cunninghame Graham: *A Vanished Arcadia* (1998), Project Gutenberg, båda på webben.
26. J. Frazers *The Golden Bough*, (1922), på svenska *Den Gyllene Grenen,* är den klassiska texten beträffande kungadråpets mytiska ursprung.

Kapitel 2 De materiella grundvalarna

1. Se t.ex. Mokyr, Joe: *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress* (1990); *Long-term Economic Growth and the History of Technology* i Aghion & Durlauf eds.: *Handbook of Economic Growth* (2003).
2. Se t.ex. J. Diamonds artikel *Geography and skin colour. Nature* vol 435, 19 May (2005) s. 283–284, artikeln i *The Economist* March 11th (2006) s.73: *Sugars and spice*, Carl Zimmers artikel *The hobbit brain,* March 3 (2005) *TBRN News.Org*. samt artikelserien i *Science*, vol 309, 9 September(2005) s.1717–1722, Evans et al.: *Microcephalin, a gene regulating brain size, continues to evolve adaptively in humans*, Mekel-Bobrov et al.: *Ongoing adaptive evolution of ASPM, a brain size determinant in homo sapiens* och Latimer et al: *Neutral ecological theory reveals isolation and rapid speciation in a biodiversity hot spot.* (Se också kapitel 1, not 1)
3. Människans avgörande roll vid paleofaunans utrotning är i dag oomtvistlig. Se t.ex Paul S. Martin: *Twilight of the Mammoths* (2005); Barnosky et.al.: *Review: Assessing the Cause of Late Pleistocene Extinctions on the Continents*. *Science* vol 306 (2004) s. 70–75. Om Australien Christopher N. Johnson *Science* vol 309, (2005) s. 255–256.
4. Min främsta källa beträffande Kinas historia är John King Fairbanks, Merle Goldman: *China: A New History* (1998).
5. Se t.ex. Hugh Thomas: *The Slave Trade* (1997).
6. Bronislav Malinowski: *Argonauts of the Western Pacific* (1922).
7. Min främsta källa gällande penningens historia är Davies, Glyn rev.ed.: *A History of Money from Ancient Times to the Present Day* (1996).
8. Se John Maynard Smith: *Evolution and the Theory of Games* (1982).
9. Se G.F. Gause: *The Struggle for Existence* (1934). G. von Hertzen har utvecklat motsvarande tankegångar som vägledning för företagsstrategi i *Att spela plussummespel* i Rolf Carlsson ed. *Strategier för att tjäna pengar: Om affärsidén och andra SIARbegrepp* (2000) s. 238-267. Återfinns också i Kanniainen, Sintonen (ed)*: Etiikka & Talous* (2003).
10. Richard Pipes: *Property and Freedom* (1999).
11. År 1840 ansåg Pierre-Joseph Proudhon i *Qu´est-ce que la propriete?* (Eng. övers. *What is property?)* att egendom är stöld. I *Theory of property* säger han: ”egendom är den

starkaste existerande revolutionära kraften, med en ojämförlig förmåga att sätta sig upp mot de makthavande...privat egendom...fungerar som en motvikt till statsmakten och garanterar individens frihet".

12. R.L. Carneiro: *On the relationship between size of population and complexity of social organisation Southwestern Journal of Anthropology*, vol 23, nr 3 (1967) s.234–243.
13. Informationen om de ursprungliga tasmanierna är fragmentarisk. Det råder inte full enighet om den kulturella tillbakagången, som dock tycks vara den övervägande åsikten. Se Lyndall Ryan: *The Aboriginal Tasmanians* (1996), som dock koncentrerar sig på de infröddas öden efter kontakten med européerna.
14. Adrienne Mayor: *Greek Fire, Poison Arrows & Scorpion Bombs: Biological and Chemical Warfare in the Ancient World.* (2003).
15. Se t.ex. Maryanne Kowaleski: *Local Markets and Regional Trade in Medieval Exeter* (1995) och Fernand Braudel: (1979) *Les Jeux de l´echange. Civilisation materiell, economie et capitalisme XV-XVIII siecle* (Eng. övers. *The Wheels of Commerce* 1983).
16. Om Anders Chydenius insatser ur olika perspektiv se *Den gemensamma friheten: Anders Chydenius tankar i dagens värld* Anders Chydenius Stiftelse (2003).
17. Schumpeters mest berömda verk är *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942), som förutspår entrepenörskapets förtvinande i en allt mera socialiserad ekonomi. Se vidare Gunnar Eliasson et al.: *The Birth, the Life and the Death of Firms* The Ratio Institute, Stockholm (2005)
18. Jfr t.ex. Thomas Sowell: *Conquests and Cultures: An International History* (1998).

Kapitel 3 De politiska grundvalarna

1. Våra kunskaper om de fornnordiska samhällena är baserad på gravfynd och arkeologiska utgrävningar, se t.ex. B. Fribocks artikel *Från stenålder till vikingatid*, webben (2006) eller T. Lindkvist et al. studie: *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Nordiska Museet, Stockholm (2003) (Refereras i *Fornvännen* mars 2004). En inblick i bondesamhället ger de isländska sagorna upptecknade kring år 1300, men med handlingen förlagd 300 år tidigare, t.ex. *Njals saga*, engelsk översättning med förord av M. Magnusson, Penguin books. Ny utg. 1977. Kvinnornas starka ställning i samhället förtjänar att noteras.
2. Se t.ex. Simon Schama: *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (1987).
3. Jag trodde länge att jag var den första som hade satt denna sentens på papper i *The Spirit of the Game* (1993). Men Lev Tikhomirov formulerar sig nästan på samma sätt i *Why I Ceased to Be a Revolutionary* (1895, på ryska). Se Richard Pipes: *The Degaev Affair: Terror and Treason in Tsarist Russia* (2003).
4. Hugh Brogan har ingående beskrivit de Tocquevilles livslopp och -verk i *Alexis de Tocqueville: A Biography* (2006). Det enda som stör, är att författaren ibland applicerar sina personliga, i mitt tycke anakronistiska värderingar på de Tocqueville's tankevärld.
5. Se Winston Churchill: *The World Crisis* (1923).
6. Se Max Jakobson: *Diplomaattien talvisota* (1955) och *Finland in the new Europe* (1988). Efter Sovjetunionens fall blev jag bekant med den ryska ambassadören Juri Derjabin, som under den gamla regimen var beryktad finlandsätare under pseudonymen Komissarov. Hans sötsura sammanfattning av våra tidigare relationer var att Sovjet och Finland var som Tom och Jerry.
7. Se t.ex. Tony Judt: *Postwar: A History of Europe since 1945*.
8. Se David McCullough: *Truman* (1992).
9. Se t.ex. John Lewis Gaddis *The Cold War: A New History* (2005).
10. Se andra delen *The Invisible Writing* (1954) i Koestlers självbiografiska serie.
11. Se Arvo Tuominens självbiografiska verk *Kremlin kellot*. (1956) (Svensk övers. *Klockorna i Kreml*).
12. von Neumann och Morgenstern postulerade att det för varje väldefinierat spel finns åtminstone en uppsättning motsägelsefria spelregler, en "konstitution" som entydigt kan lösa alla uppstående konflikter. Men W.F. Lucas falsifierade denna hypotes (*Transactions of the American Mathematical Society* vol 137 (1969) s. 219–229.
13. Robert Putnam et al.: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (1993).

Kapitel 4 Moralens grundvalar

1. Jag är inte ensam om den åsikten. Richard Joyce har i *The Evolution of Morality* (2006) ringat in moralbegreppet ur en filosofisk synvinkel och visar rätt övertygande, att en objektivt "riktig" moral inte kan härledas genom deduktion och inte heller empiriskt i evolutionspsykologiska termer. Men se också t.ex. Martin Hollis, som i *Trust within reason* (1998) analyserat problematiken med hjälp av spelteoretiska resonemang. Konklusionen är, så vitt jag förstår, att förnuftet kan vara vägledande bara om det inser sina egna begränsningar.
2. Kurt Gödel lyckades konstruera en vattentät matematisk självmotsägelse som i vardagsspråket motsvaras av "denna sats är inte sann". Detta innebär att varken satsen ifråga eller dess motsats kan äga sin riktighet och att matematik är ett logiskt ofullständigt system; det finns ett gränslöst antal matematiska satser, vilkas sanningsenlighet måste förbli öppen. Den intresserade hänvisas till Douglas R. Hofstadter: *Gödel, Escher Bach: An Eternal Golden Braid* (1979).
3. Se Ray Monk: *The Duty of Genius* s. (1990) s. 361–384. Wittgenstein hade förespeglat att han var enfjärdedelsjude medan i verkligheten båda farföräldrarna och den ena morföräldern var av judisk härkomst.
4. Se John Stephen Lansing: *Priests and Programmers: Technologies of Power in the Engineered Landscapes of Bali* (1991); *Perfect Order: Recognizing Complexity in Bali* (2006). Fred Eiseman: *Rice and Ritual: Dewi Sri´s Gift. Balivision* på webben (2004).
5. Jared Diamond relaterar den sorgliga utvecklingen i *Collapse* (2005) s. 79–119. Terry L.Hunt och Carl P. Lipo har nyligen presenterat en reviderad tidsaxel för påsköns historia, som tyder på att miljöförstöringen och uppförandet av statyer inleddes i ett tidigt skede. *Late Colonization of Easter Island*. *Science* 17 March (2006) s. 1603–1606.
6. Se Michael Fellman: *The Making of Robert E. Lee* (2000).
7. *Democracy in America II*, s. 336. de Tocqueville visar visionär klarsynthet, när han år 1840 kunde se framför sig ett dystopiskt välfärdssamhälle, som då inte existerade ens i embryonal form.
8. Se t.ex. *The Financial Times. Harris Poll of Adults in Five European Countries Reports on What People Think about Working Hours, Pensions and Retirement* 21 August (2006).
9. Karl Popper: (1962) *On the sources of knowledge and ignorance. Encounter* Sept. (1962). Ny utg. 2006.
10. James Gleick: *Chaos: Making a New Science* (1988) och Roger Lewin: *Complexity: Life at the Edge of Chaos* (1992) är populärt hållna framställningar. Arkady Pikovsky, Michael Rosenblum, Jürgen Kurth *Synchronization: A universal concept in nonlinear dynamics* ett mera krävande verk.
11. En beskrivning av händelseförloppet har publicerats t.ex. i *Japanese American National Museum Quarterly* vol 9, no 3 (1994) s.11–16.
12. Se t.ex. Samuel Bowles: *Microeconomics: Behaviour, Institutions and Evolution* (2004) för en spelteoretiskt orienterad framställning. Se också Eric D. Beinhocker: *The Origin of Wealth: Evolution, Complexity and the Radical Remaking of Economics* (2006). Beinhocker revolterar mot de gällande nationalekonomiska föreställningarna och konstruerar sitt nya paradigm utgående från ett evolutionsperspektiv. Han underbygger i detalj det kausala sambandet mellan välstånd, samhälleliga strukturer och moral men vill ändå inte tala om moral.
13. Se von Hertzen: *Att spela plussummespel* (2000); von Hertzen: *Moraali menestyksen minimitekijänä* i I. Haavisto (toim): *Hyve ja markkinatalous* (2003) s. 63–74; Robert Frank: *What Price the High Moral Ground? Ethical Dilemmas in Competitive Environment* (2005); Deirdre N. McCloskey: *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce* (2006) inledningen.
14. Enligt Peter F. Drucker är ärlighet (integrity) en ledares enda oundgängliga egenskap. Se *The Essential Drucker* (2001).
15. Se Gustav von Hertzen: *The Cultor Story – The Path Abroad* i Mannio et.al. (eds): *Our Path Abroad: Exploring Post-war Internationalization of Finnish Corporations* (2003) s. 69–85
16. Se Wiklund et al.: *The Hartwall/BBH-Case – The Dissolution of the Soviet Union as a Business Opportunity* i Mannio et al.(ed): *Our Path Abroad: Exploring Post-war Internationalization of Finnish Corporations*. (2003) s. 409–420

17. Public choice skolan grundades av James Buchanan och Gordon Tullock som tillsammans gav ut *The Calculus of Consent* år 1962 (Buchanan tilldelades nobelpriset i ekonomi år 1986).

Kapitel 5 Andliga grundvalar

1. Se Stacy Shiff: *Great Improvisation: Franklin, France and the Birth of America* (2005).
2. Se Fareed Zakaria: *The Future of Freedom* (2003): *Illiberal Democracy at Home and Abroad* s. 106–113. Zakaria ger exempel på populistiska bakslag inom ramen för indisk demokrati.
3. Argumentationen återfinns i *Pensées*, Pascals sista, ofullbordade verk.
4. Se Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the banality of Evil* (1963).
5. Se t.ex. Fred P.M. van der Kraal: *President Samuel K. Doe (*1980–1990*) The Master Sergeant-President i: Liberia: Past and Present of Africa´s Oldest Republic* på webben (2006).
6. Mauno Koivisto: *Venäjän idea* (2001).
7. Denna reflektion tillkom först i en sen upplaga (sid.237) publicerad 1790, 31 år efter originalverket.
8. Den intresserade hänvisas också till Jaroslav Pelikan *Reflections: The Predicament of the Christian Historian.* Center of Theological Inquiry (på webben) (1997).
9. Se Adam Hochschild: *King Leopolds Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* (1998).
10. *A Responsible Europe* redigerad av Hartmut Mayer och Henri Vogt (2006) är ett försök att kartlägga EU:s globala ansvar och åtaganden. Se också Joseph Ratzinger: (den nuvarande påven) *Europa, Seine Geistigen Grundlagen Gestern, Heute, Morgen* Föredrag i Bayerns representation i Berlin (28.11.2000).
11. Ann Gibbons beskriver i *The First Humans: The Race to Discover our Earliest Ancestors* hur den intensiva konkurrensen mellan paleoantropologerna har lett till smutskastning och skapat en atmosfär där informationsutbytet kringskärs och aktörerna svartsjukt slår vakt om sina territorier.
12. David S. Landes: *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World* (1983) s. 32–36.
13. Se von Hertzen: *The Spirit of the Game* (2003)s. 277–318.
14. I ett postumt (1922) publicerat föredrag av Max Weber: *Wissenschaft als Beruf*. Schriften s. 1894–1922, ny upplaga 2002.
15. Se t.ex. Gintis, Bowles, Boyd, Fehr eds.: *Foundations of Cooperation in Economic Life*
16. Henrich et al.: *In search of homo economicus: Behavioral experiments in 15 small-scale societies. American Economic Review*, 91 (2) (2002) s.73–78, också på webben; Martin A. Nowak & Karl Sigmund *Evolution of indirect reciprocity (a review) Nature* vol 427 (2005) s.1291–1298 och Henrich et al. *Costly Punishment Across Human Societies. Science* vol 312, 23 June (2006) s. 1767–1770.
17. Se von Hertzen: *The Spirit of the Game* (1993) s. 312-318.
18. Se t.ex. Colin A. Ronan: *The Cambridge Illustrated History of the World's Science* (1983) s. 201–240.
19. Se Peter Brown: The *Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity AD* 200–1000 (1996).
20. Se Jaakko Hintikka & Gabriel Sandu: *Game-theoretical Semantics* i Van Benthum, Ter Meulen (eds): *Handbook of Logic and Language* (1997) s. 361–410. Gödels insikt i matematikens oförmåga att bevisa sin egen ofelbarhet leder till att inget sanningskriterium kan bevisa sin egen riktighet utan måste ty sig till en högre sanningsnivå, ett metaspråk som i sin tur kan ”gödeliseras”, jfr. kapitel 4 ref 1. (En varm hälsning till Jaakko – vi hade angränsande bäddplatser i reservofficersskolan år 1953).

Kapitel 6 Politiska nollsummespel

1. Se t.ex. David Wiles: “*Boss Tweed” and the Tammany Hall Machine* eller Wikipedia artikeln *Tammany Hall NYC*, båda på webben.
2. Se *The Economist* January 18th (2005) *Money, Politics and More Money*.
3. Se von Hertzen (2003) *The Cultor Story – The Path Abroad.*

4. Jack Welch, General Electrics mångåriga ledare erbjuder i *Jack* (2001) en fascinerande inblick i sitt företags värderingar och strategier.
5. En hel litteratur har vuxit fram kring detta problem. Se Wikipedia *California electricity crisis* för en koncis framställning.
6. Daron Agemoglu och James A. Robinson baserar i *Economic Origins of Dictatorship and Democracy* (2006) en hel politisk teori på omfördelningsproblemet. De utgår från att ekonomiska klassmotsättningar är den enda politiska drivkraften, vilket möjliggör en rigorös men också mycket ensidig spelteoretisk analys av alternativa utveklingsmodeller.
7. Se t. ex. Iain McLean: *Public Choice: An Introduction* (1987); James M. Buchanan och Richard A. Musgrave: *Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State* (1999). Se också *The Concise Encyclopedia of Economics Public Choice Theory.*
8. Se Robert E. Hall och Alvin Rabushka: *The Flat Tax* (1995). En viss progressivitet kan införas genom ett fast avdrag för alla inkomsttagare. Se också *The Economist* April 16th (2005). *The flat tax revolution*.
9. Se Paolo de Renzio: *Bigmen and Wantoks: Social Capital and Group Behaviour in Papua New Guinea. QEH Working Paper Series* Working Paper Number 27 (2000), från webben.
10. Dessa fakta torde inte vara omtvistade. Se Wikipedia, *Salvador Allende*, som inkluderar en utdragen diskussion. Parlamentets resolution före Pinochets kupp är också ett läsvärt dokument *Agreement of the Chamber of Deputies*, August 22, (1973). En ny analys, som fösvarar Pinochets lösningar har skrivits av Karen Araujo och Paul Craig Roberts: *Chile: Two visions, the Allende-Pinochet era* (2006).
11. Se U.S. Senate *Lobbying Disclosure Act* 1995 Ny lagstiftning är på kommande. Se också *The Economist* August 21st (1999) s. 24–25 om lobbyverksamhet i mogna demokratier.
12. Se Wikipedia, *Weatherman (organization)*.
13. Från webben. *Archives Blast from the Past: Kicking up a Storm: The Legacy of Mark Rudd* (2003).
14. Dwight R. Lee and Richard B. McKenzie: *Helping the Poor Through Governmental Poverty Programs: The Triumph of Rhetoric over Reality* i Gwartney, Wagner eds.: *Public Choice and Constitutional Economics* (1988).

Kapitel 7. Det ekonomiska plussummespelet

1. I USA är både General Motors och Ford illa ute och också den statliga fonden för återförsäkring av pensioner (Pension Benefit Guaranty Corporation, PBGC) vacklar under sina åtaganden.
2. Källa OECD *Main Economic Indicators*.
3. Se *The Economist* January 27th (2005) *Nigeria:Democracy and its discontents*. Se också *The Economist* October 27th (2005) *Nigeria: The fat of the land*.
4. Se t.ex. Milton Friedmans *Capitalism and Freedom* (1962) och *Free to Choose* (1980) båda skrivna tillsammans med makan Rose D. Friedman. Se också eftermälet i *The Economist* November 25th (2006) s. 87–88 *A heavyweight champ at five foot two*.
5. OECD *Main Economic Indicators*.
6. Johan Edqvist: *Sveriges Riksdag: Ledamöter inkl. ersättare,* (oktober 2005). Personlig kommunikation.
7. Se t.ex. David R. Henderson: *Japan and the Myth of MITI. The Concise Encyclopedia of Economics*.
8. Affärsidebegreppet utformades på 1970-talet av SIAR (Scandinavian Institute for Administrative Research) under ledning av Erik Rhenman (1933–1993). Se t.ex. Erik Rhenman: *Företaget och dess omvärld* (1969); Richard Normann: *Skapande företagsledning* (1975); Jahnukainen, Junnelius och Sonkin: *Liiketoiminnan kehittäminen liikeidean pohjalta* (1980), på svenska *Affärsideutveckling* (1982).
9. Se Gustav von Hetzen (2000): *Att spela plussummespel* jfr. även kap. 2 ref. 7. Se vidare Berry J. Nalebuff and Adam M. Brandenburger: *Co-opetition* (1996), som lättfattligt förklarar hur man skall kombinera samarbete och konkurrens mot en spelteoretisk bakgrund. För ett ryskt perspektiv på ekonomiskt plussummespel se Alexander Martirosyan: *Strategy Through People: The Basics of a Contributing Organisation* (2006).
10. Se t.ex. Vesa Kanniainen, Elise Pietarila: *Corporate Social Responsibility: Can Markets*

*Control? Paper presented at the International Conference on Law and Economics and Related Topics, Helsinki, August (*2005*).*

11. Se t.ex. Castells: *The Rise of the Network Society* (1996) s.151–200. Se också på webben *Toyota Production System (TPS)* i anslutning till *Lean Tools*.
12. Se Michael Porter, Elisabeth Olmstedt-Teisberg: *Redefining Health Care: Creating Value-based Competition on Results* (2006).
13. Ett nytt systemtänkande är på gång i akademiska kretsar, se t.ex. Julian le Grand: *Motivation, Agency and Public Policy: Of Knights & Knaves, Pawns and Queens* Oxford University Press (2003). Le Grand var Tony Blairs betrodda rådgivare och hans tankegångar avspeglas labourregeringens strävanden att skapa en kvasimarknad för hälsovård och utbildning.
14. Buchanan, James, Devletoglou, A. and Nicos E: *Academia in anarchy: An economic diagnosis* Basic Books (1970). Se också *The Economist* September 10th (2005) *The brains business: A survey of higher education.*
15. Kristian Karlsson har i *Avlatsindustrin* (2006) ingående kritiserat tendensen till avsteg från lönsamhetsmålsättningen.
16. En insider har återgivit händelseförloppet på följande sätt. Kommissionen föreslog först en koldioxidskatt men stötte på principiellt motstånd på grund av aversion mot EU:s inblandning i någon som helst form av beskattning. Någonting måste emellertid göras och då kom man på kvoteringssystemet, en beskattning på omvägar i analogi med jordbrukspolitiken (personlig kommunikation). Joseph E. Stiglitz argumenterar i sin senaste bok, *Making Globalization Work* (2006) för en global koldioxidskatt. Om beskattningens överlägsenhet som styrinstrument se tex. Richard Posner: *Catastrophe: Risk and Response* (2004) ; *Science* 314, 24 November (2006) s. 1217, William H. Schlesinger: *Carbon Trading.*
17. Se *U.S. Nuclear Regulatory Commission Fact Sheet on the Accident at Three Mile Island* (2000).
18. Se *US Death Rate Surged During Summer* 1986. *Causes Debated. Rachel´s Environmental & Health News* #64, February (1988). Dödsfall på grund av lunginflammation ökade med 18,1 % och på grund av "alla infektionssjukdomar" med 22,5 % jämfört med år 1985.
19. World Health Organization *Media Centre Chernobyl: the true scale of the accident* (2005). International Atomic Energy Agency (IAEA) *Chernobyl's Legacy: Health, Environmental and Socio-economic Impacts* (2005). De största hälsoriskerna bedömdes vara psykiska och psykosomatiska.
20. Enligt uppgift i *Svenska Dagbladet* 29.11.(2005). De officiella siffrorna är betydligt lägre, några tusen per år.
21. Bertazzi et.al.: *Epidemiology* 8 (1997) s.646–652. *Dioxin Update from Seveso;* J. Barton Sterling: *Journal of Drugs in Dermatology* March-April (2005). *Dioxin toxicity and chloracne in the Ukraine.*
22. Se *Nature* vol 435, 30 June (2005) s. 1179–1186. *China´s environment in a globalizing world.*
23. Se t.ex. Wikipedia CFC.
24. Se Jens Bjerre: *The Last Cannibals* s. 31–38, (ny uppl 1957).
25. Se *Friskolornas Riksförbund*, websajt. I *Hufvudstadsbladet,* 4 december (2005), återfinns ett utmärkt reportage.
26. Se också Johan Norberg: *Till världskapitalismens försvar* (2001).
27. Se också kommentarer i *The Economist* September 17th och 24th (2005); *Helsingin Sanomat* 15.9. (2005).
28. International Organization for Migration (IOM), Press Briefing Notes – 7 February (2006) *Benin – Ministerial Conference of Least Developed Countries Focuses on Migrant Remittances*. Man uppskattar att cirka hälften av remitteringarna kommer fram i den officiella statistiken.
29. Se Gustav von Hertzen: *Globalisaation arvomaailma* (Globaliseringens värderingsramar) i *Optiovoitto koko kansalle* (1988) s. 90–101.

Kapitel 8. Rättskipning och rättvisa

1. Se Human Rights Watch May (2006) *Lost in Transition: Bold Ambitions, Limited Results for Human Rights Under Fox. Part V Law Enforcement: Ongoing Abuses that*

Undermine Public Security På webben; Mexican Law Review Number 6, July-December (2006); Enrique Diaz-Aranda *Criminality and Criminal Law in Mexico: Where are we going?* på webben.

2. Poliisin vuosikertomus (2004) *Rikostorjunta*.
3. Den enda gången jag har stått inför domstol, dömdetingsrätten mig till böter för oaktsamhet vid handel med värdepapper enligt lagen om insideraffärer. I utslaget konstaterades, att jag inte handlat för att uppnå vinning, men borde ha iakttagit en större varsamhet på grund av min ställning som förvaltningsrådets ordförande. Då lagtexten inte gav domskäl hänvisade man till lagens förarbeten och en obskyr licentiatavhandling. Domen stred uppenbart mot gällande lag, men på inrådan av min uppskakade advokat överklagade jag inte, vilket var mitt eget fel. Ett halvt år senare kompletterades lagen så, att strävan efter ekonomisk fördel blev ett uttryckligt kriterium för insiderbrott. Icke desto mindre dominerar denna episod informationen, om man googlar mitt namn på internet. Det chockerande är att t.o.m. i en rättsstat som Finland, låter sig åtminstone en tingsrätt påverkas av extrajuridiska omständigheter, som man bara kan spekulera över. Jag talar naturligtvis i egen sak. Alla domstolshandlingar är tillgängliga och jag tillhandahåller gärna kopior.
4. På webben, Reference.com *Japanese law* (2006).
5. På webben*: Japan Perspectives*, Bill Stonehill: *Law in Japan* (2000).
6. Se Steve Bogira: *Courtroom 302: A Year Behind the Scenes in an American Courthouse* (2005); *The Economist* February 3rd (2007) s. 58
7. Se Simon Schama: *The Embarrassement of Riches: In Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* s. 15–24 (1987). Schama är inte helt säker på att detta straff verkställdes. (Se också kapitel 3)
8. *Misuse of Drugs Act,* revised (1998). Se också Wikipedia, *Law of Singapore*.
9. Se Alan A. Stone: *Law, Psychiatry and Morality. American Psychiatric Press* (1984) s.3–40. Se också Wikipedia *Psikhushka*.
10. *California Penal Code* §374 et seq. (2004) (för städer). Straffet för nedskräpning är en bot på 1000$ men uppföljningen lämnar mycket övrigt att önska.
11. Se t.ex. *Venture Capitalists on the Streets. An interview with the Salvation Army´s National commander, W. Todd Bassett* på webben.
12. Se på Webben, *Kris Sverige, Kris Finland, Cris Sweden*.
13. John H. Laub and Robert J. Sampson: *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age* 70 (2003).
14. Blair, Moffitt, Plomin and Viding: *Journal of Child Psychology* (2005); Stevenson J, Goodman R.: *Association between behaviour at age 3 yers and adult criminality. J. Psychiatry*. Sept. Nr 179 (2001) s. 197–202.
15. Robert E. Rector: *The Myth of Widespread American Poverty. The Heritage Foundation*, *Policy Research & Analysis* Sept 18 (1998).
16. Se Maurize Pinzon: *New York News Network* April 16 (2004).
17. Se Hartmut Mayer och Henri Vogt (eds.) (2006) *A Responsible Europe*
18. Se Transparency International *The Kenya Bribery Index (*2005*)*. Korruption på låg nivå har minskat i vissa sektorer, men polisen och domstolarna är fortfarande lika korrupta. Korruptionen på hög nivå är fortfarande chockerande, se t.ex. *Mail & Guardian on line* 10 April (2006); *No End in sight to Kenya's corruption woes*. *The Economist* Feb 10th (2005) *Corruption in Kenya*.
19. Se Amnesty International's *Report on Non-ID Palestinian Refugees in Lebanon* 05.10 (2005); Amnesty International: *Long Standing Suffering of Palestinian Refugees in Lebanon* 29.03 (2006).
20. Se. t.ex. David Landes: *The Wealth and Poverty of Nations* (1998).

Kapitel 9 Den fjärde statsmakten

1. Se Wikipedia *Journalism Scandals*.
2. Se t.ex Encyclopedia Britannica *Brent Spar*; Dirk Maxeiner: *Lessons from Brent Spar* Maxeiner & Miersch (2003) på webben.
3. Se t.ex den mycket omfattande kommersiella publikationen *Yearbook of International Organisations* utgiven av Union of International Assocations.
4. Se *The Economist* March 5th (2005) *Obituary: Peter Berenson.*

5. *The Economist* March 19th (2005) *Unbroken yokes: Niger decides not to free its slaves* och *Still with us*. Se också Hugh Thomas *The Slave Trade: The Story of the Atlantic Slave Trade* (1997).
6. Helen Zumpe: *Sprachlenkung im Nationalsozialismus*. Dokumentations- und Informationszentrum für Rassismusforschung e.V. (DIR) (2000) på webben.
7. Se *United Nations Development Programme, Crisis Prevention & Recovery: Mine Action Update* (April 2004).
8. Se *The Economist* Technology Quaterly December 2nd (2006) s. 3–4 *Cat and mouse, on the web*.
9. Se *The Economist* April 22nd, (2006) Special section *Among the audience*.
10. Se Wikipedia *Weblog*.
11. Se t.ex. John B. Thompson: *Books in the Digital Age* (2005).

Kapitel 10 Demokratiska förvillelser

1. Franz Schurmann et al. (eds.): *Imperial China* (1967).
2. Se Nel et al.: *Science* vol 311, 3 February (2006) s. 622–627. *Toxic Potential Materials at the Nanolevel*. Den klassiska nanoteknologiska texten är K. Eric Drexler: *Engines of creation: The Coming Era of Nanotechnology* (1986) Se också K.E. Drexler, C. Peterson: *Unbounding the Future: The Nanotechnology Revolution* (1991).
3. Se Bill Kovarik *Mass Media and Environmental Conflict* (2002); Paul Frame *Radioluminescent Paint. Oak Ridge Associated Universities* på webben.
4. Relationen mellan cancer och låga doser radioaktiv strålning har länge varit kontroversiell. W.C. Chen et al.: *Is Chronic Radiation an Effective Prohpylaxis Against Cancer? Journal of American Physicians and Surgeons* vol 9, nr.1 (2004) s.1–10 presenterar en dramatisk hormetisk effekt. Den bestrålade befolkningsgruppens cancerincidens var 97 % lägre än normalpopulationens! (Författarna hade svårt att få sin undersökning publicerad). Chandrasekara Dissanayake konstaterar i *Of Stones and Health: Medical Geology in Sri Lanka. Science* 5 August (2005) att radioaktiv strålning upp till 200 gånger den normala på många håll i Asien inte förorsakar negativa effekter utan snarare ser ut att bidra till hälsan. Se vidare Wei and Sugahara: *High background radiation area in China. Journal of Radiation Research,* 41 (suppl) (2000) s.1–76 ; Myron Pollycove and L.E. Feinendegen *Biologic Responses to Low Doses of Ionizing Radiation: Part 2. Dose Responses of Organisms. The Journal of Nuclear Medicine* 42, 9 s. 26–32N, 37N, a review (2001).
5. Se t.ex. Edward J. Calabrese and Linda A. Baldwin: *Toxicology rethinks its central belief: Hormesis demands a reappraisal of the way risks are assessed. Nature* vol 421, 13 February (2003) s. 691–692.
6. Se t.ex. Bruce N. Ames and Lois Swirsky Gold: *Paracelsus to parascience: the environmental cancer distraction. Mutation Research* vol 447 (2000) s. 3–13.
7. Matteus 15: 17–20; Markus 7: 15–23.
8. Se t.ex. A. Trevavas and D. Stewart: *Paradoxical effects of chemicals in the diet on health Current Opinion in Plant Biology.* nr. 6 (2003) s. 185–190.
9. En redogörelse för sambandet mellan mikrober, infektioner och allergier återfinns t.ex. i artikeln E. Isolauri et al.: *Probiotics: a role in the treatment of intestinal infection and inflammation? Gut* vol 50 (2002) s. 54–59. Se också en sammanfattning av G.A. Rook och L.R. Brunet: *Microbes, immunoregulation, and the gut*. *Gut* vol 54 (2005) s. 317–320.
10. Se *Kennewick Man* Virtual Interpretative Center på webben.
11. *The Times-Democrat* 2nd november 1884. Återfinns i *Occidential Gleanings*, volume II (1925).
12. Se Ruth Brandon *The Spiritualists* (1983).
13. Se Wikipedia *The Protocols of the Elders of Zion.*
14. CNS News.com January 07 (2005).
15. Energy Information Administration, US Department of Energy: *Crude oil and Total Petroleum Imports* (April 2006).
16. Se t.ex. J.Q. Wilson: *The moral sense* (1993) s. 182–185. Se också *Glenn Wilson on the regression in the Kibbutz. The great sex divide.* Peter Owen, London (1989) s. 63–66, på webben
17. SCUM-manifestet skrevs 1966 av Valerie Solanas, en mentalt instabil deltidsprostitu-

erad. Hon avled år 1988.

18. Om Bonobon se Frans B.M. de Waal *Scientific American* March (1995) s. 82–88 *Bonobo Sex and Society.*
19. Flere undersökningar tyder på så kallade iatrogena effekter varvid terapin skadar mera än den hjälper. Se t.ex. Mayou et al. (2000): *ASR Annotation. Psychological Debriefeing. Post-Trauma Acute Stress Reaction (ASR), Civilian Population* på webben. Se vidare Richard J. McNally *Psychiatric Casualties of War. Science* 313/18 August (2006) s. 923–4.
20. *National Comorbidity Survey Replication* är en statistisk studie utförd av National Institute of Mental Health tillsammans med Harvard University och University of Michigan. Se *Science* 308 10 June (2005) s. 1527.
21. *Lionel Robbins Memorial Lectures* 2002/23.
22. Se *Bulletin of the World Health Organization* 79, 12 (2001) *Choosing to die – a growing epidemic among the young.*
23. Ursprungligen Charles Maurice Talleyrands (1754–1838) karakteristik av franska aristokrater, som återvände med Bourbonerna efter 25 år i exil.
24. För en fördjupad kritik se Dick Taverne: *The March of Unreason: Science, Democracy, and the New Fundamentalism* (2005); Ophelia Benson, Jeremy Stangroom: *Why Truth Matters* (2006).

Kapitel 11 Historiens lärdomar

1. Se t.ex. Alf Henriksson: *Byzantinsk Historia* (1971).
2. Joseph A. Tainter: *The Collapse of Complex Societies* (1988) s. 7–8.
3. *Nature* 23 December (2004) s. 1020–1023 *Dating the Late Archaic Occupation of the Norte Chico region in Peru* J.Cramer et al.: Kommentar i *Science* 7 January 2005 s. 34–35.
4. Se Encyclopedia Britannica, *Pre-Columbian Writing.* Inka-riket kommunicerade med khipu, ett invecklat system av knutar på bomullssnören, men khipu kvalificerar inte som ett skriftspråk.
5. Se Diamond: *Collapse* (2005) s. 157–177. Se också Yoffee: *Myths of the Archaic State* (2005).
6. Se David P. Chandler: *A History of Cambodia* (2000). Varje konung ville bygga sitt eget tempel (totalt ett fyrtiotal), som helst skulle överträffa föregångarens. Om de senaste arkeologiska rönen beträffande vattenförsörjningen se *Science* vol 311, 10 March (2006) s. 1364–1368 *The End of Angkor.*
7. Oswald Spengler: (1880–1936*) Der Untergang des Abendlandes* (1918–22); Arnold Toynbee (1889–1975): *History of the World* (1934–54). Det finns andra som gjort minst lika bra ifrån sig t.ex. R.G. Collingwood (1889–1943): *The Idea of History* postumt utgiven 1946 och Fernand Braudel (1902–1985): *Le Monde actuel, histoire et civilisations* (1963) Jag vill också framhålla Egon Friedells (1878–1938): *Kulturgeschichte der Neuzeit* (1927–1931).
8. Joseph Needhams (1900–1995) monumentala verk *Science and Civilization in China* (1954–2004) är standardreferensen. (Projektet slutfört av medarbetare). Colin A. Ronan presenterar en kortfattad version i *The Cambridge Illustrated History of the World's Science* s. 125–186 (1983). Needham idealiserar kinesisk vetenskap. De tekniska innovationerna var förvisso först på plan och värda all respekt, men ledde inte till kumulativt kunskapsuppbyggande och verkliga vetenskapliga insikter.
9. Thomas Sowell: *Conqests and Cultures: An International History* (1998) s. 330.
10. I Indien är växelverkan mellan religiösa föreställningar och samhällslivet utomordentligt komplext. Nobelpristagaren V.S. Naipaul ger i sina böcker *India: A Wounded Civilization* (1977) och *India: A Million Mutinies Now* (1990) en provkarta på den sociala dynamiken.
11. Se Steven LeBlanc: Wikipedia (1999): *Chaco Culture National Historical Park.*
12. Se Wikipedia *Mississippian Culture.*
13. Se *Encyclopedia Britannica.*
14. Se t.ex. Ata-Malik Juvaini: *Genghis Khan: The History of the World-Conquerer* (1958); David Morgan: *The Mongols* (1986). Man har beräknat att en person av 200 i Euroa-

sien är en ättling till Djingis Khan. Se Spencer Wells et al: *A Genetic Landscape Reshaped by Recent Events: Insights into Central Asia. American Journal of Human Genetics* vol 71, nr 3 (2002) s.466–482.

15. Se t.ex. James J. Fox: *Harvest Of The Palm: Ecological Change in Eastern Indonesia* (1977). Fox jämför två samhällen med nästan identisk ekonomi men avvikande religiös bakgund. Utfallet beträffande samhällsstruktur, sociala relationer etc, är mycket olika och uppenbarligen en konsekvens av religiösa föreställningar.
16. Om romernas historia se t.ex. The Patrin Web Journal *Timeline of Romani History.*
17. Se G. von Hertzen: *The Spirit of the Game* (1993).
18. Se t.ex. *Encyclopedia of Latin American History and Culture* (1996).
19. Se Wikipedia *Antonio López de Santa Anna.*
20. I Pakistan tillämpas än idag delar av regelverk utfärdade av det brittiska styret. Staden Karachi använder fortfarande en exakt kopia av kolonialregimens reglemente för kommunala arbeten i Bombay. Se Hamid A. et al: *Bombay Public Works Manual*. Revised (!) edition (2004). §40 i manualen är värd att citera i sin helhet ”När europeiska officerare och underordnade blir dödade eller svårt skadade av fanatiker eller andra personer eller avlider plötsligt eller genom våld under uppseendeväckande omständigheter, bör en detaljerad rapport avges per telegraf till Indiens [!] regering så att anhöriga och vänner till de avlidna eller skadade blir informerade så snart som möjligt”.
21. Min främsta källa till det efterkoloniala Afrikas historia är Martin Meredith: *The State of Africa: A History of Fifty Years of Independence* (2005).
22. Se t.ex. Ron Chernow *Titan: The Life of John D. Rockefeller* (1998). Oljemagnaten Rockefeller var den mest framgångsrika av de ekonomiska imperiebyggarna i USA och vid sidan av stålbaronen Andrew Carnegie också den mest moraliskt medvetna. Rovriddare är inte en adekvat beteckning för dessa hårdföra affärsmän.
23. Robert L. Carneiro: *Science* vol 169, 21 August (1970) s. 733–738 *A Theory of the Origin of the State; Proceedings of the National Academy of Science* vol 97, November 7, s. 12926–12931 *The transition from quantity to quality: A neglected causal mechanism in accounting for social evolution.*
24. Se Yoffee: *Myths of the Archaic State* (2005).

Kapitel 12 Framtidsperspektiv

1. Santa Fe Institute grundades år 1984 av några framstående forskare för att studera komplexitet i tvärvetenskapligt perspektiv. Liknande forskningscentra har sedemera inrättats på många håll, men en övergripande komplexitetsteori verkar ännu att vara utom räckhåll. Futurologi som studieobjekt är inte heller utstakat och forskningen söker fortfarande sina former fastän det redan finns en omfattande litteratur. På finska finns en utmärkt översikt av Kamppinen, Kuusi, Söderlund *Tulevaisuuden tutkimus* (2003). På engelska är ett grundläggande verk Wendell Bell: *Foundation of future studies: Human science for a new era* (1996).
2. T.ex. i Finland har man från varierande infallsvinklar tagit fram ett antal instruktiva framtidsscenarier: Manuel Castells, Pekka Himanen *Suomen tietoyhteiskuntamalli* (2001); Pentti Vartia, Pekka Ylä-Anttila *Kansantalous* 2028 (2003); Reino Hjerppe, Juha Honkatukia toim. *Suomi* 2025*: Kestävän kasvun haasteet* (2005); *Finnsight* 2015*: Tieteen, teknologian ja yhteiskunnan näkymät* (2006) utgiven av Finlands Akademi och Tekes ; Mika Mannermaa *Demokratia tulevaisuuden myllerryksessä: Yhteiskunnallinen vaikuttaminen uudessa viitekehyksessä* (2006) utgiven av Riksdagens framtidsutskott med anledning av 100-års jubileet för enkammarriksdagen i Finland; Petri Rouvinen, Pentti Vartia, Pekka Ylä-Anttila: *Seuraavat sata vuotta* (2007); World Bank Institute har givit ut en framtidsorienterad översikt, Carl Dahlman, Jorma Routti, Pekka Ylä-Anttila (eds): *Finland as a Knowledge Economy: Elements of Success and Lessons Learned* (2006). Se vidare Peter Schwartz: *The Art of the Long View Planning (*1996*)* eller Peter Schwartz *Scenarios* på webben.
3. För en systematisk studie av politiska prognosmakare se Philip E. Tetlock: *Expert Political Judgement: How Good Is It? How Can We Know?*
4. Se vidare Elinor Ostrom: *Policies that crowd out Reciprocity Action* i Gintis et al. (eds) (2005) s. 255–275.
5. World Summit on the Information Society (WSIS) avslutades i november (2006) med

en resolution, som uppmanade FN att upprätta ett Internet Governance Forum. Resolutionen innebär att global kommunikation uppfattas såsom en mänsklig rättighet, oberoende av nationella myndigheter. ICANN:s mandat är tillsvidare ograverat.

6. Se t.ex Kosuke Kurokawa ed.: *Energy from the Desert: Feasibility of very large scale photovoltaic powergeneration system* (2003).
7. Se Lu et al. *Nature* vol 440, 16 March s. 295 *Photocatalyst releasing hydrogen from water*
8. Se t.ex. Perlack et al. *Biomass Feedstocks for a Bioenergy and Bioproducts Industry* och Ragauskas et al.: *Science* vol 311, 27 January (2006) s. 484–489 *The Path Forward for Biofuels and Biomaterials*. Se också Y. Román-Leshkov et al. *Production of demethylfuran for liquid fuels from biomass-derived carbohydrates*. *Nature* vol 447 21 June (2007) s. 982–985.
9. Se t.ex Judy D. Wall: *Nature Biotechnology* vol 22, 1 January (2004) s. 40–41 *Rain or shine – a phototroph that delivers; Nature* vol 441, 18 May (2006) s. 274–279 *Batteries Not Included*
10. Se *Science* vol 309, 19 August (2005) *Is the Friendly Atom Poised for a Comeback?* och *The Economist* June 3rd (2006) *Nuclear Power: The Shape of things to come.*
11. Se Krushelnick and Cowley: *Science* vol 309, 2 September (2005) *Reduced Turbulence and New Opportunities for Fusion.*
12. Richard Dawkins är mera känd för sina utredningar om evolutionens mekanismer *The Selfish Gene* (1976) och *The Blind Watchmaker* (1986). *The God Delusion* (2006) är ett radikalt evolutionspsykologiskt ställningstagande.
13. Se t.ex. Mladen Pavičič: *Quantum Computation and Quantum Communication: Theory and Experiments* (2005).
14. Jan Kåhre har i *The Mathematical Theory of Information* (2002) strukturerat informationsbegreppet utgående från enkla, axiomatiska antaganden. Se också Hans Christian von Baeyer *Information. The New Language of Science* (2003).
15. En klassisk text om detta syndrom är A.R. Luria: (1902–1977) *The Mind of a Mnemonist: A Little Book about a vast memory* (1968).
16. Se t.ex. *The Economist* June 10th (2006) *Technology Quarterly* s. 20–21. *How to Build a Babel Fish.*
17. Se *Transhumanism* Wikipedia.
18. Se t.ex Lee M. Silver: *Remaking Eden: How Genetic Engineering and Cloning Will Transform the American Family* (1997); Gregory Stock Houghton: *Redesigning Humans: Our Inevitable Genetic Future* (2002).
19. Se t.ex. *Science* vol 311, 17 March (2006) s. 1544–1546 *The Race for the $1000 Genome*
20. Se *Science* vol 312, 21 April (2006) *Gene-Suppressing Proteins Reveal Secrets of Stem Cells; Nature* vol 441, 29 June (2006) s. 1059–1102, *Stem Cells.* I bästa fall kan stamceller kombineras med genterapi. Ett omfattande project är redan på gång för att bota thalassemia, en blodsjukdom förknippad med de röda blodkropparna (s. 1100–1102).
21. Se t.ex. Gilbert, Tyler & Zackin: *Bioethics and the New Embryology: Springboards for Debate* (2005).
22. I kraft av Heisenbergs osäkerhetsrelation är vakumet uppfyllt av virtuella partiklar, som ständigt uppstår och försvinner men också växelverkar med reella elektroner, protoner etc. Vakumet har ett energiinnehåll, som ger sig till känna bl.a. genom den så kallade Casimireffekten och har ett samband med den kosmologiska konstanten. En grov kvantmekanisk kalkyl ger dock värden som är fantastiskt mycket större (10^{120}) än det uppmätta. Denna hissnande diskrepans mellan teori och verklighet har ännu inte funnit sin förklaring. Någonting väsentligt fattas i vår tolkning av relationen mellan mikro- och makrokosmos.
23. Se t.ex Freeman Dyson: *Disturbing the Universe* (1979); *Terraforming; Red Colony* på webben och i Wikipedia.
24. Se t.ex Ted Sargent *The Dance of Molecules: Nanotechnology is Changing our Lives* (2006)
25. Två sammanflätade (entangled) elektroner bildar en boson. Om elektronerna separeras och den ena reagerar med en detektor omvandlas den andra till en fermion. Om det ursprungliga elektronparet ingår i ett system som är känsligt för denna omvandling borde man kunna utläsa en reaktion. Ett rymdskepp kunde innehålla en uppsättning

sammanflätade men separerade elektroner. Då kunde man kommunicera med basen genom att utlösa sammanflätade elektroner, varvid kodade meddelanden kunde överföras omedelbart (kommunikationen skulle naturligtvis också fungera åt andra hållet). Detta skulle inte nödvändigtvis bryta mot principen att ljushastigheten inte kan överskridas vid informationöverföring. Den lagrade informationspotentialen, som uppstår under rymdskeppets långsamma färd är entydigt begränsad; ny information överförs inte i egentlig mening.

26. Se t.ex George Basalla *Civilized Life in the Universe: Scientists on Intelligent Extraterrestials* (2005).

Kapitel 13 Hot i överflöd

1. Se t.ex. Richard A. Posner: *Catastrophe Risk and Response* (2004). Asteroidhypotesen är inte generellt accepterad och det finns evidens för att de stora lavaflödena i Deccan i Indien har varit åtminstone en bidragande orsak till förödelsen.
2. Se på webben *Space Science* 19 March (2002) Robert Roy Britt: *Asteroid Buzzes Earth Highlighting Cosmic Blind Spot*.
3. Se på webben NASA, Near Earth Object Program, *The Torino Impact Hazard Scale*; *Space Science* 27 December (2004) Robert Roy Britt: *Asteroid Watch: Odds of 2029 Collision Stuck at 1-in-40*.
4. Se på webben *Space Science* 06 June (2002) Leonard David: *First Strike or Asteroid Impact? The Urgent Need to Know the Difference*.
5. Se ESA websidor, Near-Earth Objects Space Mission Preparation January (2003) *EU-NEOS Executive Summary*.
6. *Science* vol 312, 2 June (2006) s. 1327–1353. *Hayabusa at Asteroid Itokawa;* Eric Asphaug *Science* vol 316 18 May (2007) s. 993–994 *The Shifting Sands of Asteroids,*.
7. Magmans strömningar långt under under jordytan har först nyligen börjat kartläggas. De är upphovet till de geologiska plattornas rörelser och jordens magnetfält. Magnetfältet omkastas med ojämna mellanrum, varvid avskärmningen av kosmisk strålning och solvinden försvagas. Detta torde dock inte medföra några allvarliga konsekvenser. Omkastningar inträffar med i genomsnitt 250000 års mellanrum, men spridningen är mycket stor. Den senaste inversionen skedde för ungefär 750000 år sedan och magnetfältet är nu i avtagande.
8. Växternas evolution avspeglar luftens sjunkande koldioxidhalt. Flere växtarter (de s.k. C4 växterna) effektiverade sin fotosyntes genom att utveckla en koldioxidpump för att motverka miljöförändringen. Se Pagani et al.: *Science* July 22 (2005) *Marked decline in atmospheric carbon dioxide concentrations during the Paleogene*. Den senaste sekvensen av istider kan också hänga samman med att Nord och Sydamerika förenades av Panamanäset för tre millioner år sedan, vilket påverkade havsströmmarna och därmed klimatet.
9. Se t.ex. *Nature* vol 439, 19 January (2006) Raper & Braithwaite: *Low sea level projections from mountain glaciers and icecaps under global warming*.
10. Se t.ex. *Nature* vol 439, 19 January (2006) s. 256–260, Quirin Schiermeier: *A Sea Change*. För en mera optimistisk syn se Patrick J. Michaels & Robert C. Balling Jr: *The Satanic Gases: Clearing the Air about Global Warming. Cato Institute* (2000).
11 *Science* vol 25 (1991) s. 698–700. Friis-Christensen and Lassen *Length of the solar cycle: An indicator of solar activity closely associated with climate.;* H. Svensmark, and E. Friis-Christensen *Variation of cosmic ray flux and global cloud coverage - a missing link in solar-climate relationships. Journal of Atmospheric and Solar-Terrestrial Physics* 59, 11, July (1997) s. 1225–1232(8). För motargument se Paul E. Damon & Peter Laut: *EOS* 85, 39, 28 September (2004) *Pattern of Strange Errors Plagues Solar Activity and Terrestrial Climate Data*. För stödjande argument se Svensmark et al. *Experimental Evidence for the role of Ions in Particle Nucleation under Atmospheric Conditions* Proceedings of the Royal Society A, October 3, (2006) på webben.
12. *IPCC Fourth Assessment Report*. En utmärkt kommentar till rapporten 2007 återfinns i *The Economist* Febr.10th (2007) *Climate change*.
13. *Science* 314, 20 October (2006) s. 401–403: Richard A. Kerr *Pollute the Planet for Climate's Sake* s. 452–454; T.M.L. Wigley *A Combined Mitigation /Geoengineering Approach to Climate Stabilization*. s. D1; *Nature* 447, 10 May (2007) s. 132–136: Oliver Morton *Is this what it takes to save the world?*

14. Se *Science* vol 316, 27 April (2007) Buesseler et al: *Revisiting Carbon Flux Through the Oceans´s Twilight Zone*.
15. Se Roger Angel: *Feasibility of Cooling Earth with a Cloud of Small Space Craft near L1. PNAS* vol 103, Nov 14 (2006) s. 17184–17189.
16. Se University of Minnesota, Extension Service (1999) *What's Happening to Tropical Forests?* Se vidare Palm, Vosti, Sanchez, Ericksen eds.: *Slash-and-Burn Agriculture: The Search for Alternatives* (2005).
17. Kauppi, P. et al.: *Returning forests analyzed with forest identity. PNAS* vol 103, November 14 (2006) s. 17574–17579.
18. Se t.ex. *The Economist* April 23rd (2005) Leader: *Rescuing environmentalism*
19. Se *CDC (Center for Disease Control and Prevention), Morbidity and Mortality Weekly Report (MMWR)* December 31 (1999), Donald A. Henderson: *Eradication: Lessons from the Past; Nature* vol 447, 17 May s. 279–283 (2007), Wolfe, Dunavan, Diamond: *Origins of major human infectious diseases*.
20. Se *Science* vol 312, 12 May (2006) s. 832–835, Leslie Roberts: *Polio Eradication: Is It Time to Give Up*.
21. Se James Chin: *The AIDS Pandemic: The Collision of Epidemiology with Political Correctness* (2007).
22. Se W.D. Hamilton: *Narrow Roads of Geneland II: Evolution of Sex* (2001).
23. Se *Science* vol 310, 7 October (2005) Editorial s.17; News s. 28–29; Tumpey et al.: *Characterization of the Reconstructed 1918 Spanish Influenza Pandemic. Virus* s. 77–80; *Science* vol 312, 21 April (2006) *Influenza: The State of Our Ignorance*.
24. CDC 10, No 11, November (2004) *Emerging Infectious Diseases. Women and Autoimmune Diseases*. Nästan 80% of patienter med autoimmuna sjukdomar är kvinnor.
25. Se t.ex. Weinbauer M G: *Ecology of prokaryotic viruses. FEMS Microbiology Reviews* vol 28 nr 2 s.127–181 May (2004). Larsen et al.: *Spring phytoplankton bloom dynamics in Norwegian waters: Microbial succession and diversity. Limnol.Oceanogr*. 49 (2004) s. 180–190; Jean-Michel Claverie: *Giant viruses in the oceans Quantitave Biology, abstract: the 4th Algal Virus Workshop* (2005).
26. Allander et al. *Cloning of a human parvovirus by molecular screening of respiratory tract samples* PNAS on line September 6 (2005).
27. Se Wikipedia *Epstein-Barr virus*.
28. Se t.ex. Thorne et al. *Science* vol 311, 24 March (2006) s. 1780–1784 *Synergistic Antitumor Effects of Immune Cell-Viral Biotherapy*.
29. Fertilitetsdata är genomgående från *CIA World Factbook* (på webben).
30. United Nation Population Division *World Population Prospects: The 2004 Revision. Highlights*.
31. Se *Public sector performance, SCP (Social and Cultural Planning Office), The Hague*, september (2004) (på webben) *For the Lissabon process: Demography and the economy;* Francesco C. Billari: *Europe and its Fertility: From Low to Lowest Low. National Institute Economic Review* No 194, October (2005); *Helsingin Sanomat* 29.5.(2005) *Halutaan: Paljon eurooppalaisia vauvoja*; *The Economist* February 11th (2006) *The fertility bust: Very low birth rates in Europe may be here to stay.*
32. Rahman, DaVanzo, Razzaque *When will Bangla Desh Reach Replacement-Level Fertility? The Role of Education and Family Planning Services*. *Lancet* vol 358 (2001) s. 1051–1023.
33. Jfr. J. Wilson (1993): *The moral sense* s. 141–163.
34. Se t.ex. Henry Bayman: *The Secret of Islam: Love and Law in the Religion of Ethics*. (2003); Hans Magnus Enzensberger: *Schreckens Männer – Versuch über den radikalen Verlierer* (2006).
35. Se *The Economist* May 20th (2006) s. 86–87. *Mass Hysteria: Telling the truth to the terrified*.
36. United Nations Development Programme (UNDP) Somalia. *Somalia Aid Coordination Body: Final Report Jan.Dec*. (2003).

Kapitel 14 En demokratisk mission

1. Frankrike anses allmänt vid sidan av Storbritannien vara den mest självcentrerade och obstinata medlemmen av den europiska familjen. de Tocqueville kände sina landsmän: ”

fransmännen utgör den mest briljanta och farligaste nationen i Europa, bäst lämpad för att i tur och ordning bli föremål för beundran, hat, medlidande eller rädsla men aldrig likgiltighet”. *The Old regime and the French Revolution (Ancient Régime)*

2. Se Nicolas Sarkozy: Testimony. *France in the Twenty-First Century* (2007).
3. *Science* 314, 20 October (2006) s. 425, Wolfgang Lutz, Sylvia Kritzinger, Vegard Shirbekk: *The Demography of Growing European Identity*. European Movement och JEF-Europe (Young European Federalists) är välmenande men toppstyrda organisationer, som är relativt okända och ännu inte ännu har fått kontakt med de breda lagren.
4. Se *G8 Gleneagles* (2005) Policy Issues på webben.
5. Se t.ex. *The Economist* November 2nd (2005) *China and Japan: So hard to be friends; Business Week* November 7 (2005) *The Japan-China Oil Slick*.
6. Kinas framtid är föremål för olikartade spekulationer. En av de mera insiktsfulla är skriven av Lauri Paaermaa*: Kohti demokratiaa? Kiinan poliittisen kehityksen kolme skenaariota. Futura* 32 (2006) s. 6–18.
7. Perez Musharraf har redan skrivit sin egen biografi *In The Line Of Fire: A Memoir* (2006)
8. *Failed and Collapsed States in the International System* A report prepared by The African Studies Centre, Leiden; The Transnational Institute, Amsterdam; The Center of Social Studies, Coimbra University; The Peace Research Center- CIP-FUHEM, Madrid. På webben.
9. Till exempel RAMSI (Regional Mission to Solomon Islands) är ett Australiendominerat konsortium, som tagit ansvaret för nationsbygget i det av stamfientligheter sönderslitna landet. Se *Australian Government, Overseas Aid* på webben.
10. En introduktion till problematiken på finska erbjuder Seppo Tiihonen – Paula Tiihonen: *Kohti globaalivastuuta: Maailmanhallinta – politiikkaa, taloutta, ja demokratiaa* Vatt-julkaisuja 39 (2004). Slutsatserna kan dock inte till alla delar omfattas av författaren. Jämför också Heikki Patomäki & Teivo Teivainen *A Possible World: Democratic Transformation of Global Organisations* (2004). De framförda rekommendationerna upplever jag som verklighetsfrämmande.
11. *The Report of the World Commission on Dams*, November 16, (2000) på webben.
12. Se Risto E.J. Penttilä: *The Role of the G8 in International Peace and Security.* IISS (International Institute for Strategic Studies) Adelphi Papers 355, (2003); Fratianni, Kirton, Rugman, Savona (ed): *New Perspectives on Global Governance* (2005).
13. Max Weber framhöll detta år 1919 i ett föredrag *Politik als Beruf* (på webben). Demokratin är en form, tom på innehåll, ”en teknik för att skapa legitimitet”. Jag har plockat detta citat från Anders Björnssons skrift *Max Weber – Inblickar i en tid och ett tänkande* Förvaltningshögskolans rapporter, Göteborgs universitet (2006).
14. *Charter Of Paris For A New Europe* 1990*: A new era of Democracy, Peace and Unity* På webben.
15. Nobelpristagaren Eric R. Kandel berättar i sin läsvärda självbiografi *In Search of Memory: The Emergence of a New Science of Mind* (2006) hur han som åttaårig jude var vittne till denna förbluffande metamorfos.
16. Se *The Economist* February 25th (2006) *The business of giving: A survey of wealth and philanthropy; Nature* vol 447, 17 May (2007) s. 248–254 *Biochemical Philantrophy.*

Kapitel 15 Moraliska utmaningar

1. Se Gustav von Hertzen: *Organiserat entrepenörskap: Synpunkter på en företagarorganisation* SIAR-S- 62 (1974), översatt till engelska som *Cynics and Progress Motors* SIAR (1979). Se vidare i von Hertzen *The Spirit of the Game* (1993) och *Att spela plussummespel.* (2000)
2. Roland Griffits et al: *Psychopharmacology* August (2006) s. 268–283 om psilocybin.
3. Se t.ex. *Nature* vol 410, 15 March (2001) s. 296–298 Alison Abbott: *Into the mind of a killer; Trends in Cognitive Sciences* 6, No 12 December (2002) J. Greene and J. Haidt: *How (and where) does moral judgment work.*
4. En dagboksanteckning. Se *The Letters of William James,* volume I, 147, Boston (1920) från Hans Joas: *The creativity of action* (1997).
5. Se Kendall Powell: *How does the teenage brain work? Nature* vol 442, 23 Aug (2006)
6. Se t.ex. William Acton: *Prostitution, Considered in its Moral, Social and Sanitary As-*

pects 2nd ed. (1870); E. A. Wrigley ed.: *Nineteenth-Century Society* (1972) s. 387–395 (från Fukuyama 1999); Eric Foner, John Arthur Garraty eds. *The Readers Companion to American History* (1991). Om bakgrunden till den viktorianska omställningen se Ben Wilson (2007): *The Making of Victorian Values: Decency and Dissent in Britain* 1789–1837.

7. Maslows värdehierarki är den mest kända exponenten för denna tankemodell. Se Abraham H. Maslow *Motivation and Personality* 2nd ed (1970).
8. Matteus 25;14–30.
9. Se Roy: *Globalised Islam* (2004) s. 215.
10. Till exempel i ett framträdande i Berlin 9.2.2006 "*Ich werde nicht die Klappe halten*" och "*Der Prophet war im Unrecht*" på webben. Ayaan Hirsi Ali har nyligen publicerat en självbiografi *Infidel* (2007).
11. Orhan Pamuk *Min fars kappsäck* Nobelföreläsning 2006, Svenska Akademiens hemsida.
12. Se Migration Policy Institute (2004) *Labour Migration in Asia*. På webben.
13. Se också Güreck et al: *The Comparative Advantage of Sanctioning Institutions*. *Science* vol 312, 7 April (2006) s. 108–111.
14. Karl Jaspers (1883–1969) var den första som i *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (1953) uppmärksammade den religiösa kreativiteten kring år 500 f.Kr. och präglade begreppet axialtiden (Achsialzeit).
15. Se t.ex Wikipedia (2006) *Scientology*
16. Se t.ex. Stacy Schiff: *Great Improvisation: Franklin, France and Birth of America* (2005) s. 368
17. Se G. von Hertzen: *The Spirit of the Game* (1993) s. 412–419.
18. Se t.ex. *Science* vol 312, 30 June (2006) s. 1894–1897. Michael Balter: *The Baby Deficit*
19. Mikrokrediter som ges utan säkerhet men garanteras av ett litet kollektiv är ett steg i rätt riktning. Muhammad Yunus startade Grameen Bank i Bangladesh år 1983 och sedan dess har miljoner fattiga, mest kvinnor, tagit sig ur fattigdomen med bankens hjälp. Yunus tilldelades Nobels fredspris år 2006.
20. Se von Hertzen: *Att spela plussummespel* (2000) s. 257.
21. Deirdre N. McCloskey: *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce* (2006). Boken utgör första delen i ett planerat verk i fyra band. Det sista kommer att heta *Defending the Defensible: The Case for an Ethical Capitalism*.

Litteraturförteckning

Acemoglu, D. & Robinson, J. (2006) *Economic origin of dictatorship and democracy*. Cambridge University Press
Acton, W. (1870) *Prostitution: Considered in its Moral*. Ny utg. Cambridge University Press 1972
Ali, A.H. (2007) *Infidel*. Free Press
Araujo, K. & Roberts, P. (2006) *Chile: Two visions: The Allende-Pinochet era*. TBA
Arendt, H. (1963) *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Faber & Faber
Aristoteles *Politica* Engelsk översättning på webben
Arredi, B. (2007) *The Peopling of Europe*. I Crawford, M. (ed) *Anthropological Genetics* Cambridge University Press
Arrow, K. (1951) *Social choice and individual values*. John Wiley
Axelrod, R. (1984) *The evolution of cooperation*. Basic Books Inc
Baeyer, C. (2003) *Information: The Language of Science*. Weidenfeld & Nicolson
Barash, D. & Barash, N. (2005) *Madame Bovary´s Ovaries*. Delacorte Press
Barrow, J. & Tipler, F. (1986) *The anthropic principle*. Clarendon Press
Basalla, G. (2005) *Civilized life in the universe: Scientists on intelligent extraterrestrials*. Oxford University Press
Baumeister, R. (1999) *Evil: Inside Human Violence and Cruelty*. W.H.Freeman
Bayman, H. (2003) *The Secret of Islam: Love and Law in the Religion of Ethics*. North Atlantic Books
Beinhocker, E. (2006) *The Origin of Wealth: Evolution, Complexity and the Radical Remaking of Economics*. Harvard Business School Press
Bell, W. (1996) *Foundation of future studies: Human science for a new era*. Transaction Publishers
Benson, O. & Stangroom, J. (2006) *Why Truth Matters*. Continuum International Publishing Group
Berry, W. (2000) *Life is a miracle: An essay against Modern Superstition*. Basic Books
Binmore, K. (1994) *Game theory and social contract I-II*, MIT Press
Bjerre, J. (1956) *The last cannibals*. Ny utg. William Morrow 1957
Björnsson, A. (2006) *Max Weber – Inblickar i en tid och ett tänkande*. Förvaltningshögskolans rapporter, Göteborgs universitet
Bobbitt, P. (2002) *The Shield of Achilles: War, Peace and the Course of History*. Knopf
Bogira, S. (2005) *Courtroom 302: A year behind the scenes in an American courthouse*. Knopf
Bowles, S. (2004) *Microeconomics: Behaviour, institutions and evolution*. Princeton University Press
Brandon, R. (1983) *The spiritualists*. Weidenfield and Nicholson
Braudel, F. (1963) *Le monde actuel, histoire et civilisation*. Librairie Eugene Belin
Braudel, F. (1979) *Civilisation materiell, economie et capitalisme XV–XVIII siecle*. Engelsk utg. *The wheels of commerce*. Cambridge University Press 1983
Brogan, H. (2006) *Alexis de Tocqueville*. Profile Books
Brown, P. (1996) *The rise of western Christendom*. Blackwell Publishers
Buchanan, J & Musgrave, R. (1999) *Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State*. MIT Press
Buchanan, J. & Tullock, G. (1962) *The calculus of consent*. Ny utg. Amazon.com 2006
Buchanan, J. et al. (1970) *Academia and anarchy: An economic diagnoses*. Basic Books
Buchanan, J. et al. (1999) *Public finance and public choice*. MIT Press
Burgess, A. (1962) *A Clockwork Orange*. William Heinemann
Camerer, C. (2002) *Behavioural game theory*. Princeton University Press
Carlsson, R. et al. (ed) (2000) *Strategier för att förtjäna pengar: Om affärsidén och andra SIAR begrepp*. Ekerlids förlag
Carneiro, R. (1967) *On the relationship between size of population and complexity of social organisation. Southwestern Journal of Anthropology* vol 23 nr 3 s. 234–243
Castells, M. (1996) *The rise of the network society*. Blackwell
Castells, M. ja Himanen, P. (2001) *Suomen tietoyhteiskuntamalli*. WSOY

Chagnon, N. (1992) *Yanomamo*. Hartcourt College Publications
Chandler, D. (2000) *A History of Cambodia*. Westviev Press
Chernow, R. (1998) *Titan: The Life of John D. Rockefeller*. Random House
Chin, J. (2007) *The AIDS Pandemic: The Collision of Epidemiology with Political Correctness* Radcliffe Publishing
Churchill, W. (1923) *The World Crisis*. Thornton Butterworth
Club of Rome (1972) Limits to Growth
Collingwood, R. (1946) *The Idea of History*. Utgiven postumt och reviderad, Clarendon 1993
Crawford, M. (ed) (2007) *Anthropological Genetics*. Cambridge University Press
Cunninghame, G. (1901) *A vanished Arcadia*. Ny utg. Litrix reading room, Amazon 2006.
Dahlman, C. et al. (eds) (2006) *Finland as a Knowledge Economy: Elements of Success and Lessons Learned*. World Bank Institute.
Darwin, C. (1871) *The Descent of Man*.
Davies, G. ed. (1996) *A History of Money from Ancient Times to the Present Day*. University of Wales Press.
Dawkins, R. (1976) *The Selfish Gene*. Oxford University Press. Ny uppl.1990
Dawkins, R. (1986) *The Blind Watchmaker*. Norton. Ny uppl. 1996
Dawkins, R. (2006) *The God Delusion*. Houghton Miffin
Diamond, J. (1997) *Guns, Germs and Steel*. Norton
Diamond, J. (2005) *Collapse*: *How Societies Choose to Fail or Survive* Viking
Djilas, M. (1955) *The New Class: An Analysis of the Communist System*. Harvest/Hbj Book. Ny utg. Amazon 1983
Donohue, J. et al. (2000) *The Impact of Legalized Abortion on Crime*. Stanford Law School
Dostojevski, F. (1879–1880) *Bröderna Karamasov*
Drexler, K. & Peterson, C. (1991) *Unbounding the Future: The Nanotechnology Revolution*. William Morrow
Drexler, K. (1986) *Engines of Creation: The Coming Era of Nanotechnology*. Anchor Books
Drucker, P. (2001) *The Essential Drucker*. Collins
Duncan, G. et al. (1984) *Years of Poverty, Years of Plenty.The Changing Economic Fortunes of American Workers and Families*. University of Michigan Press
Dyson, F. (1979) *Disturbing the Universe*. Harper & Row
Easterly, W. (2006) *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good*.
Eibl-Eibesfeldt, I. (1984) *Die Biologie des Menschlichen Verhaltens*. Piper, München
Eliade, M. (1978–1985) *A History of Religious Ideas I-III*. University of Chicago Press
Eliasson, G. (2005) *The birth, the life and the death of firms*. Nödfor project, The Ratio Institute, Stockholm
Enzenberger, H. (2006) *Schreckens Männer – Versuch über den radikalen Verlierer*. Suhrkamp
Erwin, D. (2006) *Extinction How Life on Earth Nearly Ended 250 Million Years Ago*. Princeton University Press
Etzioni, A. (1993) *The Spirit of Community*. Touchstone
Etzioni, A. (1996) *The New Golden Rule*. Basic Books
Etzioni, A. (2004) *From Empire to Community*. Washington University
Fairbanks, J. & Goldman, M. (1998) *China: A New History*. Harvard University Press
Fellman, M. (2000) *The Making of Robert Lee*. Random House
Ferguson, N. (2004) *Colossus: The Price of America's Empire*. Penguin Press
Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure*, *Community and Everyday Life*. Basic Books
Foner, E. et al. (1991) *The Readers Companion to American History*. Houghton & Mifflin
Fox, J. (1977) *Harvest of the Palm: Ecological Change in Eastern Indonesia*. Harvard University Press
Frank, R. (2005) *What Price the Moral High Ground? Ethical Dilemmas in Competitive Environments*. Princeton
Fratianni, M. et al. (eds) (2005) *New Perspectives on Global Governance*. Ashgate

Frazer, J. (1922) *The golden bough*. Ny svensk utg. *Den gyllene grenen*. Natur och Kultur 1987
Friedell, E. (1931) *Kulturgeschichte der Neuzeit*. Ny utg. Dtv 1995
Friedman, B. (2005) *The Moral Consequences of Economic Growth*. Knopf
Friedman, L. (2002*) Law in America*. Modern Library
Friedman, M. & R. (1980) *Free to Choose*. Ny utg. Harcourt 1990
Friedman, M. (1962) *Capitalism and Freedom*. Ny utg. University of Chicago Press 2002
Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man***.** Free Press
Fukuyama, F. (1999) *The Great Disruption*: *Human Nature and the Reconstitution of Social Order.* Free Press
Furét, F. (1978) *Penser la Revolution francaise*. Gallimard
Gaddis, J. (2005) *The Cold War*. Penguin Press
Gause, G. (1934) *The struggle for existence*. Ny utg. Dover publications 2003
Gazzaniga, M. (2005) *The Ethical Brain*. Dana Press
Gibbon, E. (1776–1789) *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*.
Gide, A. (1936) *Retour de l'U.R.S.S.*
Gilbert, S. et al. (2005*) Bioethics and the new embryology: Springboards for debate*. Sinauer
Gintis, H. (2000) *Game theory evolving*. Princeton University Press
Gintis, H., Bowles, S., Boyd, R., Fehr, E. (eds) (2005) *Moral Sentiments and Material Interests*: *Foundations of Cooperation in Economic Life*, MIT Press
Gleick, J. (1988) *Chaos: Making a New Science*. Heinemann
Goodall, J. (1986) *The chimpanzees of Gombe*. Harvard University Press
Grand le, J. (2003) *Motivation, Agency and Public Policy: Of Knights & Knaves, Pawns and Queens*. Oxford University Press
Grass, G. (1999) *Kopfgeburten oder Die Deutschen sterben aus*. Ny utg. Amazon
Graves, R. (1957) *The greek myths*. Ny utg. Amazon.com 2006
Gwartney, J. et al (ed) (1988) *Public choice and constitutional economics*. JAI Press
Haavisto, I. (toim) (2003) *Hyve ja markkinatalous.* Taloustieto
Hagen, E. (2003) *The bargaining model of depression*. I P. Hammerstein (ed) *Genetic and cultural evolution of cooperation s.*95–123. MIT Press
Hall, R. & Rabushka, A. (1995) *The flat tax*. Hoover Institution Press
Hamilton, W. D. (1996) *Narrow roads to geneland I-II*. W.H. Freeman Spectrum
Hayek von, F. (1944) *The Road to Serfdom*. Ny utg. Chicago University Press 1994
Hayek von, F. (1960) *The Constitution of Liberty*. Ny utg. Chicago University Press 1978
Hayek von, F. (1988) *The Fatal Conceit*. Ny utg. Chicago University Press 1991
Henriksson, A. (1971) *Byzantisk historia*. Bonniers
Hertzen von, G. (1974) *Organiserat entrepenörskap: Synpunkter på en företagarorganisation* SIAR-S- 62. Översatt till engelska som *Cynics and Progress Motors* SIAR (1979)
Hertzen von, G. (1988) *Globalisaation arvomaailma*. I *Optiovoitto koko kansalle: Hyvinvointiyhteiskunnan tulevaisuus* s. 90–101. Gummerus
Hertzen von, G. (1993) *The Spirit of the Game* Fritzes, Stockholm
Hertzen von, G. (2000) *Att spela plussummespel*. I Carlson, R. (ed) *Strategier för att förtjäna pengar: Om affärsiden och andra SIAR-begrepp* s.238–267. Ekerlids förlag
Hertzen von, G. (2003) *Moraali menestyksen minimitekijänä* s. 63–74. I *Hyve ja markkinatalous* Taloustieto
Hertzen von, G. (2003) *The Cultor Story – The Path Abroad*. In Mannio, P. et al (ed) *Our Path Abroad – Exploring Post-War Internationalization of Finnish Corporations* s.409–420. Taloustieto
Himmelfarb, G (1995) *The De-Moralization of Society: From Victorian Virtues to Modern Values*. Knopf
Hintikka, J. & Sandu, G. (1997) *Game-theoretical semantics*. I Van Benthum et al. (eds) *Handbook of logic and language* s. 361–410, Elsevier
Hjerppe, R. ja Honkatukia, J. (toim.) (2005) *Suomi 2025: Kestävän kasvun haasteet.* VATT-julkaisut
Hochschild, A. (1998) *King Leopolds ghost: A story of greed, terror and heroism in colonial Africa*. Pan Books
Hofstadter, D. (1979) *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid*. Basic books

Hollis, M. (1998*) Trust within Reason*. Cambridge University Press
Houghton, G. (2002) *Redesigning humans: Our inevitable genetic future*. Houghton Miffin
Huntington, S. (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* Simon & Schuster
Ikegami, E. (2005) *Bonds of Civility.* Cambridge University Press
Jablonka, E. et al. (2005*) Evolution in Four Dimensions*. MIT Press
Jahnukainen, J. Junnelius, C. Sonkin, L. (1980) *Liiketoiminnan kehittäminen liikeidean pohjalta*. Aldus. Svensk utg. *Affärsidéutveckling* Liber 1982
Jakobson, M. (1955) *Diplomaattien talvisota*. WSOY
Jakobson, M. (1988) *Finland in the New Europe*. Ny utg. Greenwood Publishing Group 1998
Jaspers, K. (1953) *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*
Jelinek, E. (1997) *Die Klavierspielerin*. På svenska *Pianolärarinnan* Ny utg. Amazon
Joas, H. (1999) *Die Entstehung der Werte*. Suhrkamp
Joas, H.(1997) *Die Kreativitet des Handelns*. På engelska *The Creativity of Action*. University of Chicago Press
Joyce, R. (2006) *The Evolution of Morality.* MIT Press
Judt, T. (2005) *Postwar: A History of Europe since* 1945. Penguin
Juvaini, A.-T. (1958) *Genghis Khan: The History of the World-Conqueror*. Ny utg. University of Washington Press 1997
Kamppinen et al. (2003) *Tulevaisuudentutkimus: Perusteet ja Sovelluksia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
Kandel, E. (2006) *In Search of Memory: The Emergence of a New Science*. Norton
Kanniainen, V. & Pietarila, E. (2005) *Corporate social responsibility Can markets control? In International Conference on Law and Economics and Related Topics*. Helsinki, August 2005
Kant, I: (1795) *Zum ewigen Frieden*
Karlsson, K. (2006) *Avlatsindustrin*. Timbro
Kennedy, J.F. (1957) *Profiles in Courage*
Klamer, A. (1990*) Conversations with Economists*. Rowman & Littlefield
Klineberg, O. et al. (1979) *Values and Politics*. Free Press
Koestler, A. (1940) *Darkness at noon*. Bantam Books
Koestler, A. (1954) *The invisible writing. The second volume of an autobiography* 1932–1940. Danube edition. Ny utg. Stein & Day 1984
Koivisto, M. (2001) *Venäjän idea*. Tammi
Kowaleski, M. (1995) *Local markets and regional trade in medieval Exeter*. Cambridge University Press
Kubrick, S. (1962) *A Clockwork Orange*. William Heinemann
Kurokawa, K. (ed) (2003) *Energy from the desert: Feasibility of very large scale photovoltaic power generation system*. James and James
Kåhre, J. (2002) *The Mathematical Theory of Information*. Kluwer Academic Publishers
Landes, D. (1983) *Revolution in time: Clocks and making the modern world*. Harvard University Press
Landes, D. (1998) *The Wealth and Poverty of Nations*. Norton
Lansing, J. (1991*) Priests and programmers: Technological power in the engineered landscapes of Bali*. Princeton University Press
Lansing, J. (2006) *Perfect order: Recognizing complexity in Bali*. Princeton University Press
Laub, J. & Sampson, R. (2003) *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age* 70. Harvard University Press
Layard, R. (2005) *Happiness: Lessons from a New Science*. Penguin Group
LeBlanc, S. (1999) *Prehistoric Warfare in the American Southwest*. The University of Utah Press
Lee, D. et al (1988) *Helping the Poor Through Governmental Poverty Programs: The Triumph of Rhetoric over Reality*. in Gwartney, J. et al. (eds) *Public Choice and Constitutional Economics*. JAI Press
Lewin, R. (1992) *Complexity: Life at the Edge of Chaos*. University of Chicago Press
Lomborg, B. (2001*) The Sceptical Environmentalist*. Cambridge University Press

Lorenz, K. (1963) *Das sogenannte Böse*. Ny utg. 1994
Lumsden, C. & Wilson, E. O. (1983) *Promethean Fire*. Harvard University Press
Luria, A. (1968) *The Mind of a Mnemonist: A little book about a vast memory*. Basic Books
Lyndall, R. (1996) *The Aboriginal Tasmanians*. Allen & Unvin
Malinowski, B. (1922) *Argonauts of the western pacific*. Ny utg. Cambridge University Press 1992
Mallory, J. (1989) *In search of the indeuropeans*. Thames & Hudson
Mannermaa, M. (2006) *Demokratia tulevaisuuden myllerryksessä: Yhteiskunnallinen vaikuttaminen uudessa viitekehyksessä*. Eduskunta
Mannio, P. et al (2003) *Our Path Abroad*: *Exploring Post-war Internationalization of Finnish Corporations*. Taloustieto Oy
Maren, M. (1997) *The Road to Hell: The Ravaging Effects of Foreign Aid and International Charity*. The Free Press
Martin, P. (2005) *Twilight of the Mammoths*. University of California Press
Martirosyan, A. (2006) *Strategy Through People: The Basics of a Contributing Organisation*. Book Surge
Maslow, A. (1970) *Motivation and Personality*. Harper & Row
Mauss, Marcel (1924) *Essai sur le Don.*
Mayer, H. & Vogt, H. (2006) A *Responsible Europe*. Palgrave
Mayor, A. (2003) *Greek fire, poison arrows and scorpion bombs: Biological and chemical warfare in the ancient world*. Duckworth
McCloskey, D. (2006) *The Bourgeois virtues: Ethics for an Age of Commerce*. University of Chicago Press
McCullough, D. (1992) *Truman*. Simon & Schuster
McLean, I. (1987) *Public choice: An introduction*. Basil Blackwell
Meredith, M. (2005) *The State of Africa: A History of Fifty Years Independence*. Free Press
Michaels, P. & Balling, R. C. (2000) *The Satanic Gases: Clearing the Air About Global Warming*. Cato Institute
Mintzberg, H. (2004) *Managers not MBA:s: A hard look at the soft practice on managing and management practice*. Berrett-Koehler Publishers
Moldavien, J. (1990) *The Lever of Riches Technological Creativity and Economic Progress*. Oxford University Press
Mokyr, J. (2003) *Long-term Economic Growth and the History of Technology.* I Aghion, P. et al (eds): *Handbook of Economic Growth*. University of California, Berkeley
Monk, R. (1990) *The Duty of Genius*. Penguin Books
Montesquieu de C. (1748) *De l'esprit de lois*
Morgan, D. (1986) *The Mongols*. Ny utg. Blackwell publishing 1990
Morris, D. (1967) *The Naked Ape* McGraw-Hill. Ny utg. Random House 1999
Musharraf, P. (2006). *In the Line of Fire: A Memoir*. Free Press
Nabhan, G. (2004) *Why some like it hot: Food, genes and and cultural diversity*. Island Press
Naipaul, V.S. (1977) *India: A Wounded Civilization* Knopf
Naipaul, V.S. (1990) *India: A Million Mutinies*. William Heinemann
Nalebuff, B. & Brandenburger, A.M. (1996) *Co-opetition*. Harper Collins Business
Neumann von, J. & Morgenstern, O. (1944) *Theory of games and economic behaviour*. Ny utg. Verlag Wirtschaft und Finanzen, Düsseldorf, 2001
Norberg, J. (2001) *Till världskapitalismens försvar*. Timbro
Normann, R. (1975) *Skapande företagsledning*.
Nowak, M. et al. (2005) *Evolution of indirect reciprocity. A Review*. *Nature* vol 437, 27 October s.1291–1298
Nozick, R. (1974) *Anarchy, State and Utopia* Basic Books
Olson, M. (1969) *The Rise and Decline of Nations*. Yale University Press, Ny utg. 1982
Ortega y Gasset, J. (1930*) La rebellion de las masas (Massornas uppror*). Ny utg. Amazon 2005
Orwell. G. (1945) *Animal farm* Harcourt, Brace & Co
Palm, C. (2005) *Slash and Burn Agriculture: The Search for Alternatives*. Columbia University Press

Pascal, B. (1662) *Pensées.*
Patomäki, H. & Teivainen, T. (2004) *A Possible World: Democratic Transformation of Global Institutions*. Zed Books, översättning från finska.
Pavičić, M. (2005) *Quantum computation and Quantum communication: Theory and experiments.* Springer
Pelikan, J. (1973–1990) *The Christian tradition* I-V. The University of Chicago Press
Penttilä, R. (2003) *The Role of G8 in International Peace and Security*. IISS Adelphi Paper 355
Pikovsky, A., Rosenblum, M., Kurth, J. (2001) *Synchronization: A universal concept in nonlinear dynamics.* Cambridge University Press
Pipes, R. (1999) *Property and freedom*. Vintage books
Pipes, R. (2003) *The Degaev affair: Terror and treason in tsarist Russia*. University of Yale Press
Politkovskaya, A. (2004) *Putin's Russia* Amazon
Popper, K. (1945) *The Open Society and its Enemies*. Routledge. Ny utg. 2002
Popper, K. (1962) *On the sources of knowledge and ignorance. Encounter,* Sept. 1962. Ny utg. Library Books 2006.
Porter, M. & Olmstedt-Teisberg, E. (2006) *Redefining Health Care: Creating Value-based Competition on Results.* Harvard Business School Press
Posner, R. (2004) *Catastrophe Risk and Response*. Oxford University Press
Proudhon, P. (1840) *Qu'est-ce que la propriété? (What is property?*) Wikipedia 2006
Proudhon, P. (1866) *Théorie de la propriété. (Theory of property*) Wikipedia 2006
Putnam, R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.* Simon & Schuster
Putnam, R. et al. (1993) *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press
Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Harvard University Press
Rector, R. (1998) *The myth of the widespread American poverty*. The Heritage Foundation, Policy, Research & Analysis, September 18
Rehn, A. (2001) *Electronic potlatch – a study on new technologies and primitive economic behaviours*. Kungliga Tekniska Högskolan, Stockholm
Rehn,O. (2006) *Europe´s next frontiers*. Nomos
Rhenman, E. (1969) *Företaget och dess omvärld*. Bonniers
Rich-Harris, J. (1995) *Where is the child´s environment? A group socialization theory of development. Psycological Review*, vol 10 nr 3 s.458–489
Ridley, M. (1996*) The Origins of Virtue*. Penguin Books
Ridley, M. (2003*) Nature via Nurture*. Fourth Estate
Ronan, C. (1983) *The Cambridge illustrated history of the world science*. Cambridge University Press
Rorty, R. (1989) *Contingency, Irony, Solidarity* Cambridge University Press
Rousseau, J-J. (1762) *Le contrat social ou principes du droit publique*
Rouvinen, P. et al. (2007) *Seuraavat sata vuotta*. Taloustieto
Roy, O. (2004) *Globalised Islam*: *The Search for a New Ummah*. Hurst & Company
Ruddiman, W. (2005) *Plows, Plaques and Petroleum: How Humans Took Control of Climate*. Princeton University Press
Runciman, M. et al. (eds) 1996) *Evolution of Social Behaviour: Patterns in Primates and Man.* Oxford University Press
Ryan, L. (1996) *The Aboriginal Tasmanians*. Allen & Unwin
Sachs, J. (2002) *The End of Poverty*. Barnes & Noble
Sagan, F. (1954) *Bonjour tristesse* på svenska *Ett moln på min himmel*
Sargent, T. (2006) *The dance of molecules: Nanotechnology is changing or lives*. Thunder's Mouth Press
Sarkozy, N. *Testimony: France and the Twenty-First Century*. Pantheon Books
Schama, S. (1987) *The embarrassment of riches: An interpretation of Dutch culture in the golden age*. Collins
Schiff, S. (2005) *Great improvisation: Franklin, France and the Birth of America*. Henry Holt & Co
Schumpeter, J. (1942*) Capitalism, Socialism and Democracy*. Ny utg. Harper Perennial 1984

Schurman, F. et al (eds) (1967) *Imperial China*. Vintage Books
Schwartz, P. (1996) *The Art of the Long View Planning*. Currency
Shannon, C. (1948) *The Mathematical Theory of Communication*
Sharp, G. (1973) *The Politics of Nonviolent Action*. Poeter Sergent Publisher
Sharp, G. (1993) *From Dictatorship to Democracy*. Albert Einstein Institution
Shennan, S. (2002) *Genes, Memes and Human History.* Thames & Hudson
Silver, L. (1997) *Remaking Eden: How genetic engineering and cloning will transform the American family*. Avon Books
Silver, L. (2006) *Challenging Nature: The Clash of Science and Spirituality at the new frontiers of Life*. Harper Collins
Smith, A. (1759) *The Theory of Moral Sentiments*
Smith, A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.*
Smith, J. M. (1982*) Evolution and the theory of games*. Ny utg. Amazon 2006
Sober, E. & Wilson, D. (1990) *The Evolution and Psychology of Unselfish Behaviour.* Harvard University Press
Solanas, V. (1966) *SCUM manifesto*. På webben
Soto de, H. (2000) *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. Basic Books
Soto de, H. et al (1989) *The Other Path: The invisible revolution in the third world*. Harper & Row
Sowell, T. (1998) *Conquests and cultures: An International History*. Basic Books
Sowell, T. (1999) *The Quest for Cosmic Justice*. Free Press
Spengler, O. (1922) *Der Untergang des Abendlandes* 1918–1922. Ny utg. Dtv 1997
Spinoza, B. (1677) *Ethica Ordine Geometrica Demonstrata (Etiken)*
Stiglitz, J. (2006) *Making globalization work*. Norton
Stonehill, B. (2005) *Law in Japan: Japan Perspectives*. Eyes on Japan.com
Strauss, W. & Howe,N. (1991) *Generations: The History of America´s Future* 1584–2069. William Morrow & Company
Tainter, J. (1988) *The collapse of complex societies*. Cambridge University Press
Taverne, D. (2005) *The March of Unreason: Science, Democracy and the New Fundamentalism*. Oxford University Press
Tetlock, P. (2005*) Expert political judgment: How Good Is It? How Can We Know?* Princeton University Press
Thomas, H. (1997) *The slave trade*. Simon & Schuster
Thompson, J. (2005) *Books in the Digital Age*. Blackwell Publ
Tiihonen, S. ja Tiihonen, P. (2004) *Kohti globaalivastuuta: Maailmanhallinta – politiikkaa, taloutta, ja demokratiaa.* VATT julkaisuja.
Tocqueville de, A. *(*1835–1840*) De la Démocratie en Amérique I-II*. Engelsk översättning *Democracy in America I-II.* Ny utg. Vintage Books/Random House 1945
Tocqueville de, A. (1856) *L'Ancien Régime et la Révolution.* Engelsk översättning *The Old Regime and the French Revolution.* Anchor Books 1955
Toynbee, A. (1960) *History of the World*. Ny utg. Oxford University Press 1976
Trivers, R. (1985) *Social evolution*. Cummings Publishing Co
Trivers, R. (2002*) Natural selection and social theory*. Oxford University Press
Tukydides *Det peloponnesiska krigets historia.*
Tuominen, A. (1956) *Kremlin Kellot.* Tammi
Vartia, P. ja Ylä-Anttila, P. (2003) *Kansantalous* 2028. Taloustieto
Waal de, F. (2000) *Chimpanzee Politics*. Johns Hopkins University Press
Weber, B. & Depew, D. (2003) *Evolution and learning: The Baldwin effect reconsidered.* MIT Press
Weber, M. (1922) Wissenschaft als Beruf. Ny upplaga 2002
Welch, J. (2001*) Jack: What I´ve learned leading a great company and a great people*. Headline
Westermarck, E. (1891) *The history of human marriage*. Ny utg. Amazon 2006
Wilson, B. (2007) *The Making of the Victorian Values: Decency and Dissent in Britain* 1789–1837. Pergamon Press
Wilson, D. S. (2002) *Darwins Cathedral: Evolution, Religion and the Nature of Society*. University of Chicago Press

Wilson, E. O. (1975) *Sociobiology: The New Synthesis*. 25th Anniversary Edition, Harvard University Press 2000
Wilson, E. O. (1998) *Consilience: The Unity of Knowledge*. Knopf
Wilson, G. (1989) *Great sex divide: A Study of Male-Female Differences* Peter Owen
Wilson, J. Q. (1993) *The Moral Sense*. Free Press
Wittgenstein, L. (1922–1923) *Tractatus Logico-Philosophicus*
Wolf, M. (2004*) Why Globalization Works*. Yale Nota Bene
Wolpert, L. (2006*) Six impossible things before breakfast*. Faber & Faber.
Wright, R. (2000) *Nonzero: The Logic of Human Destiny.* Pantheon Books
Yoffee N. & Cowgill, G. (eds) (1988) *The Collapse of Ancient States and Civilizations*. University of Arizona Press
Yoffee, N. (2005) *Myths of the archaic state*. Cambridge University Press
Zakaria, F. (2003) *The future of freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. Norton

Index

A

B

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

T

U